

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки

ВИПУСК 17

Острог – 2011

УДК 94(082)
ББК 63
НЗ4

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
Протокол № 5 від 28 грудня 2010 р.*

Друкується згідно з постановою ВАК від 10.03.2010 № 1-05/2

Редакційна колегія:

І. Д. Пасічник, доктор психологічних наук, професор (*головний редактор*);

В. В. Трофимович, доктор історичних наук, професор (*заступник головного редактора*);

Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор;

А. Є. Атаманенко, доктор історичних наук, доцент;

П. М. Кулаковський, доктор історичних наук, доцент;

В. П. Яремчук, доктор історичних наук, доцент;

В. Б. Атаманенко, кандидат історичних наук, доцент;

М. Б. Близняк, кандидат історичних наук;

С. О. Рудько, кандидат історичних наук;

А. І. Смирнов, кандидат історичних наук (*відповідальний секретар*).

НЗ4

Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – 432 с.

Збірник присвячений проблемам української і світової історії, Острогiani, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших наукових і навчальних установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів вищих закладів освіти.

ОСТРОГІАНА

о. Юрій Мицик

ЩЕ З ЛИСТІВ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО

У статті автор опублікував частину листування визначного українського історика, джерелознавця М.П. Ковальського. Представлене листування є важливим джерелом для дослідження життя та наукової діяльності вченого.

Ключові слова: листи, М.П. Ковальський, Острозька академія, історія України, українська історіографія та джерелознавство.

В статье автор опубликовал часть переписки выдающегося украинского историка, источниковеда Н.П. Ковальского. Представленная переписка является важным источником для исследования жизни и научной деятельности ученого.

Ключевые слова: письма, М.П. Ковальский, Острожская академия, история Украины, украинская историография и источниковедение.

In this article the author published a some correspondence of outstanding Ukrainian historian M.P. Kovalsky. This correspondence is an important source for researching the life and scientific activity of the scholar.

Key words: letters, M.P. Kovalsky, Ostroh Academy, History of Ukraine, Ukrainian Historiography and Study of Sources (Fontology).

У збірнику пам'яті Миколи Павловича Ковальського (1929–2006), який видали його учні до річниці смерті, мною була вміщена публікація 28 листів вченого, адресованих мені [1]. Ці листи, що охоплюють період з 1971 по 2006 р., зберігаються у моєму домашньому архіві. У вступній статті до публікації було відзначено наявність прикрих прогалин у кореспонденції вченого і я вказував, що «надія їх знайти не втрачена». І дійсно вдалося виявити ще частину епістолярної спадщини професора М. П. Ковальського і вона наводиться нижче. Ця частина є досить значною за обсягом: 15 листів, які охоплюють 1988–2000 рр. Тут представлені і лаконічні новорічні привітання, і досить розлогі листи, які містять цінні свідчення про обставини життя вченого і його науковий пошук, зокрема в польських архівах стосовно класиків української історіографії В. Б. Антоновича і Д. Я. Яворницького. Оскільки ці листи мають беззаперечну джерельну цінність, особливо

для дослідників життя й діяльності видатного українського історика і педагога – Миколи Павловича Ковальського, вважаємо потрібним опублікувати їх повністю. Окремі слова не вдалося прочитати і в такому разі ставився знак: (...)*.

***

№ 1

1978, червня 12. – Дніпропетровськ. – Лист до І. Л. Бутича.

Дніпропетровськ, 12.VI.1978.

Вельмишановний і дорогий Іван Лукич!

На цей раз швидко і оперативно повертаю одержану від Вас люб'язно книгу – каталог «Советская археография», Вып. 2. Вона мені дуже знадобилась. Все, що треба зробив. У нас в Дніпропетровську її не було, як і 1-ої частини, ні 1 відомого мені примірника. Ось, що значить периферія.

Ще раз дякую Вам за суттєву допомогу. Завдяки цій книзі вдалось виявити ряд бібліографічних позицій з джерелознавства, архівознавства і археографії України.

Прошу Вас передати Марії Іванівні сердечні від мене вітання.

Бажаю Вам щастя, наснаги у роботі з історії областей республіки.

Н. Ковальський.

№ 2

1988, січня 1. – Дніпропетровськ.

«1. I. 1988

Дорогой Юрий Андреевич!

Поздравляю Вас и Вашу дружную семью с Новым 1988 годом и всем циклом январских праздников.

Счастья, здоровья, исполнения Ваших желаний и новых достижений (?), дочери больших успехов и исполнения ее желаний.

Старый учитель – наставник Н. Ков[альский].»

(Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Адреса отримувача: «Днепропетровск, ул. Героев гражданской войны, 5, кв. 28. доценту Мыщыку Юрию Андреевичу». Адреса відправника: «320050, Днепропетровск – 50, п/я 230. Проф. Н.П. Ковальський». Поштовий штампель «02. 01. [19]88»).

№ 3

1988, грудня 30. - Дніпропетровськ

«Дорогой и глубокоуважаемый Юра.

Примите от нашей семьи и меня лично наилучшие новогодние и именинные поздравления Вам и Вашим близким – Лиде и Инночке. Пусть этот год будет хорошим, добрым и с реализацией замыслов. М. Ков[альский]».

(Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Адреса отримувача: «Днепропетровск, ул. Героев граждан. войны, 5, кв. 28. Мицьку Юрию Андреевичу» Адреса відправника: «320050, Днепропетровск – 50, п/я 230. Н. Ковальський.» Поштовий штампель «30. 12. [19]88»).

№ 4

1989, серпня 4. – Острог.

«Острог 4.VIII. 1989

Дорогой Юрий Андреевич,

Большое спасибо за интересное и очень информативное письмо – о Вашем запоздалом вояже – значительные события в вашей жизни. Сочувствую, что болеете радикулитом. Известие о вояже Завьялова и его компании забавно, но он всегда сух из воды выходит. 26.VIII. мы возвращаемся. В Остроге хорошо, но холодно! Надо писать курс по истории Украины. Я буду писать XIII – XVI, а крестьяно-казацкие к. XVI – XVII, Хмельниччину – Вы. А Князьков в (...) * не (...) *.»

(Автограф. Листа написано на листівці «м. Острог, фортеця XVI ст.» Адреса отримувача: «Дніпропетровськ, 125, вул. Героїв громадянської війни, 5, кв. 28. Доц. Мицьку Юрію Андрійовичу». Адреса відправника: «265620, Рівненська обл., м. Острог, Маяковського, 10, проф. Микола Ковальський.» Поштовий штампель нерозбірливий).

№ 5

1990, грудня 30. – Дніпропетровськ.

«Дорогий Юрій Андрійович!

Щиро вітаю Вас і ваших близьких – Лиду і Інну з Новим роком і Різдом Христовим, щастя, здоров'я, добра бажаю. М. Коваль[ський].

З днем народження!

30/XII[19]90».

(Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Адреса отримувача: «Дніпропетровськ, Героїв громадянської війни, 5/28. Професору Мицьку Юрію Андрійовичу». Адреса відправника: «320050, Дніпропетровськ – 50, Казакова, 1а/32. Н. Ковал[ський]». Поштовий штампель «31.12.[19]90»).

№ 6

1992, грудня 31 (?) – Дніпропетровськ.

«Дорогой Юрий Андреевич и Ваша семья!

Поздравляю Вас с Днем Рождения, Новым 1993 годом и Рождеством Христовым, благополучия, добра и здоровья, новых достижений и успехов.

Ваши Ковальские».

(Автограф. Листа написано на новорічній листівці. Адреса отримувача: «Дніпропетровськ, вул. Героїв громад. війни, 5, кв. 28. Проф. Мицику Юрію Андрійовичу». Адреса відправника: «320050, Дніпропетровськ – 50, а/с 230. Н. Ковальський». Поштовий штемпель «31.12. [19]92»).

№ 7

1993, квітня 22. – Варшава.

«Warszawa 22.IV.[19]93

Ваш лист, який одержав 20.IV – на третій день після Великодніх свят – 20.IV. доставив мені багато радості і приємних хвилин. Дякую за Вашу стабільну і багаторічну пам'ять про мене.

Хочу Вас привітати з важливим творчим успіхом – завершенням монографії. Тепер будемо всі чекати її виходу у світ. Справа ця дуже потрібна не лише для Вас, але подальшого розвитку джерелознавства і збагачення нашої історії, історії справді правдивої, автентичної і багатогранної, а не збідненої і неповної, яка існує дотепер. Я добре розумію Ваші бідування з друкуванням на машинці, бо довелось вже робити самому. Але, головне – буде вагомий результат.

Вже мені лишилось, на жаль, один місяць бути у Варшаві. Хоч займаюсь щоденно і навіть по неділях, ще більш як у Дніпропетровську, бо з 9 ранку до вечора, але часу на все заплановане (?) не вистачає, це вже тепер видно.

Дійсно, я мав велику радість, коли відшукав у архіві серед протоколів і матеріалів до протоколів історико-філологічного факультету Імператорського Варшавського університету 10 (десять!) оригінальних документальних свідчень про складання Д.І.Яворницьким магістерських екзаменів (до речі, аж 4-ної) у 1895-96 рр. Збереглось його особиста автентична заява з резолюцією ректора і прохання ректора Варш[авського] університету до історико-філологічного факультету про дозвіл Д.И. Эварницкому складати ці іспити. Ці повідомлення цікаві ще й тому, що маємо тепер перелік питань, які були поставлені Яворницькому, склад «колегії» – Ради факультету, (а в «Варш[авских]

Универ[ситетских] Известиях» я встановив дані про цей синкліт) і навіть адреса, де проживав Яворницький у Варшаві. Ці матеріали я вивив ще 18-19.III.

Найбільше часу забирає і забирає мені робота по коментарем для лекційного курсу з джерелознавства В.Б.Антоновича, це виявляє такий колосальний об'єм роботи – щастя, що у бібл[іотеці] Варш[авського] Університету є добра колекція стародруків і різних видань XIX – XX ст., але трудомісткість полягає у тому, що як Ви знаєте, у «скрипті» лекцій Антоновича немає посилань і навіть конкретних даних. Все доводиться перевіряти і щоденно у мене евристичні і унікальні відкриття. Про це дуже багато можна говорити, побачимо як вдасться реалізувати цей гігантський задум. Ради того (док[ументи] про Д.І. Яв[орницького]) і методичне і глобальне опрацювання коментарів вже варто було їхати до Варшави.

Тільки тепер, після стількох років евристичної роботи, я переконався у величч людського подвигу українських істориків XIX – XX ст., особисто О. Лазаревського і В.Антоновича. Тепер маю певне уявлення про творчу лабораторію В.Антоновича як джерелознавця. Про це і збираюсь написати вступну статтю до його лекційного курсу (крім того ще буде 600 позицій коментарів).

В AGAD знайшов 2 документи Гізеля, переписав їх. Праця моя в AGAD продовжиться у травні.

Взагалі, я дуже завдячую Ф.Сисину і С.Плохію за надану мені можливість завдяки цій стипендії на старості років (як Вам відомо 19.III.93 саме тут у Варшаві мені сповнилось 64 роки – як час біжить!), бо тільки тут я зміг зробити задумане і збагатився дуже значними [знахідками].

До Кракова не поїхав, бо у Варшаві у мене доволі роботи.

Познайомився з Б. Боберським, передав йому Вашу книжку, ще один примірник як і газета («Вільна думка») передав пану Роману. Тут був В. Марочкін (біля 1 місяця) теж на ф[онд] Яцика. З лютого працюю дуже ревно (?) В.С. Степанков, він знайшов масу цікавого в архіві і мікрофільмах Бібл[іотеки] Народнової.

Міцно тисну Вашу руку

Ваш М. Ков[альський].

А щодо здоров'я – тримаюсь, не хворів, хоч погода в основному була кепська. М.П.».

(Автограф. Адреса отримувача на конверті: Україна, Україна 320125, Дніпропетровськ, вул. Героїв громадянської війни 5, кв. 28. Професору Мицику Юрію Андрійовичу); адреса відправника на кон-

верми: «Polska - 00585 Warszawa, Mikołaj Kowalski, ul. Belwederska 26/30, pokój 44. Hotel «Uniwersytetu Warszawskiego»).

№ 8

1994, листопада 30. – Острого.

«Острого, 30.XI.[19]94

Дорогий Юрій Андрійович,

Незважаючи на великий об'єм моїх службових справ у Колегіумі, чого я затримався з підготовкою цього тексту, закінчив свою статтю (нову редакцію, варіант) про А.Теве і надсилаю Вам. Де вона проєктується до публікації, бо Іра нічого певного мені не могла повідомити. Іра поверталась у Дніпропетровськ 13.XI, але до її від'їзду я не встиг надрукувати цю статтю.

Вчора приїхав вже до нас П.М. Кулаковський, в нас буде жити і працювати у нашому колегіумі. Дуже дякую за підтримку і згоду на ім'я П.Соханя про заснування в Острозі відділення Інституту української археографії НАН. Будемо з П[етром] М[ихайловичем] їхати у грудні до Києва, щоб одержати позитивне рішення цієї архіважливої проблеми. Дай Боже, щоб Острого став ще дійсно осередком академічної установи, а ми тут з П[етром] М[ихайловичем] і В.Б. Агаманенко будемо континувати археографічну справу. Від М[арії] Ів[анівни] Вам привіт.

Ваш М. Ков[альський].».

(Автограф).

№ 9

1995, вересня 25. – Острого.

«Острого, 25 вересня [19]95.

Дорогий Юрій Андрійович,

Спасибі за листа, одержав його ще 18.IX. Але мав так багато клопотів, та ще у нас часто гості то з Києва (приїздив мій колега проректор з наукової роботи Могилянської академії, то свято міста 17.IX, та й лекцій – практичних маю тепер чимало, так що зразу не відповів Вам.

На жаль, публікація тексту документу в районній газеті не пройде. Намагався спрепарувати текст з публікацією, але у мене не вийшло – не виходить стиковка. Тому вважаю за краще Вам повернути цей матеріал для концентрату його в одній статті, тоді повернемось до його публікації. Не ображайтесь, але це від мене не залежить.

За Вашу підтримку публікації ТЕВЕ ще раз дуже дякую, мені сказали, що про цю публікацію було якесь ще повідомлення у пресі у вересні, але я того матеріалу не читав. А як там з італійцями, згоду на

нашу спільну публікацію я вам дав у попередньому листі, але Ви про це в остан[ій] епістолі чомусь не згадуєте, може це вже не актуально.

Була у нас тут з 11 по 15 вересня проф. І.Ф. Ковальова – читала лекції з археології. Здається, їй тут подобалось.

Дуже дякую за вітання моїй сім'ї, Марії Іванівні, але чомусь з Іриною не можу зв'язатись телефонічно. Ніхто не відповідає. Це мене вже стало хвилювати. В Дніпропетровськ ще скоро не маю наміру приїхати. Проблема транспорту, бо треба щось ще взяти з літератури для Острога.

Ще раз прошу передати своїм близьким і добрим моїм колегам найкращі вітання.

Ваш *М. Ковальський*.

Я вже Вас повідомляв, що в Острозі на початку жовтня наукова сесія про Острог, Академію і князів Острозьких, давню українську літературу, проводимо під егідою Інститут укр[аїнської] літератури. Запрошення Вам «пішло» ще в минулому тижні. Телефонуйте, яку обрали тему доповіді – повідомлення. *М. Ков[альський]*».

(Машинописний оригінал, особисто підписаний М.П. Ковальським)

№ 10

1996, березня 7. – Острог.

«Острог, 7 березня 1996

Дорогий і славний Юрію Андрійовичу,

Знову наші творчі шляхи збігаються, на цей раз знову в Острозі, вже на рівні новоствореної інституції – Острозького Осередку Українського Історичного Товариства, яке виникло у нас на великий регіон всієї історичної Волині наприкінці листопада 1995 року за дорученням професора Любомира Винара, який мені вже декілька разів телефонував додому в Острог.

Вважав за свій обов'язок включити Вас, як і Валерія Степанкова, до складу оргкомітету міжнародної наукової конференції про М.С. Грушевського до 130-річчя від дня його народження. Ми не будемо дуже Вас «навантажувати» завданнями по цій конференції. Але важлива тут скорше символіка.

Просив би Вас визначитись з темою свого виступу (доповіді) з проблем конференції. До 1 квітня збираємо заявки. Запрошення до участі направили досить вузькому колу професіоналів, людей поважних і тут, і у діаспорі. Я хотів би запросити професора Теодора Мацьківа, але не маю його адреси. А може Ви її маєте? Тоді прошу – напишіть мені.

Поки що заявок мало. Написали мені тільки з повідомленням тематики і навіть текстів – Орест Мацюк і Анатолій Васильович Санцевич. Чекаємо нових пропозицій.

Сподіваюсь побувати у милому серцю Дніпропетровську, де стільки пережито і прожито, де такі близькі моїй душі люди – мої студенти, аспіранти, кандидати і доктори – мої однодумці і соратники. Якщо все буде добре і я наважусь, то в суботу 16 березня виїду з Острога, а 20 захисти, тоді напевно зустрінємось, дай Боже, щоб то здійснилось.

Міцно тисну Вашу добру руку

Ваш М.Ковальський

М.Ковальський»

(Машинописний оригінал, особисто підписаний М.П. Ковальським)

№ 11

1997, вересня 6. – Острог.

«Острог, 6 вересня 1997

Дорогий Юрій Андрійовичу,

Одержав Вашого детального листа і невеличку статтю для публікації. Повертаю Вам оригінал Ваш і комп'ютерний набір (є у мене ще і дубль і трибль Вашої статті). Подавати в машинописному виді незручно. Треба з Вами порадитись. Я б надіслав цей матеріал Л. Винару для публікації в «Українському історичу» (я маю честь бути членом редколегії УІ), так само як і в «Наукових записках» Острозької Академії, запрошуючи Вас одночасно бути членом редколегії цих «НЗ». Щодо публікації у наших «НЗ», то це дуже терміново, бо цей 1-й том вже здаємо до друку, і він вийде ще у цьому початку жовтня місяця. До газети не варто навіть подавати такі цінності. Але, якщо настоюєте, то подам в нашу районну або міську газету.

Чекаю вашої відповіді.

До речі, рукопис (фактично комп'ютерний набір) та ілюстрації до нашої енциклопедії вже відвезені до друкарні у Німеччину. Видана вона має бути ще у цьому році.

З найкращими побажаннями Микола Ковальський».

(Машинописний оригінал, особисто підписаний М.П. Ковальським)

№ 12

1997, листопада 17. – Острог.

«Острог, 17.XI.1997

ВШановний і дорогий Юрій Андрійович!

Накінець, стаття Ваша в острозькій газеті «Місто» (Острог) вийшла. Добре, що вийшла! Вже подався я з Вашою статтею в районну газету. Можливо, і там вона вийде під іншим заголовком, який я сам придумав.

Ввечері 16.XI телефонував мені додому Л. Винар, не має жодних контактів з Г.К. Швидько, не має ні її адреси, ні її телефону. Не знає, як там справи і хто члени УІТ.

Вітання від мене і М. Іванівни, яка після стоматологічної операції в Острозі почуває себе погано. М. Кова[альський]».

(Автограф).

№ 13

1997, листопада 19. – Острог.

«Острог, 19.XI.[19]97

Дорогий Юрій Андрійович,

Отже посилаю тобі ще одну твою статтю під змінним заголовком, який я сам придумав, а статті, не чекаючи на міську газету «Місто», возив редактору нашої «районки». І так вже (...)*, що обидва твої листи, хоч і під іншою назвою опублікували.

Себе і Тебе вітаю із цією публікацією. Спішу відправити. М. Ковальський

Вітання від М.Іванівни. М. П.».

(Автограф).

№ 14

2000, лютого 19. – Острог.

«Острог, 19.II.2000

Дорогий Юрій Андрійович!

Хоч із запізненням (трохи в січні-лютому хворів) дякую за обидва листи і інформацію Вашу з Канади і особливо за Вашу бібліографію з нагоди Вашого 50-річчя. Дуже гарна стаття за підписом О.М. Апанович, якій також в минулому 1999 виповнилось 80 років (я ж її не поздоровив, бо не знав про цю дату). У цій статті безперечно з Вашої подачі поміщені (?) унікальні і нікому не відомі деталі Вашої біографії, частину яких і я не знав, зокрема про Вашу славну дружину. Правда можна було б відмітити тверду позицію Ярослава Ісаєвича щодо Вашої дисертації (с. 9), я про це писав в статті у збірнику на пошану Я.Д. Ісаєвичу – «Просфоніма».

Ваша бібліографія справді вражає кількістю – 783 позиції, працьовитість і широта інтересів колосальні, хватило би на кількох науковців. Шкода лише, що не всі [з] виданих у Вас збірників, мої у мене в Острозі майже всі привіз із Дніпропетровська, а у вас великі лакуни,

позначені по-науковому терміном «астеріксом», що мене, скажу відверто, трохи шокує, думаю, що у 2-му, не такому спішному, а солідному виданні, ці дефекти будуть усунені (до речі, не знаю я, певно відстав від столиці, які є нові сучасні бібліографічні стандарти України). Т. зв. «астериском», тобто не перевірені «de visu» дуже численні позиції і невірно подані навіть назви збірників № 16, 23..., не знаєте точних назв «методичок» з хронології, які є наші спільні (без № випуску) – № 35, 43..., багато статей з газет (напр. № 243, 244, 245 etc.) у Вас не збереглося (навіть № 139 – шкода). Думаю, що з часом вдасться все це поправити.

Вітання Вам від М[арії] Ів[анівни] Здоров'я, бадьорості і нових успіхів.

Щиро Ваш М. Ковальський.».

(Автограф)

№ 15

2000, серпня 1. – Острог.

«Острог 1.VIII.2000

Дорогий і високошановний Юра!!

Ми обоє з Марією Іванівною дуже дякуємо за Вашого листа і розповіддю про твоє життя і твої проблеми. Спасибі за таку детальну розповідь.

Знаю, що захистив докторську дисертацію Удод в Дніпропетровську, читав про оголошення про захист дисертації В. Брехуненка, а восени теж буде захист С. Світленка. Отже, процес захистів дисертацій відбувається.

З цього листа знаю, що успішно працюєте над перекладом О. Гваньїні. Велика праця і великі будуть досягнення.

У нас том наукових записок підготовлений, але ще не вийшов, Ваш том (історичний) вже вийшов і це дуже добре.

Моя дипломниця О. Андрійчук поступила в НАУКМА в магістратуру, мабуть, і будете керувати її роботою. Успіхів їй і вам.

В. Дячок має захищати канд. дисертацію в Інституті археології, про що довідався з журналу. І йому бажаю успіхів.

Щастя. Здоров'я і благополуччя Вам.

Бережіть своє здоров'я, дуже сумно, що здоров'я підриваєте, треба вже і про себе думати.

Бувайте здорові. М. І. Вас вітає.

М. Ковальський.».

(Автограф)

№ 16**2000, вересня 18. – Острог.**

«Острог, 18 вересня 2000 р.

Дорогий Юрій Андрійович.

Дуже дякую за Вашу публікацію твору О. Гваньїні – фрагменту про Татарію.

Дійсно, здається я започаткував вивчення твору О. Гваньїні стосовно історії України. Це було ще десь в 70-х рр. ХХ ст.

Радий за Ваше керівництво (консультацію) Віктора Брехуненка, його автореферат вже докторської дисертації я отримав і склав відгук на цю працю.

Вітаю Вас з керівництвом цієї докторської дисертації. Бажаю Вам обом успіхів.

Щиро Ваш з вітаннями.

М. Ковальський.

P.S. До речі з 2 по 15 вересня 2000 р. був я в обласній рівненській лікарні у відділі кардіології, бо у мене відновилась серцева аритмія. Потрохи приходжу до себе. Може ще буду корисний іст[оричній] науці і близьким. М. Ков[альський].».

*(Автограф)***№ 17****2002, листопада 9. – Острог. – Лист до Ю. В. Назаренка.**

Острог

9. XI. 2002

Дорогие и славные Юрий Васильевич, Мария Иосифовна и Христина Петровна.

Вашу телеграмму получил в тот же день. Большое спасибо за добрые, теплые слова, разделенное с нами наше горе, в связи с кончиной Марии Ивановны. Спасибо, что сообщили Юрию Петровичу Князькову о нашем горе. На следующий день 1/XI получил от него соболезнование.

1.XI мы хоронили Марию Ивановну по православному обычаю и обряду со священником и певчими. Отпевали в нашем доме в той же комнате, где она жила до конца своей жизни.

Похоронили Марию Ивановну на кладбище на Новом Местечке, как и она завещала устно, возле её покойного мужа, которого не стало в 1947 году. Он ей часто во снах снился.

Собралось много людей. Академия проявила большое внимание к похоронам покойницы, были венки на могиле поставлены, с металла крест.

В столовой Академии был жалобный (траурный) обед, было более 40 людей. 9-о дня, именно 2/XI [описка. Мае бути – 9. – Ю.М.] у нее опять в той же комнате, где она жила. Собрались только близкие... Были у её захоронения на кладбище, побыл в Богоявленском соборе (кафедральном).

Все это время была сначала наша внучка Танечка (уже в X классе учится), в субботу приехала Ира. Постоянно бывала с бабушкой в больнице.

Сегодня – в субботу, – Ирочка и Таня едут в Днепропетровск...

Обнимаю и шлю свои наилучшие пожелания

Н. Ковальский.

Ещё спасибо за прекрасные слова в адрес – покойной нашей Берени, кои значатся в телеграмме. Она такой и была действительно и Вы, Юрий Васильевич, назвали её Вашей защитницей.

№18

«Острог, 5 вересня 2003

Дорогий і славетний Юрій Андрійович,

Накінець надсилаю Вам фото оригінал, де зображені (?) М.Ковальський, М.Улащик, М. Ючас.

Фотокопії – ксерокопії листів, поштівок М.М. Улащика до мене.

До цього часу я шокований Вашою відомістю, що А.С. Зав'ялов закінчив життя у «богодільні» – це ганьба для цієї особи, яка раніше насильно за допомогою Зав'ялова зруйнувала його сім'ю – його дружину Шаманову Євгенію Василівну! Вона померла вже після покиннення нею її чоловіка Анатолієм Сергійовичем.

Ковальський».

***

Коментар:

№ 3

«Лиде и Инночке». Маються на увазі мої дружина (Лідія Миколаївна) і дочка (Інна).

№ 4

«о вояже Завьялова». Мова йде про колишнього завідувача кафедри загальної історії ДДУ, проф. А.С. Завьялова, який необережно погодився взяти участь у плаванні яхтою по Чорному морі. Недосвідчена команда посадила яхту на міліну у турецьких водах, внаслідок чого виникла скандальна ситуація (зняття яхти з міліни, вимога турків до Мінвузу СРСР сплатити послуги тощо).

«курс по истории Украины». Ідея написання курсу з історії України (тоді практично не було навчальної літератури з історії України) належала колишньому декану історичного факультету ДДУ, проф. А.М. Черненку. Перша частина цього курсу, написана М.П. Ковальським і мною, вийшла, на жаль, із запізненням лише у 1993 р.: Історія України: Курс лекцій з комплексною методикою самостійної роботи студентів у вищих навчальних закладах. – К., 1993. – Ч.І.

«Князьков». Юрій Петрович Князьков – колишній аспірант М.П. Ковальського, нині – доцент Запорізького Національного університету.

№ 7

«завершенням монографії». Дана монографія через загальновідомі економічні труднощі вийшла із запізненням тільки у 1996 р.: Мицик Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

«лекційного курсу». Йдеться про лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории юго-западной России» класика української історіографії В.Б. Антоновича. Пізніше М.П. Ковальський видасть цей курс зі своїм цінним коментарем.

«Ф. Сисину». Франк Сисин – один з чільних українських істориків з діаспори, професор КІУС (Канадського інституту українських студій).

«С. Плохію». Сергій Миколайович Плохій – колишній аспірант М.П. Ковальського, д.і.н., професор, у той час – професор КІУС, нині – керівник кафедри історії України Гарвардського університету (США).

«Б. Боберським». Богдан Боберський – один з чільних діячів української громади у Варшаві, архітектор, племінник видатного українсько-го громадсько-політичного діяча, міністра ЗУНР Івана Боберського.

«В. Марочкін». Василь Марочкін – український історик, к.і.н., нині проживає в Канаді.

«В.С. Степанков». Валерій Степанович Степанков – визначний український історик, д.і.н., проф. Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка.

№ 8

«А.Теве». Мова йде про французького космографа Андре Теве, стаття про якого була видана у збірнику з історії україно-французьких зв'язків: Ковальський М. Французький подорожник і географ Андре Теве про Україну: З найдавніших часів до середини XVI ст. // Хроніка – 2000. – Україна-Франція. – 1995. – № 2-3. – С. 82-87.

«Іра». Мова йде про старшу дочку Миколи Павловича – Ірину, на жаль, уже покійну.

«П.М. Кулаковський». Петро Михайлович Кулаковський – колишній аспірант М.П. Ковальського. На його запрошення переїхав до Острога і нині викладає у Національному університеті «Острозька Академія», є доктором історичних наук, завідувачем кафедри країнознавства.

«П. Соханя». Павло Степанович Сохань, д.і.н., проф., член-кореспондент НАН України, директор Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ.

«В.Б. Атаманенко». Віктор Борисович Атаманенко – колишній аспірант М.П. Ковальського, нині кандидат історичних наук. На запрошення Миколи Павловича переїхав до Острога і нині там працює в якості доцента Національного університету «Острозька Академія».

№ 9

«проф. І.Ф. Ковальова». Ірина Федорівна Ковальова, д.і.н., проф. Дніпропетровського Національного університету, на запрошення М.П. Ковальського читала курс археології в Національному університеті «Острозька академія».

№ 10

«Винара». Проф. Любомир Винар – один з провідних українських емігрантських істориків, керівник Українського історичного товариства, головний редактор журналу «Український історик».

«професора Теодора Мацьківа». Проф. Теодор Мацьків – один з провідних українських емігрантських істориків, у той час – проф. Гайдельберзького університету (ФРН), нині – на пенсії, проживає в м. Альбукерке (США).

«Орест Мацюк». Орест-Нестор Ярославич Мацюк (1932 – 1999), відомий український історик і архівіст, д.і.н., професор, зокрема займався дослідженням книгодрукування в Україні.

«Санцевич». Анатолій Васильович Санцевич (1924 – 1996) – відомий український історик, д.і.н., проф., працював в Інституті історії України НАНУ.

№ 11

«нашої енциклопедії». Мається на увазі колективна праця, одним з ініціаторів та авторів якої був М.П. Ковальський: Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997.

№ 12

«стаття Ваша». Мається на увазі стаття: Мицик Ю.А. Из острозької кореспонденції Михайла Грушевського // газ. «Місто». – Острог. – 1997. – Листопад.

№ 14

«з Канади». Перед цим я повернувся з Канади, де проходив наукове стажування (осінь 1999 р.).

«Вашу бібліографію». Мається на увазі брошура: Юрій Андрійович Мицик. Біобібліографічний покажчик. – К., 2000. Вступну статтю до цього покажчика моєї наукової продукції написала Олена Михайлівна Апанович (1919 – 2000) – визначний український історик.

№ 15

«Удод». Олександр Андрійович Удод – колишній аспірант М.П. Ковальського, який досліджував під його керівництвом творчість українського історика К.Г. Гуслистого. У 2000 р. успішно захистив докторську дисертацію.

«В. Брехуненка». Віктор Анатолійович Брехуненко – колишній аспірант М.П. Ковальського, мій докторант. 29.09.2000 р. в Інституті української археографії та джерелознавства НАНУ успішно захистив докторську дисертацію на тему: «Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст.».

«С. Світленка». Сергій Іванович Світленко – випускник історичного факультету ДДУ, нині – декан історичного факультету Дніпропетровського Національного університету, д.і.н., проф., дослідник народницького руху в Україні др. пол. XIX ст.

«О. Гваньїні». Олександр Гваньїні видатний італо-польський хроніст XVI – XVII ст. На його творчість М.П. Ковальський звернув увагу ще у 1971 р. у статті: Ковальський Н.П. Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып. 2. – С.116-146. Він же захоплювався своїх учнів до вивчення спадщини цього хроніста, про що свідчить зокрема кандидатська дисертація Олега Дячка «Хроніка Європейської Сарматії» Александро Гваньїні як джерело з історії України XV – XVI ст., захищена в ДДУ у 1992 р. Я займався перекладом і публікацією фундаментальної хроніки Гваньїні, окремі частини з них, як от згадувана у пізнішому листі книга (О. Гваньїні. Хроніка про татарську землю. – Запоріжжя, 2000) побачили світло ще за життя Миколи Павловича. На

жаль, повне академічне видання тексту цієї хроніки (Олександр Гваньїні. Хроніка європейська Сарматії. – К., 2007), підготовлене мною, вийшло вже по смерті Миколи Павловича.

«О. Андрійчук». Ольга Андрійчук – випускниця бакалаврату Національного університету «Острозька академія» і магістеріуму Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Досліджувала історіографію українського друкарства XVI – XVII ст., її дипломною роботою в Острозі керував М.П. Ковальський, а у «могилянці» – я. Нині проживає в США.

«В. Дячок». Валерій Дячок – аспірант М.П. Ковальського, захистив кандидатську дисертацію, присвячену Устиму Кармалюку в Інституті української археографії та джерелознавства НАНУ. Працює в одному з вузів Хмельницького.

Джерела та література:

1. Мицик Ю. А. З листів М. П. Ковальського / Ю. А. Мицик // Микола Павлович Ковальський (1929–2006). – Дніпропетровськ, 2007. – С. 34–75.

Віктор Воронов

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО

Стаття присвячена аналізу проблем історіографії джерелознавства в наукових працях відомого українського історика проф. М.П.Ковальського. Науковий доробок вченого умовно розподілено на окремі складові. Охарактеризовано здобутки науковця в означених напрямках наукових студій.

Ключові слова: М.П. Ковальський, історіографія, джерелознавство, теоретико-методологічні проблеми, погляди та концепції вченого.

Статья посвящена анализу проблем историографии источниковедения в научных трудах известного украинского историка проф. Н.П.Ковальского. Его научное наследие условно распределено на отдельные составляющие. Охарактеризованы достижения ученого в отмеченных направлениях научных исследований.

Ключевые слова: Н.П. Ковальский, историография, источниковедение, теоретико-методологические проблемы, взгляды и концепции ученого.

The article is devoted to analysing the problems of historiography of source study in the scientific works of a well-known Ukrainian historian, professor M.P. Kovalskiy. The scholar's scientific works are divided conditionally into separate groups. The achievements of the researcher in definite fields of scientific studyings are characterized in the article.

Key words: M.P. Kovalskiy, historiography, source study, theoretical and methodological problems, views and conceptions of the scientist.

Науковий доробок визначного українського історика та джерелознавця Миколи Павловича Ковальського (1929–2006 рр.) загалом вже отримав належну й глибоку загальну оцінку в численних рецензіях на його праці, в історіографічних оглядах, поданих в окремих узагальнюючих працях вітчизняних учених, присвячених проблемам джерелознавства історії України XVI – першої половини XVII ст. й

особливо на сторінках спеціальних збірників, підготовлених до ювілеїв та увіковічення пам'яті цього непересічного й самобутнього дослідника минувшини, насправді знакової постаті в українській історіографії останніх десятиліть (див., зокрема: [4; 24; 25; 27]). Частково підняті й висвітлені були окремі аспекти історії історичної науки й вітчизняної історіографії джерелознавства, які піднімалися й вирішувалися на сторінках праць професора М.П. Ковальського (наприклад, у статті С.В. Абросимової та нашій спільній з Ю.А.Святцем публікації) [1; 2]. Зокрема С.В.Абросимова цілком аргументовано наголосила, що відомому вченому «належать спеціальні статті з історіографії джерелознавства, в яких він дав оцінку внеску в теорію та методіку історичного джерелознавства та археографії окремих вчених, як-от: В.Стрельського, І.Франка, І.Крип'якевича, Д.Яворницького, П.Бруна, польських істориків XVIII – поч. XX ст.; розглянув методичні та методологічні проблеми історіографії джерелознавства, порушив питання періодизації, проблематики і перспектив історіографії джерелознавства історії України...» [1, с. 41].

Без сумніву можна констатувати й той факт, що історіографія джерелознавства належала до числа найбільш привабливих для Миколи Павловича напрямів історичних досліджень протягом майже всього періоду його творчості. Адже дотичні до неї теми наскрізною лінією проходять через весь його науковий доробок. Вагомі історіографічні узагальнення були здійснені ученим вже в комплексі його навчальних посібників (а насправді – власне у декількох випусках монографічного дослідження за матеріалами докторської дисертації) з джерелознавства та археографії історії України XVI – першої половини XVII ст. [6]. Спеціальний широкий і дуже змістовний огляд історіографії джерелознавства зазначеної наукової проблеми М.П.Ковальський подав в окремій статті, датованій 1982 р. [8]. Тут, а також в ряді інших, більш пізніх, статей та доповідей на наукових конференціях учений аргументовано підкреслював важливість та продуктивність історіографічного підходу у джерелознавчих дослідженнях, який він убачав у виявленні, вивченні та використанні досвіду попередніх поколінь істориків, джерелознавців, археографів, архівістів. Одним із головних завдань сучасних істориків Микола Павлович вважав необхідність вивчення проблеми розробки теоретико-методологічних та окремих конкретно-історичних питань джерелознавства у вітчизняній історіографічній традиції (див., зокрема: [7; 8; 22; 23] та ряд ін.). При цьому він цілком виправдано вважав, що дослідження окремих питань і аспектів історіографії джерелознавства насправді належить і до тео-

ретико-методологічних, і до конкретно-предметних проблем вітчизняної історичної науки і джерелознавства зокрема. Власне і його науковий доробок з розглядуваної теми може бути умовно поділений на дві складові: а) біоісторіографічні праці з проблем джерелознавства історії України, в яких давалася загальна оцінка науковому доробку своїх колег по цеху, статті з історії історичної науки; б) дослідження, в яких аналізувався рівень розвитку джерелознавства на конкретних етапах, оцінювалася попередня історіографічна традиція, що накопичилася у джерелознавстві його теоретико-методологічний потенціал (у тому числі й репрезентований у дослідженнях його попередників і сучасників, спеціалістів з теорії та методології джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки).

Якщо аналізувати наукові публікації М.П.Ковальського, які можуть бути віднесені до першого напрямку, то, напевно, своєрідною «класикою жанру» можна визнати статтю, присвячену з'ясуванню місця Д.І. Яворницького в українському історіографічному процесі, де чітко й на підставі застосування ряду продуманих та аргументованих критеріїв окреслено внесок цього вченого в історію України, джерелознавство та археографію [20]. Індекс цитувань цієї невеликої за обсягом статті, на мій погляд, може посуперничати з кращими зразками найбільш затребуваних сучасних наукових публікацій з історії взагалі. Подібні статейні дослідження з обґрунтуванням внеску досліджуваних персоналій в наукову скарбницю М.П. Ковальський присвятив І.Франку, П. Бруну, Ф. Шевченку, В. Стрельському, І. Крип'якевичу, В.Борщевському, Д.Пойді, К. Гуслистому, І.Ковальченку та багатьом іншим історикам та джерелознавцям (див.: [10–12; 14; 21] та ін.).

Звичайно знаковою постаттю з-поміж своїх попередників на джерелознавчій ниві Микола Павлович вважав В.Б. Антоновича, з яким, напевно цілком виправдано й логічно, відчував духовну спорідненість і близькість. Натхненний «подих» і своєрідний духовний вплив на підсвідомому рівні з боку відомого українського історика ХІХ – поч. ХХ ст. відчувається практично в усьому доробку М.П.Ковальського. Всім близьким до нього відомий той надзвичайний пієтет, з яким Микола Павлович ставився до всього, що було пов'язано з В.Антоновичем. Тому й не випадковою стала поява одного з останніх і напевно улюблених дітищ українського джерелознавця в останні роки його життя – лекційного курсу старшого колеги з джерелознавства з вступною статтею, примітками і ґрунтовними коментарями укладача й редактора. Саме у вступній статті М.П.Ковальський і подав загальну оцінку джерелознавчого доробку В.Антоновича [19].

Стійкий і відчутний потяг до вивчення проблем біоісторіографістики й персоналії історіографії джерелознавства (частково історії історичної науки в Україні) також був певною мірою реалізований Миколою Павловичем у ряді нарисів на сторінках довідника «Джерелознавство історії України», присвячених тому ж В. Антоновичу, О.Лазаревському, І.Крип'якевичу, М.Тихомирову, Ю.Мицику та ін. ученим [3]. Зазначене також частково стосується енциклопедичного видання «Острозька академія XVI – XVII ст.», де можна знайти статті про С. Кардашевича, І.Франка, І.Огієнка, Я.Ісаєвича [26]. М.П.Ковальський одним із перших серед вітчизняних істориків продемонстрував яскравий зразок застосування компаративного підходу в джерелознавстві, на історіографічному рівні порівнявши науковий доробок двох знакових для вітчизняної історичної науки постатей – В.Антоновича та І.Крип'якевича [13].

Професор Ковальський постійно прищеплював і культивував смак до вивчення проблем історіографії джерелознавства своїм колегам та учням. Свідченням цього є ряд спільних публікацій на різні історіографічно-джерелознавчі сюжети, здійснені спільно з ними. Абсолютно не випадковим було й те, що Микола Павлович часто пропонував своїм аспірантам теми, які поєднували джерелознавство й історіографію, стосувалися ретельного вивчення наукового доробку істориків минулого. Особливо це стосується останніх аспірантів М.П.Ковальського. Кандидатські дисертації О.Удода, В.Воронова, А.Атаманенко, В.Яремчука стосувалися аналізу наукового доробку (у тому числі й у галузі джерелознавства) відповідно – К.Г.Гуслистого, О.М.Лазаревського, Д.М.Бантиша-Каменського, Я.П.Кіся. А в працях учнів певною мірою реалізовувався й потенціал та наукові пріоритети їх учителя.

Цілий комплекс спеціальних статей М.П.Ковальського може бути віднесений до другого напрямку в рамках розглядуваної тут проблеми [9; 15 – 18; 23]. В ряді з них джерелознавець досить докладно простежив, як протягом останніх десятиліть у вітчизняній та частково іноземній історичній науці велися пошуки універсальних принципів класифікації історичних джерел, як з часом змінювалися уявлення про її значення для осмислення, перш за все, писемних джерел, чим принципово відрізнялися різні прикладні класифікації, запропоновані російськими та українськими істориками. Власні погляди на теоретико-методологічні проблеми джерелознавства, які ґрунтувалися на глибоких узагальненнях існуючої історіографічної традиції, Микола Павлович виклав не лише в ряді спеціальних статей, а й під час виступів на багатьох конференціях різного рівня.

В одній із власних статей він доволі чітко і з розумінням суті проблем теорії визначив предмет та об'єкт вивчення історіографії, вказав види історіографічних праць (синтетичні та аналітичні, персональні (персонологічні), тематико-проблемні, регіональні, присвячені дослідженню періодичних та подовжжучих видань, науковим установам, історичним школам, історіографічним науковим центрам тощо). Учений зазначив, що однією з найбільш складних теоретико-методологічних (концептуальних) і разом з тим методичних проблем в українській історіографії є проблема періодизації історіографічного процесу. Він досить вдало, на мій погляд, окреслив теоретичні й методичні підходи та принципи вивчення історіографічної спадщини [15, с. 9–11]. При цьому особливу увагу М.П.Ковальський акцентував на тому, що при аналізі історіографічної спадщини повинні бути обов'язково враховані такі сторони наукового процесу, як історіографічна традиція, історіографічні міфи та упередження, історіографічні деформації та стереотипи (кліше) [15, с. 11–12].

У структурі історіографічної бази досліджень історик пропонував виокремлювати «історіографічно основну базу» та «потенційну джерельну історіографічну базу», причому залучення другої складової, на його думку, дозволить «і багатогранніше реконструювати історіографічні ситуації, і мати уявлення про творчу спадщину істориків, ситуації, обставини їх діяльності, ступінь реалізації їх творчих задумів, уявлення про невидані твори, їх проекти, а при наявності щоденників або власних записів, збереження вже реальних, архівних виписок, опрацювання літератури здійснити проникнення у творчу лабораторію дослідників» [15, с. 13].

Важливе місце серед історіографічних категорій, на думку М.П.Ковальського, належить поняттям «історіографічний процес», «історіографічна ситуація» і її компоненти, «історіографічні факти», методи встановлення автентичності, вірогідності й репрезентативності історіографічних фактів, зокрема історіографічних оцінок істориків, їх доробків та концепцій сучасниками тощо. При цьому дуже необхідним він вважав врахування так званої історіографічної перспективи або погляду на історичний процес з певної відстані, що могло б дозволити по-іншому зрозуміти місце і значення діяльності і внеску істориків у розробку проблеми, виявити їх вплив на пізніші наукові дослідження, на формування історіографічних та історичних напрямків. Згідно з поглядами ученого потребою часу є невідкладне вивчення діяльності різних історіографічних наукових центрів та історичних шкіл, «визначення їх суті, прикмет, ознак, складових, без-

посередніх та посередніх чинників і факторів, спадковість напрямків, роль генерації наукових ідей та специфіки історичного мислення, передачі та сприйняття історичних реалій та підходів, історичних та історіографічних стилів» [15, с.15]. Подібні та окремі інші аспекти й проблеми історіографії знайшли свою реалізацію й у багатьох інших статтях М.П.Ковальського (зокрема, див.: [11; 17; 23] тощо).

Особливе місце в науковому доробку ученого займають статті, присвячені з'ясуванню конкретного внеску окремих вітчизняних істориків у розробку проблем теорії й методології джерелознавства. З-поміж них можна згадати праці, що стосуються оцінки теоретичних напрацювань І.Крип'якевича, В.Стрельського, А. Санцевича та багатьох інших колег Миколи Павловича по «джерелознавчому цеху». Необхідно також згадати одні з останніх опублікованих праць професора М.П.Ковальського, в яких він аналізує доробок сучасних російських теоретиків джерелознавства, ідейно й духовно близьких для нього людей, модераторів образу джерелознавства як спеціальної галузі історичної науки О.М.Медушевської та С.О.Шмідта [11; 16].

Загалом багатогранна, концептуально й проблемно насичена наукова спадщина Миколи Павловича Ковальського, у тому числі й у галузі теорії й історіографії джерелознавства, безумовно є прикладом вагомого, непересічного й змістовного здобутку справжнього подвижника історичної науки, людини, яка не вміла працювати в півсили, яка ніколи не йшла врозріз зі сповідуваним нею кредом справжнього вченого «до мозку кісток».

Джерела та література:

1. Абросимова С.В. Адепт джерелознавства / С.В. Абросимова // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 36 – 43.
2. Воронов В. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. в працях М.П.Ковальського / В. Воронов, Ю. Святець // Там само. – С. 49 – 67.
3. Джерелознавство історії України: Довідник / [редкол.: М.Я. Варшавчик (голова) та ін.]. – К., 1998. – 212 с.
4. Дніпропетровський історико-археографічний збірник / [редкол.: С.В. Абросимова, О.І.Журба (наук. ред.), В.Г. Сарбей та ін.]. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 536 с.
5. Ковальский Н.П. Вопросы теории и методики источниковедения истории СССР в трудах В.И. Стрельского / Н.П.Ковальский // Историографические и источниковедческие проблемы источниковедения и специальных

исторических дисциплин: Межвуз. сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1985. – С. 8 – 14.

6. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1977. – Ч. 1. Анализ советских археографических публикаций документальных источников. – 95 с.; він же. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 114 с.; він же. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1978. – Ч. 3. Характеристика публикаций источников на иностранных языках. – 95 с.; він же. Источниковедение истории Украины XVI – первой половины XVII в.: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1979. – Ч. 4. Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – 109 с.; він же. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы: Учеб. пособ. – Дніпропетровськ, 1982. – 91 с.

7. Ковальський Н.П. Методические и методологические проблемы историографии источниковедения / Н.П. Ковальський // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Материалы Всесоюзной конференции. – Дніпропетровськ, 1985. – С. 52 – 53.

8. Ковальський Н.П. Обзор историографии источниковедения истории Украины XVI – первой половины XVII вв. / Н.П.Ковальський // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII – XIX веков: Сб. науч. трудов. – Дніпропетровськ, 1982. – С. 26 – 48.

9. Ковальський Н.П. Проблемы классификации письменных источников в современной советской историографии / Н.П. Ковальський // Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Тезисы докладов IV Всесоюзной конференции (Днепрпетровск, 31 окт. – 2 ноября 1983 г.). – М., 1983. – С. 14 – 27.

10. Ковальський Н.П. Раздумья украинского источниковеда о светлой памяти академика Иване Дмитриевиче Ковальченко – человеке, ученом, организаторе науки / Н.П. Ковальський // Информ. бюлл. ассоциации «История и компьютер» (20 – 24 авг. 1996 г.). – М., 1996. – №18. – С. 182 – 194.

11. Ковальський М. Актуальні теоретичні та історіографічні проблеми джерелознавства в працях сучасної дослідниці Ольги Михайлівни Медушевської / М. Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 54 – 62.

12. Ковальський М.П. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів / М.П. Ковальський // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – Число 3. Пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Анатолія Васильовича Санцевича. – К., 1999. – С. 23 – 30.

13. Ковальський М.П. Володимир Антонович (1834 – 1908) і Іван

Крип'якевич (1886–1967): Спроба історіографічного порівняння в галузі джерелознавства та археографії / М.П. Ковальський // Наукові записки (Острозька Академія). – Острог, 1998. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 6 – 15.

14. Ковальський М.П. Джерелознавчі аспекти історії культури України XVI – XVIII ст. у працях Ярослава Ісаєвича / М.П. Ковальський // Про фоніма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича: Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип. 5. – С. 309 – 328.

15. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М.П. Ковальський // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 5 – 16.

16. Ковальський М. Дослідження з теоретичного джерелознавства у працях професора Сігурда Оттовича Шмідта (до 80-річчя з дня народження) / М. Ковальський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 63 – 74.

17. Ковальський М.П. Историк та історіографія: Деякі роздуми про творчий і життєвий шлях історика і суб'єктивні власні міркування про його місце в сучасному історіографічному середовищі й історіографічних процесах / М.П. Ковальський // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 13 – 28.

18. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П. Ковальський // Історична наука на порозі XXI ст.: Матеріали Всеукраїнської наук. конференції (м. Харків, 15 – 17 лист. 1995 р.). – Х., 1995. – С. 131 – 137.

19. Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879 – 1881 рр.) «Источники для истории Юго-Западной России» в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича / М. Ковальський // Антонович, В.Б. Лекції з джерелознавства / Ред. М. Ковальський. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8 – 41.

20. Ковальський М.П. Місце Д.І.Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М.П. Ковальський // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Подніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого (26–27 жовт. 1990 р.). – Дніпропетровськ, 1991. – С. 3 – 10.

21. Ковальський М. Місце Олени Михайлівни Апанович (1919–2000) в українському історіографічному процесі середини і другої половини ХХ ст. / М. Ковальський // Наукові записки Університету «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2000. – Вип. 1. – С. 177 – 184.

22. Ковальський М.П. Проблеми джерелознавства та історіографії історії України у лекційних курсах І.Крип'якевича / М.П.Ковальський // Тези доповідей та повідомлень регіональної науково-теоретичної конференції,

присвяченої 105-річчю з дня народження визначного історика України академіка Івана Крип'якевича. – Івано-Франківськ, 1991. – С. 32 – 33.

23. Ковальський, М.П. Теоретичні, методичні та джерелознавчі проблеми української історіографії XVIII – XX ст. / М.П. Ковальський // Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович: Зб. статей. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 147 – 155.

24. Микола Павлович Ковальський. *Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / За заг. ред. Г.К.Швидько. – Дніпропетровськ, 2007. – 392 с.

25. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – 564 с.

26. Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання / За ред. М.П. Ковальського. – Острог, 1997. – 201 с.

27. Осягнення історії: Збірник наук. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. редактори: Л.Винар та І.Пасічник. – Острог, 1999. – 426 с.

Віктор Атаманенко

ОПИСИ ЛАТИФУНДІЙ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Стаття присвячена вивченню збережених джерел статистичного характеру Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. В ній розглядаються описи володінь князів Сангушків, Чорторійських, Острозьких. Основна увага приділяється показу інформативного потенціалу різних категорій джерел статистичного характеру.

Ключові слова: Волинське Полісся, джерела статистичного характеру, інвентар, ревізія, податкові документи, латифундія, волость.

Статья посвящена изучению сохранившихся источников статистического характера Волинского Полесья второй половины XVI – первой половины XVII ст. В ней рассматриваются описания владений князей Сангушко, Чорторыйских, Острожских. Основное внимание уделяется информативному потенциалу различных категорий источников статистического характера.

Ключевые слова: Волинское Полесье, источники статистического характера, инвентарь, ревизия, податные документы, латифундия, волость.

The article is devoted to the studies of existing statistical sources of Volhynian Polesia of the second half of 16th – first half of 17th centuries. Author investigates estates inventories of the Princes Sanguszkos, Czortoryskies and Ostrogsbies. Author pays major attention to a display of informative potential of different categories of statistical sources.

Key words: Volhynian Polesia, statistical sources, inventory, revision, tax documentation, latifundium, volost.

Сукупність джерел до історії магнатського господарства Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. територіально та у видовому відношенні представлена досить нерівномірно. Значною мірою це стосується такої її складової, яка найбільш повно висвітлює землеволодіння – яке, по великому рахунку, найчастіше визначало магнатський статус тієї чи іншої особи, чи, принаймні, було одним з

головних його складових. Ця складова представлена різноманітними категоріями описово-статистичних документів, але для різних родин та різних регіонів Волині стан їх збереженості суттєво відрізняється. Серед них вирішальною для дослідження проблем соціально-економічної історії є група документів, породжених безпосередньо у сфері діяльності господарських структур, як державних, так і доменіальних – джерел облікового та фіскального характеру. Для зазначеного періоду можна говорити про переважання в структурі описово-статистичних джерел документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Податкові документи характеризуються регулярністю створення, охопленням значних територій, але вони значною мірою втрачені. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі та ревізії (люстраційні матеріали).

Для окремих джерел описово-статистичного характеру Волині можна говорити про досить високий рівень археографічного освоєння [2 – 4; 14; 16 – 20; 22; 26; 29 – 30; 38 – 40], наявність джерелознавчої характеристики та виявлення інформативних можливостей [5 – 7; 9; 11 – 12; 17 – 18; 19, с. 5 – 11; 23 – 25; 26, с. 5 – 56; 28; 38; 39, с. 4 – 5; 40], що створило підстави широкого їх використання та застосування методів статистики в історичних дослідженнях. В той же час, низка неопублікованих поборових реєстрів, опублікована частина яких чи не найчастіше використовуються дослідниками, залучається лише епізодично. Причому, стосується це як сумарних реєстрів, так і первинних реєстрів, ряд яких знаходиться в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві [35]. В той же час, протягом другої половини XVI ст. було створено ряд інвентарних описів латифундій. Стосувалися вони, перш за все, волинських королівщин, але також і окремих приватних володінь [6 – 7; 11; 15; 22]. Перші представлені описами Кременецького (1548 та 1563 рр.) та Ковельського (1556 та 1590 рр.) староств [3, с. 42 – 127; 8; 14], а другі – переважно поліськими маєтностями князівських родин Сангушків, Любецьких та Чорторійських. Незважаючи на видову і територіальну представницькість, ці джерела в сукупності не використовувалися істориками, а в дослідженнях переважає використання підсумкових податкових документів. Завданням даної статті є загальна характеристика різних категорій джерел статистичного характеру, які стосуються волинського Полісся другої половини XVI ст., найбільш стабільної з точки зору зовнішніх втручань частини регіону. Завданням даної статті є

також загальна джерелознавча характеристика комплексу описово-статистичних документів, які стосуються латифундій волинського Полісся, та їх інформативних можливостей.

Одним з найбільших недоліків податкової документації Речі Посполитої вважається неповнота та неточність свідчень. До причин цього можна віднести характерне не тільки для XVI – XVII ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платником, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [5]. Навіть реєстри за роки максимальної податкової точності не можуть бути цілком забезпеченими від можливості надуживань хоча б в силу того, що якась частина платників запізнювалася зі сплатою, а маєтності іншої були від неї звільнені. Зважаючи на незбереженість для Волині, як вважають, найбільш повного реєстру 1578 р. (правда, для українських земель і він був би неповним через припалій на цей час пік спустошень в результаті татарських нападів 1575–1578 рр.), за основу вивчення соціальних та історико-демографічних питань слід брати реєстр 1583 р. та значною мірою, якщо не повністю, його повтор за 1589 р. (саме напередодні, в 1588 р. було ухвалено поборовий універсал, який започаткував практику вибирання побору на основі даних за 1578 р.) [37, к. 1 – 150; 40, s. 79 – 148].

З крупних волинських латифундій від 70-х рр. XVI ст. до нас дійшли первинні поборові реєстри маєтностей кн. Р. Сангушка (Чернечгородок, Турійськ, Несухойжі, Звинигород), кн. В.-К. Острозького (Здовбиця, Дубно, Остріг, Дорогобуж, Полонне, Красилів), М. Дзялинського (Жуків та ін.), кн. М. Чорторійського (Літовіж та ін.), володимирського єпископства, Я. Монтовта (Коблин), кн. А. Головні-Острожецького, кн. М. Сокольського, В. Гулевича, Г. Сенюти, Б. Гнівоша (Свинюхи) та ін. [35, арк. 67-79 зв., 94, 150-159зв., 163-167зв., 171-177, 181-184, 194-211, 215-222, 247-251зв., 302-309зв., 312-327 зв., 339-359, 529-535зв., 598-616, 639-642зв., 645-652, 711-724зв., 788-794, 850-857]. Не всі вказані особи представляли волинську магнате́рію, але всі вони володіли на 70-ті рр. XVI ст. більшими чи меншими земельними комплексами латифундіального (чи дуже близького до нього) типу. Далеко не всі зі згаданих латифундійних комплексів знаходилися на території Полісся, що тільки підтверджує низький рівень її забезпечення описово-статистичними джерелами, в даному випадку – первинними поборовими реєстрами.

З первинних поборових реєстрів, які стосуються власників чи не найбільших маєтностей на волинському Поліссі, кн. Сангушків, збереглися

дані по м. Несухойжі та волості, Чернечгородській волості, м. Турійськ та волості [35, арк.67-79 зв., 94, 171-177, 302-309зв., 312-317, 318-327зв., 339-349]. Всі вони належали кн. Романові Сангушку, на той час одній з найпомітніших фігур не лише України, а й земель, що входили до складу Великого князівства Литовського; він тоді обіймав посади житомирського старости, брацлавського воєводи та польного гетьмана [36, с. 295]. Їх важливість як історичного джерела полягає, окрім іншого, в тому, що в сумарному реєстрі 1570 р. Р. Сангушко згаданий серед осіб, які не заплатили побору [40, s.35] і таким чином є єдиними документами про стан його володінь на час переходу Волині до складу Польщі.

Через деякий час після смерті Р. Сангушка (1571 р.) та його дружини згадані маєтки опинилися в руках кн. В.-К. Острозького як опікуна дітей покійних (опікунами також були матір (кн. Г. Збаразька) та свекор (Г. Ходкевич) Р. Сангушка, кн. К. Вишневецький та П. Загоровський). У результаті цього було створено інвентарі, які описували, очевидно, всі маєтки Р. Сангушка; але до нашого часу збереглися описи тільки Чернечгородського, Поворського та Карасинського дворів, Береської та Голятинської волостей [22, 385-414; с. 31, 17-59; 33, арк. 306-311]. Цей інвентар є одним з найдавніших описань приватновласницьких поліських латифундій Волині.

Первинний поборовий реєстр Несухойзької волості 1569 р. включає в себе описи замкових сіл Буцен, Войгоща, Боровне, Кречевичі, Старосільці, Грабове, Березове, Сереховичі духовних маєтків Пісочне, Неці, Комарове, Солов'єве, Синове, Підсинівка (монастирські), Дороготіш (церковне) та боярських сіл Ломачин, Пісочне, Лапневичі. Очевидно, реєстр зберігся в неповному вигляді. Так, Лапневичі відокремлені від опису волості десятком аркушів, а порівняно з сумаріушем 1583 р. в ньому відсутні Заріччя та Задиби [40, s. 113-114]. Останнє (і тільки воно) названо монастирським селом (Милецький монастир). Порівняно з первинним реєстром кількість духовних маєтків в складі Несухойзької волості суттєво зменшилася; але в даному випадку скоріше можна говорити про вищу інформативність первинних реєстрів порівняно з сумарними.

Первинний поборовий реєстр Турійської волості містить описи замкових (Болбли, Ставок, Долзьк, Торговище, Растове, Задиби) та боярських (Гаруша, Залісці, Сільце, Обиніж, Мировичі, двоє Солович, Кустичі, дві Осої, Тагачин, Колчин) сіл. Присутнє серед замкових село Задиби, скоріш за все, тотожне згаданому 1583 р. монастирському маєтку, який через посесорський статус потрапив у сумаріуші до описання Несухойзької волості.

Представлена первинним реєстром 1569 р. Чернечгородська волость була на той час єдиним безміським господарсько-адміністративним комплексом серед усіх волинських володінь кн. Р. Сангушка. Очевидно через таку її структуру, в сумарному реєстрі 1577р. свідчення по несухойзьким та чернечгородським маєткам об'єднано в одну групу [40, с. 65 – 66] Правда, згодом таким міським центром Чернечгородщини став Романів (Колки) [21, с. 59], який, судячи з назви якраз і був заснований кн. Романом Сангушком або, ймовірноше, його сином Федором-Романом.

Окрім самого Чернечгородка в складі волості реєстр називає Маневичі, Колки, двоє Рудників, Козлиничі, Брюховичі, Козин Став, Своз, Сопотовичі, Дідовичі, Васильковичі та село Остапа Ханновича (назва не вказана). Наявність інвентаря Чернечгородської волості дає можливість порівняння свідчень фіскального та господарсько-правового документів. Але відразу треба нагадати, що первинні поборові реєстри, маючи цілком податкове спрямування, використовувалися і для забезпечення внутрішньогосподарських питань. В даному випадку, коли йдеться про склад дворич, то первинний реєстр є інформативнішим, оскільки на відміну від інвентаря 1578 р. вказує на кількість господарств у кожному з дворич Чернечгородка, Маневичів, Козлиничів, Брюховичів [35, арк. 171–173, 174–175зв.]. Склад оподаткованого населення згідно з первинним реєстром є складнішим. Якщо в сумаріушах виділено селянські господарства (або як дими, або як півдворища), то рекогніція вказує на кількість димів у складі дворич, виділяє не тільки городницькі, але й коморницькі господарства.

Інвентар Чернечгородщини 1578 р. не так чітко структурований, як поборові реєстри, оскільки відображає не державноподаткові, а внутрішньогосподарські податкові категорії населення. Останні в даному випадку були багато різноманітнішими. Інвентар виділяє господарства дворичні (Чернечгородок і Маневичі), що сплачують по 60 або 80 грошів (очевидно, також дворича; Ситна Воля і Своз), що платять по 30 грошів (скоріш за все півдворища; Колки, Рудники, Дідовичі, Сопотовичі, Своз, Козин Став, Брюховичі), з грошовим чиншем у 24, 20, 15, 12 і ін. грошів; стосовно селянських господарств с. Козлиничі важко визначити їх розподіл по дворичах, але в складі, очевидно, останніх таких часток (сплачували по 30 гр.) могло бути 5, 6, 14, 34. Інвентар знає нерозділені господарства, шість категорій городників, чотири категорії підсусідків, а також вольників та новоосажених, вїята, лісника, боярина, товаришів (мабуть, рудника) [22, с. 395–401]. Окрім цього, він містить вказівки на розмір дворової землі

(засів станом на початок квітня), величину медової данини, кількість озер і ставів та ін.

З порівняння первинного реєстру і сумаріуша, наприклад, Несухозької волості видно відсутність фіксації в останньому ряду підданих, які залишили свої господарства. В той же час, у першому вказується по кожному населеному пункту перелік селян, що втекли або пішли (мабуть, з дозволу, бо це практикувалося на Поліссі) «у покорм» та навіть пустуючі через смерть селян господарства. А кількість таких селян для волості була досить значною: співвідношення між ними та тими, що сплатили податок, близька до 1:3, тобто становила майже чверть. Реєстр інформативніший за сумарій також стосовно перелічених категорій підданих. Так, останній згадує «дими» і «городників», а перший до того – «коморників», «убогих», «ремісників», «мельників».

Для частини Несухозької волості також існує можливість використання інвертарного опису, але створеного набагато пізніше. Йдеться про маєтності Милецького монастиря, описані в 1593 р. [1, с. 365–371] Якщо інвентар знає тільки категорії «дими» та «городники», то реєстр називає також городницькі та селянські (ті самі дими) пустки, а також убогих та мельника. В даному випадку інформація первинного поборового реєстра виглядає ширшою.

Таким чином, первинні реєстри чіткіше окреслюють категорії залежного населення, деякі відмінні групи чітко співвідносяться між собою (тобто, по-різному називають одне й те саме), а в поєднанні з інвентарними описами дають можливість порівняти соціальну та податкову номенклатури та краще зрозуміти структуру населення. На жаль, інвентарі латифундій для другої половини XVI ст. є рідкістю.

Поліські маєтності Чорторійських концентрувалися навколо родового гнізда – Чорторійська, відомого ще з руських часів. Як місто вже наступного періоду він відомий з акту поділу маєтків між кн. Олександром та Іваном Чорторійськими від 1547 р. [2, с. 21; 21, с. 48]. Чорторійська волость представлена в усіх збережених на сьогодні поборових сумаріях. Найдавніший зі збережених, сумарій 1570 р. подає сумарні дані по волості. Згідно з його свідченнями населення міста було невеликим (116 будинків) і суттєво поступалося чисельності сільських мешканців (822 господарства) [40, с. 8]. Ринкових будинків було 19, вуличних – 53, убогих – 9; проживали в місті 9 коморників та 21 ремісник [40, с. 8]. Можна вважати, що переважну більшість населення міста складали торговці. Рівень аграризації міста на цей час не був значним, оскільки його мешканці користувалися всього 77

городами. На 1577 р. кількісні і якісні характеристики Чорторійська можна вважати скоріше сільськими – 27 димів та 30 убогих будиночків [40, s. 45]. Така деградація міста могла бути пов'язана з якимись знищеннями (можливо, пожежа) або, що видається ймовірнішим – з реорганізацією міського простору. Побіжно про це може свідчити зростання кількісних параметрів на 1583 р. Порівняно з даними 1570 р. при зменшенні числа ринкових будинків до 12 кількість вуличних зросла до 85, убогих – до 26. В місті також проживало 4 священика, 11 ремісників та 2 рудних товариша. Одночасно зросла вага сільсько-господарських занять чорторійських міщан – вони користувалися 85 півланками та 123 городами [40, s. 89]. Таким чином, Чорторійськ не належав до значних міських поселень, але про його розбудову, окрім кількісних свідчень поборових реєстрів, може свідчити факт існування Нового Чорторійська, як припускає А. Заяць, та наявність передмість (на 1602 р.) [21, с. 68, 127]. Чорторійська волость була значною за розмірами і питанням часу була поява тут нових міських поселень. Первісно вони з'являлися на базі самого Чорторійська – Нове місто, згадки про яке відносяться до дещо раніших часів, ніж зазначено вище. Це – середина 90-х рр. XVI ст. [34, арк. 437-438]. Правда, воно називалося нове місто Заров'я паралельно з такою ж назвою (Заров'я) і для передмістя [16, с. 318]. Але на той же час створюється такий міський осередок, як Володимирець [21, с. 61], а в в подимному реєстрі 1629 р. згадується м. Перстин [21, с. 67].

На 80–90-ті рр. XVI ст. припадає створення ряду інвентарів поліських володінь кн. Чорторійських. На жаль, вони не охоплюють всіх маєтностей, а лише їх окремих складників – частин Чорторійська та кількох сіл (Міст, Озеро, Кукли, Медвеже). Всі ці інвентарі були вписані до луцьких гродських книг, а причиною їх створення були позички та застава під них маєтків кн. Янушем та Юрієм Чорторійськими [16, с. 322–324]. Південніше, на території частково Полісся та центральної Волині знаходилася Клеванська волость. Її центром було м. Клевань, але на середину XVI ст. тут існував це один міський центр – Білів. Дані поборового реєстру 1577 р. характеризують центр волості як невелике і неструктуроване за міськими нормами поселення. Окрім 3 торговців та 14 ремісників в містечку мешкали 40 городників та 13 власників димових господарств [40, s. 47]. Подібно виглядав і Білів – 39 димів та 21 городник [40, s. 48]. На 1583 р. у Клевані проживали ремісники таких спеціальностей, як різники (6), пекарки (7), шевці (15), кушнірі (5), ковалі (5), римар, шаповал, а також 3 скорохи. Торгівлею займалися 3 прасоли та, очевидно, мешканці 11

ринкових, 7 вуличних будинків та 3 убогих халуп. В місті перебували також 7 люзних. Міщани користувалися порівняно невеликою кількістю землі – 3 ланами та 24 півланками [40, с.88]. Інвентарних описів всієї Клеванської волості не збереглося. Як і стосовно Чорторийщини, в розпорядженні дослідників знаходяться описання окремих сіл та потужного клеванського замку [32, с. 7 – 8; 16, 325 – 326].

Найбільш повною характеристикою всіх складників латифундій волинського Полісся з переліком та розмірами всіх поселень є подимний реєстр 1629 р. [19]. Значні за площею латифундії належали князівським родинам Сангушків (Несухойзька, Турійська, Коширська, Романівська), Чорторийських (Чорторийська, Володимирецька) та Острозьких (Степанська). До таких можна віднести і державну Ковельську волость/староство. Меншими були латифундії ряду князівських та панських родів. Частково на території Полісся розташовувалися волості Олицька (Радивили), Клеванська (Чорторийські), Рівненська (Острозькі), Корецька (Корецькі). Жодна з них в усій повноті не забезпечена описово-статистичними джерелами внутрішньогосподарського походження за вже згаданими винятками стосовно Ковельського староства та володінь кн. Сангушків.

Подимний реєстр 1629 р. дає можливість порівняння характеристик поліських латифундій. На їх основі (див. таблицю) видно, що на цей час найбільшими за кількістю населення та числом поселень були волості Степанська, Чорторийська та Ковельське староство. Вони відзначалися й вищим рівнем урбанізації. З-поміж них виділяється перша – за всіма поданими в реєстрі параметрами (крім кількості міських поселень) вона охоплює від 22 до 26 відсотків сумарних даних. Таким чином, показники по Степанській волості можна вважати достатньо репрезентативними для вивчення поліських латифундій.

Такої кількості джерел описово-статистичного характеру, як по Ковельському староству, не збереглося для однієї з найбільших поліських латифундій – Степанської волості. Стосовно неї, правда, зберігся інвентар, створений у 1614 р. Він описує міста, сільські поселення, фільваркові комплекси, податки та розміри прибутків. Інвентар відобразив також структуру Степанської волості. Але найдавніші кількісні показники знайшли відображення у поборових документах – реєстрі 1577 р., який відображає стан міста та волості на час її переходу до рук кн. В.-К. Острозького. На цей час у складі волості знаходилося одне місто та 39 сіл, з яких 12 були зем'янськими (посесорськими) – знаходилися в держанні слуг-клієнтів.

Таблиця. Характеристики поліських латифундій 1629 р.

Волость	Кількість димів			Кількість поселень		
	міських	сільських	загалом	сільських	міських	загалом
Кукли	0	210	210	7	0	7
Четвертня	214	88	302	2	1	3
Кошир	143	166	309	8	1	9
Нова Четвертня	140	247	387	5	1	6
Володимирець	220	421	641	14	1	15
Тучин	451	426	877	14	1	15
Несухойжі	193	756	949	17	1	18
Романів	468	512	980	9	1	10
Камінь	322	682	1004	9	1	10
Турійськ	251	829	1080	16	1	17
Губків	180	1256	1436	25	2	27
Чорторійськ	504	1238	1742	38	2	40
Ковель	680	1417	2097	29	3	32
Степань	1110	2932	4042	57	3	60
Всього	4876	11180	16056	250	19	269

На 70-ті роки XVI ст. Степань була досить значним міським поселенням, в якому знаходилося 246 будинків. Про розвиток торгівлі може свідчити кількість ринкових будинків – 30, а також відсутність у їх власників у користуванні землі. В той же час, поборовий реєстр фіксує незначне число торговців-перекупнів – 10. Але торгівлею займалися не тільки вони, але й ринкові та вуличні мешканці, а також ремісники. Останніх в Степані було 25. У селах волості тільки у Кричильську (Кричельську) проживало 2 ремісники. В обох випадках ремісники не мали в своєму користуванні землі. Досить значною була роль землеробства у заняттях степанських міщан. По півдворища мали 56 власників вуличних будинків, по «трохи рілля» – 23 городники, городи – 10 перекупнів, 50 мешканців «убогих домів» та 41 мешканець вуличних будинків. Не мали в користуванні земельних ділянок, але, можливо, були задіяні у сільськогосподарських заняттях 20 підсусідків, оскільки вони володіли худобою [40, s. 39]. Села волості були невеликими за розмірами, що не могло не впливати і на розвиток міста [40, s. 39 – 40].

За поборовим реєстром 1589 р. у Степанській волості названо 30 сільських поселень, найбільшими з яких були Городець, Любаша, Кричельськ, Жалин, Золотолин. Чисельність мешканців Степані практично не змінилася – кількість міських будинків дорівнювала 242, не рахуючи трьох рудницьких товаришів. Ринкових будинків залишилося 30, але збільшилася кількість вуличних (з 91 до 114) та перекупників (з 10 до 15) та зменшилася кількість убогих будинків (з 50 до 35). Не змінилася чисельність ремісників (25), а замість городників (23) та підсусідків (20) реєстр 1589 р. згадує тільки 19 коморників. Вся міська земля подана сумарно як 72 одиниці «міської ріллі», яка відповідно до норми оподаткування становила півдворища чи півволоки, та 35 городів, які перебували у користуванні власників убогих халуп. Очевидно, землею володіли і чотири степанські священики [37, к. 15 – 17]. Скоріше за все, розмір землі, яка перебувала у користуванні міщан, трохи зріс. В обох реєстрах відсутні згадки поселень, які згодом одержали міський статус. Можливо як сільські поселення Деражня та Бережниця виникли згодом, або одразу засновувалися як міста, на «сирому корені».

Загалом, як свідчать дані поборових реєстрів, за власне міськими показниками – розміри Ринку, кількість будинків, чисельність ремісників та перекупників – Степань можна віднести до розвинутих приватновласницьких міст Волині. На 1589 рік за кількістю ринкових будинків Степань поступався тільки Костянтинову та Острополю (засновані кн. В.-К. Острозьким у слабко урбанізованій південно-східній Волині саме як торгівельні осередки); за кількістю будинків вуличних – їм же, а також Острогу, Олиці, Корцю, Ковелю, Торчину та Колкам; за кількістю перекупників – Олиці, Ковелю, Острогу. Показником розвитку міста була й чисельність у ньому церков, яка також належала до найвищих показників по приватновласницьких містах Волині.

Хронологічно останні свідчення описово-статистичних джерел стосовно Степані та волості відносяться до 1629 р. Вони відображені також у реєстрі державного оподаткування. На цей час до складу волості входило 59 поселень. У ній знаходилося три міста – Степань, Бережниця та Деражня, а 23 села були посесорськими. Міське населення складало майже 35% всього населення (димів-помешкань). Найбільшим був, зрозуміло, центр волості, в якому нараховувалося 636 димів (з яких 78 погоріли під час пожежі 1627 р.). Степані помітно поступалися Бережниця (423 дими) та Деражня (351 дим). Більшу кількість міських димів мали тільки Острозька та Корецька волості; за загальною кількістю димів Степанська волость поступалася тільки

останній. Найбільшими сільським поселеннями з кількістю димів понад сто були Городець, Кричельськ, Постойне, Рокитна [19, с. 33–34].

Отже, свідчення податкових документів фіксують для Степанської волості крайні збережені, початкову та кінцеву, часові точки наявності узагальнюючих кількісних показників. Особливістю податкової документації, окрім іншого, є фіксація населення у податкових категоріях, що часто не дає можливості здійснювати соціально-економічний аналіз. Це найбільш яскраво помітно на прикладі подимного реєстру 1629 р., коли на основі уніфікації всі оподатковувані одиниці було зведено до диму. Подолати даний недолік значною мірою дають приватновласницькі (внутрішньодоменіальні) документи, в тому числі й інвентарні описи. Саме таким є інвентар 1614 р., який було створено у жовтні при подачі волості в управління Адамові Золотолинському. Особливо важливою інформативно слід вважати його «міську» частину, оскільки інвентарні описи поліських міст практично не збереглися.

Міський комплекс традиційно складався з замку з житловими та господарським будівлями, власне міста та Луцького і Дубровицького передмість. Окрім того, при місті знаходилися фільварок, на який працювали селяни Великого та Малого Медськів і Любаші, та звіринець. Замковими були винесені з замку за Луцьку браму стайня та сад, в якому росли кількадесят фруктових дерев та виноград (*drzewa rodzianego kilkadziesiąt, wino jest*). Очевидно, під замковим контролем знаходилася й пристань. Як така, вона в тексті інвентаря не виділяється, але він фіксує річкові судна (ком'яги) на р. Горинь (коміаг х(іаґґесіа) іего тсзу на гзесзе Ногініеу). Їх на час створення документа було 16, а зі збудованих у 1614 р. по два було відправлено до Острога та Дубна і три продано [27, арк. 111 – 112зв., 117, 119, 119зв., 120 – 121зв.].

Замок однією стороною виходив до річки, а з трьох інших був оточений валом та ровом, через який було протягнуто міст. Замок мав в'їздну браму та чотири наріжні башти. Замок мав досить потужне озброєння; 22 гармати, 7 шмигівниць, 34 гаківниці та 5 рушниць з запасами ядер, куль та пороху [27, арк. 112 зв.]. Місто також було оточене з трьох сторін ровом, вздовж якого було врито дубові палі (паркан), між якими знаходилися 18 дерев'яних башт, а також три добре укріплені брами. Дві з них мали надбудовані башти, а третя цього не потребувала, оскільки мала природній захист – знаходилася з боку річки над довгим мостом «*od miasta asz do boru przez rzekę u jeziora*» [27, арк. 113].

Основною та найпрестижнішою міською дільницею був Ринок. Для Степані в інвентарі 1614 р. він виділяється не за назвою, яка в

тексті, можливо, випадково, була пропущена, а структурно, передуючи опису вулиць. На ньому знаходилося 42 будинки. В ринкових будинках, крім міщан, мешкали (чи мали будинки) степанський староста, бурграбій, микільський та спаський священники, паламар, вїйт, лісничий, мостовничий, возний, орендар, замкові писар, гончар, золотар, воротний та костельний мельник. Окрім старостинського, на Ринку було ще три шляхетські будинки пп. Чаковського, Ремчицького та Білоблоцького. Чотирма будинками володіли представники єврейської громади міста [27, арк. 113].

На чи біля ринкової площі, очевидно, знаходився костел. Його описання було подано в кінці опису міста, навіть після сумаріуша прибутків. При цьому були зазначені цвинтар, плебанія та школа. Останні дві вміщено і серед ринкових будинків [27, арк. 113, 118 зв.]. Крім школи при католицькому костелі в місті знаходилася єврейська школа (малася на увазі синагога, при якій існувала і школа). Згадується також православний («руський») шпиталь, при якому чи при якійсь із православних церков також міг існувати освітній заклад [27, арк. 113 зв., 116].

Вулична мережа Степані складалася з шести вулиць – Риболовської, від Дубровицької брами до Ринку, від Радька, під парканом, від Харка Скупки, від Васька Кир'яховича. Найбільшою, бо на ній знаходилася майже третина всіх оподатковуваних міських будинків, була вулиця Риболовська (151 будинок на різних ділянках). Найменшою була вулиця під парканом – на ній знаходилося 25 будинків. Неміщанські будинки знаходилися на вулицях Риболовській та від Дубровицької брами до Ринку. Священники мали будинки на вулицях Риболовській (пречистенський, степановський, диякон), від Радька (спаський) [27, арк. 113–117]. Як це відображено і в поборовому реєстрі 1589 р., в Степані на 1614 р. проживало чотири священники. Можливо стільки ж було і церков – Миколаївська, Спаська, Пречистенська; невідомо, чи згаданий в інвентарі отець степанівський мав прихід у місті чи в якихось селах.

Інвентарні описи дають можливість визначити, приблизно звичайно, національну структуру населення. Так, стосовно Степані можна говорити про звичну для волинських міст наявність єврейської громади. Вона не була значною і включала до свого складу 24 – 28 родини (близько 4 – 5% будинків). Чотири єврейські будинки знаходилися на ринковій площі. Решта єврейських родин приблизно порівно замешкували вулиці від Дубровицької брами до Ринку (7 – 10 будинків) та вулиці від Харка Скупки (13 – 14 будинків). Інтервальність даних в обох випадках пов'язана з ймовірним віднесенням деяких мешканців

до єврейської громади м. Степань. Польська, чи, скоріше, католицька, громада була в Степані мізерною. Невідомою є конфесійна належність шляхти, яка мала помешкання в місті – її більшість (якщо не всі) належали до місцевої знаті, давніх слуг кн. Острозьких, включно зі введеним у посаду степанського старости А. Золотолінським. Чи вони вже здійснили конверсію сказати важко. Так чи інакше таким завданням мав служити тільки-но заснований кн. Я. Острозьким степанський костел. З-поміж шляхти ймовірними членами польської громади чи прихожанами костелу могли вважатися Ян Лях (вул. Риболовська), Єжи Городничий (вул. від Дубровицької брами до Ринку) та Венцлавиха (Дубровицьке передмістя) – явно замало для повноцінно функціонуючої католицької святині. Таким чином, можна говорити про те, що степанський костел зі школою ставив (точніше, перед ним ставилося) завдання проповіді католицизму. Певною мірою це підтверджується даними сумаріушу листів кн. Острозьких до степанського Свято-Михайлівського монастиря, який міститься у його інвентарі 1627 р. [4] Троє степанчан носили прізвисько «Москаль», але чи це були росіяни точно сказати неможливо.

Степанські передмістя – Луцьке та Дубровицьке – були невеликими. На першому знаходилося 9, а на другому – 55 будинків, а також 3 пустки [27, арк. 117]. Луцьке передмістя повинно було бути знищене за наказом кн. Януша Острозького. На ньому чи біля нього, очевидно, проживали рибалки, свідчення про яких в тексті знаходиться між описаннями передмість. Їх імена в інвентарі не було наведено, навіть точного числа їх укладачі вказати не могли – менше чи більше десяти. Для них у бурграбія знаходився окремий реєстр. Їх обов'язком було забезпечення рибою двору у випадку приїзду власника Степані [27, арк. 117].

Для будинків в місті відводилися ділянки-пляци, з яких платилося по 18 грошів. Але на окремих пляцах могло бути й 2 – 3 будинки. Підсумкові свідчення (сумарій) по Степані наводять дані про те, що в місті було 350 пляців, на яких розташовувалося разом з передмістями та фільварками 590 помешкань («osady miasta Stepania z przedmieszcziem u folwarkamy 590») та 25 пусток, тобто – всього 615. Очевидно, при «фільварках» мешкали підсусідки, яких було 26 [27, арк. 118].

Під фільварками малися, скоріше за все, земельні наділи міщан. Всього в їх користуванні було 79 волок, з яких звільнено від сплати податку та пусток було 32. Найбільш поширеною нормою земельних наділів степанських міщан була одна волюка (46 та 13 вільних), але були випадки користування півволючними наділами (двоє міщан) чи

спільного користування волокою двома особами чи родинами (два випадки). Володіння двохволочним наділом мало «ранговий» характер – належало чотирьом священикам, монастирю, бурграбію, лісничому – і були звільнені від податків. Такими ж були й одноволочні господарства звіринника, замкових воротного та тивуна, паламаря, міського писаря, вїйта, старости та шпиталя. Пустих було тільки дві волоки. З однієї волоки платили по одному злотому, жали по два дні та спільно накосили 12 скирт сіна [27, арк. 117зв. – 118]. Отже, переважна більшість степанських міщан не мала в своєму розпорядженні землі і була задіяна у ремісничих та торгівельних заняттях.

Повинності степанських міщан не були різноманітними. Вони платили чинш з пляців, а хто мав «фільварки» – то й окремо з них, споряджали 10 гайдуків. Лій та мед брався, очевидно тільки від відповідних занять – різників, лісників, бояр тощо. Чинш з Степані був майже втричі меншим за платежі з сіл. Якщо врахувати прибутки та надходження від інших сільських платежів, повинностей, данин, оренд та результатів фільваркового господарювання, то міська складова в загальній прибутковості ще більш суттєво зменшиться.

Як уже зазначалося, при Степані знаходився звіринець. Він був оточений парканом, а на його території був один критий соломою хлів («шопа»). В ньому перебували олені (31), сарни (30), лосі (на час створення інвентаря всі здохли, а було їх 4), дикі свині (12). В звіринці зберігалися роги та шкіри. Троє оленів утекло [27, арк. 119зв.].

Наявність документів первинного та підсумкового поборового, а також внутрішньогосподарського обліку створює ряд переваг як при їх характеристиці, так і при вивченні на їх основі ряду конкретно-історичних проблем, які стосуються недостатньо забезпеченої подібними джерелами поліської частини Волинського воєводства. З іншого боку, така різноманітність джерел статистичного характеру стосується лише незначної частини латифундій регіону. Розширити територіальну і видову репрезентативність таких джерел для розгляданого періоду можна за рахунок матеріалів по найбільшій королівщині Волині, колишньому володінню тієї самої родини кн. Сангушків, – Ковельському староству, а також розташованій поряд знову-таки колишній маєтності кн. Сангушків – Ратненському староству (Холмська земля). Можливо, збереглися й описи волинсько-поліських маєтностей з теренів Берестейського воєводства.

Джерела та література:

1. Архив Юго-западной России. – К., 1859. – Ч.І. – Т.1. – LXXXVII; 555 с.
2. Архив Юго-западной России. – К., 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – II; 85; 647; XIII с.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч.7. – Т.2. – III; II; 210; 644 с.
4. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року / В. Александрович // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10 – 11. – С. 423 – 449.
5. Атаманенко В. Вірогідність поборових документів XVI століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / В. Атаманенко. – Дніпропетровськ, 1996. – Вип. 1. – С. 49 – 58
6. Атаманенко В.Б. Волинські інвентарі другої половини XVI ст. як історичне джерело // Наукові записки: Острозька Академія / В. Атаманенко. – Острог, 1998. – Т.1. – Ч.ІІ. – С.16 – 27.
7. Атаманенко В. Господарські документи волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII як історичне джерело / В. Атаманенко // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців: Історія. – Чернівці, 2003. – Ч.1. – С. 286-293.
8. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI-XVII ст. з історії Ковельщини / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. – Луцьк, 2003. – Ч.1. – С.44 – 46.
9. Атаманенко В. Описи Острозької волості XVI – першої половини XVII ст. як джерело вивчення фільваркового господарства / В. Атаманенко // УІ. – 2003. – Т.XL. – С. 295 – 312.
10. Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2004. – Т.ІІ. – S. 17 – 28.
11. Атаманенко В. Склад описово-статистичних джерел з історії Волині XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.13. – С. 562 – 575.
12. Атаманенко В. Описи Острожчини кінця XVI-початку XVII ст. як історичне джерело / В. Атаманенко // Наукові записки (Острозька Академія): Серія «Історичні науки». – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 106 – 115.
13. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела XVI – першої половини XVII ст. як джерело з історії населених пунктів волинського Полісся / В. Атаманенко // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. – Луцьк, 2004. – С. 7 – 11.
14. Атаманенко В. Інвентар Кременецького старства 1548 р. / В. Атаманенко // Наукові записки: Національний університет «Острозька Академія»: Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 8 – 36.
15. Атаманенко В. Склад джерел статистичного характеру з історії Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Ми-

кола Павлович Ковальський: Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... – Дніпропетровськ, 2007. – С.314 – 327.

16. Атаманенко В. Описи волинських маєтків князів Чорторийських XVI ст. / В. Атаманенко // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. – Луцьк, 2010. – Вип. 37: *Сторінки історії Камінь-Каширщини*. – С. 318 – 327.

17. Атаманенко В. Двори-фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) / В. Атаманенко // *Архітектурна спадщина Волині*. – Рівне, 2010. – Вип. 12. – С. 78 – 85.

18. Атаманенко В. Міста поліських володінь князів Острозьких / В. Атаманенко // *Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження*. – Рівне, 2010. – С. 191 – 208.

19. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство / О. Баранович. – К., 1930. – 146 с.

20. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

21. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 205 с.

22. Кравченко В. Інвентарні описи волинських маєтків князів Сангушків другої половини XVI століття / В. Кравченко // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Львів, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С.385 – 414.

23. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело / М.Г. Крикун // *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. – К., 1968. – С. 69 – 98.

24. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / Н. Г. Крикун // *Проблеми историографії и источниковедения истории СССР*. – Днепропетровск, 1979. – С.126 – 137.

25. Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. / І.О. Кіку // *Історичні дослідження: вітчизняна історія*. – К., 1985. – С. 51 – 52.

26. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – 599 с.

27. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ф. 91, № 39/І-1, 164 арк.

28. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Р. Майборода. – К., 1999. – 312 с.

29. Опис володінь князя Януша Острозького в південно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – 269 с.

30. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – 383 с.

31. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т.3. – Отд. II. – 192 с.
32. Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка / Б. Стеллецкий. – К., 1911. – 8 с.
33. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, од. збер. 18, 922 арк.
34. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, од. збер. 48, 533 арк.
35. ЦДІАК України, ф. 44, оп. 1, од. збер. 1, 909 арк.
36. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К., 1993. – 414 с.
37. Archiwum Główny Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, №31, 1576 s.
38. Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564 – 1565. – Warszawa; Łódź, 1992. – Cz. I. – 284 s.
39. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. VI. – СІХ; 153; VIII s.
40. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.ХІХ. – II; 128; 307; ХLVI s.

Дмитро Борилюк

МІСТО СТАРОКОСТЯНТИНІВ В ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ КН. ОСТРОЗЬКИХ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ

Стаття присвячена дослідженню заснування м. Старокостянтинів як одного з осередків оборонної системи кн. Острозьких на теренах Південно-Східної Волині. Подано історію заснування самого міста та будівництва замку при ньому князем В.-К. Острозьким. Проаналізовано обороноздатність самого міста: описано замковий та міський арсенал; окреслено повинності, які мало виконувати населення на користь замку.

Ключові слова: замок, м. Старокостянтинів, В.-К. Острозький, порохове, цейхгауз.

Статья посвящена исследованию основания г. Староконстантинова как одного из центров оборонной системы кн. Острожских на территории Юго-Восточной Волыни. Подана история основания самого города и строительства замка при нем князем В.-К. Острожским. Проанализирована обороноспособность самого города: описан замковый и городской арсенал; очерчены повинности, которые должно было выполнять население в интересах замка.

Ключевые слова: замок, г. Староконстантинов, В.-К. Острожский, порохование, цейхгауз.

The article is devoted to research of foundation of city of Starokonstantynow as one of centre of the defensive system of princes Ostrogskich on the walks of life of South-East Volhynia. In it history of foundation of city and building of castle by a prince V. K. Ostrogskiy is given. The defensive capacity of Starokonstantynow is separately analyzed: a castle and city arsenal is described; the obligations of population in favour of castle.

Key words: the castle, city Starokonstantynow, V. K. Ostrogskiy, the gun powder obligation, arsenal.

Князі Острозькі та їхні спадкоємці Заславські відіграли важливу роль у розбудові Волині, а, особливо, її південно-східної частини. Це пояснюється тим, що практично вся, за незначними винятками, окреслена частина Волині була територією великих латифундій, земельних володінь, які в силу королівських надань, військової вилуги, купів-

лі перебували у власності кн. Острозьких, тобто, концентрувалися в межах одного роду. Відповідно до цього, з метою максимальної реалізації власних економічних інтересів, Острозькі були зацікавлені у розвитку, розбудові та загосподаренню даного регіону: будівництві міст та містечок, збільшенні чисельності населення тощо.

Проте, специфіка Південно-Східної Волині полягала в тому, що дані землі знаходились на кордоні магнатської колонізації й, відповідно, перебували в зоні постійного контакту зі Степом. Це проявлялося у постійних вторгненнях та військових протистояннях між місцевим населенням та татарами. Татарські напади вносили серйозні обмеження магнатським економічним намірам: чисельність населення часто змінювалася – гинули, потрапляли в полон, розбігалися. Крім того, постійні напади призводили не лише до людських втрат, а й до спаду загосподарення краю. Відповідно до цього, магнати (в першу чергу Острозькі), з метою захисту власних володінь від руйнації та спустошень, збереження та збільшення чисельності населення, створюють систему укріплених оборонних об'єктів, які мали стати на заваді татарським нападам. В першу чергу, це проявлялося в укріпленні вже існуючих та будівництві нових міст як важливих оборонних осередків у краї.

Мета даної статті полягає в аналізі обороноздатності м. Костянтинова як одного з головних центрів оборонної системи регіону. В ній, на основі інвентарних відомостей, подано огляд замкового комплексу, описано міські та замкові укріплення, арсенал, проаналізовано повинності місцевого населення.

Серед використаних джерел, які лягли в основу написання статті, необхідно виділити інвентарні описи приватних маєтків, а саме, м. Костянтинова та Костянтинівської волості. Особливо інформативним в даному плані є інвентар 1615 року, в якому подано опис володінь кн. Я. Острозького у Південно-Східній Волині [8]. У даному документі міститься опис Костянтинівської волості (а також Шульжинецької, Красилівської, Базалійської) в цілому, а також досить детально описано саме місто та замок, села та фільварки, перераховано населення та його повинності.

Серед праць з даної проблематики необхідно відзначити про доволі ґрунтовні та інформативні нариси В. Переговського [9; 10]. У них повідомляється про заснування самого м. Костянтинова князем В.-К. Острозьким. Вчений використав інвентарні описи міста та волості XVII-XVIII ст. (деякі з них на сьогодні, на жаль, втрачені й тому праця В. Переговського доповнює інформацію про Костянтинів новими даними та фактами), в яких проаналізовано матеріали про

замкові укріплення, господарські будівлі, повинності міщан тощо. Доволі інформативною є стаття відомого дослідника історії Волині XVI-XVIII ст. О. Барановича [3], в якій хоча основна увага й звертається на процес заснування м. Костянтинова, все ж подано деякі відомості і про оборонні укріплення, замок, зокрема про обов'язки та повинності міського населення. Грунтовна та вичерпна характеристика описово-статистичних джерел з історії Старокостянтинова XVI – першої половини XVII ст. подана в статті В. Атаманенка [2], де розкрито інформаційний потенціал поборових реєстрів та інвентарів самого міста із зазначенням про категорії міського населення, ремісничі спеціальності; міститься опис замкового арсеналу та ін. Серед інших праць, в яких подано інформацію про укріплення Старокостянтинова, про замок, його просторову локацію, господарське забезпечення, необхідно назвати дослідження О. Лесика [6], О. Мальченка [7], П. Ричкова, В. Луца [13] І. Рибачок [11; 12] та інших.

Маєткове просування князів Острозьких на територію Південно-Східної Волині почалося на рубежі XV-XVI ст., що, окрім відповідних документів та актів, відобразили й наступні за часом описово-статистичні джерела – ревізії та інвентарі. Для прикладу, ревізія 1545 р. фіксує перебування у власності Острозьких замків та сіл колишньої Кузьминської волості, які значною мірою, згодом відійшли до складу волості Костянтинівської [2, с. 86].

Утверджуючись на даних територіях, Острозькі були зацікавлені в будівництві міцних замків та міських укріплень з метою захисту володінь від зовнішньої загрози, оскільки регіон зазнавав частих татарських нападів. При спорудженні нових фортифікаційних споруд використовувався як накопичений вже досвід, так і нові конструктивні форми та принципи вдосконалення оборони міст [4, с. 81]. Тому, зміцнення обороноздатності вже існуючих та розбудова нових міст відбувалися на засадах взаємодії та співіснування в рамках життєво зумовленої пари «замок – місто» [13, с. 49].

Об'єднання оборонних можливостей замку та міста в єдину систему давало змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилувати обороноздатність кожного з них. Тобто, замок не міг існувати без міста, як і місто важко було уявити без укріпленого замку – переконливого символу князівської чи королівської адміністрації. Об'єднуючись в одне ціле й утворюючи живий міський організм, вони були приречені на співіснування відповідно до вимог і потреб тогочасного суспільства.

Географія розташування замкових споруд у приватновласницьких володіннях практично повністю відповідала розташуванню населе-

них пунктів зі статусом міст і містечок. Звичайно, за своїм стратегічним значенням і за масштабом споруд замкові укріплення суттєво відрізнялися, утворюючи кілька ієрархічних груп. Лише декілька замків, якими володіли Острозькі (в Острозі, Дубно, а згодом і в Костянтинові), могли виконувати роль сталих князівських резиденцій і з цією метою задумувались та були побудовані міцно й надовго – як правило, з каменю і цегли. Інші, теж досить потужні й добре захищені замки були призначені для тимчасового перебування власника, а решту часу були в розпорядженні намісників та гарнізону (Полонне, Красилів, Острополь та ін.). Ще більше було таких замків, які мали суто локальне значення, споруджувалися у вигляді найпростіших дерев'яно-земляних укріплень і не відзначалися особливою надійністю й довговічністю [13, с. 49-50].

Велика роль в укріпленні прикордонних територій Волині, їхньому захисті від зовнішніх ворогів належить для кн. Костянтина Івановича Острозького. Саме він, ще на початку XVI ст. здійснює укріплення та посилення обороноздатності міст та містечок у своїх володіннях у Південно-Східній Волині, що мало стати на перешкоді татарським нападам. Зокрема, в 1498 р. князь отримує дозволи на побудову замку в Дубні, 1507 – в Чуднові, 1510 – в Полонному, 1517 – в Красилові, 1522 – в Сатіїві [7, с. 78].

Завершення формування оборонної системи, яка остаточно не змогла зупинити татарської загрози, але суттєво її зменшила, на території Південно-Східної Волині, пов'язане з діяльністю князя В.-К. Острозького. Саме завдяки йому було засновано і розбудовано головний оборонний пункт краю – Костянтинів. Місто було назване за іменем свого засновника Костянтиновом, проте, згодом стало називатися Старим Костянтиновом або Старокостянтиновом на відміну від Нового Костянтинова, містечка на Поділлі (з 1632 р. місто називається вже Старим Костянтиновом) [9, с. 62].

Князь звернув увагу на с. Колищенці, що лежали в трикутнику між Случем та Ікопотною, та представляли собою захищений пункт на лінії південного Случа. З утворенням міста тут виконувалось важливе стратегічно-оборонне завдання – утворювалась лінія укріплень в долині південного Случа, що розташовувались на відстані 21-32 км. [11, с. 138]. Таким чином, купівля с. Колищенців і заснування Костянтинова було не простим збільшенням володінь у регіоні, а початком їх розбудови, оскільки попередні волосні центри – Кузьмин та Красилів – не задовольняли потреб як військових, так і господарських [2, с. 86].

Заснуванню міста передував той факт, що 10 січня 1561 р. В.-К.

Острозький викупив с. Колищенці в зем'янина В. Лабунського й 26 березня 1561 р. отримав локаційний привілей короля Сигізмунда Августа на заснування міста на ґрунтах с. Колищенець. Того ж року князь «почав замок кам'яний і місто садити (закладати)» [9, с. 66].

Цікавим є той факт, що через 5 років після заснування міста, той же Сигізмунд Август видав жалувану грамоту Я. Ходкевичу на маєтності В. Лабунського, які купив В.-К. Острозький, в тому числі й на Колищенці. Відповідно до дослідження В. Переговського, цю справу князь Острозький залагодив, сплативши гроші за ці маєтності Я. Ходкевичу, а Ходкевич в свою чергу, поступився Острозькому правами на ці маєтки й передав для нього жалувану королівську грамоту [9, с. 70].

За порівняно короткий термін місто стало швидко забудовуватися і заселятися; було збудовано й укріплено замок; місто обведено земляними валами з парканами, біля в'їзду в місто через мости на р. Случ та р. Ікопоть та із західного боку збудовано кам'яні високі ворота у вигляді башт з бійницями для гармат; до міста приїздили на проживання шляхта, євреї та селяни з навколишніх сіл [9, с. 66-67]. Того ж 1561 р. за клопотанням В.-К. Острозького король Сигізмунд Август надав міщанам привілей на користування магдебурзьким правом. Завдяки привілеям та активній діяльності В.-К. Острозького Костянтинів став доволі розвиненим містом-фортецею, з яскраво вираженим торгівельно-ремісничим характером.

Згідно поборового реєстру, у 1570 р., тобто через 9 років після заснування міста, отримані були побори від 188 міських будинків, господарі яких володіли полями, та від 136 «халуп убогих»; крім того, згадуються городники, коморники та інші категорії населення – всього отримано податку з 380 будинків. У 1583 р. побори були отримані від 413 будинків [3, с. 73].

З початку XVII ст. продовжується тенденція збільшення населення Костянтинова. Про це можна довідатися з інвентарних описів, зокрема в 1603 р. у місті нараховано 611 димів [1, с. 31]; у 1629 р. подимне сплачено з 588 будинків. В інвентарі за 1636 р. зазначено про 845 будинків [9, с. 75].

Завдяки активній діяльності В.-К. Острозького Костянтинів став містом-фортецею і мав суцільну лінію міських та замкових укріплень. Проте, особливість замку в Костянтинові полягає в тому, що на відміну від більшості укріплених князівських міст й замків, костянтинівський замок було закладено й побудовано (як і саме місто) за досить короткий проміжок часу – за даними дослідників, за 10 р.: 1561–1571 рр. [13, с. 65].

Саме місто було оточене могутніми, як на ті часи, укріпленнями. Всередині міста знаходилась друга лінія укріплень, розташованих навколо замку. У замку і місті знаходилася артилерія і великі запаси боєприпасів. В.-К. Острозький вимагав, щоб укріплення постійно підтримувалися в стані повної справності, наказував «уважно спостерігати за тим, щоб місто нічого не занедбувало з того, що стосується його якнайкращої готовності», «уважно спостерігати, щоб добре направили вали, мости, зводи, дороги» [3, с. 77-78].

Місце для замку було обрано на мисоподібній території, утвореній злиттям р. Случі та Ікопоті. У плані ця територія була подібна до видовженого трикутника, дві сторони якого омивалися водою, а третя межувала з територією міста. На цьому відрізку замок мав рів з водою та кам'яну стіну, посередині якої була в'їзна брама зі звідним мостом [7, с. 78]. Це був єдиний сухий доступ до замку. Об'ємно-просторова композиція замку складалась з замкової церкви (храму), князівської резиденції, оборонних башт [13, с. 68].

Замкова споруда має вигляд видовженої будівлі, розташованої майже впритул до південної берегової лінії. Східна частина цієї будівлі – це замкова церква: невеликий храм з напівкруглою апсидою [5, с. 42]. Це була придворна церква кн. В.-К. Острозького, в ній він молився, коли перебував в Костянтинові. В 1581 р. князь надав, а в 1594 р. підтвердив право настоятелям Свято-Троїцької церкви на володіння с. Іришки та відбору мірки десятого дня з міських млинів, пізніше ці права були підтвержені наступниками князя [10, с. 167]. Замкова церква була кам'яна, накрита черепицею, водночас виконувала оборонні функції: мала товсті стіни, вузькі стрілчасті вікна. Масивна прибудова з південного боку церкви мала оборонне призначення (мала вигляд башти).

Замкові укріплення хоч і створювали єдину систему оборони з міськими фортифікаціями, але були відокремлені від них ровом з водою. Досить незначний перепад рельєфу зумовив також появу земляних валів вздовж берегової лінії.

Із західного боку замковий корпус закінчується круглою двох-ярусною баштою. Зовнішня частина башти – оборонний мур з двома ярусами стрільниць для фронтального та флангового обстрілу. Внутрішня частина башти була включена до житлової зони замку і мала вигляд видовженого прямокутника. Зі сходу житловий корпус прилягав до західного церковного притвору [13, с. 68-69]. Князівський палац був цегляним двоповерховим, прямокутним у плані.

Детальну інформацію про замок у Костянтинові, його господарські

будівлі, штат прислуги, запаси пороху, куль, кількість гармат тощо, можна почерпнути з інвентарних описів міста XVII-XVIII ст. Зокрема, в інвентарі 1615 р. подано ґрунтовний опис замку: згадується про вал, насипаний від міста, замковий мур, рів, башти, в'їзні брами [8, с. 117-118]. В'їзних воріт в самому місті було 3 (брами: Старицька над р. Ікопотю, Меджибізька над р. Случ, Кузьминська) [9, с. 74].

Крім того, в інвентарі подано опис господарських будівель, які розмішувались на території замку. Серед господарських споруд замкового комплексу в інвентарі йдеться про кухню біля кам'яної брами, 2 пивниці, комори для зберігання збіжжя, льохи, в'язницю, конюшню, маштарію. В замку було 63 «сторожень», 72 комори [8, с. 118-121]. Замкова церква була перетворена кн. Я. Острозьким на мурований костел; біля костелу розмішувалась велика мурована вежа від р. Случі.

В документі досить детально описано замковий палац – князівську резиденцію: кімнати в ньому, меблі, льохи, цейхгауз для зброї тощо. Запаси зброї в Костянтинівському замку можна подати у вигляді такої таблиці:

Таблиця 1.

Арсенал Костянтинівського замку станом на 1621 рік [9, с. 71].

Гармати зі сплаву міді з оловом	7
Гаківниці залізні	24
«Кий» зі сплаву міді з оловом	1
«Вовк» залізний	1
Шмиговниць	2
Рушниць	320
Куль до гаківниць (бочечок)	6
Куль залізних до гармат	90
Куль свинцевих до гармат	678
Пороху (бочечок)	53
Свинцю (штук)	3

В інвентарі 1636 р. окремо подано опис міської зброї, яка знаходилась в кам'яній будівлі ратуші:

Таблиця 2.

Запаси міської зброї станом на 1636 рік [9, с. 74].

Малі гармати залізні	2
Гаківниці	63
Кірас поіржавілих	12
Пороху великих бочечок	2
Пороху півбочечок	1
Куль залізних і свинцевих до гаківниць	433

Варто зазначити, що замкову прислугу набирали з числа місце-

вого населення. Як видно з інвентарних описів, у 1610 р. в замку м. Костянтинова перебувало 2 кухарі, слюсар, лісничий, 3 слуг, коваль, гармаш, маляр, канатник, римар, тесля, сідляр і турок, «який недавно вийшов з орди». В замку було 12 будинків для розміщення прислуги [9, с. 71]. В інвентарі 1615 р., при описі приміського села Старики, зазначено про 14 «служок» замкових: серед них зустрічаємо теслю, бондаря, рибака, замкового сторожа [8, с. 135].

Будувало міські та замкові укріплення, а також захищало їх перш за все місцеве населення. Отримуючи привілеї від власників, міщани Костянтинова зобов'язані були будувати й підтримувати міські укріплення. Відповідно до інвентаря 1603 р. кожен міщанин, під загрозою штрафу в розмірі однієї копи грошів, зобов'язаний був забезпечити себе на випадок оборони міста рушницею, порохом (2 фунти) та кулями (1 копа). Крім чиншу, міщани зобов'язувалися утримувати в належному стані міські укріплення та мости, та сплачувати на замок порохове [2, с. 91]. Основна маса міщан під час військових дій обороняла стіни і вали міста В інвентарі 1603 р. записано: «міщани зобов'язані виправляти мости, стіни навколо міста, башти, ворота і про справний стан їх піклуватися». Крім того, згідно інвентаря 1615 р. місто власним коштом повинно мати на утриманні 20 озброєних вершників. Ще одним доказом значущості Костянтинова як оборонного осередку було і те, що вже в 1593 р. в силу королівського універсалу В.-К. Острозький збирає тут шляхетське ополчення [11, с. 141].

Замок укріплював та ремонтував, очевидно, сам власник міста. У 1645 р. власник наказує орендарям міста «подумати про ремонт замку». На ремонт замку та будівель в ньому він обіцяв надати дерево з миропільських лісів; якщо ремонт буде значний і орендарі провести його домашніми засобами не зможуть, власник дозволяв їм взяти гроші з останнього внеску орендної плати [3, с. 78].

Міщанські загони не були єдиною збройною силою в місті. Основним військом під час військових дій були збройні сили власника міста, а міщанські загони – допоміжними. Збройні сили князя склалися перш за все з шляхтичів, що отримали й тримали села на умовах несення військової служби. У 1620 р. князь Я. Острозький дарує своєму слuzі, шляхетному Самуїлу Юровичу, села Киселі й Писарівку з умовою несення військової служби «до замку Константинівського», подібно до інших шляхтичів, які отримали маєтки від князя в районі міста [3, с. 80]. З таких шляхтичів була створена окрема кавалерійська частина, яка несла службу на користь Старокостянтинівського замку.

Князі Острозькі, як власники Костянтинова, мали в своєму розпо-

рядженні ще й татарський загін, який був більш надійніший під час повстання закріпаченого селянства. На початку XVII ст. татари жили в передмісті Костянтинова – Стариках, займали 24 будинки, в кожному по 2-3 сім’ї [3, с. 81]. Згідно інвентаря 1615 р., в с. Стариках нараховано 20 татарських будинків, також тут будувалась мечеть й татари мали власного священика – муллу [8, с. 135]. У 1636 р. в передмісті Костянтинова, Новому місті, було 60 татарських будинків; 25 з них вважалися багатими, 35 – бідними. Татари ніяких панщинних повинностей не несли і чиншу не платили. З них був утворений військовий загін – татарська короґва.

Організоване таким чином як оборонний осередок у Південно-Східній Волині м. Костянтинів витримало ряд випробувань. Місто було розташоване поряд з Чорним шляхом, який проходив трохи південніше, вододілом р. Кви, Бужка, Случа. У другій половині XVI і першій половині XVII ст. відбулося декілька великих нападів татар на цей край. Зафіксовано напади 1575, 1593, 1595, 1616, 1617, 1618, 1624 рр. [3, с. 81]. Навколишні терени піддавалися спустошенню неодноразово, кілька разів м. Костянтинів було зруйновано татарами, проте замкові укріплення неодноразово рятували життя міщан, татари не могли подолати високі мури, рів, вали замку. Тут також знаходили порятунок і жителі сіл, що встигли дістатися до міста.

Згідно досліджень в 1641 р. Костянтинівський замок було поруйновано – спалено 300 штук дубових колод, хоча причин цієї руйнації автор не уточнює. В 1642 р. внаслідок стихійного лиха був обвалений один з бастіонів замку й спалено ще 500 штук колод [9, с. 75]. В 1648 р. козаки завдали великі спустошення замку, з цього часу він поступово занепадає.

Отже, підводячи підсумок питання заснування м. Костянтинова та його значення в оборонній системі на теренах Південно-Східної Волині, варто зазначити, що виняткову роль в цьому відіграв князівський рід Острозьких, а особливо В.-К. Острозький. Саме завдяки активній діяльності князя, яка була спрямована насамперед на оборону власних земель від зовнішньої загрози, за короткий проміжок часу було збудовано замок й засновано саме місто. Власне, сам замок являв досить потужну фортецю із солідним запасом зброї та набоїв. Для його утримання використовувалась праця самих міщан, а також кошти самих власників та орендаторів. Крім того, жителі Костянтинова були зобов’язані надавати 20 вершників для оборони від ворогів. Решта війська набиралася власниками з числа залежних шляхтичів та за рахунок татарських загонів, які проживали в приміських поселеннях та користувалися рядом пільг.

Саме місто Костянтинів, разом з Полонним, Чудновим, Красиловим знаходилось в одній лінії оборони, закриваючи «вікно» прикордонної території та захищаючи маєтки кн. Острозьких, а також південно-східні кордони Волині [7, с. 79]. Незважаючи на татарські спустошення кінця XVI – початку XVII ст., місто розвивалося завдяки своєму вигідному розташуванню, надійності замкових фортифікаційних укріплень та військового таланту власників, які піклувалися про підтримання у належному стані його обороздатності.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II. – III; II; 210; 644 с.
2. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова / В. Атаманенко // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / О. Журко. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 86-93.
3. Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) / О. І. Баранович // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острого, 2009. – С. 58-93.
4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Упоряд. І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
5. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.
6. Лесик О. В. Замки та монастирі України / О. В. Лесик. – Львів, 1993. – 164 с.
7. Мальченко О. Е. Фортифікаційні укріплення м. Старокостянтинова в оборонній системі Південно-Східної Волині / О. Е. Мальченко // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура / Редкол. В. І. Осінський, Ю. Г. Блажевич, Г. К. Буяновська та ін. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С. 77-79.
8. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острого, 2009. – 270 с.
9. Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Переговский // Вольские епархиальные ведомости (ВЕВ). – Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61-81.
10. Переговский В. Отрывок из истории города Староконстантинова / В. Переговский // ВЕВ. – Часть неофициальная. – 1881. – № 6. – С. 165-176.
11. Рибачок І. Населення Костянтинова в першій половині XVII ст. / І. Рибачок // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / О. Журко. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С.136-144.
12. Рибачок І. Інвентар «Подільських» володінь Януша Острозького

1615 року як джерело до вивчення історії міст / І. Рибачок // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Редкол. А. Бойко, В. Брехуненко, Д. Бурім та ін. – Хмельницький, 2008. – Т. 17. – С. 36-47.

13. Ричков П. Архітектурно-мистецька спадщина кн. Острозьких / П. Ричков, В. Луц. – К., 2002. – 210 с.

Ірина Рибачок

МІСТО КОСТЯНТИНІВ ТА ВОЛОСТЬ У КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XVII СТ.

У статті проаналізовано соціально-економічний розвиток міста Костянтинівка і волості в кінці XVI – першій третині XVII ст. Костянтинівська волость являла собою особливу територіально-адміністративну одиницю з точки зору поставлених на неї завдань, в першу чергу, забезпечення надійного захисту від татар.

Ключові слова: місто, волость, інвентарні описи, населення, замок, податки, фільварок.

В статье проанализировано социально-экономическое развитие города Константинова и волости в конце XVI – первой трети XVII вв. Константиновская волость являла собой особенную территориально-административную единицу с точки зрения поставленных на нее заданий, в первую очередь, обеспечение надежной защиты от татар.

Ключевые слова: город, волость, инвентарные описание, население, замок, налоги, фольварк.

The article is devoted to the learning socio-economic development Kostyantyniv and volost at the end of XVI – to first third of the XVII centuries. It was special territorial administrative unit from point of the tasks put on it, first of all, providing protection from Tatars.

Key words: volost, inventory descriptions, population, castle, taxes, manor.

Роль та значення міст важко переоцінити, адже саме вони були тогочасними центрами суспільно-політичного, економічного та культурно-духовного розвитку. Разом з тим, неможливо не погодитись з відомим дослідником Ф. Броделем в тому, що «...місто існує як місто тільки в протиставленні нижчому способу життя, ніж його. Це правило не має винятків і ніякі привілеї його усунути не спроможні. Не було жодного міста, жодного містечка, яке не мало б своїх сіл, свого клаптя сільського життя, яке не накидало б довколишній окрузі послуг свого ринку, користування своїми крамницями, своїми мірами довжини і ваги, своїх лихварів, своїх законників, навіть своїх розваг» [15, с. 414-415]. На українських землях саме приватні міста були

тісніше пов'язані зі своєю сільською околицею, були панськими резиденціями, відтворювали господарські та суспільні прагнення власників. Місто разом із своєю сільською округою утворювали волость – окрему адміністративно-господарську одиницю власника.

Одними з найбільших землевласників Волині були князі Острозькі. За підрахунками О.Яблоновського князем Острозьким в другій половині XVI ст. належало 32,67% території Волині і зокрема 33,39% території Кременецького повіту [33, с. 66]. Окремі аспекти господарської діяльності цього князівського роду досліджено в працях українських [16, с.73-125; 32, с.82-109] та польських істориків [18, с.201-222]. Вивчення історії формування та розвитку південноволинських волостей другої половини XVI – першої чверті XVII ст. вже представлені в українській історіографії [27; 28], а серед землеволодінь князів Острозьких на теренах Південно-Східної Волині найбільш дослідженими є Острозька та Суразька волость [6; 7; 30]. Студії з історії міста Костянтинова та волості представлені ґрунтовними працями В.Пероговського та О.Барановича [25; 10; 13; 14]. О.Баранович охарактеризував значення Костянтинова таким чином: «...перші десятиліття другої половини XVI віку це був час перелому в житті південної Волині, перелому великого в справах оборони, колонізації, організації суспільного життя» [13, с. 14]. Мета статті – простежити господарський розвиток міста Костянтинова та волості в кінці XVI – першій третині XVII ст., зокрема, стан залюднення, розвиток фільваркового господарства, появу нових поселень тощо.

Головними джерелами вивчення соціально-економічного розвитку Костянтинова і волості є комплекс описово-статистичних джерел, а саме поборові реєстри 70-80-х рр. XVI ст. та інвентарні описи першої половини XVII ст. На жаль, інвентарі 1610 та 1636 рр., не збереглися до нашого часу, але деяку інформацію, що в них містилась, можна почерпнути з праць дослідників, які працювали з цими джерелами [11; 14; 24; 25]. Унікальним джерелом для вивчення розвитку міста Костянтинова та сільських поселень волості є інвентар «подільських» володінь князя Януша Острозького 1615 р. Унікальність цього джерела зумовлюється двома обставинами: по-перше, часом складання документу і, по-друге, – обмеженою кількістю подібних джерел для даного регіону. Південно-Східна Волинь часто потерпала від татарських нападів. Останній такий спустошливий напад відбувся на ці території в 1593 р., тобто час складання інвентаря – 1615 р. є підсумком майже двадцятирічного спокою в регіоні. Відомості, що подає інвентар володінь Януша Острозького 1615 р., є певною мірою

показовими, оскільки представлені дані відображають економічний, демографічний та військовий потенціал в досить стабільний період. Вже з наступного, 1616 р. напади татар знову почастишали, цінність відомостей цього джерела ще більше зростає. Варто відзначити, що на сьогодні інвентар «подільських» володінь Януша Острозького 1615 р. є опублікованим [22].

Розвиток міст та сільських поселень у Південно-Східній Волині мав низку специфічних ознак порівняно з центральною частиною. По-перше, на відміну від крупних латифундій центральної частини регіону, в яких знаходилося іноді по кілька міських поселень (Кореччина, Острожчина, Клеванщина та ін.), тут локація нових міст припадає на пізніший час, починається з 60-70-х рр. XVI ст. і досить інтенсивно триває протягом першої половини XVII ст. Про це може свідчити активна розбудова регіону та ряд містозасновницьких ініціатив (1561 р. – Костянтинів, 1574 р. – Базалія, 1576 р. – Остропіль) [16, с.74, 78]. По-друге, міста тут мали, в першу чергу, важливе стратегічне значення, оскільки через регіон проходив татарський Чорний шлях, тому їх власники були зацікавлені в розвитку, будівництві укріплень, збільшенні чисельності населення міст як надійного форпосту захисту від татарських нападів, набіги яких почастишали в другій половині XVI – першій половині XVII ст. В українській історіографії на таку особливість Південно-Східної Волині звернув увагу О.Баранович, який вважав, що дана місцевість цілком відрізнялася від інших частин Волині, оскільки життя тут було неспокійним, турботливим, в постійному очікуванні ворога зі степу [13, с.10]. По-третє, практично вся, за незначними винятками, вказана частина Волині знаходилася в руках князів Острозьких (і їх спадкоємців) та Заславських, тобто, концентрувалася в межах одного роду.

Формування Костянтинівської волості розпочалось із заснування міста Костянтинова, на місці села Колищенці, що було продане у січні 1561 р. князю В.-К. Острозькому. У березні того ж року князь отримав від короля і великого князя литовського привілеї на заснування міста та магдебурзьке право. У привілеї вказувалось, що функціонування магдебурзького права в Костянтинові мало б відбуватись за зразком міста Вільно [3, с. 212]. Це непоодинокий випадок, коли в привілеї на магдебурзьке право зустрічаємо вказівку за зразком якого міста воно надавалось, зокрема, в Острозі – за взірцем міста Тарнова, Кракова і Львова [23, с. 112], в Межиричі – за прикладом Кракова [2, с. 106-107]. В інвентарі 1615 р. знаходимо підтвердження функціонування в Костянтинові магдебурзького права, зокрема, зустрічаємо

вказівки на посади міських урядників (війт, ландвійт, бурмистр) [20, арк. 18-25].

Будівництво в Костянтинові потужного замкового комплексу сприяло тому, що він перетворився в головний оборонний пункт регіону. Це завдання чітко усвідомлювала як місцева шляхта, так і державна адміністрація. На волинському сеймику 1638 р. відзначалось, що місто було перепоною татарським нападам не лише на Волинь, а й на Річ Посполиту [1, с. 243]. Потреби обороноздатності та оборонозабезпеченості були тісно пов'язані з економічним розвитком, а стан господарства залежав від захищеності проти татарських вторгнень та наїздів. Вперше про існування волості згадується 18 грудня 1565 р. у скарзі кузьминського урядника Яна Віщунського про збройний наїзд слуг Ольбрахта Ласького на маєтки князя В.-К. Острозького Кузьминської і Костянтинівської волостей [29, с. 13]. Поступово Кузьминська волость зникає, а її села входять до складу інших південно-східно-волинських маєтностей Острозьких, зокрема, і до складу Костянтинівської волості.

Одним з проявів швидких темпів розвитку Костянтинова було стрімке збільшення його мешканців. Через дев'ять років після заснування міста Костянтинова у ньому зафіксовано 188 будинків-господарств, 136 халуп «убогих», 105 ремісників, 35 городників, 17 коморників, 14 товаришів ремісників та 3 перекупників [31, с. 28]. Якщо погодитися з думкою О.Барановича про те, що поборові реєстри мають тенденцію до заниження дійсних показників, щоб менше платити побору, можна припустити, що вже тоді чисельність мешканців міста могла бути більшою. У 1577 р. у Костянтинові нараховувалося 380 будинків, із них – 43 ринкових, 156 півдворищних господарств, 18 городників, котрі мали земельні наділи, 59 городників, які не володіли землею, а також 82 ремісники, 20 перекупників [31, с.43]. Як бачимо, загальна кількість будинків-господарств зростає, що свідчить про збільшення чисельності мешканців міста. Разом з тим, спостерігаємо суттєве скорочення кількості ремісників та стрімке збільшення кількості перекупників. Згідно поборового реєстру 1583 р. у Костянтинові було 413 будинків, з них – 23 ринкових, 305 вуличних, 84 хат «убогих» [31, с. 128]. В 1583 р. на складу Костянтинівської волості входило 43 сільські поселення, із них – 3 села перебували в посесії зем'ян [13, с. 14]. На початку XVII ст. згідно поділу маєтків між Олександром і Янушем Острозькими місто Костянтинів з двома фільварками і 66 селами відійшли у власність Януша [19, с. 126]. В інвентарі 1603 р. вказується, що в Костянтинові було 611 будинків [19, с. 126].

У 1615 р. у Костянтинові існувало 14 вулиць [20, арк.18-25; 22, с.122-132], найбільшими з яких за кількістю жителів були Жидівська (48 заселених будинків, 15 пустих), Тихонська (48 заселених будинків, 13 пустих), Львівська (47 заселених будинків, 3 пустих, на цій же вулиці розташовувалась мурована церква і шпиталь), Торчинська (43 заселених будинки, 6 пустих), вулиця в ринку (43 будинки, на цій же вулиці розміщувався костел, школа та шпиталь), Кам'янецька (40 заселених будинків, 4 пустих) [20, арк.18-25; 22, с.122-132]. Інвентар 1615 р. подає поіменний перелік чоловічого населення (власників будинків) міста (іноді вдів, які були власниками господарств). Згідно цього інвентарного опису в Костянтинові було 409 міщанських родин, 85 коморників, 79 підсусідків, 50 парканників та 20 гайдуків. У 63 випадках в інвентарі 1615 р. фіксується 2 родини на одному плаці [20, арк. 18-25; 22, с. 122-132]. Зазначимо, що на 1615 р. в місті нараховувалось 67 пустих будинків, частина яких погоріла [20, арк. 18-25], що ймовірно, могло свідчити про незавершену відбудову після татарських нападів чи міської пожежі, котрі були досить частим явищем в українських містах, оскільки їх забудова була в переважній більшості дерев'яною.

У 1629 р. у Костянтинові було 588 димів [12, с. 90]. Як бачимо, кількість населення зменшилась навіть у порівнянні з 1603 р., що може бути наслідком спустошливих нападів 1617-1618, 1624 рр. В інвентарному описі міста, складеному 31 жовтня 1636 р. вказується, що у Костянтинові знаходилось 845 будинків [24, с.15]. Поступове збільшення чисельності димів, як наслідок і населення міста, відбувалось завдяки відсутності частих спустошливих нападів татар після 1624 р. до 40-х рр. XVII ст. В окремі періоди вдається прослідкувати співвідношення чисельності міських та сільських мешканців Костянтинівської волості. Зокрема, у 1629 р. питома вага міських жителів становила близько 35 % (588 дим в Костянтинові, а всього у волості 1681) [12, с. 90-92].

Варто відзначити, що попри небезпеку нападу татар, новозасновницькі ініціативи не закінчувались лише утворенням в регіоні міст, але й нових сільських поселень. Про активну розбудову і загосподарення волості свідчить наявність у селах і місті новоприбулих людей, т.зв. новиків, котрі звільнялись від виконання повинностей та сплати податків. Загальна кількість «новиків» у селах волості становила у 1615 р. 138 родин [22, с. 133-182]. А з іншого боку через незахищеність сільської округи від нападів татар іноді села повністю спустошувались і зникали. На основі описово-статистичних джерел видасть-

ся можливим зафіксувати динаміку чисельності сільських поселень у Костянтинівській волості першій третині XVII ст. У 1603 р. в Костянтинівській волості було 64 сільські поселення [21, арк. 10а-зв.–11а], у 1615 р. – 68 [20, арк. 26зв.-52зв.; 22, с. 133-183], у 1629 р. – 61 [12, с. 90-92]. Як бачимо, у 1615 р. зафіксована найбільша кількість сіл у Костянтинівській волості. Це було пов'язано з відсутністю протягом майже двох десятиліть татарських нападів.

Слід підкреслити, що волость не мала чітко окреслених територіальних кордонів з двох причин: по-перше, в цей період вона активно розбудовувалась і, по-друге, у 1617, 1618 рр. відбулися спустошливі напади татар – окремі села повністю зникли. Про одне з таких руйнувань татарами маєтків князя Острозького записано в кременецьку гродську книгу 16 листопада 1618 р. зі слів Петра Хованського, слуги князя Януша Острозького, і возних, які при свідках оглядали всі спустошені татарами маєтки. Возний Бизимовський засвідчив у суді, що оглядав 11 і 12 жовтня 1618 р. всі фільварки, гумна, хутори і «осілости» міста Костянтинова та волості. Загалом у 1618 р. у волості було 66 сіл [24, с.25-26].

Сільські поселення волості поділялись на замкові, зем'янські (посесорські) та церковні (с. Іршики). У 1615 р. до замку належали наступні села: с. Старики (спочатку було сільським поселенням, потім перетворилось на одне з передмість Костянтинова.), с. Красносілка, с. Сахнівці, с. Остриківці, с. Григорівці, с. Пашківці, с. Гребенінка, с. Бутівці, с. Волиці Бутівська, с. Мальківці, с. Кучівці, с. Стецьки, с. Росолівці, с. Свинна, с. Повербородинці, с. Семеренки, а також містечко Кузьмин з с. Михайлівці, с. Мовчани, с. Мотрунки, с. Сошки, с. Воронківці, Волька Нова (при Кузьміні 6 новиків) [20, арк.26зв-39; 22, с. 133-158]. Управителем замкових сіл був місцевий урядник – староста, котрого призначав власник. Староста міг перебувати на своєму уряді досить тривалий час, зокрема, багаторічним костянтинівським старостою був Яцько Бутович (1561 – 1575 рр.) та Василь Шашкович (1581 – 1594 рр.) [26, с.82].

Населення замкових сіл переважно виконувало однакові повинності, зокрема, тягли піддані сплачували чинш по одному злотому, пороховий та сторожовий податок становив 4 гр. лит., а також із натуральних повинностей давали по мірці вівса, по курці, двоє давали по гусаку, 10 яєць [20, арк.28; 22, с.136]. Підсусідки сплачували лише половину із зазначеного. Загальна сума прибутків із замкових сіл волості у 1615 р. становила 306 злотих 28 грошів 2 денарії (чинш, пороховий та сторожовий податок), а також 224½ мац вівса, 266½ каплу-

нів, 126½ гусаків, трохи більше 39 кіп яєць, 21 яловицю, 46 баранів, 21 вепр, 324 вози сіна, 8 мац пшона з фільварків та хуторів міських, 4 маці пшона від мельників, 10 півбочків меду від бджільної десятини [20, арк.39зв; 22, с.159].

Князь В.-К. Острозький, а по його смерті і Януш Острозький, були не лише найзаможнішими, але й найбільшими землевласниками у Речі Посполитій. У 1583 р. лише три села Костянтинівської волості перебували в посесії зем'ян [13, с. 14]. З часом частка зем'янських сіл стала переважаючою, це було пов'язано не лише зі збільшенням кількості слуг Острозьких, загосподаренням регіону, але й з утворенням Острозької ординації (1609 р.), до складу якої ввійшла і Костянтинівська волость. Одним із її завдань було не лише забезпечити неподільність землеволодінь Я. Острозького, а також поліпшити захист від татар, що сприяло поширенню посесорського землеволодіння, оскільки саме зем'яни значною мірою забезпечували потребу в жовнірах [4, с. 281].

У 1615 р. у посесії перебувало 46 сіл Костянтинівської волості. В залежності від володіння та умов васального договору зем'янин мав виставляти визначену кількість озброєних вершників, що утворювали окрему хоругву волості (Див. Додаток). Різні зем'яни волості могли «споряджати коня» не лише «по-п'ятигорськи», але й «по-козацьки» і «по-гусарськи» («п'ятигорці» і «козаки» – два різновиди легкої, а «гусари» – важкої кінноти). Загальна кількість почту з Костянтинівської волості у 1615 р. була наступною: 54 особи озброєнні «по-гусарськи», 106 осіб – «по-п'ятигорськи», 27 татар, 26 побережників, 32 путніх слуг, 20 гайдуків з міста і 14 з сіл, 26 гайдуків служилих (всього гайдуків – 60) [22, с.183]. У інших південно-східноволинських волостях виставляли значно менше, наприклад, у Базалійській волості загальна сума почту становила: 35 вершників озброєних «по-гусарськи», 5 «по-п'ятигорськи», 15 чемерисів з міста, 20 гайдуків (з міста і сіл разом) [22, с.250], у Красилівській волості – 15 «по-гусарськи», 14 «по-п'ятигорськи», 3 побережники, 9 чемерисів, 24 замкових слуг, 27 гайдуків [22, с. 202], у Сульжинецькій волості – 11 «по-гусарськи», 11 «по-п'ятигорськи», 8 листових боярів, 12 побережників, 26 чемерисів, 14 гайдуків [22, с.117].

Більшість держань перебувало у тимчасовому користуванні на невизначений термін («до волі», «до ласки»). Посесорами, як правило, виступала шляхта, що проживала в Костянтиніві й мала в місті нерухомість. У 1615 р. у Костянтиніві проживало 27 сімей-шляхти [20, арк.18-26; 22, с.122-132], це приблизно 3,9% від усіх мешканців міста. Більшість домів шляхти розміщувались на вулиці за костелом, а їх

волоки та будинки були вільні від сплати податків. Кількість шляхетських дворів в інших містах Південно-Східної Волині була значно меншою, зокрема, у Полонному – 14 [16, с.237], у Базалії – 13 [20, арк.75; 22, с.212], у Красилові – 10 [20, арк.58зв; 22, с.190].

Залюдненням посесорських сіл у переважній більшості займались зем'яни з дозволу князя. Зем'янські села були відносно невеликі. Найбільшими у 1615 р. були с. Чернелівці (74 дими), с. Сквородки (48), а до найменших належали с. Перегонівка (5 димів), с. Новоселиця (4 дими) [20, арк.41-53; 22, с.160-183].

Населення сіл, що перебували в посесії виконувало різні повинності, а в окремих випадках лише відпрацьовували, переважно три дні в тиждень. У деяких селах волості (с. Погоріла, с. Митківці, с. Колчин Вижчий, с. Печище, с. Мончинці, с. Мончинці Малі) джерела не дозволяють встановити точну кількість відробіткових днів.

До церковних володінь належало с. Іршики. У 1581 і 1594 рр. князь В.-К. Острозький надав настоятелям Святотроїцької замкової церкви с. Іршики право на вибирання мірки десятого дня у косянтинівських млинах, пізніше це надання було підтверджене Янушем Острозьким, а в жовтні 1646 р. – Владиславом-Домініком Заславським. У 1615 р. в с. Іршики було 5 тяглих підданих, котрі сплачували чинш по 12 гр.лит. і відпрацьовували по 2 дні в тиждень, а також 3 підсусідки, які давали чиншу по 6 гр.лит. та відпрацьовували 1 день у тиждень [20, арк.52; 22, с.181].

Як бачимо, в структурі землеволодіння Косянтинівської волості переважали посесорське (зем'янське), а точніше кількість цих сіл була майже вдвічі (46 та 22) більшою ніж замкових. Така ситуація була пов'язана з особливою потребою князя у слугах, що могли б нести військову службу та обороняти його володіння.

Рівень розвитку фільваркового господарства в місті Косянтиніві та волості можна простежити тільки на підставі інвентаря 1615 р. У дільчому акті 1603 р. згадується про пожежу, в результаті якої згоріло 44 міські фільварки [10, с.250], а у навколишніх селах фільварки існували в Стариках та Григорівці [21, арк.10зв.-11а]. Інвентар 1615 р. зафіксував в Косянтиніві 79 міських фільварків [20, арк.23-23зв.], фільварків на передмісті (Стариках) – 8, а крім того 22 шляхетських [20, арк.23зв.-24]. Вільними від сплати податків були 5 фільварків, що належали косянтинівській урядницькій верхівці та слугам, зокрема, шляхті, писареві, пушкареві, тощо. До потреб замку у 1615 р. слугували 7 фільварків, що знаходились в с. Старики, с. Красносілка, с. Григорівці, с. Бутівці, с. Росолівці, м. Кузьмин, с. Свинна [20, арк.26зв-39].

Наявність залишків урожаю попередніх років у фільваркових господарствах Костянтинівської волості може свідчити про певні проблеми зі збутом сільськогосподарської продукції, а, можливо, про необхідність продовольчих запасів. Орієнтація фільваркового господарства не обмежувалась лише землеробством, а кількість худоби в фільварках Костянтинівської волості свідчить про розвиток скотарства, зокрема, в Стариках, Григорівці, Бутівцях, Росолівці, новозбудованому фільварку в Кузьміні [20, арк.26-35].

У Костянтинівській волості добре був розвинений рибний промисел та млинарство. Про розвиток млинарства у волості свідчить загальна кількість млинів та відомості про їх власників чи орендарів. Про те, що більшість млинів працювали від води підтверджує той факт, що більшість з них розташовувались біля водойм. У Костянтинові млин розміщувався біля ставу, в ньому було три мучних кола, ступи і фолуш. У замкових селах було 18 млинів, а у посесорських – 31 млин [20, арк.24зв-53; 22, с. 132-183]. Безпосередньо на вимірі до костянтинівського замку були 2 млини, зокрема, у с. Григорівці та с. Остриківці [20, арк.29-30; 22, с.138-140], а переважна більшість млинів, що містилась в замкових селах належала до міської оренди. Як правило, сільські млини були невеликими, в основному, на 1 коло, рідше – на 2. Оренда з млинів, мита, мостового, горілки, броварів, корчем Костянтинова і сіл, що до нього належали, складала у 1615 р. 5800 зл. [20, арк.24 зв.; 22, с. 132].

Стави використовували не лише для приведення в рух водяних млинів, але й у цілях вилову риби. В умовах постійної небезпеки знищення чи спалення врожаю, риба в ставках та в річках завжди могла прогнати населення. Риба була надзвичайно популярним товаром як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Стави, які були у волості належали міщанам, котрі за ловлення риби повинні сплачувати відповідні платежі, або ж здавались в оренду для певної особи, або ж став був у розпорядженні замкової адміністрації чи власника міста. У Костянтинові та замкових селах знаходилось 21 став, із них – 4 мали обслуговувати потреби замку, ставок у Стариках Януш Острозький віддав для костянтинівського шляхтича Заборовського, а решта – належали до міської оренди [20, арк.24зв.-39зв.]. У посесорських селах до спусту належали наступні стави: в с. Лажева спуст ставу становив 200 зл. [20, арк.41], в с. Баглаї – 50 зл. [20, арк.41], в с. Ігнатки – 420 зл. [20, арк.41зв.], в с. Самчинці – 170 зл. [20, арк.42], в с. Лашки – 10 зл. [20, арк.43], в с. Новоселиця – 30 зл. [20, арк.43 зв.], в с. Погоріла – 30 зл. [20, арк.43 зв.], в с. Попівці (2 стави) – 30 зл. за 1 став, інший

не спустний [20, арк.44 зв.], в с. Капустин (2 стави) – 80 зл. [20, арк.44 зв.], в с. Демківці (3 стави) – 70 зл. [20, арк.45 зв.], в с. Раштівка – 50 зл. [20, арк.45 зв.], в с. Костенець (2 стави) – 40 зл. [20, арк.46], в с. Шкарівка Мала – 20 зл. [20, арк.46 зв.], в с. Шкарівка Велика – 40 зл. [20, арк.46 зв.], в с. Мацевичі – 60 зл. [20, арк.47], в с. Мацевичі Великі – 60 зл. [20, арк.47], в с. Огіївці (3 стави) – 50 зл. за 2 стави [20, арк.47 зв.], в с. Писарівка (2 стави) – 20 зл. за 1 став, інший – не спустний [20, арк.47зв.], в с. Грозинці – 50 зл. [20, арк.48], в с. Кисичі – 10 зл. [20, арк.48], в с. Чернятин Нижчий – 300 зл. [20, арк.48 зв.], в с. Мазепинці – 200 зл. [20, арк.49], в с. Манівці – 100 зл. [20, арк.49зв.], в с. Колчин Вищий (2 стави) – 20 зл. [20, арк.49зв.], в с. Колчин Нижчий – 100 зл. [20, арк.50], в с. Грицьківці – 30 зл. [20, арк.50], в с. Печище – 150 зл. [20, арк.50зв.], в с. Мончинці – 12 зл. [20, арк.50зв.], в с. Лагодинці (2 стави) – 30 зл. за 1 став, інший – не спустний [20, арк.52зв.]. Неспустними були ставки в с. Самчинці – 2 [20, арк.42], в с. Сковротки – 3 [20, арк.43], в с. Семеренки – 1 [20, арк.42], в с. Митківці – 1 [20, арк.44], в с. Воля Берекули – 1 [20, арк.44], в с. Мончинці Малі – 1 [20, арк.51], в с. Черлінівці – 1 [20, арк.51], в с. Волиця – 1 [20, арк.51зв.].

Отже, низка заходів князів Острозьких сприяла перетворенню міста Костянтинова в потужний економічний центр регіону. Зокрема, надання магдебурзького право, а разом із ним дозволу на проведення ярмарків та торгів, пільги в оподаткуванні тощо. Одним із доказів економічної протекції своїх південно-східноволинських володінь зафіксована у відмові князя В.-К. Острозького на встановлення у місті Костянтинові та інших містах митниць чи митних комор. 5 лютого 1567 р. в луцьких гродських книгах зроблено запис скарги Мартина Кобильського про відмову волинського воєводи дозволити встановлення королівських митниць для збору «нового» мита у Костянтинові та інших містах на території володінь Острозький [31, с.120].

Активна політика власників у справі залюднення та загосподарення Костянтинова, сприяла швидким темпам розвитку міського поселення і, як наслідок, сільської округи. Навколо міста утворювалася певна локальна організація економічного простору (йдеться про навколишні села), котра була поставлена йому на службу. Варто відзначити, що Костянтинівська волость являла собою специфічну територіально-адміністративну одиницю з точки зору поставлених на неї завдань, йдеться також про забезпечення надійного захисту від татар. Яскравим свідченням цього є побудова в місті потужного мурованого замку та переважає в двічі число посесорських (зем'янських) сіл над замковими у волості, котрі, значною мірою, забезпечували потребу у військовій силі.

**ДОДАТОК
КІЛЬКІСТЬ ОЗБРОЄНИХ ВЕРШНИКІВ, ЩО ВИСТАВЛЯЛИ ПОСЕСОРИ СІЛ КОСТЯНТИНІВСЬКОЇ ВОЛОСТІ (ЗА ІНВЕНТАРЕМ 1615 Р.)**

Назва села	Прізвище посесора	Виставляють поchtу
Баглаї	Давид П'ятигорець	4 вершники
Волиця	Костянтин Ярмолинський	12 вершників
Волиця	Крашицький	5 вершників
Воля Берекуха	Берекуха	3 вершники
Грицьківці	Тажицький	–
Грозинці	Гроза Ховсенський	5 вершників і гайдука
Демківці	Рамулт	6 вершників і гайдука
Дубище	Іван Зарицький	3 вершники і гайдука
Ємці	Давид П'ятигорець	–
Жабче	Заборовський	–
Ігнатки	Грохольський	3 вершники
Іршики	Настоятель Троїцької церкви	–
Капустин	Заборовський	10 вершників і 2 гайдуки
Киселі	Скрага	почту не ставе
Колчин Вижчий	Юнацько з Зарицьким	3 вершники і гайдука
Колчин Нижній	Яневський	лише гайдука
Костенець	пани Костенецькі	4 вершники
Лагодинці	бояри Лагодинські	3 вершники
Лажева	Баглай	3 вершники
Лашки	Стичинський	3 вершники
Мазепинці	Древньовська	3 вершників і гайдука
Манівці	Грицьківці	4 вершники і гайдука
Мацевичі	Бронецький	–
Мацевичі Великі	Кевліч	10 вершників і гайдука
Митківці	Вежхніцький	2 вершники і гайдука
Мончинці	Юркевич	3 вершники і гайдука
Мончинці Малі	Кузьма	2 вершники
Новоселиця	Гізицький	–
Огіївці	Захарія Огей	4 вершники і гайдука

Перегонівка	Самчинський	2 вершники
Печище	Стефан Огей	3 вершники і гайдука
Писарівка	Скрага	гайдука
Погоріла	Грохольський	–
Погоріла	бояри Колчинські	4 вершники
Попівці	Ілля Зарицький	5 вершників і гайдука
Раштівка	Хмельовський	6 вершників
Самчинці	Котовський	10 вершників
Самчинці	Шашко	5 вершників і 2 гайдуки
Семеренки	Загробський	–
Сковородки	Гізицький	лише 2 гайдуки
Чернелівці	Микола Ярмолинський	10 вершників
Чернятин Вищий	той же староста тримав	–
Чернятин Нижній	п. староста Олеський	10 вершників і 2 гайдуки
Чеченівці	бояри Чеченівські	3 вершники і гайдука
Шкарівка Велика	Дзюдзь (Dziudzi) П'ятигорець	4 вершники і гайдука
Шкарівка Мала	Олександр П'ятигорець	3 вершники

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – К., 1861. – Ч.2. – Т.1. – 530 с.
2. АЮЗР. – К., 1869. – Ч.V. – Т.1. – 636 с.
3. АЮЗР. – К., 1886. – Ч.VII. – Т.1. – 647 с.
4. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких: склад та структура / В. Атаманенко // Наукові записки. – Острог, 2008. – Вип.13. – С. 266–315.
5. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова / В. Атаманенко // Болохівщина: осягнення історії. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої 800-літтю міста. – Старокостянтинів, 2009. – С. 84–96.
6. Атаманенко В. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст. / В. Атаманенко // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану проф. М.П. Ковальському з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 137–144.
7. Атаманенко В. Суразька волость князів Острозьких / В. Атаманенко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 212–223.
8. Атаманенко В. Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у Південно-Східній Волині / В. Атаманенко // Покликання. Збірник науко-

вих праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009. – С. 266–279.

9. Атаманенко В. Обороноздатність міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. / В. Атаманенко, І. Рибачок // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*. – Луцьк, 2009. – С. 141–152.

10. Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (Основание Старокостянтинова) / А. Баранович // *Ученые записки института славяноведения*. – Т. 3 – М., 1951. – С. 236–263.

11. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. / А. Баранович. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1959. – 207 с.

12. Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. / О. Баранович. – К.: [б.в.], 1930. – 146 с.

13. Баранович О. З історії заселення Південної Волині / О. Баранович // *Записки історично-філологічного відділу*. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10–19.

14. Баранович О. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) / О. Баранович // *Записки історично-філологічного відділу УАН*. – К., 1928. – Кн. XVII. – С. 1–63.

15. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. / Ф. Бродель. – Т. 1.: Структура повсякденності: можливе і неможливе / [Перекл. з французької Григорій Філіпчук]. – К.: Основи, 1995. – 542 с.

16. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Упоряд. Ірина Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.

17. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.

18. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода київський і маршалок землі волинської / Т. Кемпа. – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2009. – 341 с.

19. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник / Н. Ковальский // *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113–137.

20. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 91 «Радзимінського», оп. 1, спр. 39/I-1.

21. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 91 «Радзимінського», оп. 1, спр. 181/VI.

22. Опис володін князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 р. / [Упор. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – 269 с.

23. Острозька давнина. Дослідження та матеріали. – Львів, 1995. – 154 с.

24. Переговський В. Из історії міста Старокостянтинова / В. Переговський // *Опис володін князя Януша Острозького у Південно-Східній Волині 1615 р.* – Острог, 2009. – С. 10–44.

25. Переговский В. Из истории города Старокостянтинова / В. Переговский // *Волинські епархиальні ведомости. Часть неофициальная*. – 1881. – № 3, 4, 6, 7, 9.

26. Рибачок І. Самоврядування міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. / І. Рибачок // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – С. 76–87.

27. Собчук В. Кременецька волость у XVI ст.: територія та поселення / В. Собчук // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI. – С. 380–399.

28. Собчук В. Янушпольська волость у XVI – на початку XVII ст. / В. Собчук // Велика Волинь: минуле та сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції, жовтень 1994 р. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка: Україна, 1994. – С. 111–114.

29. Теодорович Н. И. Вольнь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях / Н. И. Теодорович. – Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1899. – Т. 4. – 430 с.

30. Тесленко І. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодіння та механізм управління : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук спец. 07.00.01 / І. Тесленко. – К., 2006. – 18 с.

31. Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / [Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко]. – К., 1990. – 404 с.

32. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький / В. Ульяновський. – Острог: НаУОА, 2009. – 167 с.

33. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 469 с.

34. Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – 307 s.

Микола Бирук

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТРОГА В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ СТ.

Стаття присвячена вивченню становища єврейського населення Острога в першій третині ХVІІІ ст. Визначено чисельність населення, досліджено функціонування єврейського кагалу в місті, проаналізовано політику власників Острога щодо єврейського населення.

Ключові слова: єврейське населення, Острог, ХVІІІ ст., кагал, інвентарі.

Статья посвящена изучению положения еврейского населения Острога в первой трети ХVІІІ в. Определена численность населения, исследовано функционирование еврейского кагала в городе, проанализирована политика владельцев Острога относительно еврейского населения.

Ключевые слова: еврейское население, Острог, ХVІІІ в., кагал, инвентари.

The article is devoted to the study of position of the Jewish population of Ostroh in first third of the ХVІІІth century. It was determined quantity of population, it was investigated functioning of the Jewish kahal in town, it was analyzed the policy of proprietors of Ostroh concerning the Jewish population.

Key words: jewish population, Ostroh, ХVІІІth century, kahal, inventories.

При дослідженні розвитку міст однією із важливих проблем є вивчення їх населення: чисельності, соціальної структури, а також національного складу. Влада та магнати Речі Посполитої здавна сприяли переселенню іноземців в Польщу, в тому числі й на українські землі. Поряд із українцями в містах проживали поляки, євреї, татари, росіяни та інші національні групи. Іноземці були в основному представниками народів більш розвинених у ремісничому і торговельному відношеннях, ніж місцеве населення. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків. Іноземці не тільки самі дуже швидко збагачувались, а й створювали значні джерела прибутків для власників міст. Національний склад населення Острога в

першій третині XVIII ст. також не був однорідним. Навпаки, в Острозі склалася ситуація, коли відбулося значне зростання єврейського населення, що чисельно почало переважати інші національні групи.

Мета даної статті полягає у характеристиці становища єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. Серед основних дослідницьких завдань вкажемо на наступні: визначення чисельності єврейського населення; з'ясування професійної зайнятості євреїв; дослідження функціонування єврейського кагалу в місті; аналіз політики власників Острога щодо єврейського населення.

Проблема становища єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. в українській історіографії є фактично недослідженою. Певні напрацювання з цієї теми є у польській історіографії. У монографічному дослідженні з історії Острога С. Кардашевича [10] міститься розділ, спеціально присвячений єврейському населенню, проте автор більше акцентує увагу на період XVI-XVII ст.

Вагомий внесок у дослідження єврейського населення всієї Речі Посполитої зробив А. Кажьмерчик. У його праці представлено становище єврейського населення в приватних володіннях у XVI-XVIII ст. [13]. Крім того, автор присвятив окремі статті вивченню безпосередньо острозьких євреїв. У цих розвідках А. Кажьмерчика висвітлюється проблема поділу острозького кагалу в першій половині XVIII ст. та антиєврейське повстання 1726 р. [11; 12].

Джерельною базою для підготовки цієї публікації послуговували документи описово-статистичного характеру, зокрема інвентарні описи Острожчини 1708 [5; 14] та 1724 [9] рр. Інформативні можливості інвентарів дають підстави для вивчення соціально-економічних, історико-демографічних і топографічних питань. У кожному з описів зазначені конкретні відомості щодо кількості оподаткованого населення, про форми і розміри податків, повинності міського населення і селян. В них знаходимо інформацію про соціальну і професійну структуру населення, про стан і розвиток різноманітних господарських комплексів та адміністративних споруд. Варто зазначити, що використані у дослідженні інвентарі 1708 та 1724 рр. є описом лише половини міста Острога і Острозької волості, яка увійшла до складу Острозької ординації, утвореної в 1609 р. князем Янушем Острозьким [10, с. 216-238]. Крім того, для написання статті залучені опубліковані джерела, що містять різнопланову інформацію про життя острозьких євреїв в досліджуваній період [15].

На розвитку Острога в першій третині XVIII ст. негативно позначились події Північної війни. Часті переходи та квартирування військ воюючих сторін у 1706-1707 рр. зумовили руйнування міського гос-

подарства, розорення населення [3, с. 340]. Інвентарний опис 1708 року засвідчує наявність 188 порожніх димів і пляців (місць під забудову) в місті [5, арк. 21].

У досліджуваній період Острог і надалі залишався поділеним на дві частини, які перебували у володінні різних власників. Однією частиною міста (яка після поділу 1603 р. відійшла до Януша Острозького, а з 1609 р. увійшла до складу так званої Острозької ординації) у зазначений період володіла Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1710 р.). Вона була одружена (з 1682 р.) із Юзефом-Каролем Любомирським (помер у 1703 р.), великим коронним маршалком [10, с. 224-226]. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський. 14 листопада 1720 р. він помер без нащадків і володіння ординації перейшли до його рідної сестри Юзефи-Марії, що вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, великого литовського маршалка [9, арк. 373]. Таким чином, усі володіння перейшли до кн. Сангушків, які були останніми власниками цілісної Острозької ординації.

Інша частина міста Острога (що колись була власністю Олександра Острозького) з 1690 р. належала великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [7, арк. 1]. Ці землі і надалі залишались у держанні родини Яблоновських.

На основі аналізу інвентарних описів 1708 та 1724 рр. можна стверджувати, що на першу третину XVIII ст. припадає період значного зростання кількості єврейського населення в Острозі. Усі осілі будинки в описах поділено на категорії: «доми християнські», «доми жидівські» та «доми вільні». В даному випадку під християнами слід розуміти як українське, так і польське населення міста. Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Янкель тощо.

Таким чином, на 1708 р. із 167 оподаткованих будинків в ординатській частині Острога 109 належало євреям, що становить 65 %. Подібну картину спостерігаємо і у 1724 р., де євреї займали 127 домів із загальної кількості 214. Можна припустити, що у цей період в ординатській частині проживало щонайменше 540 євреїв. На жаль, через брак відомостей про кількість євреїв на іншій частині Острога, не вдається визначити їх загальну чисельність в першій третині XVIII ст.

Відомо, що питома вага євреїв в Острозі залишалася досить висо-

кою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців [2, с. 24-26]. Польський дослідник А. Кажмерчик зазначав, що у XVIII ст. від 1/3 до 3/4 польських євреїв заселяли приватні маєтки, особливо магнатські володіння. Причиною такого зростання чисельності єврейського населення у приватних володіннях було прагнення магнатів збільшити прибутковість своїх володінь, а євреї своєю чергою отримували гарантії безпеки з боку магната [13, с. 7].

Виникнення острозької єврейської общини відноситься до кінця XIV ст. У XV ст. за князя Федора євреї збудували синагогу і школу равинів. Вони займалися в основному торгівлею, ремеслом і лихварством. На початку XVI ст. в Острозі перебував головний єврейський суддя для України [10, с. 118].

За час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького кількість єврейського населення значно скоротилась: частина його загинула, решта втекла. Як зазначав М. Владимирський-Буданов, у 1653 р. в Острозі було лише 5 єврейських будинків [4, с. 15]. Але поступово в другій половині XVII ст. євреї повертались на території свого колишнього поселення. Саме в цей період в місті відновлено кагал [6, с. 94]. На 1708 р. в Острозі проживали головний суддя [5, арк. 9], равин [5, арк. 8], кагаловий писар [5, арк. 10]. В місті була єврейська школа, синагога, єврейські шпиталь та цвинтар. Варто підкреслити, що євреї були майже повністю міськими жителями. Яскравим прикладом цього є населення містечка Межиріччя. Внаслідок занепаду останнього і перетворення фактично на село, єврейських будинків тут було тільки 5, або 9,3 % від загальної кількості оподаткованих домів, і це при тому, що в сусідньому місті Острозі єврейське населення становило переважну більшість [5, арк. 27-32].

На 1708 р. євреї в основному мешкали на вулиці Жидівській та на її дотичних. Однак, вже спостерігалось певне розселення їх і в інших частинах міста. В цілому, нараховувалось 30 єврейських будинків, побудованих на християнських пляцах, які належали уже кагалу [5, арк. 20]. На 1724 рік ситуація суттєво змінюється, оскільки інвентар засвідчує зростання єврейських будинків на інших вулицях міста. Зокрема, на «вулиці до паркану» – 11 будинків [9, арк. 375зв.], на «вулиці від ринку до Дубенської брами» – 6 [9, арк. 376], на «вулиці Красна гора» – 4 [9, арк. 376зв.], на «вулиці від брами Зарванської» – 14 [9, арк. 377-377зв.] тощо.

Єврейське населення відіграло важливу роль в економічному житті міста. Аналіз прізвищ та імен євреїв в інвентарях 1708 та 1724 рр. засвідчує наявність в Острозі таких спеціальностей єврейських ре-

місників, як кравець, цирульник, коваль, кушнір, різник, пекар, конвісар (спеціаліст із виготовлення речей з олова), скляр, інтролігатор (палітурник), лікар, аптекар. В місті були також єврейські торговці. У власності євреїв на 1724 р. було 6 солодовень, 5 винниць і 2 броварні на Татарській вулиці [9, арк. 380], а також два млини [9, арк. 386].

Повинності євреїв на користь власників міста були такі ж, як і «християн». Чинш від острозьких міщан складав 800 злотих, але він розподілявся окремо між «християнським» та єврейським населенням. У 1708 р. «християни» сплачували 300 злотих, а євреї – 500 [5, арк. 21]. На 1724 р. ситуація змінюється, оскільки зросла грошова рента від єврейського населення, вона становила уже 600 злотих, «християни» ж сплачували 200 [9, арк. 387]. В інвентарних описах також вказується на плечкове від різників, податок за випалювання вапна на Бельмажі. Серед натуральних повинностей зазначалась десятина зернових до замку, тютюнова десятина. Міщани залучалися до виконання шарварків – робіт з ремонту доріг, мостів, гребель, млинів, міських укріплень та інших споруд. На кожного господаря диму покладался обов'язок тримати зброю на випадок військових подій. Обов'язком острожан було сторожування, наймання десятма міщанами гайдука, відрібок двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку. Міщанам суворо заборонялося переховувати в себе «блудних» людей, за чим постійно мала слідкувати замкова адміністрація [5, арк. 21-24].

У Речі Посполитій євреї мали власну адміністративно-юридичну організацію з нижчими і вищими органами влади. Кагали (общини) становили нижчу інстанцію загальної організації. У місцях, де євреїв жило небагато, були прикагалки. Для вирішення важливих справ представники від кагалів та прикагалків з'їжджались на єврейські сеймики, які своєю чергою надсилали делегатів на сейм всіх євреїв Речі Посполитої. Найвищою єврейською інстанцією був «Синод чотирьох країн» [6, с. 94].

На початку XVIII ст. острозький кагал зараховувався до ряду головних кагалів Волині. 10 вересня 1705 р. у Полонному проходив єврейський сеймик, де були представники від головних кагалів Волинського воєводства: луцького, володимирського, кременецького, ковельського, дубенського та острозького. Оскільки Острог був поділений на дві частини, які перебували у власності різних родин, то на сеймику в Полонному було два представники від острозького кагалу: Шмуйло Якобович з частини Теофілії Любомирської та Шльома Юдкович з частини Станіслава Яблоновського [1, с. 221-223].

Перебування міста у власності двох родин стало однією із головних проблем функціонування острозького кагалу в першій третині XVIII ст.

Згідно зі звичаєм, що практикувався в Речі Посполитій, кагальна верхівка, як і равин, мали затверджуватися власником міста чи його урядниками, а у випадку Острога – його співвласниками. Саме це і викликало великі суперечки між князями Яблоновськими та Сангушками [11, с. 536].

Потрібно зауважити, що у XVIII ст. єврейські громади були набагато біднішими, ніж у попередні роки. Всередині кагалу мала місце соціальна диференціація та гострі суперечності. Під час сплати поголового податку кагальна верхівка, що займалася розподілом всередині общини, полегшувала собі податковий тягар за рахунок біднішої і безправної частини населення. Немає сумніву, що шляхом певних комбінацій керівники кагалів з метою збагачення привласнювали частину тієї суми, яку вони збирали з членів общини. Щоб стати повноправним членом кагалу, єврей-бідняк мав сплатити досить велику суму вступного. Лише після одержання дозволу він мав право купити або найняти собі житло в єврейській частині міста. Без дозволу общини ніхто не мав права надавати притулок новоприбулому. В іншому випадку йому загрожував високий штраф на користь кагалу [6, с. 94-95].

Досить часто суперечності між євреями в кагалі виникали через грошову заборгованість. Подібного роду конфлікт засвідчує документ за назвою: «Протестація у справі про побиття в кагальному суді» від 5 серпня 1720 р. [15, с. 121-122]. Справу розглядав острозький міський уряд (уряд частини міста, що належала кн. Олександру-Домініку Любомирському, старості сандомирському). Острозький міщанин, торговець Шимон скаржився на Мордуха Рабіновича, равина степанського кагалу. Останній звинуватив Шимона у несплаті боргу і за це його побив. Важливе це джерело й тим, що у ньому згадуються усі судді острозького кагалу на той час: «Ірш, Берків зять; Абрам, Мордухів зять; Ірш, Качин зять; Омелько Рувенський» [15, с. 121].

Розгортання конфлікту як всередині кагалу, так і між співвласниками можна простежити через вибір старших острозького кагалу. У 1722 році розгорілася суперечка між власниками Острога. С. Яблоновський звинувачував П. Сангушка в тому, що зі сторони останнього обрано більше старших. У серпні 1722 року в Острозі працювала комісія на чолі із Каролем Вижицьким (підконюший литовський), яка мала вирішити справи кагалу. Було прийнято рішення обирати однакову кількість старших з обох частин кагалу [11, с. 539]. Зокрема, власник ординатської частини Острога Павло Сангушко 12 квітня 1723 р. у своєму «Універсалі у справі елекції старших в Острозі» наказував, щоб на його частині було чотири старших кагальних, так само, як і на другій частині міста [15, с. 25].

Проте конфлікти на цьому не завершилися. У 1723 р. дійшло до нового загострення. Євреї з частини П. Сангушка не допустили до поховання померлих євреїв із іншої частини (цвинтар знаходився в ординатській частині) [11, с. 540]. Крім того, виникла нова суперечка між власниками Острога, пов'язана із домом молитви Юзефа і Шмуїла Мірлів. 12 квітня 1723 р. Павло-Кароль Сангушко видав привілей, яким забороняв чинити перешкоди людям, які ходили до дому молитви Мірлів. С. Яблоновський виступав проти такого рішення [15, с. 91]. П. Сангушко пропонував також викупити частину Острожчини у Яблоновських, проте безуспішно [11, с. 540-541].

Ще одним доказом протиріч навколо острозького кагалу є «Протестація» 23 червня 1729 р. у Луцьку Петра Гілявського, острозького міщанина з частини Павла Сангушка [15, с. 122-127]. Ця скарга була спрямована проти кн. Яблоновських та їхніх урядників у справі кривд, вчинених євреям. Урядників звинувачували в тому, що вони незаконно ув'язнили Юзефа Мірлю (син острозького купця), скасували елекцію старших євреїв та ув'язнили їх, зруйнували будинок мельника Абля та помешкання інших євреїв з частини кн. Сангушків. Конфлікт, що розгорнувся у 1729 р., призвів до жертв з обох сторін. Напередодні вибору старших кагальних маршалок двору С. Яблоновського Єжи Джюса виставив варту біля синагоги у складі капрала Готфреда і 6 жовнірів. Зі сторони кн. Сангушка прибув ординатський поручник Бернард Вилежинський із своїм військом. Як наслідок, дійшло до стрілянини, в якій загинув Б. Вилежинський та варта С. Яблоновського, за винятком 2 жовнірів [11, с. 541-542].

Результатом усіх суперечок було рішення П. Сангушка про поділ острозького кагалу на дві незалежні частини, що передбачало поділ усіх кагальних податків і боргів порівну. Урядники зі сторони С. Яблоновського були проти такого поділу, оскільки на їх частині проживало менше євреїв і були вони бідніші, ніж на частині П. Сангушка.

Все ж таки, згідно рішення Люблінського трибуналу від 17 липня 1731 р. острозький кагал було поділено. Від цього часу євреї із кожної частини міста мали обирати власних старших кагалу і їм підкорятися. У місті мав бути один спільний равин, проте, за умови необрання спільним рішенням одного, передбачалося почергове надання кандидатур з кожної частини. За крайньої потреби кожна із частин мала обрати свого равина, який керував би своїми євреями і мав відправляти молитви у спільній школі поперемінно тижнями [11, с. 545-546].

Заслуговує на увагу ще одна подія, пов'язана із становищем єврейської громади Острога у досліджуваній період. Про неї йдеться

у «Повідомленні татарського ротмістра Халембека у справі студентського заколоту в Острозі» від 26 серпня 1726 р. [15, с. 231-236]. Сам заколот відбувся 31 липня 1726 р. Ротмістр інформував про переслідування єврейського населення зі сторони учнів єзуїтського колегіуму. Він відзначав, що студенти били євреїв під час «процесії Божого Тіла», вимагали товар за заниженими цінами, чинили руйнування у крамницях, нищили цвинтар, стріляли з вогнепальної зброї по вікнах єврейських будинків, виганяли євреїв із лазні.

Варто зупинитися на окремих випадках. Зокрема, йдучи від костелу до конвікту (школи) студенти дорогою повибивали вікна у єврейських помешканнях, побили двох євреїв; іншого разу група студентів повибивала камінням усі вікна єврейських будинків на Красній Горі; стріляли вночі по вікнах тих будинків, де горіло світло; розбивали надгробки та нищили огорожу на єврейському цвинтарі. Інший випадок: двоє студентів, один – син пана Прилуського, інший – пана Ласковського, разом із своїм інспектором (старшим учнем, який наглядав за наукою менших) прийшли до однієї єврейки і хотіли начебто купити дві пари взуття. Не розплатившись відразу, вони попросили її занести взуття до школи. Коли «крамарка» принесла його та нагадала про гроші, студенти її побили та вигнали [15, с. 233-234].

Питання заколоту намагалися владнати ротмістр татарської хоругви Острозької ординації Халембек та Ігнатівський – один із урядників з частини Станіслава Яблоновського. Вони організовували нічну сторожу в місті, звертались до ректора колегіуму (ректором у 1715-1718, 1724-1730 рр. був Адам Лотинський), але на той час його не було в місті. Ротмістр намагався вирішити справу із віце-регентом конвікту, проте безуспішно. Навпаки, коли ротмістр повертався із конвікту, його зустрів інспектор Волковінський із студентами. Ротмістра звинуватили у підтримці євреїв і він вимушений був втікати та сховатись у своєму будинку. Студенти, намагаючись дістати його, запалили дім. Коли вони все ж зловили ротмістра, то забрали до конвікту і цілу ніч били. Лише полковнику ординації Мішюні вдалося його врятувати [15, с. 235].

Таким чином, можна відзначити, що в першій третині XVIII ст. відбулося значне зростання чисельності єврейського населення в Острозі, яке складало більшість серед міських жителів. Євреї відігравали провідну роль в економічному житті міста, оскільки були власниками більшості господарських об'єктів: солодовень, броварень, винниць та млинів. Перебування двох частин Острога у власності різних родин негативно позначилося на функціонуванні острозького кагалу, що зрештою і призвело до його поділу. Конфлікт, що спричинив поділ

кагалу, виразно засвідчив значну залежність євреїв від адміністрацій власників міст і їх вплив на внутрішні справи кагалу. Привілеї для общин гарантували євреям свободу вибору влади, зберігаючи за власниками міста і їх урядниками право затверджувати вибір старших. На становищі євреїв в місті негативно позначилося повстання студентів єзуїтського колегіуму у 1726 р. Перспективним залишається подальше вивчення функціонування уже поділеного єврейського кагалу у XVIII ст., політики власників Острога щодо єврейського населення.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – 636 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. V. – Т. II. – 1045 с.
3. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. / М. Бирук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 339-344.
4. Владимирський-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого / М. Владимирський-Буданов // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 1-17.
5. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.
6. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
7. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 1.
8. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико-краєзнавчий нарис / М. Манько. – Острог: [б.в.], 2000. – 52 с.
9. Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół Archiwum Sanguszków, sygn. 461, k. 373-393.
10. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków: W. L. Anczyca i Spółki, 1913. – 186 s.
11. Kaźmierczyk A. Podział kahału ostrogińskiego w pierwszej połowie XVIII wieku / A. Kaźmierczyk // Kwartalnik historii żydów. – 2001. – № 4. – S. 535-548.
12. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 / A. Kaźmierczyk // Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. – 2000. – № 2. – S. 197-206.
13. Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII / A. Kaźmierczyk. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2002. – 273 s.
14. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / [wyd. J. Nowicki] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179-228.
15. Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła / [opracow. A. Kaźmierczyk]. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. – 298 s.

Микола Близняк

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТЕЧОК НА ПІВНОЧІ ОСТРОЗЬКОГО ПОВІТУ В КІНЦІ ХVІІІ СТ.

У статті проаналізовано соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці ХVІІІ ст. На основі опублікованих та архівних документів розкрито економічний потенціал міських поселень одного з волинських регіонів, простежено їх демографічні особливості в перші роки перебування у складі Російської імперії. Відзначено вплив власників населених пунктів та їх географічних особливостей на розвиток економічної інфраструктури.

Ключові слова: місто, містечко, Волинь, Острожчина, населення містечок, торгова лавка, винокурня, млин, економічний розвиток, церква, монастир.

В статье проанализировано социально-экономическое развитие местечек на севере Острожского уезда в конце ХVІІІ в. На основе опубликованных и архивных источников раскрыто экономический потенциал городских поселений одного из волинских регионов, прослежено их демографические особенности в первые годы пребывания в составе Российской империи. Подчеркнуто влияние собственников населенных пунктов и их географических особенностей на развитие экономической инфраструктуры.

Ключевые слова: город, местечко, Волинь, Острожчина, население местечек, торговая лавка, винокурня, мельница, экономическое развитие, церковь, монастырь.

The social and economic development of the towns on the north of Ostroh District in the end of the 18th century has been analyzed in the article. The economic potential of the urban settlements in one of the Volhynia regions has been described on a basis of published and archived documents, and their demographic peculiarities during the first years in the Russian Empire have been researched. The influence of the owners of the settlements and their geographical characteristics on the development of the economic infrastructure has been determined.

Key words: City, town, Volhynia, Ostrozhchyna, town population, trading kiosk, distillery, windmill, economic development, church, monastery.

Три поділи Речі Посполитої принесли нові геополітичні та економічні реалії в суспільно-політичне життя Правобережжя, Волині та Острозчини зокрема. На території Волині було створено дванадцять повітових міст. Центром повіту або штатним містом Волинської губернії став Острог.

Проблема розвитку міст і містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. в сучасній історіографії не знайшла свого цілісного відображення. Одним із перших до різних проблем розвитку населених пунктів Острозчини в адміністративній структурі Волинської губернії звернув свою увагу дослідник XIX ст. М. Трипольський [21]. Окремі відомості про міські поселення поміщено у польському «Словнику географічному...», виданому у XIX – на початку XX ст. [24; 25; 26; 27]. Фактичний матеріал з історії містечок у цьому виданні в багатьох аспектах перегукується, а часто і повторюється в праці М. Теодоровича [20].

Загальні тенденції міського життя на Правобережжі розглядуваного часу були розкриті в спільній публікації фахівців урбаністичної проблематики радянської доби О. Компан та В. Маркіної [16]. Міста і містечка Правобережжя та Волині стали предметом спеціального зацікавлення у низці статей Т. Брянцевої [5; 6]. Демографічні процеси в регіоні в означений період вивчав А. Перковський [18]. Ґрунтовно проаналізувала соціально-економічний розвиток міст – повітових центрів Волині у своїх працях О. Карліна [13; 14; 15].

Містечка, які входили до складу Острозького повіту наприкінці XVIII ст. в переважній своїй більшості в XX ст. перетворились на сільські поселення, окрім Гощі (в документах фігурує як Гуща), яка стала селищем міського типу. Слід констатувати, що стан вивченості їх минулого залишається до сьогодні незадовільним. Певним зрушенням в даному аспекті стало видання «Історії міст і сіл Української РСР» [12]. Разом з тим сторінки історії міст XVIII ст. були практично не вивченими. Очевидною виглядає потреба глибшого аналізу і висвітлення минулого цих населених пунктів Волині.

Для написання даної розвідки автор послуговувався рядом документальних джерел, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Києва) (далі – ЦДАК України). Серед них першорядне місце посідає «Опис Острозького повіту Волинської губернії» (далі – «Опис»), що датується 1798 р. [26]. На ретельності у проведенні цього опису на Волині та вірогідності документу наголосила у своїх працях вже згадувана дослідниця Т. Брянцева [6, с. 81]. В цьому описово-статистичному джерелі коротко розкрито основні

риси функціонування населених пунктів Острожчини – їх економічні, демографічні, географічні та інші показники. Власне в цей час російський уряд поставив за мету максимально зібрати відомості про терени, які щойно були включені до складу імперії. Відповідно вірогідність статистичних даних документу не викликає особливих сумнівів.

Низка документів з історії розглядуваних містечок була опублікована Київською археографічною комісією в серії «Архив Юго-Западной России» (далі – АЮЗР). Це «Акти про міста», які побачили світ під редакцією і з передмовою визначного українського історика та археографа В. Антоновича в 1869 р. [2]. Велику цінність мають документи переписів єврейського населення, підготовлені до друку в серії АЮЗР з передмовою іншого відомого вітчизняного історика І. Каманіна. Тут опубліковано дані про єврейське населення Правобережної України в другій половині XVIII ст. Зокрема представлені важливі відомості з історії кагальних міст Острозького повіту [3]. Отже, документи з історії населених пунктів Острозького повіту означеного періоду дають можливість досягти поставленої мети – дослідити соціально-економічні процеси в регіоні.

Вже в складі Російської імперії Острогу як штатному місту підпорядковувалось сім невеликих містечок. З часу перетворення Острога на повітовий центр діяльність місцевої адміністрації і міського самоуправління підпорядковується російському законодавству. Главою адміністрації в повіті став ісправник – особа, яка призначалась губернатором. Він очолював поліцію та контролював діяльність міського самоуправління [19, с. 45]. Найбільше міст і містечок у Волинській губернії, згідно досліджень О. Карліної, мав Дубнівський (19) та Ковельський (16) повіти. В Острозькому повіті автори «Опису» 1798 р. називають одне місто – Острог. Всі інші – це містечка. Такий їх статус, очевидно, пов'язаний з багатьма факторами. Власне у Волинській губернії містами називались лише ті населені пункти, в яких містились повітові чи губернські державні установи. У судовому і господарському відношенні вони підлягали особливому міському управлінню. Для всіх інших населених пунктів зберігалась назва містечок. Містечка прирівнювались до сільських поселень і знаходились у віданні нижчих земських судів [13, с. 280]. Зрештою у містечках мали право постійно мешкати купці та міщани, євреї, тут не могло бути міської думи або ратуші, проводились ярмарки [14, с. 35, 38]. Можна абсолютно погодитись з думкою А. Перковського про те, що «місто Правобережної України не було в той час «аграрним монолітом» або великим селом, а складало собою складний економічний

та соціальний організм» [18, с. 7]. Економічна багатоукладність була характерною ознакою міста XVIII ст. Незважаючи на невеликі розміри, міські поселення виступали організаторами економічного життя сільської округи, яка тяжіла до них [18, с.7].

Всі містечка повіту отримали магдебурзький королівський привілей в XVI – XVIII ст. завдяки клопотанню їх власників. Останні були зацікавлені у наданні їх володінням міського статусу, адже прибутки від міста могли в кілька разів перевищувати прибутки від декількох сіл. Зайнятість населення, на наш погляд, не бралась до уваги при перетворенні села на місто. Безперечно, можна погодитись з висновками українських урбаністів О. Компан та В. Маркіної про те, що міста не розривали контактів ні в XVII, ні у XVIII ст. з сільським господарством. На їх думку, симбіоз елементів сільського і міського життя, поєднання занять сільським господарством з ремісничо-торговою діяльністю, розмитість соціально-економічного обличчя міста на протязі всього пізнього феодалізму – це перелік факторів, що були пов'язані з міграціями населення [16, с. 354]. Для Волині такі міграції були особливими в силу важкого соціально-економічного становища і пов'язані передусім з відробітковою рентою, а не чиншом, що мав місце в різні періоди в інших воєводствах Правобережжя – Київщині, Поділлі та Брацлавщині. Міграції населення з Волині відбувались зокрема в 1750 – 1760-х рр. на територію Київського та Брацлавського воєводств, що стало наслідком збільшення феодальної експлуатації [17, с. 34-35]. Переселенці (або втікачі) отримували так звані «слободи», що дозволяло їм згідно тогочасних розпоряджень магнатів не сплачувати впродовж 5 – 6 років данин. Такі міграції, зокрема, ставали причиною зменшення кількості міського населення у Волинському воєводстві.

Всі містечка на півночі новоствореного Острозького повіту належали в попередній період свого функціонування до Луцького повіту Волинського воєводства у складі Речі Посполитої. Значна їх частина в XVI – XVII ст. належала до володінь князів Острозьких та їх клієнтів. В статті зроблено спробу проаналізувати соціально-економічний розвиток містечок регіону, що знаходились на півночі – Гоща, Киликів, Аннополь та Межиріч.

До складу Острозького повіту входило 110 сіл, 54 сільця та 45 деревень [22, арк. 7]. Відповідно до номенклатури сільських населених пунктів у селі була наявна церква, у сільці – садиба або будинок власника, в деревні – церква відсутня [14, с. 35]. Отже, простежується нерівномірність розміщення міст і містечок на Острозщині – вони скла-

дали 3.8 % від усіх поселень повіту. Така картина міських поселень була характерною для всієї Волині кінця XVIII ст. За підрахунками Т. Брянцевої міста і містечка губернії становили 4.7 % від усіх поселень, в них було сконцентровано 15.2 % всього населення [6, с. 84]. Проте все-таки міста, як центральні місця, фокуси економічних, соціальних і політичних відносин, закономірно виступають каркасом територіального політико-адміністративного устрою [9, с. 7].

Одним з міських поселень Острожчини того часу виступало містечко Аннополь¹ (Ганнопіль), яке належало князю і кавалеру Антонію Прус Яблоновському. У містечку був ставок, який утворювався двома річками – Сорокою і Чоломиною [20, с. 681; 24, s. 39]. Це містечко найпізніше отримало магдебурзький привілей серед міст повіту. В 1761 р. власник села Глинники воєвода познанський, маршалок Трибуналу коронного Антоній Прус Яблоновський звернувся до польського короля Августа III з клопотанням про перетворення села в містечко відповідно з наданням йому магдебурзького права. 8 вересня 1761 р. с. Глинники отримало такий привілей. Містечко було названо на честь дружини Антонія Яблоновського – Анни. Відтепер населений пункт став носити назву Аннопіль (або Ганнопіль), а село власне Глинники стало одним з його передмість на півдні, яке відділялось від міста греблею [24, s. 39]. Як відзначили укладачі «Словника географічного ...» у XVIII ст. поширилась мода творення назв населених пунктів від імен жіночих з кінцівкою «поль». З такою ж назвою відомі кільканадцять сіл та осад, закладених переважно у XVIII ст. [24, s. 39]. З цього часу пожвавився економічний розвиток Аннополя. Відповідно до королівського привілею в місті впроваджувались два ярмарки на рік. Перший з них – «вальний» ярмарок тривав шість тижнів і розпочинався у день Св. Антонія – 13 червня; другий – функціонував впродовж одного тижня, починаючи з 27 січня [23, арк. 1]. Цей локаційний привілей зберігається в ЦДІАК України [23] і попередньо був опублікований Київською археографічною комісією [2, с. 400-401]. Власник містечка подбав і про його архітектурне обличчя – ним було збудовано великий палац та закладено парк. Його резиденція у місті представляла собою двоповерховий кам'яний будинок «хорошої архітектури» з іншими кам'яними прибудовами і льохами. В розпорядженні Антонія Яблоновського був також садок з плодих дерев, де росли вишні, яблуні, сливи та виноград [22, арк. 4].

Власне тут розташовувався кам'яний кляштор кармелітський в ім'я Божої Матері та костел. При костелі були наявні дерев'яні при-

¹ Тепер село Славутського району Хмельницької області.

будови. При монастирі була присадибна ділянка, де кармеліти вирощували городину. Також були тут і оранжереї для «ніжних» дерев та іншого. У власності монастиря знаходився садок з плодовими деревами – яблунями, сливами, грушами і вишнями [22, арк. 4]. В передмісті Глинники розташовувалась церква Св. Архангела Михайла, яка була побудована Антонієм Яблоновським у 1768 р. [20, с. 682].

В містечку на відповідному рівні розвивалась торгівля. Тут працювало 16 кам'яних та 28 дерев'яних торгових лавок (крамниць). В трьох з них реалізовували тканини, в тому числі і паперові. В інших лавках торгували сіллю, сухою рибою, оселедцями, горщиками і тютюном. Загалом торгівля розвивалась в означених закладах в межах 2,5 тис. карбованців в рік [22, арк. 4].

В Аннополі наприкінці XVIII ст. відбувалась щорічно ярмаркова торгівля (так звані «ярмонки») у відповідні святкові дні: на свято Михайла Архангела, Андрія Первозванного, Василя Великого, Стрітєння Господне, на Вербну Неділю і на Святу Трійцю. Ці ярмарки вже функціонували по одному дню. Отже, з початку 1760-х до кінця століття відбулись відповідні зміни, що стосувались конкретних днів здійснення ярмарків у місті і термінів їх функціонування. На такі аннопольські ярмарки приїздили, як правило, купці з місцевої округи, передовсім сільської, адже відомо, що торгували збіжжям, худобою і «домашніми припасами» [22, арк. 4]. Тобто, це міг бути надлишковий продукт, який реалізовувався селянами з навколишніх поселень.

В містечку працював ряд підприємств. В першу чергу варто назвати цегельню, яка виготовляла до 100 тис. цегли в рік. За кожен виготовлену тисячу цегли майстер отримував один карбованець і десять копійок [22, арк. 4]. В «Описі» згадано про функціонування в Аннополі трьох винокурень по два котли в кожній, які «різним людям належали». Очевидно, вони здавались власником міського поселення в оренду. Виготовляли тут горілку третьої проби, яку реалізовували для місцевих потреб. В передмісті Глинники також працювала дерев'яна винниця з двома котлами. Тут же розташовувалась кам'яна корчма. У безпосередній власності Антонія Яблоновського перебувала пивоварня з двома котлами, де виробляли «пиво і мед до 10 тис. в рік». Серед обслуговуючого персоналу названо «майстра та працівників». Продукція цієї пивоварні використовувалась для потреб князя та на продаж [22, арк. 4]. На потічку стояли два борошномельні млини з двома каменями, які, очевидно, теж були віддані в оренду. Вищеназвані підприємства – віддані в оренду і ті, що перебували у власності князя приносили йому значні прибутки. Разом з тим, важко

встановити ступінь використання у них найманої праці, що могло б свідчити про проникнення капіталістичних елементів у незначні населені пункти Волині того часу.

Соціальна структура населення містечка особливо не вирізнялась від інших міських поселень Острожчини. Тут проживала шляхта, духовенство, міщани і євреї, які основним своїм заняттям мали торгово-промислову діяльність, купці та селяни і вільно проживаючі («вільні і цигани»). Загальна чисельність населення становила 910 жителів, які мешкали у 107 будинках [22, арк. 4].

Киликиїв¹ був розташований на річці Корчику і в кінці XVIII ст. належав хорунжому і кавалеру Яну Стецькому, який, очевидно, придбав його у Антонія Яблоновського (володів Киликиївом з 1758 р. [7, с. 356; 34, s. 97]). Містечко знаходилося на вигідному в тому часі великому шляху з Острога до Новограда-Волинського. В якості міського поселення Киликиїв з'явився у документах в 1569 р. і належав князю Богушеві Федоровичу Корецькому [10, с. 53]. Попри сказане, це міське поселення не відзначалось великою кількістю мешканців, загальна їх чисельність дорівнювала 815 жителям [22, арк. 9]. Тут розташовувалась дерев'яна церква Георгія Переможця. Власник Киликиєва мав одноповерховий будинок, при якому був гайок. Про рівень торгівлі в містечку свідчить наявність у ньому шести дерев'яних лавок, де асортимент товарів був наступним: сіль, суха риба та тютюн [22, арк. 9]. Для місцевих потреб працювали три винокурні, які виготовляли «вино» третьої проби. Необхідно відзначити також і функціонування на річці двох борошномельних млинів, кожен з яких мав по три камені [22, арк. 9]. В «Описі» згадано про 109 дворів у містечку. Виходячи з загальної кількості мешканців 815, можна використати умовний коефіцієнт 7.5 чоловік для кожного двору.

Як і в інших містечках регіону, в Киликиєві згадується дерев'яна єврейська школа, що може свідчити про відповідну роль єврейської громади у розвитку міського поселення. В XIX ст. вплив єврейського населення зріс в багатьох містечках Острожчини. У другій половині XVIII ст. в дослідженні І. Каманіна названо кагальні міста, серед яких, окрім Киликиєва, в документах зустрічаються й інші – Аннополь, Гоща та Межиріч [див. таблицю 2].

Загалом, слід констатувати низький економічний потенціал цього міського поселення. Автори «Опису» не називають щорічних ярмарок у Киликиєві.

---

¹ Тепер село Славутського району Хмельницької області.

Містечко Межиріч¹ (або Межиріч Острозький, як воно фігурує в документах) належало до володінь князів Острозьких і відповідно мало значення оборонного населеного пункту під Острогом. Межиріч отримав магдебурзький привілей за сприяння його власника – Януша Острозького 18 лютого 1605 р. від короля Сигизмунда III, який був ще раз підтверджений у 1638 р. королем Владиславом IV. Згідно акту Кульбушівської транзакції 1753 р. містечко Межиріч останній ординат острозький Януш Сангушко записав у власність канцлера Яну Малаховському. Його син Яцек Межирічський ключ продав Тадею Чацькому в 1794 р. Останній не присягнув на вірність Катерині II і як наслідок – маєтності його були конфісковані. Таким чином, Межиріч подарували генералу Івану Ферзену, який недовгий час володів Межирічем і в 1802 р. продав містечко Августу Іллінському [20, с. 782; 27, с. 378-379].

Згідно магдебурзьких привілеїв встановлювалось право міського поселення на проведення двох ярмарків в рік та вільний продаж «питей» [2, с. 106–107]. Його функціональне призначення як оборонного міста втратило свою важливість в кінці XVIII ст. разом зі зникненням такого явища як турецько-татарські набіги ще в попередні періоди. Міська фортеця вже не згадувалась у документах на початку XVIII ст. Разом з тим, центральна частина міста була обнесена валами, очевидно, час створення яких припадає на попередні століття. До кінця XVIII ст. ще збереглась в'їзна Дубенська брама зі сторони Острога (що не дійшла до нашого часу). Інша брама – Заславська – існує в Межирічі до сьогодні.

Містечко в кінці XVIII ст., як вже згадувалось вище, належало графу генералу від інфантерії (піхоти) Івану Остафійовичу Ферзену (фактично воно було йому подаровано Катериною II за військові заслуги). За фундушевим правом окремі земельні володіння тут належали отцям францисканцям. Межиріч розташовувався на лівому березі річки Вілія і на правому березі річки Збитенки, звідки і походить його назва. На згаданих річках в кінці XVIII ст., згідно інформації джерел, (очевидно і в попередні часи теж) функціонували чотири млини з десятима каменями. Фактично кількість млинів у цьому містечку була найбільшою, порівняно з іншими містечками Острозького повіту. Тут виготовляли борошно різних сортів, також виготовляли ячмінну крупу [22, арк. 5]. Означену продукцію використовували для потреб містечка і могли реалізовувати на ярмарках та торгах сусіднього Острога. Проте, вже на початку XIX ст. князь Кароль Яблонівський,

¹ Тепер село Острозького району Рівненської області.

власник міста Острога, став забороняти довозити в місто борошно з інших населених пунктів, змушуючи місцевих євреїв купувати його лише з млинів, які належали князю [4, с. 232]. Така князівська монополія спровокувала довголітній конфлікт між острозькими євреями та власником міста, який розпочався у 1803 р. і завершився на користь К. Яблоновського [11, с. 16-17].

В Межирічі працювали чотири винокурні з шістьма котлами, які виготовляли горілчані вироби першої та другої проби. Від кожного котла в рік вироблялось від 80 до 160 відер означеної продукції [22, арк. 5]. Майстрами тут працювали євреї, які отримували одну копійку «від спусту». Працювали на винокурні і місцеві селяни. Власники винокурні реалізовували «вино» (горілку) за ціною сімдесят копійок за відро.

В містечку проживали представники різних соціальних верств. На жаль, окрім статистичних відомостей не можна детальніше розкрити їх життя та побут. Зокрема, в Межирічі проживали представники духовенства, відповідно 40 чоловік і 8 жінок, що пояснюється функціонуванням тут Межиріцького Свято-Троїцького монастиря, який належав отцям францисканцям і зберігся до нашого часу як православна святиня. В Свято-Троїцькому монастирі проживав 31 чернець [22, арк.5].

Для соціальної структури цього містечка, як і інших аналогічних, була характерна наявність селян, які основним своїм заняттям мали обробіток землі. Остання в свою чергу була глинистою і дозволяла сіяти і збирати врожаї ячменю, вівса, проса, гороху, льону та коноплі. В розпорядженні громади знаходилась достатня кількість сінокосів, що були доброю кормовою базою для розведення худоби. Селяни відбували панщину від одного до трьох днів на тиждень [22, арк. 5]. Очевидно, феодално-кріпосницькі відносини не зазнавали в містечку істотних змін навіть у кінці XVIII ст. і стояли на заваді капіталістичного розвитку цього регіону загалом. Єврейське населення Межиріча головним чином займалось торгівлею. Як свідчить «Опис», межиріцькі євреї утримували постійні двори, адже розташування містечка при згаданій дорозі до Кременця дозволяло успішно їм функціонувати. Євреї також продавали горілку та пиво. Їх торгівельні операції в середньому за один рік коливались в межах 1500 карбованців [22, арк. 5]. Згідно даних єврейського перепису 1784 р. їх нараховувалось близько 295 осіб чоловічої та жіночої статі. В 1798 р. в містечку проживало 1023 чоловіки. Отже, гіпотетично, за відсутності відповідних даних у джерелах, можна скласти уявлення про те, що за 14 років сталися незначні зміни в загальній кількості населення і відповідно єврейське населення містечка Межиріча могло становити приблизно його третину.

Гоща в складі Волинської губернії стала волосним центром [12, с.181]. Наприкінці XVIII ст. містечко перебувало у власності чесника і кавалера Станіслава Костки Каєтана Ленкевича [28, s. 53]. Земельну власність у місті мав уніатський монастир ордену Святого Василя. Поселення розкинулось на правому березі річки Горині і як містечко фігурує з другої половини XVI ст. Родині Ленкевичів Гоща належала з 1717 р. [8, с. 22].

Тут розташовувалися кам'яний уніатський монастир Святої Трійці та дерев'яна церква Богоявлення Господнього. Монастир був переданий православним у 1833 р. [20, с. 720; 25, s. 167]. Одноповерховий панський будинок виконував функції резиденції Ленкевичів, був побудований з дерева, при ньому розташовувалися також різні будівлі господарського призначення [22, арк. 8].

В містечку працювали десять торговельних лавок, в яких, як правило і переважно, продавали продукти харчування – рибу, оселедці, сіль, а також – тютюн. Сума обсягу торговельних операцій в межах міста, що здійснювались місцевими купцями, коливалась в межах від двохсот до шестисот карбованців [22, арк. 8]. Цікаво, що основну частину товарів, яку купці реалізовували в Гощі, довозили з повітового Острога, іншу – з Бердичева. Власне бердичівські ярмарки були популярні і в інших містечках повіту.

В містечку працювали три винокурні з трьома котлами, на яких виготовляли спиртні напої третьої проби. У кожному з котлів вироблялось до двохсот відер таких напоїв (не включаючи меду, якого виготовляли близько чотирьохсот відер), які використовувались для «домового обихода», решту – продавали за ціною сімдесят вісім копійок за кожне відро. На винокурні працювали майстри і робітники з підданих, а отже, вільнонаймана праця ще не використовувалась на цьому підприємстві в повному обсязі. Останній (але далеко не поодинокий) факт є прямим свідченням переважання феодально-кріпосницьких відносин в тогочасній економіці краю. В Гощі працювали три борошномельні млини, які мали по одному камені в кожному [22, арк. 8].

Селяни містечка основним своїм заняттям мали сільське господарство. Піщані ґрунти не могли давати високих врожаїв. Сіяли, як правило, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, коноплі. Разом з тим місцеві селяни відробляли панщину два-три дні на тиждень, окрім того вони сплачували подорожчину в розмірі шістдесяти копійок в рік [22, арк. 8].

Винятково єврейське населення містечка займалось продажем спиртних напоїв. Євреї також у своїй власності мали постійні двори, що приносило їм значні прибутки. Всі оренди і інші прибутки власника

Гощі складала загальну суму в межах чотирьох тис. злотих [22, арк. 8].

Отже, всі містечка на півночі Острозького повіту означеного періоду перебували у приватній власності великих магнатських родів та шляхти, які отримали їх у володіння як спадок чи внаслідок купівлі ще в Речі Посполитій. Окремі земельні володіння (або юридики) у цих містечках могли мати монастирі (або кляштори) та церкви (або костели), переважно католицькі чи уніатські.

Всі містечка, розвиток яких проаналізовано у статті, належали до кагальних міст – єврейська громада мала значний вплив на їх соціально-економічний розвиток.

За словами В. Маркіної, у XVIII ст. на Правобережній Україні товарно-грошові відносини розвивались повільно, що обумовлювалось наявністю невеликих міст аграрного типу і низьким рівнем сільськогосподарства [17, с. 38-39]. Така повільність розвитку товарно-грошових відносин була притаманна і для Острожчини. Всі підприємства вказаних містечок як от: винниці (горілка, пиво, мед), млини (борошно, крупи), цегельні працювали в переважній відсотковій більшості для забезпечення потреб поселення і навколишньої округи. Винниці і млини знаходились в орендній власності, де пальму першості посідало єврейське населення. Підприємства містечок головним чином використовували кріпосницьку, а не вільнонайману працю. Асортимент товарів у торгових закладах цих містечок не відзначався широтою і, як правило, включав ті товари, що користувались попитом – горщики, сіль, суха риба, тютюн, тканини та ін. У всіх лавках товари були однаковими, відтак годі було в такому випадку чекати великих прибутків. Ярмарки, як правило, відбувались за участі сільського населення з навколишніх поселень, право на їх проведення було надано згідно королівських привілеїв. В окремих містечках повіту документи не згадують про ярмарки. Безумовно, можна погодитись зі словами В. Антоновича, який вказав на те, що при загальному занепаді торгівлі в державі, ярмарки мали значення ринку для дуже обмеженої місцевості та інколи не досягали значних розмірів. На них продавалися предмети виключно сільськогосподарського промислу – збіжжя, садовина, коні, худоба, віск, мед, тканини, предмету домашнього побуту [1, с. 370-371].

Соціальна структура містечок на півночі Острожчини була багатоукладною. Тут проживали шляхта і духовенство, власне міщани та міщани-євреї, піддані казенні та старостинські, вільні та цигани (або вільнопроживаючі). У кожному з містечок мешкали селяни, що говорить про значний вплив на економіку краю аграрного сектору. Власне соціальна структура кожного містечка відбивала рівень його економічного розвитку.

Таблиця 1
Містечка на півночі Острозького повіту
та їх характеристики в 1798 р.

Назва містечка	Загальна кількість населення	Загальна кількість дворів	Відстань від повітового міста	Власники населеного пункту та його окремих частин
Аннополь (Ганнопіль)	910	107	4 милі	Князь і кавалер Антоній Прус Яблоновський
Межиріч	1023	142	3 версти	Генерал від інфантерії і кавалер граф Іван Ферзен і отці францисканці.
Гуща (Гоща)	814	116	5 миль	Чесник і кавалер Станіслав Ленкевич та монастир ордену Св. Василя
Киликиїв	815	109	5 миль і 4 версти	Хорунжий і кавалер Ян Стецький
Корниця	565	95	8 миль і 4 версти	Княгиня Теофілія Сапега

Складено автором за: [22].

Таблиця 2
Єврейське населення кагалних міст Острозчини
в другій половині XVIII ст.*

Назва містечка	Кількість єврейського населення за переписом 1765 року	Кількість єврейського населення за переписом 1778 року	Кількість єврейського населення за переписом 1784 року	Кількість єврейського населення за переписом 1787 року
Аннополь (Ганнопіль)	395; 92 будинки	201	215	240
Гоща (Гуща)	260; 40 будинків	–	72	132
Киликиїв	109; 30 будинків	32	35	60
Межиріч	92; 23 будинки	40	295	–

Складено автором на основі: [3].

* З 1764 р. в Речі Посполитій було організовано збирання статистичних даних завдяки створенню сеймом Скарбової економічної комісії.

Міські поселення на півночі Острозчини розташовувались при великих шляхах Волинської губернії та при ріках і струмках, мали ставки та озера, що безпосередньо впливало на розвиток їх економічної інфраструктури.

Розвиток містечок регіону означеного часу проходив у тісному взаємозв'язку з тими соціально-економічними і політичними процесами, які мали місце в історії Волині та Правобережжя другої XVIII ст. загалом.

Джерела та література:

1. Антонович В. Українські міста / В. Антонович // Розвідки про міста і мішанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Ч. 2. – Львів: Накладом НТШ, 1904. – С. 309 – 383.

2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Часть пятая: Акты о городах (1432–1798). – К.: В университетской типографии, 1869. – Т. 1. – 640 с.

3. АЮЗР. Часть пятая: Переписи еврейскаго населения в юго-западном крае в 1765 – 1791 гг. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1890. – Ч. V. – Т. II. – Вып. 1-й. – 1051 с.

4. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / М. Близняк // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / Ред. вип. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 226 – 232.

5. Брянцева Т.П. Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського Державного університету. Серія історії. – К., 1976. – №18. – С. 75 – 81.

6. Брянцева Т.П. Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. / Т.П. Брянцева // Вісник Київського Державного університету. Серія історії. – К., 1981. – Вып. 23. – С. 79 – 87.

7. Вихованець В.Й. Князі Острозькі і Яблоновські – давні господарі Нещина / В. Й. Вихованець // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині. Academia на пошану доцента Миколи Юхимовича Костриці (до 60-річчя від дня народження). Наук. збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2004. – Т. 27. – С. 352 – 358.

8. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області / Андрій Гречило, Юрій Терлецький. – К.; Львів; Рівне: УГТ, 2002. – 72 с.

9. Дністрянський М. С. Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою: методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / М. С. Дністрянський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 7 – 9.

10. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць; Наук. ред. М. Крикун. – Львів: [б.в.], 2003. – 206 с.

11. Івашченко І.М. Євреї Волині: кінець XVIII – початок XX століття / І.М. Івашченко, Ю.М. Поліщук. – Житомир: Волинь, 1998. – 192 с.

12. Івченко М. П. Гоща / М. П. Івченко // Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область / Редкол. тому: Мяловицький А.В., Баєва Н.А., Бугайов О.Т. та ін. – К., 1973. – С.179 – 188.

13. Карліна О. Конфлікт між традиціями міського самоврядування і системою місцевого управління на Волині наприкінці XVIII – перших десятиліттях XIX ст. / О. Карліна // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип. 7. – С. 280 – 289.

14. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. Матеріали XIII Волинської наук. історико-краєзнавчої конф. Снт. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р. Зб. наук. праць. – Луцьк, 2004. – С. 34 – 39.

15. Карліна О.М. Соціально-економічна характеристика волинських міст наприкінці XVIII ст. / О.М. Карліна // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 123 – 125.

16. Компан Е.С. О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России. Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. – М., 1966. – С. 350 – 362.

17. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие) / В.А. Маркина; Отв. ред. В.К. Яцунский. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 236 с.

18. Перковский А. Л. Народонаселение Украины в XVIII веке : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: 571 – история СССР / А. Л. Перковский. – К., 1968. – 16 с.

19. Прищепя О.П. З історії діяльності міського самоуправління Рівного кінця XVIII – початку XX ст. / О.П. Прищепя // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія та сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне 7 – 9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 45 – 47.

20. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии / Н.И. Теодорович. – Почаев, 1869. – Т. II. Острожский уезд. – С. 628 – 855.

21. Трипольский Н. Исторические исследования о городах, местечках и селах Вольнской губернии. Острожский уезд / Н. Трипольский. – Житомир, 1879.

22. ЦДІАК України, ф. КМФ. 11, оп. 2, од.зб. 13, 16 арк.

23. ЦДІАК України, ф. 220, оп.1, од. зб. 392, 2 арк.

24. Annopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. I. – S. 39 – 40.
25. Hoszcza // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1880. – T. III. – S. 166 – 167.
26. Kilikijów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa:, 1880. – T. IV. – S. 97.
27. Międzyrycz Ostrogski // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimirskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – T. VI. – S. 377 – 378.
28. Z przeszłości Hoszczy na Wołyniu / Opowiedział Wołyniak. – Kraków: Nakładem księgarni katolickiej d-ra Władysława Miłkowskiego, 1909. – 73 s.

Сергій Іванов

ОСТРОЖЧИНА ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»

У статті аналізується діяльність органів місцевого самоврядування, а також сторони життя цивільного населення на території Острожчини в роки німецької окупації 1941-1944 рр.

Ключові слова: окупаційний режим, рейхскомісаріат «Україна», генеральна округа «Волинь та Поділля», Острозька Районна управа, сільські управи.

В статье анализируется деятельность органов местного самоуправления, а также стороны жизни гражданского населения на территории Острожчины в годы немецкой оккупации 1941-1944 гг.

Ключевые слова: оккупационный режим, рейхскомисариат «Украина», генеральный округ «Волынь и Подолье», Острожская Районная управа, сельские управы.

The article analyses the activity of the local self-governing bodies and aspects of life of the civil population in the Ostrog district during the German occupation from 1941 to 1944.

Key words: occupation regime, «the Ukraine» reichscommissariat, general district «Volyn and Podillya», Ostrog district board, village boards.

Актуальність теми дослідження зумовлена її краєзнавчою спрямованістю, а також недостатнім рівнем дослідженості у науковій літературі. Питання, пов'язані з темою, частково піднімались у статтях Ф. Антоноюка, О. Руй, М. Губернюка, працях Л. Степанова, О. Панасенка, В. Сергійчука, В. Шайкан.

Мета статті – дати характеристику діяльності органів місцевого самоврядування Острожчини в роки німецько-радянської війни, показати їх взаємодію з місцевою адміністрацією, проаналізувати різні сторони життя місцевого цивільного населення у зазначений період.

3 липня 1941 року після тривалих і кровопролитних боїв гітлерівці окупували Острог, а згодом і Острозький район. Прихід німецьких військ у 1941 році певною частиною населення розглядався як акт «визволення від більшовицької зарази», а дехто навіть пов'язував

із цим фактом надії на відродження української державності, наївно сподіваючись, що головна мета німців якраз і полягає в здобутті незалежності різними народами, які перебували під владою Москви. І німці на перших порах цю ілюзію підтримували. Проте, невдовзі становище докорінно змінилося [21, с. 238].

Вже 19 липня 1941 року Рівненською окружною управою було видане розпорядження про організацію української влади. Районна управа складалася з голови, заступника голови і секретаря. Острозьку Районну управу очолив Григорович, а згодом – І. Мотренко. При районній управі функціонували відділи: адміністративний, господарчий, освітній, суспільної опіки, технічний. Відділи очолювалися референтами, які персонально підпорядковувалися голові Районної управи. У селах діяли сільські управи, склад яких (голова, заступник, секретар) затверджувався Районною управою. Порядок в районі підтримувала Народна міліція на чолі з комендантом. У селах були створені осередки Народної міліції, підпорядковані районному комендантові. До 3 серпня 1941 року Районна управа мала подати до Окружної управи списки про персональний склад районної та сільських управ із зазначенням керівників кожного з відділів. Був даний наказ провести перепис населення району з обов'язковим зазначенням національності.

Перед Районною управою постали такі завдання: провести інвентаризацію і забезпечення майна з устаткуванням державних і громадських установ та підприємств; забезпечити збір урожаю; представити Окружній управі кандидатів на посади керівників радгоспів і підприємств; організувати постачання німецької армії за відповідними рахунками; провести статистичний облік господарств; подати дані про запаси збіжжя, паші та худоби; зорганізувати культурно-освітнє життя району; провести інвентаризацію медичних закладів з поданням списків медичного персоналу із зазначенням національності та посади.

Внаслідок військових дій перед районним урядом було поставлене завдання відновлювати та ремонтувати дороги, мости, будинки. Населенню був даний наказ брати участь у громадських роботах. До цих робіт планувалося залучати євреїв, але без видачі їм заробітної платні.

На роздоріжжях, установах, підприємствах, санітарних пунктах, кооперативах та крамницях мали бути обов'язково вивішені орієнтаційні таблиці на українській та німецькій мовах. Окрім того, на установах наказувалося вивісити національний прапор та тризуб [25, с. 85-87].

30 липня 1941 року, на підставі розпорядження № 1 Рівненської окружної управи, голова Районної управи в Острозі Григорович до-

вів до відома громадян Острожчини, що з 1 по 5 серпня 1941 року буде проведений перепис населення. За неявку до пунктів перепису винних передбачалося притягати до відповідальності та карати згідно із законами воєнного часу [13, арк. 171-172].

З перших днів окупації німецькі загарбники встановили режим кривавого терору і необмеженого свавілля щодо мирного населення. Адольф Гітлер був впевнений, що вже час починати впроваджувати «новий порядок» на окупованій території, й вирішив розпочати саме з визначення нового адміністративно-територіального устрою. Таким чином, 20 серпня 1941 року декретом А. Гітлера був утворений рейхскомісаріат «Україна». На чолі цього новоутворення було поставлено рейхскомісара Еріха Коха [27, с. 68]. На місцях були введені посади гебітскомісарів, ортскомендантів, фолькскомендантів, ляндвїртів. На всі ці посади призначалися тільки німці. Вони користувалися необмеженою владою над життям і долею людей. Був створений величезний апарат насильства та грабежу – гестапо, жандармерія, поліція, різні групи і команди, які опиралися на регулярні військові частини, а також «айнзацгрупи», які мали безжалісно винищувати «ідеологічних і расових ворогів» [19, с. X-XI].

25 серпня 1941 року комендант острозької поліції С. Ткаченко видав наказ: протягом трьох днів кожен селянин, який мав воза та коней, забов'язувався прикріпити до лівої сторони воза таблицю, де на українській та німецькій мовах потрібно було зазначити назву села та району, ім'я та прізвище власника [16, арк. 2].

Складовою частиною рейхскомісаріату стала генеральна округа «Волинь і Поділля» з центром у місті Луцьку. Генеральна округа поділялася на головні округи. Територія Рівненщини була включена до складу Луцької головної округи, яка, у свою чергу, ділилася на округи (гебітскомісаріати). Острожчина підпорядковувалася Рівненському гебітскомісаріату, який з 15 вересня 1941 очолював доктор Вернер Беєр.

Після адміністративно-територіальної реформи свою діяльність німецька влада розпочала з реорганізації місцевого управління. Після введення посади обласного комісара (гебітскомісара), в руках якого було зосереджено всю повноту влади у краї, органи місцевого самоуправління, у тому числі і Острозька Районна управа, ніякого впливу, по суті, не мали і займалися вирішенням поточних питань.

17 вересня 1941 року доктор Беєр видав свій перший наказ, що стосувався єврейського населення. Для багатьох стало зрозумілим: доля більшості місцевих євреїв вже визначена остаточно, оскільки гітлерівці ніколи не робили секретів зі своєї національної політики,

спрямованої на повне знищення єврейства. Мова в наказі доктора Беєра йшла про розрізняльні знаки, які кожен єврей мусив носити на своєму одязі. Це мали бути зірка Давида із шістьма променями, яку нашивали на спину, та жовте коло діаметром 8 сантиметрів, виготовлене з тканини або цупкого паперу, яке носили з лівого боку на грудях [3, с. 4]. За порушення цього наказу накладався штраф у розмірі 1000 радянських карбованців.

Наступним наказом Беєр встановив максимальні ціни на харчі, за завищення яких передбачалося суворе покарання. Регулювалися і ціни в закладах громадського харчування [4, с. 4]. Звичайно, рівень цін неможливо уявити без порівняння їх із зарплатнею. Цивільне населення, за винятком хворих та дітей до 14 років, повинно було працювати на підприємствах, у сільському господарстві, виконувати роботи з наведення порядку на вулицях, ремонтувати шляхи та ін. Разом з тим, праця в умовах жорстокого окупаційного режиму, допомогла більшій частині населення вижити [27, с. 68]. Відповідним наказом гебітскомісар розділив усе працездатне населення краю на кілька категорій залежно від заробітної плати, яку їм належало отримувати. У робітників праця була погодинна і залежала від кваліфікації. Службовці отримували щомісячний оклад залежно від кваліфікації. Євреї та жінки отримували лише 80% від зазначеної зарплатні [4, с. 4]. Трудове законодавство «нової влади» передбачало майже рабську низькооплачувану працю без права голосу «проти» з боку працівника.

Наступним кроком нових «господарів» було обмеження пересування жителів Острога і району. Цивільне населення повинно було мати при собі перепустки. Вночі рух з місця на місце був заборонений. Встановлюється комендантська година. Євреям залишати без дозволу місце перебування заборонялося [5, с. 4]. На теренах рейхскомісаріату діяло розпорядження про «загальний поштовий рух», причому зазначалося, що поштові відправлення для євреїв і від євреїв заборонялися [6, с. 2].

Німецька влада жорстко контролювала економне використання електроенергії та оплату за її споживання. Доктором Беєром було видане розпорядження, в якому чітко обумовлювалась потужність електричних ламп залежно від обсягу приміщення. За порушення вимог щодо користування електроенергією німецька влада жорстко карала [8, с. 4]. Боржники повинні були розрахуватися за використання електроенергії, води, каналізації, також сплатити місцеві податки.

З допомогою Центросоюзу було поновлено функціонування продуктових крамниць [9, с. 3]. З листопада 1941 р. відновилась ринкова

торгівля. Базарним днем було визначено лише один день тижня. Недотримання вимог щодо вказаних цін каралися штрафами, арештами і конфіскацією товару.

На Острожчині поновилась робота підприємств і торгових закладів, керівникам яких було наказано вказувати на вивісках українською та німецькою мовами прізвища відповідальних осіб та адміністраторів. На вивісках підприємств і магазинів, якими керували євреї, обов'язково зазначалося – «жидівське підприємство». Окрім того, євреї були забов'язані працювати по суботах. Підприємці мали купити в управі тимчасові свідоцтва на право діяльності. Був встановлений робочий час для магазинів та аптек. Стихійна вулична торгівля заборонялась [21, с. 245].

Накази гебітскомісара тісно перепліталися з діяльністю Районної управи. Один з перших наказів районного голови стосувався структури управи і кадрових призначень її працівників. Кадрові призначення проводилися лише за згодою районного голови. Почали свою роботу відділи (реферати). Офіційною мовою була українська. Велика увага приділялася дисципліні. Усім працівникам відділів наказувалося встановити суворий контроль за роботою своїх підлеглих. За порушення дисципліни застосовувались жорсткі покарання аж до звільнення з роботи включно [21, с. 242]. Кожному представникові управи для безперешкодного пересування була видана нарукавна пов'язка, на якій стояла печатка німецької військової комендатури.

За наказом доктора Беера була створена пожежна служба [8, с. 4]. В Острозі цим новоутворенням керував Радзівілюк. Пожежні сторожі були також у багатьох селах Острозького району. Починаючи з осені 1942 року пожежники обов'язково приводилися до присяги. Вони так само, як представники інших управлінських структур, носили на рукавах білі пов'язки, на яких стояла печатка німецької військової комендатури. Це давало змогу при наявності відповідної перепустки безперешкодно пересуватися вулицями Острога та територією району [21, с. 242].

З 1 листопада 1941 р. встановлювався нічний час від 19-ої години вечора до 6-ої години ранку. Для пересування у зазначений час був потрібен дозвіл обласного комісара Беера [7, с. 4].

Острожчина зазнала великих втрат під час військових дій. Вона потребувала відбудови й упорядкування. Зокрема, в Острозі на час встановлення окупаційного режиму було всього 1617 будинків, у тому числі зруйнованих і знищених – 289, а решта 1089 потребували негайного ремонту [14, арк. 91]. Таким чином, їх відбудова та відновлення

всієї комунальної інфраструктури стали найголовнішими завданнями нового органу місцевого самоврядування.

Основною проблемою міського та районного керівництва були кошти. Щоб не допускати зайвих витрат, органи місцевого самоврядування використовували дешеву робочу силу.

Зрозуміло, що не всі працездатні могли влаштуватися на роботу за місцем свого проживання. Таким біржа праці пропонувала виїзд на роботу до Німеччини. Крім того, окупанти постійно оголошували про набір-прийом до української допоміжної поліції [27, с. 68].

Під час німецької окупації навчання у школах проводилось лише до 1942 року. У серпні 1941 року стало відомо, що в Острозі у приміщенні педучилища відкрилась гімназія і вчительська семінарія, і що до цих навчальних закладів набираються учні. Слухачі були не тільки з Острога та Острозького району; багато учнів приїздило зі Славутського, Плужнянського районів та інших місцевостей. Ініціатором створення гімназії і вчительської семінарії була острозька інтелігенція. Але вони проіснували до грудня 1941 року, і були закриті.

Під час окупації в Острозі працювала лише одна семирічна школа. У 1942-1943 рр. у приміщенні школи не вчилися. Навчання початкових класів проводилось тільки до настання холодів [2, с. 178-179].

У 1942 році у приміщенні Острозького педучилища були відкриті тримісячні курси для медичних сестер. Тих, хто вчився на них, до Німеччини не брали. Після медичних курсів слухачі працювали медсестрами в лікарні, помічниками в інфекційній лабораторії, у будинку інвалідів, в сільських медичних пунктах [1, с. 176-177].

Варто зазначити, що, незважаючи на окупаційний режим, на Острожчині існувало культурно-релігійне життя. Восени 1941 року Василем Кузьменком у селі Межирічі, а згодом і в Острозькому драмтеатрі, була поставлена вистава «Кайн і Абель». Серед глядачів було чимало німців. Вистава пройшла при аншлазі. Було зароблено багато грошей, які віддали на церковні книги українською мовою для межиріцької церкви отцю Стефану Рихліцькому [10, с. 71]. На сцені Острозького драмтеатру також ішли вистави «Мартин Боруля», «Чар однострою», оперета «Горе баб'ям» та ін. У кінотеатрі часто показували кінофільми [23, с. 30-31]. У храмах у неділю і релігійні свята проводились богослужіння. В Острозі служили священники Михаїл Рихліцький і Олександр Рафальський [1, с. 177].

У зв'язку з відомою національною політикою німців, люди намагались довести своє неєврейське походження, щоб якось уціліти у ті важкі часи. Цими питаннями також займалася управа. Найбільшими

щасливчиками були ті, котрі могли документально засвідчити, що вони є етнічними німцями – «фольксдойче». Ця категорія громадян одразу ж переходила на привілейоване становище, прирівнюючись за правами до інших німців, що проявлялося у перевагах під час прийому на роботу, можливості займати високі керівні посади, отримувати надбавку до зарплатні.

Багатьох жителів району, яким не вдалося довести своє німецьке походження, примусово вивозили на роботи до Німеччини. Районна управа зобов'язувалася складати списки таких людей.

Усі призначені для вивозу до Німеччини повинні були пройти лікарський огляд, а також мати з собою все необхідне для подорожі: робоче та святкове вбрання, білизну, взуття, мило, рушник, посуд тощо, а також харчі на 4 дні. Після медичного огляду призначені до вивозу громадяни мали бути відправлені на станцію Оженин. Згідно рішення міського комісаріату, ніхто з родичів робітників не повинен був приїжджати разом з ними. Також попереджалося, що в разі спротиву когось-небудь з робітників, або спроби втечі буде застосовуватися покарання військового часу. У таких випадках відповідальні за відправку повинні були звертатися за допомогою до жандармерії.

В одному зі своїх звернень до Острозької районної управи в. о. голови управи Острога Оношко повідомляв, що кваліфікованих робітників у місті не вистачало. Притягати до виїзду доводилося тих, хто вже працював в урядах та на підприємствах. Тому, вищезазначених людей просили звільнити від вивозу до Німеччини [14, арк. 77, 91, 99].

Мобілізації підлягали також 14 службовців районної управи. Тому, голова району звернувся до Окружного комісара у Рівному з проханням звільнити їх від вивозу до Німеччини як сумлінних, здібних робітників, які виконують усі розпорядження німецької влади. При цьому зазначалося, що вивіз цих службовців загальмує усю роботу Острозької районної управи.

Від вивозу та поборів звільнялися фольксдойчі, а також громадяни Острога, які мали власні господарства і повністю виконували обов'язкові поставки. Таким громадянам управа видавала посвідчення для пред'явлення відповідній владі з метою звільнення від «поборів» членів їх родин як необхідних для праці у власному господарстві [20]. За період окупації з Острозького району до Німеччини було вивезено 554 людини [18, арк. 2].

У грудні 1941 року було утворено повітові збіжжеві контори, в районах і селах – місцеві пункти. Керівники пунктів зобов'язувались

надсилати у вищі інстанції звіти про рух сільськогосподарських продуктів [17, арк. 6]. Невдовзі до відома населення був доведений план зернопоставок з врожаю 1941 року. З 36301 га ріллі, яка була в Острозькому районі, потрібно було поставити 47191 центнер зерна [17, арк. 10]. 31 січня 1942 року були визначені ціни на зернові культури, млинівську продукцію, сіно та пашу [17, арк. 14].

Норми поставок сільськогосподарської сировини сировини і харчових продуктів від населення постійно підвищувалися. 30 червня 1942 року гебітскомісар Беер видав розпорядження щодо покарання тих селян, які не виконують поставки збіжжя і харчів [19, с. 25].

Поряд із збільшенням поставок гітлерівці створили спеціальні «державні господарства» – фільварки, в яких широко застосовували працю військовополонених і селян. Було закрито млини і маслобійні, під страхом смертної кари заборонено забій худоби і птиці, продаж сільськогосподарської продукції [26, с. 33]. Вже на початку німецької окупації ортскомендантом Острога був виданий наказ про закриття усіх млинів Острозького району [16, арк. 1].

Так, за відмову населення здавати окупантам продукти, а також за вбивство окремих гітлерівських солдат та офіцерів німецькі загарбники спалили 13 сіл Острозького району, у тому числі Грем'яче, Кутянку, Вельбівно та ін., розстріляли сотні мирних жителів [24, с. 32; 25, с. 227].

Районною управою вирішувалися поточні справи Острога та району, видавалися розпорядження про відправлення молоді 1920-1925 рр. народження на роботу до Німеччини, розпорядження районній лікарні сповіщати про кожного хворого, який надійшов до неї, донесення про вбивства та пожежі, звіти про роботу управи, велися книги про стан справ у сільських управах району [12, арк. 5, 8, 28, 29].

Варто зазначити, що статистичним відділом Острозької районної управи на початку кожного місяця збиралися відомості від сільських управ і настоятелів парафій про рух населення у районі. Ці відомості вносились до книг стану і перебігу життя Острожчини [17, арк. 29].

Життя на окупованій території регламентувалося численними наказами, які завжди закінчувалися загрозою смерті [19, с. 13]. З червня 1943 року на підставі розпорядження ортскоменданта в Острозі заборонялося ходити по вулицям після 21 години. За невиконання наказу передбачався розстріл. У помешканнях світло до 22 годин мало бути затемнене, а о 22 годині – вимкнене. Невиконання наказу тягло за собою смерть [22, с. 22]. З 11 листопада 1943 року на підставі розпорядження шефа жандармерії в Острозі та Острозькому районі вста-

новлювалась поліційна година, яка розпочиналась о 9-тій вечора [12, арк. 5].

Починаючи з вересня 1943 року вводилася система заручників. Відповідно до розпорядження ортскоменданта за кожний акт саботажу, за кожного вбитого німецького вояка чи німецького урядника передбачалося розстріляти 10 громадян міста [22, с. 24].

Щоб ослабити волю населення до опору, окупанти намагалися розпочати ворожнечу між представниками різних національностей, у тому числі між українцями та поляками. У цій боротьбі обидві сторони не раз до числа своїх противників відносили мирних громадян, убивали їх, спалювали живцем, кидали у криниці [19, с. 10-11].

У своєму звіті про діяльність Районного уряду в Острозі за червень 1943 року І. Мотренко наголошував: «Характерним явищем є те, що в попередніх місяцях репресії з боку партизан скеровувалась проти польського населення, а в останній час ця акція поширилась і на українське населення» [11, арк. 98]. Про втрати мирного українського населення свідчать його доповідні до окружного комісара у Рівному [11, арк. 8-9, 64; 13, арк. 2, 6-7, 28, 38, 123, 126, 129, 136-137, 154-155].

У червні 1943 року виникла складна ситуація, зумовлена великим притоком біженців до міста, які незаконно оселялися у напівзруйнованих будинках, грабували і нищили націоналізовані будинки, ухилялися від праці. І. Мотренко був занепокоєний тим, що із настанням зими могла виникнути епідемія. Звертаючись до окружного комісара, він просив посприяти якнайшвидшому звільненню міста від біженців шляхом вивезення їх до Німеччини або на інші роботи [15, арк. 25]. З кожним місяцем ситуація погіршувалась. Скоювались вбивства, підпали. У своїх звітах про діяльність районного уряду І. Мотренко був занепокоєний тим, що «...бандитизм все більше і більше поширюється. Страждають не тільки старости і секретарі сільських управ, але і приватні особи, які не зв'язані з урядовими справами. Зтероризоване населення в розпачі. Деякі сільські управи не працюють... Праця гальмується і паралізується. Відбивається це в великій мірі в нарядах, поставках, податках, бо частина населення, яка до цього часу тільки під загрозою особистої відповідальності виконувала наглі накази, тепер цілковито легковажить і відмовляється виконувати все, що від них вимагається» [11, арк. 40-42]. Надалі ситуація лише погіршувалась. 20 грудня 1943 р. І. Мотренко доповів гебітскомісару про те, що він втратив зв'язок з багатьма селами району [13, арк. 136-137] Варто зазначити, що на початку грудня 1943 р. у Районній управі була проведена реорганізація [23, с. 33].

На початку січня 1944 р. у зв'язку з наближення фронту І. Мотренко запропонував усім бажаючим евакуюватися. Наказ про евакуацію був виданий 10 січня 1944 р. Цей день став останнім днем існування Острозької районної управи [23, с. 34]. Відступаючи, німці забрали з собою майже всіх тих українців, які з ними співпрацювали, розуміючи, що на них очікує після приходу Червоної Армії.

Як бачимо, органи місцевого управління належали до системи нацистської окупаційної влади. Архівні документи вказують на те, що правові засоби та прийоми, за допомогою яких здійснювалось підпорядкування органів місцевого управління вертикалі німецьких структур, стосувалось зобов'язання, заборони та примусу. Лише у виключних випадках застосовувались певні дозволи, зокрема, для одержання важливої інформації, необхідної для здійснення покладених на посадову особу завдань. Якщо німецькі органи влади мали у своєму розпорядженні апарат примусу (поліцію безпеки і СД, жандармерію та місцеву поліцію), то у керівника управи ці сили і засоби, звісно, були відсутні. Все це дозволяє стверджувати, що місцеві урядовці були лише виконавцями волі нацистських керівників.

Джерела та література:

1. Антонюк Ф. Курси медичних сестер в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – 348 с.
2. Антонюк Ф. Стан освіти в Острозі під час німецької окупації / Ф. Антонюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2010. – Вип. 4. – 348 с.
3. Волинь. – 1941. – 21 вересня. – 4 с..
4. Волинь. – 1941. – 28 вересня. – 4 с.
5. Волинь. – 1941. – 5 жовтня. – 4 с.
6. Волинь. – 1941. – 8 жовтня. – 4 с.
7. Волинь. – 1941. – 26 жовтня. – 4 с.
8. Волинь. – 1941. – 30 жовтня. – 4 с.
9. Волинь. – 1941. – 2 листопада. – 4 с..
10. Губернюк М. Про Василя Кузьменка / М. Губернюк // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – 76 с.
11. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-27, оп. 1, спр. 1, 109 арк.
12. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп.1, спр. 2, 47 арк.
13. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 3, 189 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 5, 98 арк.
15. Держархів Рівненської обл., ф. Р-27, оп. 1, спр. 8, 102 арк.

16. Держархів Рівненської обл., ф. Р-40, оп. 1, спр. 1, 3 арк.
17. Держархів Рівненської обл., ф. Р-66, оп. 1, спр. 1, 54 арк.
18. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 27, 50 арк.
19. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидат, 1963. – 487 с.
20. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Кн-111585/І-109. – III Д 5964/І-109.
21. Панасенко О. Рівненщина: сторінки минулого / О. Панасенко. – Рівне, 2001. – 315 с.
22. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменярь, 1989. – 223 с.
23. Руй О. Виписки з щоденника острожанина (4.V.1943–14.I.1944 р.) / О. Руй // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – 76 с.
24. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польської публікації / В. Сергійчук. – К: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
25. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939-1955: Документи і матеріали / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
26. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.) / Л. Степанов. – Львів: Каменярь, 1966. – 109 с.
27. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 451 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Святослав Терський

ЗАХІДНО-ВОЛИНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ШЛЯХИ «ПІВНІЧ–ПІВДЕНЬ» У ХІ-ХІV СТ.: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР

У статті із залученням письмових та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект формування мережі військово-стратегічних шляхів «Північ-Південь» на Західній Волині. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль цих шляхів в системі балто-чорноморських зв'язків Східної Європи та у формуванні території та оборонної мережі Волинського князівства.

Ключові слова: археологічні джерела, оборонна мережа, військово-стратегічні шляхи, оборонне будівництво, формування території, Волинське князівство.

В статье с привлечением письменных и археологических источников рассмотрен процесс формирования сети военно-стратегических дорог «Север-Юг» на Западной Волини. Обосновывается вывод о стратегически важной роли этих путей в системе балто-черноморских связей Восточной Европы, а также для формирования территории и сети укреплений Волынского княжества.

Ключевые слова: археологические источники, сеть укреплений, военно-стратегические дороги, формирование территории, Волынское княжество.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of forming of North'-South strategic roads network of Western Volhynian is considered. The conclusion about the important role of this way in system of the Balto-Blacksea's communications of the East Europe is proved and also during formation of territory and fortifications network of the Volhynian principality.

Key words: archaeological sources, fortifications network, strategic roads, formation of territory, Volhynian principality.

Військово-стратегічні шляхи відігравали провідну роль у територіальному розвитку регіонів та середньовічних держав. Серед шляхів,

які з'єднували Прибалтику з Причорномор'ям важливе місце завжди належало шляхам які проходили через територію Західної Волині. Активне функціонування доріг, річкових переправ викликало до життя низку оборонних та адміністративних центрів. Відтак шляхи виступали структуротворчою віссю мікрорегіонів.

Загальна мережа основних торгівельних шляхів на території Галицько-Волинської держави за писемними джерелами простежувалась І. Крип'якевичем та В. Пришляком [7, с. 65-66; 12], а загальноруська мережа на просторах всієї Русі російським вченим Б. Рибаківим [15]. У зв'язку з конкретними пам'ятками та рельєфом місцевості автором також проводилися дослідження стосовно пролягання лише одного меридіонального шляху – Володимир-Теребовля [23]. Проте поза увагою дослідників залишилися важливі напрямки, що з'єднували Володимир з Белзом та Перемишлем, Звенигородом та Галичем тощо. Певні цілеспрямовані дослідження пам'яток на цих шляхах проведено, зокрема, Волинською археологічною експедицією під керівництвом автора у 1987–2009 рр.

Як відомо шляхи сполучення та первісного розселення залежали від рельєфу, річкової мережі та інших ландшафтних факторів (ліси, болота та ін.). Ще в часи раннього середньовіччя лісова та значна частина лісостепової зони Східної Європи була вкрита суцільними лісами. Тому перші шляхи сполучення були прив'язані до річкових систем. Внаслідок цього на племінному етапі сформувався первісний адміністративний поділ території, який загалом був закріплений у часи Київської держави. Головною транспортною віссю Західної Волині є р. Західний Буг. Саме у межах контактних зон у басейні цієї ріки були сформовані головні центри регіону: Червен, Волинь, Володимир, Белз.

Стратегічна важливість балто-дністровського торгівельного шляху та взаємна пов'язаність його волинської та галицької частин були очевидними причинами формування Галицько-Волинської держави у 1200-і рр. Саме за контроль над західним варіантом шляху «із варяг у греки» точилися найбільші міжусобні війни XI – початку XIII ст. в регіоні.

Міські поселення басейну р. Західний Буг активно розвивались починаючи, принаймні, з середини X ст., свідченням чого є зародження оборонних осередків у Городку-над-Бугом, Литовежі (ур. Старгород), Белзі та Буську [4, с. 153; 11, с. 129; 17, с. 43]. Протягом X – XIII ст. перетворюються на значні поселенські осередки Володимир, Угровськ, Любомль, Буськ, та інші [30, с. 230; 4, с. 153].

Аналіз географічної ситуації та літописних повідомлень дозволяє реконструювати мережу основних доріг Західної Волині у XI – XIV ст. Їх напрями на початковому етапі – X – першій половині XII ст. визначали пріоритетні землі, що освоювались великокнязівською владою, а на пізнішому етапі – в другій половині XII – першій половині XIV ст. – напрями військово-політичної експансії волинських князів.

На першому етапі головною і визначальною артерією Русі, що з'єднувала Київ з Західною Європою, як вважають, був Прип'ятський річковий шлях до Західного Бугу, відмічений скарбами дирхемів – тодішньої найпоширенішої валюти [28, с. 123]. Саме цим шляхом мали б рухатися війська великого київського князя Володимира Святославовича підкоряючи Червенські міста та «країну гірську перемишльську» [12, с. 133]. Згодом, в процесі освоєння території річкові шляхи вздовж р. Західний Буг та її приток доповнювалися паралельними сухопутними ділянками. Головним транспортним вузлом сухопутних шляхів Західної Волині був столичний Володимир. Тут сходилися сухопутні варіанти широтних шляхів і перетиналися з галицько-волинським варіантом шляху «із варяг у греки», який провадив з Володимира на Звенигород, Теревовлю та Галич, звідки далі він продовжувався на південь по Дністру до Білгорода – важливої торгівельної факторії Візантії на Чорному морі.

Шляхи з Володимира на південь мали два основні напрями, неодноразово згадані у літописі: один – до переправи через р. Західний Буг у Литовежі і далі на Белз, де було чергове розгалуження: на Перемишль та Звенигород; другий – до верхів'їв р. Луга-Свинорійка та Липа до Перемиля, звідки йшли відгалуження на Пліснесько (пізніша «Велика дорога» на Олесько) та Крем'янець.

Шлях на Литовеж і Белз розпочинався з найбільшого за площею укріпленого передмістя Володимира – Заріччя (тепер окреме село), звідки провадив на урочище Довга Лоза, мінаючи Вошиву могилу [33, с. 226]. У документі 1566 р. описується ділянка гостинця, що проходила через ур. Злодійська Лоза до с. Орани [32, с. 118] в напрямі на Литовеж. У Литовежі відомі городища в ур. Старгород та Замок контролювали переправу через р. Західний Буг, після якої дорога проходила правим берегом р. Варяжанки до Белза. Укріпленням літописного Всеволожа, спаленим галицькими князями у 1097 р. під час походу на Володимир [13, стб. 267], на нашу думку, більше підходить городище Замок, де теж є матеріали XI ст. [31], а раніше городище в ур. Старгород припинило своє функціонування найімовірніше, внаслідок освоєння території великокнязівською владою на початку XI ст., а

не разового наїзду галицьких князів, як вважали О. Цинкаловський та П. Раппопорт [16, с. 118]. Дорога з Белза на Звенигород співпадала з пізнішим шляхом на Львів та повинна була використовувати давню переправу через р. Західний Буг у Великих Мостах, після чого йшла на літописні Щекотин (тепер городище у с. Глинсько) та Підгорай (городище у с. Зарудці).

На цей напрям, як головний волинський шлях зі Львова вказує згадка у документі 1424 р. «великої вулиці, що йде від міської брами на Підгорай» [35, s.121]. Підгорай (Podhoray) спершу сприймався дослідниками як загадковий топонім біля підніжжя Лисої гори у Львові [6, с. 185; 7, с. 15]. Детальне вивчення топографії Львівської землі допомогло його локалізувати серед центрів округів у Белзькій землі [8, с. 314-315; 36]. Таким чином, шлях з Белза до Звенигорода проходив долиною р. Полтви у найдавнішій частині сучасного Львова.

Необхідність безпосереднього зв'язку Володимира з новопосталим в середині XIII ст. Львовом викликало появу у цей час прямої дороги, яка починалася від монастиря Чесного Хреста на південній околиці волинської столиці [2, с. 20] і провадила через Сокаль. Саме там, на бужковицьких полях поруч монастиря за літописною згадкою 1287 р. князь Лев зустрічав золотоординського хана Телебугу, який рухався з боку Перемиля [13, стб. 892]. Таким чином, монастир був розташований на розвилці доріг з Володимира на Крем'янець – Шумськ та на Сокаль – Львів [30, с. 113]. Львівська дорога «до Скоморох» тут, на околиці с. Марківстав згадана також у документах 1366 й 1400 р. [5, с. 10-12]. В напрямі на Володимир вона проходила по мосту через долину р. Луга, прокладеному по ланцюгу із згаданих трьох островів, де фіксуються монастирські споруди. Назва сусіднього села Маркостава свідчить про облаштування тут греблі, можливо, під згадану дорогу (а отже, і ставка).

Відрізок шляху між згаданим монастирем та Володимиром наповнений літописними поселеннями та пам'ятками: шлях провадив правим берегом р. Луги на Житані та Хвалимичі, згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [13, стб. 486, 850, 892] і представлені курганними могильниками, укріпленими та неукріпленими поселеннями [30, с. 109], повз монастиря розташованого на Княжій (Святій) горі у Зимному, де також за історичною традицією знаходилась зимова резиденція володимирських князів. На визначне значення цього шляху у балто-чорноморській торгівлі також вказує давній кам'яний хрест східніше від Святої гори, на пагорбі лівого берега р. Луги, де був сільський парохіяльний храм Св. Миколая. Аналогії йому відшукані у

прибалтійському регіоні серед пам'яток XIV – XV ст. [14; 30, с. 109].

Далі в сторону дитинця міста по заплаві р. Луги від монастиря на Святій горі вів земляний насип з дерев'яним помостом – т. зв. Княжа дорога, яка минала острів з монастирем Св. Онуфрія та виходила на володимирський поділ [30, с. 104].

Згадана Львівська дорога сприяла перетворенню Сокаля на визначний адміністративний центр, про що свідчить знахідка відомого скарбу середини XIV ст. [24, с. 133]. Тепер дорога з Володимира на Белз провадила через замок Сокаль, який контролював переправу через р. Західний Буг, на що вказують назви головних брам середмістя Белза: Сокальська та Львівська.

Важливими комунікаційними пунктами поблизу галицько-волинської границі були Буськ, Олесько, Крем'янець в яких меридіональні шляхи перетиналися з широтним шляхом описаним в літописі під 1233 р. [13, стб. 766-767] і згаданим як «Королівська дорога», при розмежуванні державних кордонів Великого князівства Литовського 1546 р. [1, с. 109].

На ці міста з Луцька також провадила «Велика дорога» [1526 р., 2, с. 357], яка, по суті була відгалуженням Дністровського шляху на Лучеськ через Перемиль [27, с. 163]. Інша ділянка цього шляху зв'язувала Теробовлю із Збаражем і далі провадила на Крем'янець, Дубно та Муравицю. Саме активізація причорноморських зв'язків Лучеська з використанням цього шляху була причиною піднесення політичної ролі пунктів транзиту – міст Дубного та Крем'янця протягом XIII–XIV ст. [25, с. 22, 37]. Як відгалуження «Татарського шляху» ця дорога активно використовувався, наприклад, в XVI ст. [26, с. 22]. Саме відгалуженнями цих «великих доріг» рухалися «у два шляхи» війська князя Андрія Боголюбського взимку 1149-1150 рр., під час походу на Лучеськ [13, стб. 389]. Вздовж неї на обох берегах р. Стир згаданими дослідженнями зафіксовано ланцюг ранньосередньовічних поселень у вигляді майже суцільної смуги на віддалі понад десять кілометрів від Лучеська [29, с. 146-147].

Обидві гілки Дністровського шляху сходились поблизу замку Мстишин – князівської резиденції південніше Лучеська та переправи через р. Стир в районі підлуцького монастиря Чесного Хреста [29, с. 147-150]. Відомо, що до початку XIX ст. цією переправою також проходив основний поштовий гостинець, що з'єднував Варшаву та Київ через Луцьк та Дубно [20, с. 1000].

Менш насиченими укріпленнями були поліські шляхи, які провадили від Володимира через Берестя та Пінськ до Східної Прибалтики.

У зимовий період ці комунікації здійснювалися виключно сухопутними шляхами. Відомий з чисельних документів XVI – XVII ст. великий «зимовий», або «Вітольдів» гостинець пролягав через Турійськ-Ковель-Вижву-Ратно-Берестя і далі до Литви, Східної Пруссії та ін.

Для волинських князів важливим був також турово-пінський напрям. Якщо наприкінці XI ст., наприклад, володимирська данина поширювалась найпівнічніше, очевидно, лише на верхів'я р. Турії [10, с. 133-134], а вздовж р. Стир до Чорторийська, то з рубежу XI – XII ст. розпочинається формування мережі укріплень на важливіших шляхах. Такими укріпленнями на давніх дорогах з Володимира та Лучеська до Пінська відповідно були городища у с. Тоболи та Чернеч-городок [16, с. 55]. Розташоване в заплаві р. Стохід округле городище у Тоболах, діаметром близько 80 м, окрім валу по периметру майданчика, з напільного боку було додатково захищене сімома ровами-перекопами, Селище-супутник городка, розмірами 130x145 м, знаходилось відразу за оборонною лінією [23]. Північніше Лучеська у XII ст. за подібною схемою зведено два округлі городища оточені двома рядами валів: у с. Любче (басейн р. Стир) та літописну Мельницю (верхів'я р. Стохід) [17, с. 50, рис. 50, 51].

Таким чином, найважливіші меридіональні шляхи Західної Волині провадили через головні центри краю: Володимир та Лучеськ. Зокрема, важливими були шляхи вздовж р. Західний Буг та Стир, які мали багато відгалужень. Як бачимо, особливістю цих шляхів є наявність численних укріплень, які розташовані на ключових ділянках та ситуаційно розміщені на місцевості з метою контролю над місцями пролягання доріг.

На важливість балто-чорноморських зв'язків, які здійснювались цими шляхами, вказують чисельні пам'ятки X – XI ст., зокрема скарби арабських (Йосипівка) та візантійських монет (Розваж, Луцьк, Острожець, Крем'янець), а також монет прибалтійських держав (германських денаріїв та вендок – грошових знаків Вендської (полабсько-поморської) держави у Луцьку та Борисковичах) [26, с. 21; 27, с. 162; 31, с. 43].

Значне зростання чисельності предметів причорноморського імпорту у волинських містах в XII – на початку XIII ст. є матеріальним свідченням активного функціонування Дністровсько-Бужського шляху [27, с. 163].

На південному відрізку цієї дороги в бік розходилися дві гілки – на південний-схід, у Крим, та на південь, до Ак-Кермана. Подальший розвиток транзитного шляху з Європи на Схід через волинські землі засвідчується комплексом молдавсько-мултянських грамот, які адре-

сувались також купцям з Волині, зацікавленим у торгівлі через їхні землі [19, с. 19].

Так, ще у XIV – XVI ст. Володимир, залишаючись одним з основних центрів хліботорговлі на Волині, вивозив хліб до причорноморських портів (наприклад, через Хаджибей, що широко практикувалося при Вітовті) та через Устилуг по р. Західний Буг у Гданськ (Данциг) – основний центр хліботорговлі у Прибалтиці [3, с. 47, 76, 77].

Активне функціонування західнобужського шляху створило умови для приєднання до Володимирського князівства Берестя у середині XII ст. У період занепаду Галицько-Волинської держави саме за Берестейщину, розташовану на шляхах до Прибалтики, велася найбільша боротьба.

Шлях по Дністру та Західному Бугу (як альтернатива традиційному шляху «із варяг в греки») у свою чергу мав вирішальний вплив на новий політичний розподіл Київської держави, який призвів до ослаблення зв'язків Волині з Києвом, а відтак, до союзу Галицького і Волинського князівств [21, с. 27–28; 22, с. 80].

Подальше поглиблене археологічне вивчення решток поселень, дамб та оборонних укріплень, розташованих вздовж цього шляху дозволить уточнити зроблені висновки.

Джерела та література:

1. Археографический сборник документов относящихся к северо-западной Руси. Издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Вильна, 1867. – Т. 1. – 234 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 4 – 451 с.
3. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480–1569) / Монографія А. Верзилов. – Чернигов: Земск. сборник Черниг. губ., 1898. – 81 с.
4. Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження / Петро Довгань // Вісник Інституту археології. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
5. Довнар-Запольский М. Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь (договоры 1366 года) / М. Довнар-Запольский // Оттиск из «Университетских известий». – К., 1896. – 13 с.
6. Крип'якевич І. Слідами княжого Львова. Топографія / І. Крип'якевич // Стара Україна. Часопис історії та культури. – Львів, 1924. – Ч. XII. – С. 184–185.
7. Крип'якевич І. П. Історичні проходи по Львову / Монографія І. П. Крип'якевич. – Львів: Каменяр, 1991. – 168 с.

8. Крип'якевич І. Деякі літописні назви з Галичини / І. Крип'якевич // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.– Львів, 1991. – Т. 222. – С. 308–312.
9. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство: монографія / І.П. Крип'якевич. – Львів, 1999. – 220 с.
10. Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования): монографія / А.Н. Насонов. – М.: Изд-во АН СРСР, 1951. – 256 с.
11. Петегирич В.М. Белз / В.М. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 127–129.
12. Плахонін А.Г. Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 127–143.
13. Полное собр. русских летописей изд. по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
14. Присяжний К. Кам'яний хрест із Зимного (спроба реконструкції) / К. Присяжний // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя відкриття Збручанського «Святовіда»): Матеріали наук конф (смт. Гримайлів, Тернопільщина, 8–9 жовтня 1998 р.). – Львів, 1998.– С. 176–184.
15. Пришляк В. Середньовічні шляхи Галицько-Волинських земель в епоху Романовичів / В. Пришляк // Галичина та Волинь у епоху середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького // Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Історичні та культурологічні студії. 2001. – Львів, 2001. – №3. – С. 221–228.
16. Раппопорт П. А. Новые данные по исторической географии Волыни / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. 99. – 1964. – Вып. – С. 54–58.
17. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. / П.А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии.– Л.: Наука. – №140. – 1967. – 241 с.
18. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути / Б.А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948.– Т. I. – С. 330–342.
19. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX–середина XVIII ст.): автореф. дис.. на здобуття д-ра іст. наук. / О.Ф. Сидоренко – К., 1997.– 30 с.
20. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И.Теодорович. – Почаев, 1889.– Т. 2.– 1120 с.
21. Терський С. В. Про роль галицьких міст у системі міжнародних зв'язків Волинського князівства (XII–XIV ст.) / С.В. Терський // Міжнародна археологічна конференція «Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр», Львів, 27–29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. – Львів, 1994.– С. 27–28;

22. Терський С. В. Волинь в системі міжнародних зв'язків Київської Русі (X–XIV ст.): до постановки проблеми / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів: Логос, 1995. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 73–88.
23. Терський С. В. Дослідження Поліської археологічної експедиції у басейні р. Стохід / С.В. Терський // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 року. – К: Інститут археології НАН України, 1999. – С. 44–46.
24. Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С.В. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів, 2001. – Вип. X. – С. 130–158.
25. Терський С. В. Пересопниця. Краєзнавчий нарис / С. В. Терський. – Рівне: Азалія, 2003. – 160 с.
26. Терський С.В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості / С.В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18–24.
27. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. / Монографія С. В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с., іл.
28. Терський С. В.. Матеріальна культура населення Погориння (X–XII ст.) як приклад балто-чорноморських впливів / С.В. Терський // *Kultura Ludów Morza Bałtyckiego*. – Т. 1: *Starożytność i średniowiecze*. – Toruń, 2008. – S. 122–139.
29. Терський С.В. Південно-східна околиця Лучеська у XIII–XVI століттях (питання просторової локалізації укріплених садиб) / С.В. Терський // *Слов'янський вісник. Збірник наукових праць*. – Рівне, 2010. – № 10. – С. 145–152.
30. Терський С.В. Княже місто Володимир / С.В. Терський. – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
31. Терський С.В. Волинські городища X–XI ст. / С.В. Терський // П'яті «Ольжині читання». – Плісеськ, 7 травня 2010 року. – Львів, 2010. – С. 40–46.
32. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. – К.: Наукова думка, 1990. – 407 с.
33. Цинкаловський О. «Стара Волинь і Волинське Полісся»: Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / О.Цинкаловський. – Вінніпег, 1984. – Т. 1. – 600 с.
34. Чайка Р.М. Работы у с. Литовеж на Буге / Р.М. Чайка // Археологические открытия 1979 г. – М.: Наука, 1980. – С. 349–350.
35. *Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*. – Lwów, 1873. – Т. 4. – 303 s.
36. Janeczek A. Podhoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego / Andrej Janeczek // *Kwartalnik historii kultury materialnej*. – 1985. – N 1–2. – С. 3–27.

Юрій Земський

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

На матеріалі документальних джерел в статті розглядається процес зміни ставлення російської громадськості до національного руху поляків у їхній боротьбі за відновлення держави на зламі 50-60-х рр. ХІХ ст. У міру поглиблення націоналізації свідомості поляків (тобто набуття ними національного самоусвідомлення) такий само процес поглиблювався серед росіян, що привело їхні взаємини до антагонізму.

Ключові слова: політичні акції, підготовка повстання, націоналізація свідомості, імперський патріотизм.

На материале документальных источников в статье рассматривается процесс изменения отношения российской общественности к национальному движению поляков в их борьбе за восстановление государственности на рубеже 50-60-х гг. ХІХ в. По мере углубления национализации сознания поляков (то есть, приобретения ими национального самоосмысления) такой же процесс углублялся среди россиян, что привело их отношения к антагонизму.

Ключевые слова: политические акции, подготовка восстания, национализация сознания, имперский патриотизм.

Based on documentary sources the author analyzes transformation of the Russian public attitude towards Polish national movement in their endeavors to restore their statehood in the period of 50-60s of the 19th century. The process of parallel awareness nationalization, observed among Polish and Russian public (perceiving their belonging to a particular nationality), led both of the sides to mutual antagonism.

Key words: political actions, uprising preparation, awareness nationalization, Imperial patriotism.

Попри чималу кількість досліджень проблеми українського національного відродження середини ХІХ ст. в нашій історіографії є суттєвий брак вивчення цього процесу в контексті міжнаціональних

стосунків у Російській імперії. Проте, польсько-російські взаємини, зокрема в Українському Правобережжі середини XIX ст. є надзвичайно важливою складовою українського націотворчого процесу. Саме вказане протистояння значною мірою сприяло активізації українських національних сил. Тож дослідження динаміки загострення польсько-російських взаємин наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. неодмінно сприятиме кращому розумінню особливостей суто українського національного поступу. Такий погляд на вказану проблему цілком узгоджується із сучасними методологічними підходами до вивчення націотворчих процесів західними вченими, котрі дійшли згоди в тому, що будь-який національний рух в умовах імперії спричинює постання (в якості реакції) інших національних рухів і є, водночас, найбільш серйозною загрозою для існування самої імперії [6; 7; 12].

Дана стаття розкриває зміст еволюції політичних настроїв, що панували в середовищі польської та російської освіченої громадськості в перших роках правління Олександра II. А також розглядаються причини, що зумовили проімперську націоналізацію свідомості російської громадськості.

Впродовж 1857-60 рр. (в умовах ліберальних настроїв у Російській імперії, що спричинені були наслідками Кримської війни 1853-56 рр.) польська шляхта Українського Правобережжя, як і шляхта Царства Польського, виборювала задоволення своїх потреб, загалом, мирними, легальними акціями. Найбільш поширеною тактикою було написання своїх сподівань та побажань у формі так званих Адрєс російському імператору. Однак, саме в цей час з'явилися й перші розчарування політикою Олександра II, посялася недовіра щодо справдження очікуваних змін, тому поляки почали поступово переходити до рішучіших дій. Приміром, у червні 1860 р. радикально налаштованим активістам польського руху у Варшаві досить легко вдалося організувати велику демонстрацію зі своїх прихильників, скориставшись похороном вдови полковника польської армії та героя подій 1831 р. – Катарини Совінської [20, с. 35]. З тих пір серед поляків почали поширюватися чутки, що незабаром буде не уникнути збройного повстання, а отже треба заощаджувати для нього гроші та уникати марнотратних веселощів. У костелах почали все частіше говорити про «страждання Польщі» та виголошувати «молитви за Вітчизну». А коли у жовтні 1860 р. на призначену у Варшаві зустріч із пруським королем та австрійським імператором прибув Олександр II, йому було влаштовано справжню обструкцію. В театрі ще до приїзду імператора в царській ложі було зіпсоване оксамитове покриття, а коли з'явився цар, під час вистави

в залі було розлито смердючу рідину. У австрійського міністра, що прибув разом зі своїм імператором на зустріч до Варшави, на вокзалі поцупили портфель із паперами. Гуляння, яке було влаштоване на честь коронованих осіб, місцева публіка просто ігнорувала, а на вулицях міста в часі появи там російського самодержця була погашена ілюмінація [11, с. 79]. Про останню прикрість, влаштовану царю, ходили анекдоти навіть в Україні. Так, київський земський справник, доносячи у листопаді 1860 р. генерал-губернатору про виникнення серед студентів університету «товариства комуністів» (так він називав хлопоманів) відзначив водночас, що їхньою метою є «привернути до себе масу черні», аби підготуватися до майбутнього повстання. Така перспектива, на переконання справника, стала очевиднішою після того, як польські вельможі висловили свою недоброзичливість государю, велівши гасити йому у Варшаві ліхтарі, проголошуючи: «навіщо світити тому, хто затьмарює вольності і свободи польські» [17, арк. 9].

У 1861 р. вуличні протести набули надзвичайно широкого розмаху. Поштовхом до них став силовий розгін російськими військами демонстрації, організованої 13 лютого 1861 р. на відзначення річниці Гороховської битви 1831 р. (що завершилася тоді відведенням російської армії з поля бою і тому була проголошена поляками «перемогою над москалями»). А вже за два дні – 15 лютого 1861 р. відбувся розстріл наступної демонстрації, що зібралася, аби висловити свій протест насиллю. Жертвами демонстрації 15 лютого стало п'ятеро маніфестантів. Лише після цього російська адміністрація дозволила масове зібрання, щоб поховати п'ятеро загиблих.

Похорон 18 лютого у Варшаві став справжнім національним єднанням поляків. Процесія рухалася у супроводі оперного оркестру за участю не лише католицького духовенства, але й лютеранського та юдейського. Різні депутації несли прапори з гербами Польщі та Литви. Деякі поміщики привезли для участі у процесії селян. Жінки несли терновий вінок. Варшавський єпископ Антоній Мельхіор Фіалковський розіслав послання до всіх поляків, в тому числі й Правобережної України, із закликом в пам'ять про загиблих одягнутися у траур, аби своїм вбранням стати живим позначенням кордонів Польщі. Російські війська в день похорон на вимогу організаторів процесії були замкнуті в казармах [11, с. 90-92].

Події у Варшаві стали черговим імпульсом до посилення пропольських симпатій серед російської громадськості. Як згадував Лонгін Пантелєєв, у Петербурзі також відбулася панахида в пам'ять про п'ятьох загиблих, у якій, окрім поляків, щонайперше студентів, взя-

ли участь також і руські студенти, а з ними разом – професор Микола Костомаров [8, с. 173]. Ці «руські студенти», про яких говорить Л. Пантелєєв, незаперечно включали у своє число й росіян, але щонайбільше то були українці. Бо через кілька днів після панахиди за п'ятьма поляками, коли 28 лютого (за старим стилем) відбувалися похорони Тараса Шевченка, вся польська корпорація на знак поваги прибула у повному складі, хоч до того поляки не особливо шанували українського кобзаря. Коли ж в університеті почали збирати факти, аби притягнути до відповідальності поляків за їхню участь у несанкціонованій панахиді за варшавськими жертвами, вже «руські студенти» постановили передати до слідчої комісії підписні листи про свою участь у панахиді, причому, підписувалися масово, навіть ті, хто там не був. Саме така громадська солідарність змусила адміністрацію університету залишити розгляд справи без наслідків [8, с. 173-178].

Демонстрації у Варшаві та інших містах Царства Польського відбувалися впродовж усього 1861 р., зазнаючи час від часу й розстрілів. Зрештою, 14 жовтня 1861 р. російська адміністрація запровадила у Царстві Польському військовий стан, який заборонив будь-які збори та демонстрації і ввів режим поліційної години [2, с. 326-327]. За такої суспільно-політичної атмосфери в Українському Правобережжі впродовж 1861 р. найпопулярнішою формою національної консолідації поляків стали патріотичні акції в костелах. Події, що відбувалися у Варшаві та інших містах Царства Польського поляки Правобережжя неодмінно обговорювали, у міру можливого, демонстрували свою солідарність, а до найзначніших акцій варшав'ян прагнули долучитися або ж відзначити їх, коли не відразу, то хоча б пізніше.

Приміром, уже в березні 1861 р., у Києві студенти також масово взяли участь у панахиді, яку самі ж і замовили в пам'ять про убійних у Варшаві. Інформатор доповідав міністру освіти, що 9 числа в костелі було близько 2 тисяч людей, а 10 числа – до 4 тисяч. Ще зранку костел наповнився народом. Дружини губернського та повітового предводителів дворянства, запрошували робити пожертви сім'ям загиблих у Варшаві, а інші пані, прихожанам, що входили до костелу, приколювали жалобні кокарди, зав'язані із біло-чорних стрічок [19, арк. 27-27 зв.]. Тоді ж само у Києві поширювалися листи, адресовані полякам із застереженням, що їм забороняється брати участь у балах та танцювальних вечірках. Авторство тих листів приписували київським студентам [19, арк. 3-3 зв.]. Водночас, студенти університету, як поляки, так і українці, почали з'являтися на лекціях у національному одязі, а окремі з них носили також жалобу [19, арк. 6 зв.-7].

Акції в костелах Українського Правобережжя, попри відстеження їх владою та неабиякі покарання їхніх організаторів, насправді, стали масовим явищем впродовж 1861 р. [3]. До того ж, саме у цьому році померло чимало видатних, навіть «символічних» постатей польського національного руху: в червні – один із організаторів польської еміграції в Парижі та багаторічний керівник партії «білих» Адам Чарторийський; у вересні – історик, ідеолог та один із провідних неофіційних лідерів демократів Іоахім Лелевель; у жовтні – архієпископ Варшавський та активний виборювач прав польської нації Антоній Мельхіор Фіалковський. Тому носіння жалоби стало ще однією моральною зброєю поляків, що консолідувала їхній дух, і попри свою виключно символічну роль, це досить сильно дратувало російську адміністрацію. Показовою є, наприклад, справа, яку провадив у жовтні 1861 р. київський старший поліцмейстр. Його увагу привернули дві молоді панянки, «в чорному одязі з білими конфедератками, обшитими чорним хутром і прикрашеними чорними страусовими пір'їнами». З'ясувалося, що вони уродженки Царства Польського Леонтіна і Наталя Скорчинські, що живуть тут, у свої сестри Юзефи, яка займається пошиттям жіночого вбрання. Справа дійшла до самого генерал-губернатора, за наказом якого у помешканні «підозрілих» було проведено обшук і, хоч нічого забороненого не знайдено, дівчатам запропонували невідкладно залишити Київ і відправитися за місцем свого постійного проживання [14, арк. 1-1 зв.].

Красномовно ілюструє принциповість значення носіння жалоби для поляків також прокламація, адресована полякам, яка поширювалася в Правобережжі саме у 1861 р.: «Польки! Ми очікували довгий час, міркуючи, чи носитимете Ви траур, яким жодна Полька не повинна нехтувати, а пишатися, що хоча б таку незначну жертву може принести в пам'ять про тих, хто за нас загинув... Соромтеся, милі Польки, залиште цей страх, набудьте вигляду пристойного для теперішнього, нещасливого для Поляків часу, одягніться в чорне, облиште веселощі, моліться, можливо Творець помилує нас...» [1, арк. 79-79 зв.]. Особливу роль панянок у повстанському русі підкреслювали польські історики. Ян Топорчик зауважував, що «не один із повстанських керівників, заради прекрасних очей забувався про безпечність та наражав себе і свій загін на згубу» [22, с. 27]. Тож не випадково заподадливий оборонець збереження недоторканності імперських порядків в Правобережній Україні, добровільний донощик, професор Київського університету Олексій Ставровський, пропонуючи свої міркування щодо протидії «ляхоманії у Південно-Західній Росії», на-

зивав у 1863 р. польок та ксьондзів «польською арматурою», бо вони «суть головні агенти в усіх насиллях, могутні засоби в політико-релігійному механізмі... і ревниві трудівники...» [18, арк. 3].

Показником неспроможності влади приборкати цей всезростаючий польський рух, певної навіть розгубленості росіян, і водночас входження польсько-російського (громадсько-владного) протистояння у безповоротно антагоністичне взаємопоборювання стало лютневе 1861 р. рішення генерал-губернатора впровадити в усіх заїжджих дворах та корчмах, де є кімнати для проїжджих, а згодом і в усіх помістях місцевого дворянства так звані подвірні книги. Начальник краю повідомляв, що під виглядом пошуку торгових угод або пошуку місця праці, краєм роз'їжджають різні люди і «збурюють польське населення до участі в політичних акціях... або збирають гроші...», поміщики часто з'їжджаються на різні наради і т. п., а отже потрібно впровадити на всіх поштових дворах «прошнуровані та пропечатані казенною печаткою книги для запису всіх, хто проїжджатиме» [16, арк. 7-7 зв.].

Ця ініціатива генерал-губернатора викликала не лише обурення, але й стала предметом справжньої потіхи для поляків. Сергій Буда у 1925 р. провів спеціальне дослідження архівних матеріалів за цією темою і подав велику кількість дотепів, які вписувалися у подвірні книги мандруючими шляхтичами, не на жарт драгуючи тим російську адміністрацію. Так, у місті Малині на Волині, в заїжджому дворі якогось Коросташевського, у липні 1861 р. з'явився запис: «Гарібальді, пан Мадзіні, син графа Кавура» [власне, всі троє згаданих італійців мали славу «революціонерів» і були творцями об'єднаної незалежної Італії]. Цей запис потяг за собою спеціальне розслідування. Так само в містечку Коростишеві Бердичівського повіту у відповідній книзі записали: «Мирославський Віктор-Емануїл та Іскандер, а Гарібальді скоро над'їде» [В.-Е. Мирославський – один із найвідоміших лідерів польських радикальних демократів, Іскандером, часто підписував свої праці Олександр Герцен] [4, арк. 1-14]. Київський предводитель дворянства апелював до генерал-губернатора, що поміщики скаржаться на змушування їх завести у себе шнуровані книги, бо запитувати у подорожного документ засвідчення його особи не лише не властиво шляхті, але й суперечить правилам пристойності. А Володимирський земський справник з Волині доповів, що багато поміщиків його повіту, як-то граф Тадей Тарнавський, граф Марцелій Красицький, граф Владислав Чацький та багато інших зробили розпорядження своїм офіціалам та економічним управителям, щоб вони

відмовлялися приймати книги для запису приїжджих. Навіть особиста розмова справника із Тарнавським не змінила позицію останнього. Він наполягав, що не буде на себе переймати поліцейських функцій, але й не буде заперечувати, якщо це потрібно, щоб поліцейські чиновники приходили до нього і самі слідкували за тими, хто в нього перебуває, чи хто проїздить [16, арк. 83-83 зв., 98-98 зв.].

За підсумками 1861 р., генерал-губернатор, подаючи огляд стану справ у губерніях Правобережжя писав: «...Коли агітація відновилася з новою силою в Царстві Польському, посилюється і патріотичний рух серед польського населення тутешнього краю; на цей раз він набув серйознішого характеру. Зі сторони агітаторів були вжиті всі зусилля, аби як можна більше поширити рух і зробити його загальним, народним» [13, арк. 15 зв.].

Однак, разом із активною вуличною діяльністю на початку 1861 р., впродовж року поляки змінювали свою тактику дій, поступово відмовляючись від публічних, демонстраційних виступів та все більше схилиючись до таємних заходів з підготовки майбутнього повстання. До цього, зокрема, відверто закликали агітатори заохочуючи відзначити 17 листопада 1861 р. річницю початку повстання 1830-31 рр.: «У Варшаві буде молитися кожен у себе вдома. Публічна маніфестація була б нині зайвою і навіть принесла б більше шкоди, аніж користі, тому ми не вимагаємо її... потрібно готуватися до збройної боротьби» [11, с. 128]. Такі ж заклики поширювалися одночасно і в Українському Правобережжі.

Таким чином, вже наприкінці 1861 р. та впродовж 1862 р. поляки цілеспрямовано наближали повстання, а російська адміністрація вишукувала засоби ефективного приборкання «бунтівників». Впровадження з 14 жовтня військового стану в Царстві Польському стало своєрідною межею «неповернення» до минулого. В Українському Правобережжі, військовий стан було впроваджено лише в Житомирі. Однак, разом із Житомиром, у Києві, Кам'янці-Подільському, Балті та Дубно було відкрито спеціальні суди, які займалися розглядом політичних справ, і лише до кінця 1861 р. в них проваджувалося 646 справ, а 248 осіб отримали вироки [13, арк. 16-17]. Саме через це, мабуть, історик Сергій Середонін на початку ХХ ст., відтворюючи діяльність комітету міністрів часів Олександра II, датував початок Польського повстання 1861 роком [10, с. 159, 187] (всупереч усталеному в історіографії – січень 1863 р.).

Вже наприкінці 1861 р., після Городельського з'їзду поляків, на якому метою їхньої боротьби було виголошено відтворення Речі По-

сполитої в кордонах 1772 р., почала різко змінюватися громадська думка росіян щодо «польської справи». Вказаний з'їзд мав характер маніфестації на відзначення так званої Городельської угоди 1413 р., згідно з якою, начебто, відбулося добровільне об'єднання трьох народів: поляків, литовців та русинів. Прикметно, що в атрибутиці повстанського руху XIX ст. досить вагоме значення посідав своєрідний герб, що об'єднував у собі «Білого орла» – символ Польщі, «Погоню» (кіннотника) – символ Литви та «Архангела Михаїла» – символ Руси. Таку символіку містила, приміром, печатка на «Золотій грамоті», котрою польські повстанці («даруючи» свободу та обіцяючи землю) намагалися впродовж 1863 р. захопити на свою підтримку українських селян [5, арк. 1]. Ця ж символіка проголошувалася також у відозві Тимчасового Уряду Народового, що 22 січня 1863 р. закликав до боротьби: «До зброї, весь Народе Польщі, Литви та Руси! До зброї! Бо час спільного визволення вже прийшов, старий меч наш піднято, святий штандарт Орла, Погоні і Архангела розвівається!...» [21, с. 30].

Власне, Городельське рішення (у жовтні 1861 р.) спровокувало трансформацію уявлень росіян щодо польської боротьби як суто національної. Російська публіцистика почала трактувати «польську справу» національно-імперською. Водночас, такі ж само національно-імперські амбіції «прокинулися» з новою силою і серед російської громадськості. Інакше кажучи, «побачивши» в боротьбі поляків імперські претензії на Українське Правобережжя, Білорусь та Литву, в росіян «відновився» імперський інстинкт самозбереження. З цього часу, польсько-російське протистояння (яке із громадсько-владного перетворилося на «громадсько-громадське», тобто міжнаціональне) набуло характеру війни подібних (за змістом амбіцій) суперників. Хоча, безумовно, схожі за змістом, вони були далеко не рівними за силою і тактикою дій.

Польський проект повернення Правобережної України до складу відновленої польської держави був міфом, символом, мрією «із минулого». Натомість, російський проект, що стверджував «законність» перебування Правобережжя у складі Російської імперії потрібно було лише підсилити ідеологічно та організаційно закріпити вже завойоване, адже міф про «справедливість повернення колись втраченого» та про спільну «руську» єдність «племен велико-, мало- та білоросів» вже діяв. Російська влада, багато чого навчившись у самих поляків, з того ж часу почала все більше, виразніше та успішніше грати за тими ж правилами. Російська влада стала на відвертий шлях націоналізації своєї політики. В різних сферах російського суспільства – серед ви-

щих сановників, чиновників, представників громадськості з'явилися «прозріння», що діяти проти поляків треба не насиллям, не репресіями, а розколюючи їхні ряди, не даючи їм поширити свої ідеї в народ та наvertsаючи на свою сторону ті верстви, які так старанно «обробляють» поляки, аби «організувати» їх як союзників. Про це, зокрема, йшлося в записці «Про засоби зросійщення Західного краю», підготовленій у 1862 р. міністром внутрішніх справ Петром Валуєвим: «... Ми використовували для досягнення мети тільки один засіб – силу, в тих різноманітних формах, в яких можливе виявлення сили. Але сила сама по собі недостатня для отримання надійних результатів у справі зближення народностей і умиротворення різних віросповідань... всі ці заходи мають характер охорони суспільного порядку і є тимчасовими. Вони майже всі засновані на началах залякування. Але воно [залякування – Ю.З.] не може бути довготривалим засобом, воно не вирішує жодної проблеми... Аби не допустити зростання числа ворожих елементів потрібно: 1) підтримувати обережною рукою взаємну ворожнечу між селянами та поміщиками; організувати обов'язковий викуп (йдеться про викуп землі селянами за реформою 1861 р.) на умовах, прийнятних для селян і необтяжливих для державних фінансів; 2) швидко створювати сільські школи, спираючи їхню роботу на утвердження «русской» народності в краї, для чого необхідна підтримка православного духовенства» [9, арк. 2-7 зв.]. Далі П. Валуєв пропонував методи руйнації добробуту польських землевласників та приборкання їхньої політичної активності [9, арк. 12 зв.].

Вступивши на шлях націоналізації (тобто поширюючи серед всіх верств суспільства усвідомлення власної національної належності, точніше кажучи, поширюючи проросійські, що тотожно – проімперські націоналістичні почуття) самодержавство досить швидко та успішно почало підпорядковувати своїм інтересам російську громадськість. Власне, освічена громадськість, яка щойно після ганебної поразки у Кримській війні (1853-1856 рр.) мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з російською громадськістю мовою «Вітчизни, яка в небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів росіян і, цим самим, внесла розкол у єдність громадянського руху в Росії. Вчорашні союзники в боротьбі із великодержавним сатрапством: росіяни, поляки, українці, які спільно бажали докорінного реформування імперського устрою в Росії, тепер, з 1861 р., почали розходитися в поглядах, а впродовж 1862 р. стали непримиренними ворогами. Російській владі словами та діями «пронародно»-російського забарв-

лення вдалося прихилити на свій бік російську громадськість, а далі й очолити її. Таким чином, націоналізація росіян із громадянської трансформувалася в імперську – «офіційну».

Дієвим, зручним та не складним засобом «мобілізації» всіх росіян, власне засобом їхньої проімперської націоналізації стала політика демонізації поляків. Було створено жупел, ворожий образ: поляк – підступний, улесливий, самозакоханий, тобто «ворог», який заважає проведенню прогресивних реформ, що відбуваються, завдячуючи «турботам царя про свій народ у нашій Вітчизні». Отже, ворога визначено, вся пропаганда запрацювала проти нього, і вже не важливо було чому він невдоволений, і чого він хотів, важливо, що «все суспільство», очолене владою, в єдиному пориві мобілізувалося на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було «справедливо покарано», витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» єдиної і неділимї Вітчизни – «сепаратисти», «мазепінци» – українці; «кровопівци», «міроеди» – євреї; «немчішки», «антіхрісти» – німці; «бусурмане», «дікіє» – невірні мусульмани і т. д., вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість «справжніх руських» для боротьби із ворогами «Вітчизни» – імперії.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 3307.
2. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
3. Земський Ю. Громадськість і влада: дві тактики дій у протистоянні поляків та російського царату початку 60-х рр. XIX ст. на Поділлі / Ю. Земський // Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк, 2007. – Т. 3. – С. 115–120.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. X: «Справи Академії наук – Всеукраїнської академії наук (1918-1934)», спр. 16907–16908: «Буда С. Перед польським повстанням 1863 р. (з архівних матеріалів) [машинопис]», 37 арк.
5. ІР НБУВ, ф. II: «Історичні матеріали», спр. 20521: «Золота грамота українському народу [рукопис]», 1 арк.
6. Ливен Д. Империя, история и современный мировой порядок / Д. Ливен // *Ab imperio*. – 2005. – № 1. – С. 75–116.
7. Малинова О. Ю. Проблемы национальной идентичности и

национальных прав в либеральной политической теории / О. Ю. Малинова // Политическая наука. – 2002. – № 4: Национализм. Новейшие исследования. – С. 74–99.

8. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания / Л. Ф. Пантелеев / Под общ. ред. С.Н. Голубова, Н.К. Гудзия и др. – [б.м.] : Гос. изд. худож. литер-ры, 1958. – 848 с.

9. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі, ф. 908, оп. 1, спр. 185.

10. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности комитета Министров / С.М. Середонин. – Т. 3. – Ч. 1: Комитет Министров в царствование императора Александра Второго (1855 г. февраля 19 – 1881 г. марта 1). – СПб. : [б.в.], 1902. – 358 с.

11. Сидоров А. А. Польское восстание 1863 года. Исторический очерк / А.А. Сидоров. – СПб. : Издание Н.Б. Карбасникова, 1903. – 254 с.

12. Суни Р. Диалектика империи: Россия и Советский Союз / Р. Суни // Новая имперская история постсоветского пространства. Сборник статей / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова, А.П. Каплуновского, М.Б. Могильнер, А.М. Семенова. – Казань: «Центр Исследования Национализма и Империи», 2004. – С. 163–196.

13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 38, спр. 881.

14. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 197.

15. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 25.

16. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 811, спр. 35.

17. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 812, спр. 132.

18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 661.

19. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, 1861, спр. 7.

20. Powstanie Narodowe 1863 i 1864 r. przez Bolesława Limanowskiego. Wydanie drugie, uzupełnione i poprawione. – Lwów, 1900. – 139 s.

21. Powstanie narodowe w r. 1863 i 1864 z rzutem oka na całość dziejów porozbiorowych i sprawę włościańską / Opowiedział K. Wojnar. – Kraków, 1901. – 48 s.

22. Toporczyk J. Powstanie 1863–1864 r. – Warszawa, 1907. – 30 s.

Вікторія Константінова

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена такому важливому аспекту урбанізаційних процесів на півдні України 1861-1904 рр. як зміни чисельності населення і окремих міст, і городян регіону в цілому, а також визначенню, як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців трьох південноукраїнських губерній.

Ключові слова: урбанізація, місто, Південна Україна.

Статья посвящена такому важному аспекту урбанизационных процессов на юге Украины 1861-1904 гг. как изменения численности населения и отдельных городов, и горожан региона в целом, а также определению, как соответствующие показатели коррелируются с изменениями общей численности жителей трех южноукраинских губерний.

Ключевые слова: урбанизация, город, Южная Украина.

The article is devoted to such important aspect of urbanization processes in Southern Ukraine 1861-1904 as changes in population and individual cities, and urban region as a whole, and to the determining, how appropriate indicators correlated with changes in the total number of residents of three Southern provinces.

Key words: urbanization, city, Southern Ukraine.

Згідно із А. Вебером, «грибний» ріст американських міст не повинен дивувати, оскільки він зобов'язаний головним чином заселенню території, що «не була під культурою»; лише в тих випадках, коли ріст населення міст відбувався швидше, ніж приріст населення території, яку він обслуговує, слід вивчати причини росту міст, оскільки лише в цьому випадку ми маємо справу з концентрацією населення, себто зі збільшенням відсотку населення, що мешкає в містах [9, с. 152-153].

Тож для розуміння специфіки урбанізаційних процесів на Півдні України є необхідність простежити, як змінювалась чисельність населення і окремих міст, і городян регіону в цілому, і як відповідні показники корелюються зі змінами загальної чисельності мешканців

трьох південноукраїнських губерній. Це і є метою нашої розвідки. Попередня історіографія проблеми представлена лише зробленими по окремим містам підрахунками В.П. Семенова-Тян-Шанського [12, с. 212], які, втім, наводились в контексті вивчення не південноукраїнського регіону, а «Європейської Росії».

Мусимо підтримати поширену в історіографії думку, що ті підрахунки чисельності міського населення, які мали місце і до, і після Перепису 1897 р., містять на чисельні неточності через цілий комплекс причин [10, с. 95-96; 11, с. VI, 313-314]. Простеження ж точної динаміки змін викликає часом нездоланні складності, зважаючи на різницю в методологічних підходах, покладених в основу збирання та систематизації відповідних даних у різні роки і на різних територіях. Тож ми можемо користуватись наявними цифровими даними скоріше для визначення тенденцій, а не точних показників, і саме так слід сприймати наші підрахунки, зроблені нижче.

При виборі джерел, за якими доцільно визначати відправну точку в простеженні динаміки змін чисельності городян окремих населених пунктів, ми зупинились на даних складених за наказом Міністра внутрішніх справ видань «Міські поселення в Російській імперії», що видавались по Катеринославській губернії у 1861 [1], Таврійській – 1864 [2], Херсонській – 1865 р. [3] і відносились переважно до 1858 р., а також на зібраних для складання пропозицій про покращення громадського управління в містах матеріалах двохтомного видання Міністерства внутрішніх справ «Економічний стан міських поселень Європейської Росії в 1861-1862 р.», де чисельність населення на 1861 р. подана за даними губернських статистичних комітетів [7-8]. Саме ці два джерела є одними з найбільш представницьких, стосуючись всіх трьох південноукраїнських губерній.

Оскільки матеріали Перепису 1897 р. [4-6], при всій своїй недосконалості, є найбільш точним статистичним зрізом за весь цікавий нам період, варто саме з ними співвіднести цифрові дані за 1858 і 1861 рр. Крім того, доцільно звернутись і до матеріалів видання «Міста Росії в 1904 році», які стосуються саме останнього року досліджуваного нам періоду. Заслужовують на увагу висновки Д.М. Чорного, який каже про велику достовірність даних цього видання, при складанні якого фахівці ретельно перевіряли отримані з місць відомості, звіряли їх з іншими даними, у тому числі з матеріалами губернських статистичних комітетів, поліції тощо; додатковим підтвердженням достовірності даних «Міст Росії в 1904 році» є те, що вони використовувались при складанні фахівцями Міністерства внутрішніх справ

зведених таблиць щодо чисельності населення міст 1897-1915 рр., які, в свою чергу, добре корелюються з даними інших джерел, виявлених Дмитром Миколайовичем [13, с. 48-49]. При цьому зауважимо, що В.П. Семенов-Тян-Шанський, говорячи про серйозні вади цього видання, в своїх підрахунках все ж користувався саме ним.

При співставленні відповідних показників було виявлено, що серед міст Катеринославської губернії найвищі темпи приросту населення демонструвало саме губернське місто, чисельність мешканців якого, якщо вірити чотирьом розглянутим вище джерелам, з 1858 до 1897 р. зросла на 885 %, з 1861 по 1897 р. – на 598 %, з 1858 по 1904 р. – на 1228 % і з 1861 по 1904 р. – на 829 %. Вельми високими були відповідні показники у Маріуполя (588 %, 522 %, 608 % і 540 %), Олександрівська (489 %, 505 %, 750 %, 775 %). Не так динамічно, хоча і досить високими темпами, змінювалось населення Верхньодніпровська (212 %, 208 %, 342 %, 335 %) Бахмуту (156 %, 186 %, 270 %, 322 %). Повільніше зростало населення Павлограда (180 %, 164 %, 235 %, 214 %), Новомосковська (127 %, 126 %, 213 %, 211 %). Незначних змін зазнала чисельність мешканців Слов'яносербська (105 %, 94 %, 131 %, 118 %).

В Таврійській губернії рекордним було зростання населення Ялти (1738 %, 3614 %, 2989 %, 6217 %). Вельми суттєвими були зміни в Севастополі (521 %, 652 %, 658 %, 824 %). Важливих змін зазнало населення Старого Криму (329 %, 327 %, 484 %, 481 %), Мелітополя (346 %, 293 %, 386 %, 327 %), Феодосії (312 %, 285 %, 396 %, 362 %), Бердянська (262 %, 278 %, 291 %, 309 %), Керчі (підрахунок вівся з врахуванням населення Єнікале) (272 %, 180 %, 389 %, 257 %) Євпаторії (278 %, 253 %, 315 %, 286 %), Сімферополя (190 %, 268 %, 240 %, 339 %). Деяко повільнішою була цікава нам динаміка в Балаклаві (160 %, 160 %, 294 %, 294 %). Ще меншими були зміни в Ногайську (146 %, 122 %, 177 %, 148 %), Оріхові (128 %, 143 %, 139 %, 157 %), Олешках (153 %, 107 %, 181 %, 127 %). Не мало чіткої динаміки зростання населення Бахчисараю (105 %, 121 %, 98 %, 112 %), Карасубазару (86 %, 92 %, 97 %, 104 %). Зменшилось населення Перекопа (75 %, 95 %, 75 %, 96 %).

На території Херсонської губернії серед міст, які мали відповідний статус станом на 1861 р., найшвидші показники зростання чисельності городян демонструвала Одеса, чис населення у порівнянні з 1858 р. збільшилось до 1897 р. на 353 %, а до 1904 р. – на 437 %. Втім, темпи приросту населення Березівки, яка стала містом лише наприкінці XIX ст., були більш ніж вдвічі швидшими і за ці ж проміж-

ки часу склали 795 % і 978 %. Майже втричі збільшилось населення Єлисаветграда (261 %, 259 %, 291 %, 290 %). Маяки, які отримали статус міста в 1862 р., демонстрували приріст населення, близький до одеського (384 %, 383 %, 444 %, 443 %). Суттєво зросла людність Миколаєва (283 %, 245 %, 305 %, 263 %), Новогеоргіївська, хоча період бурхливого приросту населення припав саме на кінець 1850-х – початок 1860-х рр., після чого чисельність городян збільшувалась дуже повільно (305 %, 127 %, 315 %, 131 %). Відповідні показники для губерньського Херсону склали 144 %, 174 %, 157 %, 190 %, тоді як для Ольвіополя – 371 %, 178 %, 444 %, 213 %, Новомиргорода – 221 %, 255 %, 249 %, 286 %, Вознесенська – 289 %, 175 %, 336 %, 203 %, Очакова – 189 %, 203 %, 216 %, 233 %, Берислава – 193 %, 178 %, 226 %, 209 %, Олександрії – 190 %, 176 %, 217 %, 201 %, Анан'єва – 164 %, 148 %, 192 %, 173 %, Бобринця – 155 %, 149 %, 182 %, 175 %, Овідіополя – 122 %, 143 %, 143 %, 168 %.

З 1858 по 1897 р. приріст населення в спочатку пригородах, а згодом – посадах становив: Покровську 243 %, Висунську 219 %, Березнеговатому 215 %, Калинівці 189 %, Воскресенську 183 %, Богоявленську 173 %. При цьому відповідний показник в посаді Павлівську становив 243 %, в Новоархангельську – 231 %, у Новій Празі – 194 %.

Із приростом населення містечок трьох південноукраїнських губерній ситуація була наступною: в Нікополі з 1861 по 1897 р. населення збільшилось на 225 %, а з 1861 по 1904 р. – на 291 %. В містечку Генічеськ, який наприкінці цікавого нам періоду отримав статус міста, з 1858 по 1897 р. кількість мешканців зросла аж на 657 %, тоді як в Алушті, яка на початку ХХ ст. теж стала містом – лише на 267 %. За цей же час в Каховці приріст склав 695 %. Кількість мешканців Великого Токмака з 1858 по 1897 р. зросла на 644 %, а по 1904 р. – на 716 %. З 1858 по 1897 р. у населених пунктах Таврійської губернії, які в середині ХІХ ст. значились як містечка, а за Переписом 1897 р. – як села, приріст населення становив: в Судаку – 246 %, Благовіщенці – 221 %, Василівці – 209 %, Ак-Мечеті (Шейхлярі) – 106 %. Серед містечок Херсонської губернії чисельність населення змінювалась так: у Кривому Розі з 1858 р. до 1897 р. воно зросло на 410 %, а до 1904 р. – 400 %, у Новому Бузі на 249 % і 309 %, у Злинці на 236 % і 243 %, у Валегоцулово на 214 % і 271 %, у Аджамці на 212 % і 247 %, у Ровному на 194 % і 217 %, у Глодассах на 171 % і 183 %. З 1858 по 1897 р. чисельність мешканців Доманівки збільшилась на 763 %, Ляхово на 762 %, Куликового Поля на 605 %, Широкого на 553 %, Степанівки на 472 %, Новопавлівки на 444 %, Кантакузівки на 443 %, Янівки на

439 %, Братолюбівки зросла на 372 %, Свято-Троїцькому на 326 %, Ізмайлове Куркове на 316 %, Варварівки на 291 %, Нововоронцовки на 281 %, Дмитрівки на 278 %, Лисої Гори на 254 %, Нової Одеси на 251 %, Троїцького на 244 %, Іллінського на 242 %, Федорків на 232 %, Добровеличківки на 217 %, Улянівки на 197 %, Костянтинівки на 194 %, Новгородки на 188 %, Красної Кам'янки на 174 %, Нечаяного на 158 %, Софіївки на 158 %, Ковалівки на 141 %, Станіслава на 138 %, Любомирки на 127 %, Онуфріївки на 111 %. Зменшення населення зафіксоване лише стосовно Северинівки (94 %). Серед населених пунктів Херсонської губернії, які у 1858 р. значились як містечка, а у 1897 р. – вже як села, за відповідний період приріст населення становив: у Касперівці – 424 %, Олексіївці – 354 %, Улянівці – 343 %, Володимирівці – 254 %, Лозоватці – 242 %, Покровському – 236 %, Софіївці – 223 %, Хмільовому – 221 %, Анатоліївці – 214 %, Новому Стародубі – 206 %, Чернечому – 196 %, Нікольському – 191 %, Білозерці – 189 %, Петрівці – 187 %, Янополі – 187 %, Вітязівці – 187 %, Тягинці – 179 %, Братському – 176 %, Василівці – 170 %, Ревівці – 169 %, Сичівці – 169 %, Маланці – 168 %, Миколаївці – 164 %, Ігнатовці – 163 %, Акмечетці – 155 %, Аннівці – 145 %, Антоно-Кодинцеві – 141 %, Федорівці – 139 %, Олександрівці – 128 %, Іванівці – 122, Березівці – 120 %, Заградівці – 106 %, Трикратах – 103 %, Радківці – 102 %. Населення зменшилось лише в Ольгополі (94 %).

Важливо порівняти, як наші підрахунки корелюються з підрахунками, зробленими В.П. Семеновим-Тян-Шанським. Згідно з ним, «за останні 40 років XIX ст.» на Катеринославщині населення зросло: Маріуполя – в 7,2 рази, Катеринослава – 6,5, Олександрівська – 5,1, Луганська – 2,5, Павлограда – 2,1, Верхньодніпровська – 2,0, Бахмута – 1,6; в Таврійській губернії: Ялти – 13,5, Севастополя – 10,5, Сімферополя – 9,9, Генічеська – 7,0, Керчі – 3,4, Феодосії – 3,1, Балаклави – 3,1, Мелітополя – 2,9, Бердянська – 2,8, Алушти – 2,8, Євпаторії – 2,7, Оріхова – 1,5, Олешек – 1,4, Перекопу (з Вірменським Базаром) – 1,1; на Херсонщині: Одеси – 3,8, Єлисаветграда – 2,7, Миколаєва – 2,3, Вознесенська – 2,0, Олександрії – 1,9, Ольвіополя – 1,9, Херсону – 1,3.

В той же час серед «істинних міст», які не мали офіційного статусу міста, зростання населення становило: в Катеринославській губернії у Кам'янському – 7,2, Гуляй Полі – 3,9, Олександрівці (з Григор'євським) – 3,2, Мануйлівці (зі станцію Верхньодніпровськ) – 2,8, Нікополі – 2,6, Щербинівці – 2,5, Новій Каракубі – 2,3, Сартані – 2,2, Успенському – 2,1, Старому Керменчику – 2,0, Крестної – 1,4, Карані – 1,2; в Таврійській губернії у Великому Токмаці – 3,0,

Якимівці – 2,8, Гурзуфі – 2,7, Алупці – 2,6, Голій Пристані – 2,1; у Херсонської губернії у Нововоронцовці – 2,9, Широкому – 2,1 [12, с. 150-156, 165-166, 173-176].

Таким чином, аналізуючи дані за середину XIX – початок XX ст., ми маємо підстави констатувати загальну чітку тенденцію зростання населення південноукраїнських міських поселень і в той же час важливі відмінності в темпах такого зростання для різних населених пунктів. Втім, попри високу динаміку, за відсотком городян Херсонська губернія впродовж цікавого нам періоду здала позиції у списку губерній і областей імперії за відповідним показником чисельності городян. Цілком логічно, що Таврійська губернія, яка не демонструвала високих темпів збільшення відсотку городян серед всього населення, також опустилась у цьому списку. 35-е ж місце Катеринославської губернії було свідченням її потужного урбанізаційного зростання, зважаючи на те, що після змін адміністративно-територіальних меж вона тепер не включала ті території, які забезпечили їй 20-е місце в 1856 році. Разом із тим, таку певну втрату позицій не слід сприймати як ознаку відставання темпів урбанізації південноукраїнських губерній, оскільки головна причина – у вищому, ніж в середньому по імперії, прирості загальної чисельності населення кожної з трьох цікавих нам губерній: тоді як за означений період загальна чисельність населення імперії зросла на 193,64 %, населення Катеринославщини в межах Південної України збільшилось на 221,39 %, Таврійської – на 219,53 %, Херсонської губернії (без врахування Тираспольського повіту) – на 248,07 %.

Джерела та література:

1. Городские поселения в Российской империи.. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1861. – Т. 2 – IV + 587 с.
2. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1864. . – Т. 4– VIII + 805 + 8 с.
3. Городские поселения в Российской империи. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1865. – Т. 5. Ч. II – 6 + 496 + 63 + 47 с.
4. Первая Всеобщая Перепись населения Российской империи, 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : Тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904. – XIV+234 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904. – XXVI+310 с.

6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : б.и., 1904. – XVI+319 с.
7. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. . – Часть 1 – 910 с разд. паг.
8. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62 г. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1863. – Часть 2 – 887 с разд. паг.
9. Вебер А. Рост городов в 19-м столетии / А. Вебер. – СПб. : Изд. Е.Д. Кусковой, 1903. – 265 с.
10. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины / И.К. Вологодцев // Труды комиссии по изучению перспектив развития городов. – Харьков : Господарство України, 1930. – Вып. II – С. 93-205.
11. Гетрелл П. Социальная история как метаистория / Гетрелл Питер, Мэйси Дэвид, Фриз Грегори. // Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп.– СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. I. – С. I-XIV.
12. Семенов-Тянь-Шанский В.П. Город и деревня в Европейской России / В.П. Семенов-Тянь-Шанский. – СПб. : Тип. В.Ф. Киришбаума, 1910. – 212 с.
13. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). / Д.М. Чорний. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 304 с.

Сергій Рудько

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ ВІЙСЬК ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті висвітлено одну зі сторінок історії українського війська періоду Національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр. Кримську операцію. Зроблено висновки про вирішальне значення для успішності походу стратегічного хисту полковника П.Болбочана та інших командирів.

Ключові слова: Кримська операція, Запорозька дивізія, Кримська група, П.Болбочан.

В статье освещена одна из страниц истории украинского войска периода Национально-демократической революции 1917 – 1921 гг. Крымская операция. Сделаны выводы о решающем значении для успешности похода стратегического таланта полковника П.Болбочана и других командиров.

Ключевые слова: Крымская операция, Запорожская дивизия, Крымская группа, П.Болбочан.

The article depicts one of the pages in the history of Ukrainian army during The National Democratic Revolution in 1917 – 1921 Crimean Operation. The conclusions are drawn about significant importance of P.Bolbachan's and other commander officers strategic talents in successful military campaign.

Keywords: Crimean Operation, Zaporizhian Division, Crimean Group, P.Bolbachan.

На сьогодні існує стійкий інтерес дослідників до історії української Національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Проте, попри значний за обсягом доробок історіографії з історії військового будівництва Української Центральної Ради, малодослідженими є питання, пов'язані з військовими операціями української армії протягом періоду визволення України від більшовиків у березні-квітні 1918 р. Особливе місце серед таких займає похід Кримської групи під керівництвом П.Болбочана з метою включення Чорноморського флоту до складу УНР.

Перші дослідження з визначеної проблематики вийшли з-під пера діаспорних істориків. До таких відносимо працю учасника походу сотника Б.Монкевича «Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана

на Крим» [15]. Попри значну фактичну інформативність роботи, відмітимо наявність у ній окремих неточностей та відсутність точних даних про склад та бойові операції більшовицьких частин, що протистояли українським. Ряд інших учасників Кримської операції теж залишили свої спогади про неї. Найбільш детальними з них є мемуари командира кінно-козачого полку ім. К.Гордієнка В.Петрива [16]. Автор досить скрупульозно описує події, у яких брав участь його загін, проте мало інформації подає про загальний хід Кримського походу. Про похід запорожців на Крим залишив також свої спогади командир інженерного полку О. Козьма [25]. Його мемуари цікаві тим, що більша їх частина присвячена характеристиці особистих якостей окремих командирів запорожців, постачанню Запорозької дивізії та стосункам з німцями. Крім командирів залишили свої спогади про похід на Крим і інші козаки й старшини: В. Сікевич [18; 19], П. Шандрук [26], П. Дяченко [9] та Н. Авраменко [1].

Автором також використано спогади радянських учасників військового протистояння – В.Антонова-Овсієнка «Записки о Гражданской войне» [2], командира відділу зв'язку 4-ї армії К.Срьоміна [10], та Є.Бош «Год революции» [3]. Окремі аспекти досліджуваної проблеми, які за браком інформації оминули українські діаспорні вчені, дозволяють розкрити видані в СРСР синтетичні праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.» [23], «Червоное казачество» [8] та збірник документів «Директивы Главного Командования Красной Армии (1917 – 1920)» [5].

Важливими для висвітлення досліджуваної в статті проблематики є наративи ще однієї воюючої сторони – це російських монархістів. Нами, зокрема, було використано щоденникові записи М.Дроздовського [7] та спогади М.Монастирєва [14].

Серед сучасних досліджень, що описують Кримську операцію, окремо виділимо студії, присвячені командирі Кримської групи П.Болбочану. До таких відносимо роботу В.Сідака, Т.Осташко та Т.Вронської «Полковник Петро Болбочан – трагедія українського державника» [17], працю Я.Штендери «Засуджений до розстрілу» [28] та статтю С.Шемета [27]. Важливі відомості загального характеру, що стосуються проблематики формування та діяльності військових частин періоду 1917 – 1921 рр., містяться у дослідженнях О.Удовиченка [22], Я.Тинченка [20; 21], С.Іллічова [11] та С.Литвина [13].

Після Брест-Литовської угоди Окремий Запорозький загін на чолі з К.Прісовським, випереджаючи колони німецьких частин, рушив на схід. 28 лютого 1918 р. 2-й Запорозький курінь полковника

П.Болбочана вибив більшовиків з Бердичева. Розвиваючи успіх, 1 березня частини Окремого Запорозького загону увійшли до Києва [13]. У столиці до запорожців приєдналися численні старшини і вояки, що переховувалися в місті від більшовиків, а також значна частина добровольців. Як результат 12 березня загін було розгорнуто в Окрему Запорозьку дивізію на чолі з полковником О.Натієвим. До її складу планувалося включити 4 піших, кінно-козачий, 2 легких гарматних полки, важкий гарматний дивізіон, інженерний полк, 2 панцирних та авіаційний дивізіони [21, с.187]. С.Шемет називає це військове формування дивізією, але зазначає, що серед широких кіл воно було відоме під назвою «бригада Натієва» [27, с.204].

6 березня 1918 р. першими на Лівобережжя вирушили 1-й Запорозький, кінно-козачий ім. К.Гордієнка та кінно-гірська батарея. 14 березня на східний фронт відбув 2-й Запорозький полк під командуванням П.Болбочана, який в літературі часто називають Республіканським [18, с.34]. Цей полк був найбільшим і одним з найбоєздатніших у Запорозькій дивізії. У його складі було близько півтори тисячі чоловік [24, арк.97], з яких більше половини становили старшини.

Рухатись у напрямку Полтави запорожці змушені були у постійних боях з відступаючими все далі на південний-схід більшовицькими частинами. В останніх залишалися значні сили – близько 3000 чоловік, автопанцерники, легкі автомобілі, панцерні потяги, озброєння та боєприпаси [23, с.290]. Проте, як покажемо далі кількість вояків зазначена в книзі «Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.» значно занижена. Вже 9 березня радянський уряд переїхав з Полтави до Катеринослава, а 22 березня до Таганрога [2, с.84]. Чинячи запеклий опір, більшовицькі частини намагалися дати час своїм військам на сході і півдні, щоб об'єднати максимальні сили для оборони та евакуації майна.

Спочатку українські і німецькі частини вели спільні бойові операції, проте 16 березня після захоплення станції Гребінка останні зупинились, аби зачекати на підхід основних своїх сил [16, с.350]. Після цього українці випередили своїх союзників і вели військові дії переважно самостійно.

Особливо запеклий опір зустріли запорожці на підступах до залізниці Ромни – Ромодан. Протягом 16-21 березня тут відбулися найбільш жорстокі бої. Українським частинам протистояла 4-та більшовицька армія. Оскільки, за свідченням В.Антонова-Овсієнка деморалізований командувач В.Кіквідзе залишив фронт і відправився у Полтаву армією командував начштабу Г.Барабаш [2, с.60]. Згодом командування

перейшло до М.Сабліна [2, с.84]. Безпосередній підлеглий В.Кіквідзе К.Єр'юмін навпаки стверджує, що саме новопризначений начштабу не користувався авторитетом в 4-й армії, а її командувач відіграв важливу роль у підтримці боєздатності. А всі нерозуміння реальної ситуації з боку В.Антонова-Овсієнка К.Єр'юмін списує на поганий зв'язок [10, с.99]. Загальна кількість радянський військ на цій ділянці становила близько семи тисяч штиків [10, с.98], двісті шабель, не рахуючи червоних козаків М.Примакова, біля півтора десятка гармат, бронепотяг і бронезагін [2, с.82-83; 8, с.39]. Українці поступались більшовикам у живій силі та озброєнні, проте під час операції їм з боку Золотоноші гарматним вогнем допомагала баварська артилерія під командуванням генерала фон дер Гольца [16, с.350]. Важливим чинником для здобуття перемоги була деморалізація 4-ї армії, про що в своїх спогадах зазначає В.Антонов-Овсієнко [2, с.83].

Полковник П.Болбочан, як керівник основними силами в цій операції, отримав офіційне привітання від німецького командування. Більшовики зреагували на це по-своєму, пообіцявши за голову «реакціонера та старорежимного генерала» П.Болбочана 50 тисяч рублів [28, с.37].

30 березня козаки Запорозького кінно-козачого полку ім. К. Гордієнка першими увійшли до Полтави. У місті до складу Окремої Запорозької дивізії вступила значна кількість добровольців, переважно – офіцери, гімназисти, семінаристи, кадети Полтавського кадетського корпусу, юнкери Віленського військового училища, що у 1915 – 1917 рр. розташовувалося у місті [4, с.54; 21, с.187]. За рахунок добровольців у Запорозькій дивізії вдалося доукомплектувати ще 1-й Запорозький полк. Через те, що до його складу входили козаки колишніх дорошенківського і богданівського полків, О.Козьма називає його Дорошенко-Богданівським [25, арк.6 зв.]. У Полтаві цей полк було перейменовано у 1-й Запорозький ім. П.Дорошенка. З його складу було виділено також два курені, які послужили основою для відродження в травні 1918 р. полку ім. Б.Хмельницького.

4 квітня до Полтави прибули 3-й Гайдамацький піший полк та Гайдамацька батарея. Тоді ж було вирішено залишити штаб дивізії в Полтаві, виділити частину підрозділів для адміністративних потреб, а більшість частин спрямувати в наступ. На господарській роботі залишився командувач дивізії отаман О.Натієв. Бойову ж групу очолив командир другого полку полковник П.Болбочан [13]. У Полтаві на честь звільнення міста від більшовиків було проведено парад українських військ [20, с.58]. Потім було організовано великий спільний банкет українських і німецьких офіцерів. За словами командира ін-

женерного полку О.Козьми, ця подія мала пізніше значний вплив на мирне вирішення українсько-німецького конфлікту в Криму наприкінці квітня 1918 р. [25, арк.24-31].

Окрема Запорозька дивізія увечері 4 квітня зайняла Люботин. Зі здобуттям міста українські війська захопили велику кількість військового майна, зокрема 7 автопанцерників, гармати, радіостанції, зброю та набої [6, с.379]. Після цього дивізію було поділено на дві групи: Костянтиноградську, яку очолив командир 3-го Гайдамацького полку В.Сікевич, та Харківську – на чолі з командиром 2-го Запорозького полку П.Болбочаном. До першої групи увійшли 1-й і 4-й Запорозькі, 3-й піший Гайдамацький, Кінно-гайдамацький ім. К.Гордієнка, 1-й Запорозький легкий гарматний полки та інженерний курінь. Ця група звільнила Костянтиноград. Там вона була перейменована на Донецьку (В.Сікевич називає її Слов'янською [18, с.41]) і вирушила у напрямку Лозова-Слов'янськ для звільнення від більшовицьких частин Донецького басейну [15, с.187]. На неї покладалась важлива місія надіслати до Києва вугілля та урухомити весь залізничний шлях по всіх лініях [18, с.41].

Харківська група складалась з 2-го Запорозького полку, автопанцирного дивізіону, Запорозької важкої батареї та двох панцирних потягів [15, с.94-95]. У спогадах В.Сікевича та Н.Авраменка зустрічаємо більш реальну кількість бронепотягів – лише один [19, с.65; 1, с.232]. Цей факт знаходить підтвердження і у мемуарах П.Шандрука [26, с.36-39]. 8 квітня 1918 р. група зайняла Харків. Є.Бош пише, що 7 квітня з міста виїхав штаб, а 8 – 9 квітня відступили більшовицькі частини [3, с.216]. У Харкові група значно збільшилася за рахунок добровольців. З цього часу в літературі Запорозька дивізія часто називається Запорозьким корпусом [6; 9; 15; 22; 26; 27]. Проте, як слушно зауважив Я.Тинченко, юридично такого військового з'єднання не існувало, лише – Окрема Запорозька дивізія. Усе це пов'язане з тим, що О.Натієв мріяв про розгортання Донецької і Харківської груп у окремі дивізії, а себе бачив командиром Запорозького корпусу [21, с.188]. Крім того, в спогадах полковника О.Козьми зустрічаємо інформацію, яка підтверджує цю тезу. Так він згадував, що лише після захоплення Криму О.Натієв одержав повідомлення від прем'єра В.Голубовича про надання йому прав комкорпуса, а П.Болбочану – комдива [25, арк.13].

10 квітня 1918 року штаб запорожців одержав таємний усний наказ уряду, оголошений військовим міністром О.Жуковським. Перед Харківською групою було поставлене нове стратегічне завдання: ви-переджаючи німецькі війська на лінії Харків-Лозова-Олександрівськ-

Перекоп-Севастополь, звільнити Кримський півострів від більшовиків, захопити Севастополь. Кінцевою точкою військової операції мав стати Чорноморський флот, дислокований у Севастопольській бухті, який планувалося включити до складу українських збройних сил. У ході операції ставилося також завдання захопити військове майно кримських портів [15, с.93-94; 28, с.45]. Потрібно сказати, що наказ про захоплення Чорноморського флоту українським урядом не був узгоджений з німецькою стороною. В Брест-Литовському українська делегація не піднімала питання приналежності Криму та Чорноморського флоту. Тому можна припустити, що Центральна Рада ці свої наміри намагалася реалізувати не методами дипломатії, а як dokonаний факт.

Харківську групу було перейменовано у Кримську, а її керівником залишався П.Болбочан. Таким чином, склад Кримської групи після її утворення був наступним: 2-й Запорозький піший полк (полковник П.Болбочан), 1-й Запорозький автопанцерний дивізіон (сотник О.Болдирів), партизанський відділ (полковник М.Луб'яницький), три легкі і одна важка батареї (полковник В.Парфенів) [6, с.379], два панцирні поїзди і чота самокатників (сотник Г.Сосідко) [28, с.45]. Загальна чисельність особового складу групи сягала 5 тис. чол. [22, с.27].

Після поразок 4-ї більшовицької армії Запорозькій дивізії протистояли, в основному, частини 5-ї армії, сформованої із об'єднаних сил південноросійських республік під командуванням Р.Сіверса. Кримській групі протидіяли війська Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки з центром в Сімферополі, яка на правах автономії входила до складу РСФРР [2, с.85-86]. Більшовицьке керівництво приділяло Криму вельми значну увагу. Навіть після підписання Брест-Литовського миру більшовики не полишали надії утримати півострів у своїх руках. Про стратегічну важливість Криму свідчить лист Леніна до Г.Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. В ньому, зокрема, йдеться про те, що Крим потрібно було обороняти незалежно від ратифікації мирного договору. Крім того, ставилося питання про негайну евакуацію хліба і металів на схід, організацію підіривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Росії [5, с.31-32].

Вояки, що входили до Кримської групи, з великим ентузіазмом зустріли наказ про похід на Крим. Ось що з цього приводу писав учасник походу сотник Б.Монкевич: «Чи ж не на кримських походах гетьмана Сагайдачного і кошового Сірка наша свідомо молодь виховала в собі завзяття? Крим пройшов червоною ниткою через нашу історію останніх століть, і його назва була зв'язана із відродженням давньої держави, і з її упадком. Отже, це був традиційний похід» [15, с.96].

Увечері 11 квітня українські частини вирушили залізницею з Харкова в напрямку Мерефа-Лозова. Ще з Полтави окремо діяла група полковника В.Петрива, до якої входили кінно-гайдамацький полк ім. К.Гордієнка, 1-й запорозький полк ім. гетьмана П.Дорошенка і відділ автопанцерників. Ці частини діяли в напрямку Селещино-Константиноград-Лозова і прикривали правий фланг частин, які рухались на Харків [16, с.482-485]. Ще раніше, 9 квітня, кіннота групи В.Петрива зненацька атакувала ст. Лозова і захопила її.

12 квітня на ст. Лозова до складу Кримської групи із Донецької додатково було передано 1-й Запорозький полк кінних гайдамаків ім. кошового К.Гордієнка (полковник В.Петрив), інженерний полк (полковник О.Козьма) та кінно-гірську гарматну батарею (полковник О.Алмазів) [21, с.187]. Також за наказом П.Болбочана сотник П.Шандрук, командир автопанцерника «Полуботок», збудував імпровізований панцерний потяг із сталевих вагонів для перевезення вугілля. Вагони було укріплено і обладнано чотирма кулеметами і тридюймовими гарматами. У порожньому вагоні розміщувався автопанцерник «Полуботок», за назвою якого було й названо панцерник. Його команда складалася з чотирьох старшин, одного куреня піхоти, однієї артилерійської батареї та моторизованої стрілецької бригади. За свідченням командира «Полуботка» П.Шандрука, саме цей панцерник йшов попереду при захопленні ряду вузлових станцій [26, с.36].

13 квітня першим в напрямку на Синельникове – Мелітополь – Крим залізницею вирушив 2-й Запорозький піший полк. Згодом до ст. Лозова підійшли Гайдамацький та Дорошенківський полки з Донецької групи полковника В.Сікевича [15, с.107]. Звідси вони рушили в напрямку Слов'янська.

2-й Запорозький полк, який рухався в авангарді, 14 квітня без зусиль захопив Павлоград. Тут, за свідченнями Б.Монкевича, до них приєднався Павлоградський гусарський полк [15, с.107]. Проте, слід уточнити, що цей полк не являв собою на той час значної бойової одиниці, оскільки з його складу залишився лише оркестр, господарська частина та кілька вояк. Крім того, командувач полку відмовився приєднатися до походу. Він аргументував це тим, що П.Болбочан наказав йому чекати доукомплектування полку [16, с.491-492].

Не затримуючися, запорожці рушили далі і 15 квітня захопили велику залізничну станцію Синельниково. Тут між українськими і австрійськими військами стався прикрий інцидент. Австрійське командування відмовилось пропускати українські частини на пів-

день. В результаті непорозуміння сталося зіткнення австрійського і українського ешелонів. З обох сторін було кілька поранених, проте П.Болбочан віддав наказ рухатись вперед за будь-яку ціну [16, с.491].

16 квітня, після короткого бою, українськими загонами було зайнято ст. Олександрівськ. Тут запорожці зустрілися з Українськими січовими стрільцями, що з австрійським військом 17 квітня прибули по Дніпру з Херсона. Піші австрійські частини рухалися по залізниці на Олександрівськ з боку Нікополя. З Катеринослава до міста рухалася також і 15-та німецька ландверна дивізія. Старшини Кримської групи були запрошені до командира січових стрільців архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного) [15, с.109-110]. 2-й Запорозький полк у повному складі побував на Хортиці, де на місці колишньої церкви поставили хрест з написом: «Новітні Запорозжці своїм предкам» [9, с.23].

18 квітня Кримська група залізницею відправилась до Мелітополя. Це місто було важливим ще й тому, що в ньому були великі запаси бензину [7, с.109], яких потребувала армія. Просуваючись на південь, запорожці розбили 3-тю більшовицьку армію П.Лазарева. Проте біля Мелітополя на їх чекав важкий бій з армією Таврійської Радянської Соціалістичної Республіки, якою командував Гольдштайн. Запорозька піхота під захистом панцерних потягів і артилерії приступом здобула ворожі шанці та змусила більшовиків відступати у напрямку Криму, на сивашські позиції. Крім того, червоногвардійці змушені були відступати, бо на їхньому лівому фланзі з'явився відділ полковника М.Дроздовського, який рухався з Румунського фронту на Дон [15, с.97-98]. Між українськими частинами та дроздовцями ледь не дійшло до кровопролиття через те, що останні насміхалися з одягу гордієнківців. Проте конфлікт вичерпався, коли надвечір 19 квітня до міста вступили німецькі частини [16, с.497]. Про відношення дроздовців до українців яскраво свідчить запис М.Дроздовського в його щоденнику: «С украинцами отношения отвратительные: приставанье снять погоны, боятся только драться – разнузданная банда, старающаяся задеть. Не признают дележа, принципа военной добычи, признаваемого немцами. Начальство отдает строгие приказы не задевать – не слушают. Некоторые были побиты, тогда успокоились: хамы, рабы.» [7, с.112].

У Мелітополі до рук українського війська потрапили великі склади продовольства і зброї, автомобілі, літаки та моторні катери. 2-й Запорозький полк, наздоганяючи більшовиків, захопив і їхню армійську скарбницю з 15 млн. карбованців [12, с.79]. Частиною військової

здобичі отримали дроздовці, які вимагали також поділити і здобути гроші, проте українці відмовились це робити [7, с.126]. В Мелітополі на зустрічі з командувачем німецькими частинами генералом фон Кошем П.Болбочан зізнався, що має мету захопити Кримський півострів. Німецький генерал здивувався, та не став заважати запорожцям рухатись далі. Одна з причин такої позиції може полягати в тому, що Перекоп був добре укріпленим і генерал давав можливість українським частинам випробувати міць більшовицької оборони. Начальник штабу генерала фон Коша на прохання П.Болбочана надати інформацію про укріплення Сиваша, відповів: «Підете – побачите» [15, с.124].

Просуваючись вперед, українські війська безупинно наступали на ворога. Кіннота й піхота на автомобілях, здійснюючи постійні блискавичні наскоки, деморалізувала більшовицькі частини. Як наслідок 20 квітня 1918 року частини Кримської групи зайняли Новоолексіївку – останню станцію перед Чонгарським мостом – та впритул наблизились до переправ.

Вздовж цілого берега більшовики створили лінію окопів з бетонними гніздами для кулеметів. Артилерійські форти з далекосяжною і важкою артилерією, спеціально знятою більшовиками з Севастопольських укріплень і встановленою на помостах, були збудовані відповідно до «останнього слова» техніки. Будівництво фортів коштувало більшовикам 3 млн. крб. [15, с.108].

Вночі 20 квітня козаки 1-ї сотні сотника П.Зелінського на мотодрезинах проскочили замінований міст, знешкодили вибухівку і захопили переправу. За вояками рушили два панцерники. Більшовики, не сподіваючись на такий раптовий напад, не встигли приступити до оборони переправи – панцерні потяги доїхали до лінії ворожих шанців та гарматним і кулеметним вогнем посіяли серед «червоних» паніку. Сотник П.Зелінський зі своєю сотнею кинувся до шанців та остаточно змусив більшовиків залишити позиції. Цілий 2-й полк, що на той час уже перейшов міст, зайняв ворожі укріплення. Упродовж однієї ночі П.Болбочан здобув Сивашські переправи [12, с.80]. Після цього частини армії УНР рушили далі в глиб Криму.

Готуючи наступ, штаб дивізії зробив усе можливе, щоб дезорієнтувати більшовиків та позбавити їх можливості дістати інформацію про реальний стан речей на фронті. Безпосередній учасник тих подій сотник Б.Монкевич у своїх спогадах згодом писав, що захоплення Сиваша стало можливим лише завдяки вмінню П.Болбочана передбачати ситуацію у ворожому таборі, розуміти психологію і моральний

стан ворога, а також дякуючи хитрощам П.Болбочана, оскільки Перекоп звичайним приступом здобути було б неможливо. За таких сприятливих умов, як непоінформованість більшовиків та їх безпечність в обороні переправ, П.Болбочан відкинув попередній план форсування Сиваша моторними катерами і вирішив раптовим нападом захопити безпосередньо залізничну переправу [15, с.130-131].

Блискавична військова операція, проведена полковником П.Болбочаном на Сиваші, вирішила не тільки успіх майбутньої Кримської операції, але й вберегла Запорозьку дивізію від значних втрат особового складу. Поряд із часовим та технічним факторами був врахований також і психологічний. Не чекаючи надходження решти сил, полковник П.Болбочан дав наказ переслідувати ворога на кримській території.

На випадок, якщо план швидкого захоплення Чонгарського мосту не вдався б, і більшовики змогли б організувати оборону, була організована ударна група на човнах. Для цього з Мелітополя везли захоплені в більшовиків моторні катери [15, с.126-127].

Після захоплення Сивашу П.Болбочан надіслав про це інформацію генералу фон Кошу. На українські позиції приїхав німецький панцерник, щоб перевірити її. Зрозумівши, що українці дійсно взяли переправу, німці стали вимагати зупинити подальше просування військ і пропустити вперед їхній панцерний потяг. Проте командувач Кримської групи відмовився виконати вимогу, пославшись на наказ уряду УНР [15, с.133].

Увечері 22 квітня 1918 року Кримська група з боєм захопила місто Джанкой – першу вузлову станцію в Криму, що дало їй можливість для розгортання подальшого наступу. Знову, не чекаючи підходу усіх частин похідної групи, П.Болбочан віддає наказ рухатися на Сімферополь двома частинами. Головні сили Кримської групи було скеровано на Сімферополь. По шосе пересувався автопанцерний дивізіон та частина піхоти на вантажних автомобілях. Назустріч більшовики вислали три панцерних потяги з десантом у 500 багнетів, але коли запорожці спробували їх оточити, потяги повернулися до Сімферополя, попередньо підірвавши колію. Тож першим до Сімферополя дістався автопанцерний дивізіон. Його машини вступили в місто 24 квітня близько 10 ранку. За дві години підійшли й українські панцерні потяги та ешелони з головними силами. Майже відразу після прибуття до Сімферополя панцерні потяги рушили до станції Альма. Одночасно почалася підготовка рейду на Бахчисарай і Севастополь [11, с.27-28]. Прибувши в Джанкой третя частина Кримської групи

у складі гордієнківського полку та кінно-гірської гарматної батареї під загальним керівництвом В.Петріва, отримала наказ наздоганяти передові частини через гори, рухаючись на Карасубазар [16, с.505]. Після захоплення головними силами Кримської групи Сімферополя В.Петриву було віддано наказ рухатись на Бахчисарай.

Населення Криму зустрічало українських козаків надзвичайно привітно. Ось що з цього приводу писав безпосередній учасник походу Б.Монкевич: «Ніде на всій Україні не зустрічали українського війська з таким ентузіазмом, з такими оваціями і з таким захопленням, як робило це населення Сімферополя та інших зайнятих кримських місцевостей» [15, с.139]. Жителі Криму радо вітали українські війська як визволителів від більшовиків. Офіцер Чорноморського флоту М.Монастиршов так описував події кінця квітня 1918 р., коли до Севастополя наближались військові частини: «Все місто відразу покритось українськими і російськими прапорами, квітами і гірляндами. Все населення вийшло на вулиці. Люди сміялись і плакали, обнімались, хрестились. «Ідуть українці! Слава Богу!» [14]. Проте це були німецькі частини, українські вже на той час покинули півострів.

Після звільнення запорожцями Джанкою, а згодом і Сімферополя відносини між українцями та німцями ще більше загострилися. П.Болбочан мусив рахуватися з вимогами німецького командування припинити наступ, оскільки воно погрожувало застосуванням сили до Запорозької дивізії. З іншого боку, існував наказ українського уряду оволодіти Севастополем та Чорноморським флотом, до того ж, у цей час запорожці мали всі можливості для здійснення дорученого їм завдання. Значною мірою цьому сприяли сили добровольців, які постійно прибували до українських частин, та симпатії місцевого населення. Крім того, запорожці мали у своєму розпорядженні багато самоходів та гірських гармат, необхідних для бою у тій місцевості. Лише кінна група полковника В.Петріва, підсилена Кримським кінним полком [9, с.23], нараховувала до півтори тисячі шабель [15, с.147].

24 квітня до Сімферополя замість очікуваних ешелонів решти частин Кримської групи, підійшли ешелони з німцями. Вони спочатку зовсім не цікавилися нічим, крім ешелонів групи, але з прибуттям генерала фон Коша, німці поставили вимогу, щоб жодна частина не залишила міста без їх відома і дозволу [15, с.118]. Того ж вечора 15-та німецька дивізія з наказу генерала фон Коша оточила всі місця дислокації українських військ біля Сімферополя. Полковнику П.Болбочану було оголошено ультимативну вимогу про негайне складання зброї, залишення всього військового майна і виїзд з міста та з території Криму під охоро-

ною німецького конвою на правах інтернованих. Пояснюючи причину своїх вимог, генерал фон Кош заявляв, що згідно з умовами Берестейської угоди Крим не належить до території України і для перебування українського війська на цій землі немає жодних підстав. На протести командира запорожців зверненні до Міністерства військових справ УНР було дано наступну відповідь: мовляв міністерство запевнило німецьке командування, що «абсолютно нічого не знає про таку групу і жодних завдань для операцій у Криму ніякому відділові не давало; український уряд рахує Крим цілком самостійною державою» [15, с.150].

Не маючи зв'язку з урядом, полковник П.Болбочан розробив два можливі плани продовження операції зі звільнення Кримського півострова від більшовицьких частин. Перший передбачав продовження наступу на Севастополь і Ялту, але через гори, де легше уникнути зіткнень з німецькими частинами – він мав бути реалізований кінним полком ім. К.Гордієнка під командуванням В.Петрива та Кримським кінним полком [16, с.513]. Другий передбачав прорив запорожців на Керченський півострів, де мала бути утворена оборонна лінія між Арабатською та Феодосійською затоками. У разі продовження військових операцій Німеччини проти частин УНР останні мали оборонятись, зайняти фортеці Керч та Єнікале і встановити зв'язок з Кубанню [16, с.514]. Проте на заваді реалізації цих планів стояли значні військові сили Німеччини на півострові. Крім того в Чорному морі знаходились німецький лінійний крейсер «Гебен» і турецький «Гамідіє», які могли вести обстріл Феодосійської низини.

На думку В.Петрива, найкращим рішенням для українських частин було б відійти у гори, де місцевість була дуже сприятлива для оборони невеликими силами. Згодом українці могли б налагодити зв'язок з українською частиною севастопольської залоги та з її допомогою здійснити в Севастополі переворот і захопити флот, потім відпливти з ним до Одеси, або домовлятися далі з німцями, маючи в руках гармати севастопольських укріплень та флоту [16, с.516].

Після блокування українських частин в Сімферополі поза оточенням залишалась лише група В.Петрива, яка перебувала в горах біля Сімферополя, та виділений з неї кінний загін, сформований з місцевих добровольців і українських гайдамаків під керівництвом сотника Андрієнка. Останні в кількості близько 350 шабель (в більшості татар) і за підтримки українських панцерних потягів пізно ввечері 24 квітня підійшли до Бахчисараю. Проте вже наступного дня ввечері через нестачу боєприпасів у панцерниках Андрієнко зі своїм загоном змушений відступити в гори [16, с.518].

Висунуті німецьким командуванням вимоги щодо виведення українських військ із Криму були одразу відкинуті П.Болбочаном. Командувач Кримської групи усвідомлював те, що можливий збройний конфлікт між обома силами прирікає запорожців на поразку. Тому він висунув німецькому командуванню свої зустрічні вимоги: запорожці лише з наказу українського уряду залишать Сімферополь; про здачу зброї не може бути й мови; припинити ізоляцію німецькими частинами українського війська, дати змогу зв'язатися з урядом; припинити будь-які обмеження групи. Водночас П.Болбочан зазначав, що можливий рух групи, за винятком господарських, транспортних і санітарних частин, узгоджуватиметься з німецьким командуванням. Полковник погодився також прийняти умову про необхідність розпуску добровольчих загонів, набраних у Криму [17, с.29].

Генерал фон Кош, ознайомившись з українськими вимогами, зауважив, що військове протистояння більше зашкодить УНР, оскільки вона втратить найкращі кадри свого війська. Слід підкреслити, що він, своєю чергою, також намагався уникнути збройних сутичок між українськими та німецькими підрозділами, прекрасно усвідомлюючи їх наслідки для обох сторін, тому пообіцяв ще раз порушити питання Запорозької дивізії перед своїм командуванням [28, с.65].

Отаман О.Натієв, який 21 квітня прибув до Криму, підтримав позицію П.Болбочана і докладав чимало зусиль для виходу з кризової ситуації. Його візит вніс певні корективи у взаємини командирів обох військових одиниць – О.Натієв, як безпосередній начальник П.Болбочана, своєю присутністю припинив оперативне підпорядкування полковника німецькому генералові. Німці допомогли налагодити телефонний зв'язок з Києвом. Телефонні розмови з прем'єром В.Голубовичем та військовим міністром О.Жуковським свідчили, що уряд не має чіткої позиції щодо подальшої долі Кримської групи [15, с.174].

Нарешті 27 квітня конфлікт було вичерпано. Того дня військовий міністр УНР О.Жуковський по телефону віддав наказ про негайний відхід Запорозької дивізії з Криму, який було оголошено в присутності генерала фон Коша. Отаманові О.Натієву висловлювалося незадоволення тим, що він покинув групу, яка здійснювала військову операцію в Донбасі, а генералу фон Кошу було повідомлено, що попередня заява уряду УНР, у якій стверджувалося, що в Криму немає українських військових частин, «була просто непорозумінням» [28, с.66-67]. 28 січня наказ про виведення українських частин з півострова було доведено і до частин під командуванням В.Петрива, які знаходились на той час в горах і мали сутички з більшовиками [16, с.522].

Ще однією з причин того, що німці пішли на поступки і дозволили українським військам зі зброєю вийти з Криму, був наступ більшовицьких частин на Сімферополь. Лише згодом полковник П.Болбочан довідався, що ні військовий міністр, ні український уряд не вжили жодних заходів перед вищим німецьким командуванням, щоб урятувати Кримську групу [17, с.30]. Наказу про місце нової дислокації заporожці так і не одержали. У результаті кримське угруповання української армії було виведене з півострова й розташоване в Мелітополі.

Таким чином, Кримський похід Запорозької дивізії показав спроможність українських військових частин і їх командирів втілювати в життя складні бойові завдання. Особливо в поході проявився стратегічний хист полковника П.Болбочана, що сприяло в подальшому ще більшому зростанню його авторитету серед старшин та козаків. Кримська операція також ще раз показала нездатність уряду УНР до виважених та твердих рішень, як наслідок через день після виведення українських частин до влади прийшов гетьман П.Скоропадський. Важливо відзначити і те, що одним з вирішальних факторів, який сприяв звільненню України від більшовиків, були вдалі військові операції українських військових формувань, а не лише допомога австро-німецьких союзників УНР.

Джерела та література:

1. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання / Н.Авраменко. – К.: Темпора, 2007. – 456 с.
2. Антонов-Овсеенко В. Записки о Гражданской войне / В.Антонов-Овсеенко. – М.; Л.: Государственное издательство, 1928. – Т.2. – 297 с.
3. Бош Е. Год борьбы / Е.Бош. – М.; Л.: Государственное издательство, 1925. – 271 с.
4. Воробьева А. Российские юнкера 1864-1917. История военных училищ. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2002. – 61 с.
5. Директивы Главного Командования Красной Армии (1917 – 1920) / Сборник документов. – М.: Воениздат, 1969. – Т.1. – 884 с.
6. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Ужгород: [Б.в.], 1932. – Том І. Доба Центральної Ради. – 458 с.
7. Дроздовский М. Дневник / М. Дроздовский. – Берлин: Отто Кирхнер и Ко, 1923. – 187 с.
8. Дубинский И. Червоное казачество / И. Дубинский, Г. Шевчук. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 244 с.
9. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР / П.Дяченко. – К.: Стікс, 2010. – 448 с.
10. Ерёмин К. Солдатские версты / К.Ерёмин. – М.: Воениздат, 1960. – 176 с.

11. Іллічов С. Автопанцирні частини армій Центральної Ради та Гетьмана Павла Скоропадського (1917-1918 рр.) / С.Іллічов // Мандрівець. – 2007. – №2. – С.26-30.
12. Липа Ю. Призначення України / Ю.Липа. – К.: Фундація ім. О.Ольжича, 1997. – 267 с.
13. Литвин С. Звільнення України від російсько-більшовицьких військ навесні 1918 року (до 90-річчя події) / С.Литвин // Воєнна історія. – 2008. – №3(39). – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/3_08_8.html
14. Монастырев Н. Гибель царского флота / Н.Монастырев. – Спб.: Облик, 1995. – Режим доступу: <http://www.navy.su/navybook/monastayrev/05.html>
15. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців: Похід Болбочана на Крим / Б.Монкевич. – Нью-Йорк, 1959. – 288 с.
16. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / В.Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 639 с.
17. Сідак В. Полковник Петро Болбочан – трагедія українського державника / В.Сідак, Т.Осташко, Т.Вронська. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.
18. Сікевич В. Сторінки із записної книжки / В.Сікевич. – Вінніпег, 1945. – Т.ІІІ. – 73 с.
19. Сікевич В. Сторінки із записної книжки / В.Сікевич. – Едмонтон, 1949. – Т.І. – 76 с.
20. Тинченко Я. Новітні запорожці. Війська Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010. – 112 с.
21. Тинченко Я. Українські Збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання / Я.Тинченко. – К.: Темпора, 2009. – 480 с.
22. Удовиченко О. Україна у війні за державність / О.Удовиченко. – К.: Україна, 1995. – 206 с.
23. Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. – К.: Політвидав України, 1967. – Т.1. – 473 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 1077, оп. 1, спр. 35, 97 арк.
25. ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 42, 37 арк.
26. Шандрук П. Сила доблесті / П.Шандрук. – К.: Вища школа, 1999. – 240 с.
27. Шемет С. Полковник Петро Болбочан. (Замітки до історії Запорозького корпусу 1917–1919 рр.) / С. Шемет // Хліборобська Україна. – Відень. – 1923. – Кн.4. – 36. VII і VIII. – С.200-236.
28. Штендера Я. Засуджений до розстрілу / Я.Штендера. – Львів: Червона Калина, 1995. – 256 с.

Олег Власюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ «СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ» У 1924-1930 РР.

Спираючись на різноманітні джерела та історіографічний до-робок, у цій статті автор здійснив спробу простежити діяльність української партії «Селянський союз», спрямовану на розбудову організаційних структур, форми її роботи з населенням, пошук ситуативних або стратегічних союзників, внутрішньопартійні суперечки щодо ідеологічного обличчя протягом 1924-1930 рр.

Ключові слова: Сельсоюз, Волинь, Холмщина, політика, КПЗУ.

Опираясь на разнообразные источники и историографические наработки, автор осуществил попытку проследить деятельность украинской партии «Селянский союз» по расширению организационных структур, формы работы с населением, поиск ситуативных и стратегических союзников, внутрипартийные разногласия по поводу идеологического лица на протяжении 1924-1930 гг.

Ключевые слова: Сельсоюз, Вольнь, Холмщина, политика, КПЗУ.

Drawing on diverse sources and historiographical works, in this article the author attempted to trace the activities of the Ukrainian party «Selyanskyj Sojuz» (Peasants Union), aimed at building organizational structures, forms of outreach, search situational or strategic allies, internal party disputes over the face of ideological during 1924-1930.

Key words: Selsojuz, Volyn, Holm region, policy, KPZU.

В сучасних умовах надзвичайно актуальним є накопичений у минулому досвід роботи українських політичних сил, зокрема з розбудови організаційних структур, форм роботи з населенням, пошуку ситуативних або стратегічних союзників тощо. Водночас зауважимо, що сьогодні практично не вивчається історія лівого і ліворадикального руху в Західній Україні і, зокрема, на Волині. Однією із найбільш цікавих і не до кінця досліджених сторінок цієї теми є період 1920-х

рр. в Західній Україні, коли з ініціативи українських послів польського сейму постала перша на теренах Волині і Холмщини українська селянська партія лівого спрямування – «Селянський союз».

У радянський період цю проблему активно досліджувала ціла плеяда істориків. Проте для їхніх праць притаманне ідеологічно-тенденційне трактування, перебільшення і возвеличення ролі компартії, певні спрощення і замовчування тенденцій та діячів, які не вписувалися в теорію про керівну роль комуністів в житті Західної України. Показово в цьому плані є робота Галини Сизоненко «Сельроб у боротьбі за возз'єднання», де «Сельсоюз» розглядається виключно як сходинка, перехідний етап до створення «Сельробу», а той у свою чергу – як безвідмовна прибудова, додаток КПЗУ. Ґрунтовно цією проблемою займалися і польські дослідники, в першу чергу Януш Радзейовський. Але й тут подекуди зустрічаємо дещо однобоке висвітлення питання, переважно в контексті історії комуністичного руху, до того ж на основі здебільшого лише польських джерел. Серед сучасних українських дослідників увагу західноукраїнському селянському лівому рухові міжвоєнної доби, зокрібно «Сельсоюзу» і «Сельробу», приділяв лише І.Соляр.

Спираючись на різноманітні джерела та історіографічний доробок, у цій статті автор здійснив спробу простежити діяльність української партії «Селянський союз», спрямовану на розбудову організаційних структур, форми її роботи з населенням, пошук ситуативних або стратегічних союзників та власного місця в західноукраїнському політикумі, внутрішньопартійні суперечки щодо ідеологічного обличчя партії протягом 1924-1930 рр.

У жахливих умовах післявоєнного життя 1920-х років на західноукраїнських землях питання створення української селянської партії лівого спрямування, як видається, було лише питанням часу. Тягар соціально-економічного і політичного ґніту тут посилювався національним, що не могло не детонувати масовий спротив місцевої людності окупаційному режимові. У надзвичайно страхітливих умовах опинилося західноукраїнське село. Під тиском податкових поборів і боргів, воно прирікалося на голод, злидні і повільне вимирання. Незважаючи на те, що селяни ледве животіли від малоземелля, уряд Речі Посполитої густо насаджував на «східних кресах» колоністів-осадників, переважно колишніх офіцерів і підофіцерів польської армії.

В таких умовах була потреба в організації легального політичного об'єднання для захисту соціальних та національних прав селянства. Ініціаторами заснування лівої української селянської партії були лі-

дери українського національного руху Холмщини та Волині. В 1922 році вони доклали великих зусиль, щоб українці як найбільша з національних меншин Польщі були гідно представлені у її парламенті.

Навесні 1924 року послали сейму від Волині і Холмщини А.Братунь, М.Чучмай, С.Маківка, брати Антін і Павло Васильчуки, С.Козицький, С.Назарук та В.Дмитріюк ініціювали утворення легального українського об'єднання «Селянський союз». Навесні та влітку 1924 року вони провели в ряді сіл і містечок Волині, Холмщини, Підляшшя та Полісся зібрання селян, на яких були обрані делегати на організаційний з'їзд. Слід додати, що такі зібрання у формі народних віче та мітингів були на той час основним засобом агітації, збираючи величезні маси слухачів, які потім розносили ці відомості, повертаючись до рідних сіл. Проте, збираючи велику кількість учасників, народні зібрання одночасно ставали об'єктом підвищеної уваги поліції, а виступи нерідко ставали приводом для кримінального переслідування. Так, виступаючи 26 серпня 1923 року під час віче в Почаєві, посол П.Васильчук заявив: «Осадники польські – це паразити на здоровому українському тілі, які народ повинен струсити з себе, а землю поділити між собою... Надійде час, і ми, українці, будемо виганяти поляків, їх владу і осадників... Польська влада і поліція – то злодії». На тому ж зібранні посол Максим Чучмай також публічно виголошував погрози на адресу поляків, що стало приводом для звинувачення обох українських послів в антидержавній діяльності [8, с.354].

Установчий з'їзд «Сельсоюзу» відбувся 17 серпня 1924 року в Холмі [15, с.68]. Основну масу в проводі нового об'єднання становили вчителі, церковні та громадські діячі, які керували відділками «Просвіти», «Рідної хати», споживчих кооперативів. Друкованим органом партії став заснований Антоном Васильчуком у 1920 році і свого часу заборонений владою тижневик «Наше життя».

З основною доповіддю на з'їзді нової селянської партії виступив П.Васильчук, якого й було обрано керівником «Сельсоюзу». Програма об'єднання, затверджена установчим з'їздом, була опублікована в партійній газеті «Наше життя». У ній наголошувалося, що нова партія українських селян прагне до ліквідації визиску на селі, боротиметься за знищення капіталістичного і встановлення соціалістичного ладу, а для досягнення цих цілей застосовуватиме різні форми боротьби залежно від політичної обстановки. На першому плані програмних тез стояла також вимога боротьби «за право на самовизначення українського народу» [15, с.44]. Одночасно тези закликали «Сельсоюз» до боротьби за найближчі завдання: право на школу з рідною мовою

навчання; проведення аграрної реформи з конфіскацією великих земельних маєтків і розподілу їх земель в першу чергу серед місцевих українських селян. «Сельсоюз» виступав проти компенсації великим землевласникам за відчужувану в них землю. Що ж до майбутнього уряду, то «Сельсоюз» волів бачити такий уряд, який складався б «з селян разом з робітниками» [11, с.117].

«Сельсоюз» виступав за дотримання 8-годинного робочого дня, державну допомогу старим і безробітним, охорону праці жінок і неповнолітніх, організацію безплатної медичної допомоги [3, с.37]. Згідно статуту «Сельсоюзу», кожен член партії зобов'язувався сплачувати внески, в міру можливостей підтримувати партію матеріально і морально, розповсюджувати партійну пресу. Найвищим органом «Селянського союзу» проголошувався партійний Конгрес, що мав відбуватися щорічно не пізніше 20 травня [3, с.39].

До кінця 1924 року діяльність нової партії українських селян поширилася на Волинь і в грудні того року у м.Володимир-Волинський на нараді місцевих членів «Сельсоюзу» створено окружну організацію партії. Аналогічна організація «Сельсоюзу» виникла також у Бресті. Незабаром «Сельсоюз» став серйозною силою, швидко поширював свій вплив серед селян, розгорнувши густу мережу первинних місцевих комітетів у селах і містах Волині, Полісся, Підляшшя, Холмщини і навіть частини Східної Галичини. На Волині ця партія взагалі не мала конкурентів серед інших селянських організацій. Натомість на Поліссі «Сельсоюз» змагався за впливи серед селянства з польською селянською партією «Визволене» і, меншою мірою, з Польською соцпартією (ППС), які зуміли зберегти деякі впливи серед селян Сарненського та інших повітів Поліського воєводства [15, с.45].

Комендант Луцької окружної державної поліції 22 січня 1925 року писав у Варшаву, що українські послы сейму А.Братунь, М.Чучмай, С.Назарук, С.Підгірський, В.Тимошук активно організують повітові комітети «Сельсоюзу». Станом на 10 жовтня 1925 року організаційна мережа «Сельсоюзу» мала уже 14 окружних комітетів – у Холмі, Влодаві, Бресті, Горохові, Кобрині, Кременці, Дубно, Луцьку, Рівному, Любомлі, Дрогобичі та Бродах [3, с.40]. Як бачимо, партії вдалося досить швидко поширити мережу своїх низових організацій на всі північно-західні українські землі і навіть, перетнувши «сокальський кордон», вийти на терени Галичини.

Органом «Сельсоюзу» була газета «Наше життя». Вона на перше місце висувала загальнонаціональні проблеми, захищала від утисків властей православне населення, а перехід чотирьох членів УПР

(Х.Приступи, Й.Скрипи, А.Пашука і Я.Войтюка) до складу комуністичної групи послів в сеймі (у листопаді 1924 р.) розглядала, як самоусунення від українського визвольного руху. Активно «Наше життя» боролось проти полонізації Західної України, критикувало аграрну реформу з її польським осадництвом на українських землях. «Сельсоюз», на протипагу комуністам, не вів полеміки з українськими правими і центристськими силами, не нападав на релігію і церкву, аби не розбивати сил і можливостей українського фронту в парламенті Польщі [15, с.45].

Виникнення і активна політична діяльність української селянської партії «Сельсоюз» стали взірцем і поштовхом до створення лівої селянської партії і в Західній Білорусі, де нелегальна КПЗБ на той час потребувала організації, яка б діяла законно і могла слугувати прикриттям для комуністичної агітації. Так, 11 листопада 1924 року посли сейму від польської селянської партії «Визволене» Адольф Бон і Фелікс Головач заснували Незалежну партію хлопську (НПХ) радикального напрямку. Назву партії запропонував один із її засновників Ф.Головач, обраний послом сейму населенням Сарненського повіту, який тоді входив до складу Поліського воєводства [9, с.47].

Комуністичні лідери спочатку не знали, як поставитися до новостворених селянських партій. Адже курс на «більшовизацію» компартій, проголошений влітку 1924 року на V конгресі Комінтерну, зводився в основному до визнання політичними партіями тільки таких організацій, які діяли серед робітництва заводів і фабрик. Тому «Сельсоюз» і НПХ виявилися непередбачуваною проблемою для керівництва Комінтерну. Адже в 1924-1925 роках його керівники висловлювалися тільки за створення селянських спілок та організацій (а не політичних партій!) без чітких програм, відводячи їм роль культосвітніх осередків і пропагандистських майданчиків. Верхівка комуністичного руху, яка знаходилася в Москві, вважала існування окремих селянських політичних партій непотрібним і шкідливим, що й не дивно з огляду на невисоку популярність більшовицької версії комунізму серед селянства.

У науковій літературі, особливо радянського періоду, як незаперечний факт подається теза, що «Сельсоюз» створений з допомогою КПЗУ. Однак варто звернути увагу на той факт, що посли сейму від північно-західних українських земель, які заснували «Сельсоюз» (а їх наприкінці 1924 року було 7 осіб), не були слухняним знаряддям у руках лідерів КПЗУ. Це й стало головною причиною розколу соціалістичної фракції Українського клубу в сеймі на початку 1924 року.

Крім того, члени УПР, які симпатизували комуністам, відкрито перейшли до комфракції у парламенті. Засновники ж «Сельсоюзу» цього не зробили, більше того – вони засуджували цей вчинок. Цей факт дає підстави вважати, що на початковому етапі ця українська партія великою мірою розраховувала на власні сили і прагнула стати самостійним гравцем в політичному житті Польщі, представником інтересів українського селянства.

Однак в умовах внутрішньополітичного напруження, коли польські праві (ендеки і їх союзники) наполегливо проводили свій курс на асиміляцію непольських національностей, а ліві сили були слабкими, «Сельсоюз» з кінця 1925 року все більше уваги звертає на Радянську Україну, розглядаючи її як «українську державу» в рамках СРСР. Особливе захоплення «сельсоюзівців» викликала українізація суспільного і культурного життя в УСРР. Вплив справляли і поставки хліба з Радянської України в 1925 році для голодуючого населення Західної України, яке потерпіло від стихійного лиха у 1924 році [15, с.45]. Завдяки прорадянським настроям в партії і фінансовій підтримці, яку надавала КПЗУ «сельсоюзникам», позиція селянської української партії зазнавала кардинальних змін, «Сельсоюз» поступово приблизно з початку 1926 року перейшов на платформу КПЗУ.

Важливим є те, що партія виступала за міцний одноцільний фронт всіх українців незалежно від їхніх ідеологічних поглядів. Це підтверджується тим, що на сторінках власної партійної преси аж до початку 1926 року «Сельсоюз» не тільки не допускав критики на адресу інших українських сил правого та центристського спрямування, а й друкував матеріали авторів, які належали до таких партій [10, с.95]. З цього можемо зробити висновок, що від часу створення і приблизно до початку 1926 року «Селянський союз» виступав як самостійна політична сила і не перебував під впливами комуністів. Та й навіть пізніше, коли до складу її ЦК було введено членів КПЗУ, ідеологічне обличчя партії не було, власне кажучи, комуністичним. Якщо платформу КПЗУ можна окреслити терміном «націонал-комунізм», за що більшість її членів пізніше поплатилася, то програмні документи і діяльність «Сельсоюзу» дають підстави вважати його національною соціалістичною силою, причому національна складова на першому етапі була домінантною.

Долю «Сельсоюзу» визначив II з'їзд КПЗУ, який відбувся у жовтні 1925 року під Москвою. «Найкращою формою широкого організування селянських мас може бути селянська організація, що могла б легально охоплювати широкі верстви населення і, будучи під впли-

вом компартії, могла б паралізувати діяльність тих селянських організацій, що йдуть за угодовськими дрібно-міщанськими політичними партіями, – читаємо в одному з документів цього з'їзду. – До створення зазначеної селянської організації партія повинна вжити всіх заходів» [5, с.208].

Отже, лідери КПЗУ схилилися до створення не селянської політичної партії, а тільки селянської організації – легального прикриття КПЗУ в Польщі, «прибудови» компартії. Це функціонери КПЗУ вважали вкрай необхідним, бо після розгрому УСДП як легального прикриття і низки арештів на Волині чисельність її рядів не зростала. Вона перебувала в застої: якщо в кінці 1923 року в її рядах налічувалося 1560 членів, то в кінці 1925 року – 1743 [15, с.48]. Тому «поглинання» Селянського союзу – партії, яка за рік існування змогла створити розгалужену мережу місцевих організацій, для фактично стагнутої у глибокому підпіллі компартії було на той час ледве не питанням життя і смерті. КПЗУ під ширмою «Сельсоюзу» отримала змогу не тільки легально проводити зібрання, мітинги, демонстрації, а й організовувати товариства та інші об'єднання громадян, видавати пресу, через сельсоюзівських послів сейму мати своє представництво у парламенті.

З метою поширення впливу в українських повітах Люблінського воєводства «Сельсоюз» розгорнув роботу в культурно-освітній організації «Рідна хата», бо польська влада не давала згоди на теренах Холмщини і Підляшшя відкривати місцеві організації товариства «Просвіта». Після звернення А.Васильчука, С.Любарського та Я.Войтюка до Люблінського воєводи нарешті вдалося 22 червня 1922 року зареєструвати товариство «Рідна хата» як добротинну організацію з центром в м.Холм. Перші урочисті збори товариства відбулись 14 жовтня 1922 року. Головою організації було обрано її ідейного натхненника і майбутнього посла сейму А.Васильчука. Відразу після реєстрації почали утворювати місцеві філії, перша з яких була організована С.Любарським в селі Метелин на Грубешівщині [1, с.78]. Відкриття та легалізація філій дозволило уже наприкінці 1923 року охопити діяльністю всю територію Холмщини і Південного Підляшшя. Наприкінці 1926 року товариство «Рідна хата» об'єднувало понад 80 філій і хат-читалень і чимало зробило для пробудження національної свідомості населення. Правління товариства дбало, щоб кожна філія мала власну бібліотеку. КПЗУ домоглася того, щоб більшістю читалень «Рідної хати» керували члени «Сельсоюзу» або комуністи, що дозволяло розповсюджувати серед селян партійну літературу і видан-

ня з СРСР [3, с.41]. Таким чином «Селянський союз» сприяв розповсюдженню радянофільства і соціалістичних ідей в північно-західних регіонах України, забезпечував КПЗУ постійний зв'язок з масами. Саме тому в 1928 році товариство «Рідна хата» було заборонене наказом люблінського воєводи з формулюванням: «диверсійна діяльність, тобто сприяння комуністичному рухові».

Проте однієї партії, тобто «Сельсоюзу», до того ж регіональної, для КПЗУ виявилось недостатньо. Компартія Західної України планувала створити селянську організацію, яка б охопила своєю діяльністю й інший регіон Західної України – Східну Галичину. В листопаді 1925 року у Варшаві представники КПЗУ М.Теслюк і П.Крайківський зустрілися з діячами «Сельсоюзу» С.Маківкою, М.Чучмаєм, С.Козицьким, А.Братунем і П.Васильчуком, запропонувавши «Сельсоюзу» об'єднатися з галицькою русофільською партією «Народна воля», яка ще на початку 20-х років встановила контакти з радянськими представниками.

Зазначимо, що група керівників «Селянського союзу» мала з керівництвом КПЗУ розбіжності в поглядах на події 1917-1920 рр. та національну політику КП(б)У на Наддніпрянщині, а тому фактично від часу свого створення вела переговори про об'єднання з проводом Української радикальної партії, яка діяла в Галичині. Проте керівництво КПЗУ, знаючи про відсутність радянофільських тенденцій в УРП, було проти цього і наголошувало на необхідності об'єднання з галицькими «воленародівцями», незважаючи на антагоністичність засадничих позицій цих партій. Коли пізніше лідер «Сельсоюзу» С.Маківка запропонував розширити селянське об'єднання Західної України за рахунок приєднання до нього лівого крила Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), ця пропозиція теж була відкинута. Таким чином, на цих переговорах КПЗУ перебрала ініціативу в свої руки, ігноруючи думки представників «Сельсоюзу». Той же С.Маківка на переговорах у Львові змушений був заявити представникам радикалів про неможливість об'єднання, аргументуючи це діаметрально протилежним ставленням «Сельсоюзу» і УСРП до радянської влади в УСРР [2, с.357].

Того ж дня представники «Селянського союзу» на квартирі проводу москвофільської групи «воленародівців», яку очолювали К.Вальницький і К.Пелехатий, досягли домовленості про остаточне і негайне об'єднання обох цих партій у нову політичну силу «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання», скорочено «Сельроб» [2, с.357].

На початку 1926 року було переобрано нове керівництво «Сельсоюзу» – президію ЦК, щоб прискорити об'єднання з партією «Народна воля». Головою президії ЦК «Сельсоюзу» став М.Чучмай, його заступником – С.Маківка, секретарем – А.Братунь. Відтоді «Сельсоюз» остаточно перейшов на прорадянську позицію. Водночас в пресі «Сельсоюзу» розпочалася гостра полеміка з ліберально-демократичною центристською партією Західної України – УНДО та соціал-радикалами з УСРП.

13-14 березня 1926 року у Варшаві, в приміщенні посольського клубу «Сельсоюзу», відбулася партійна конференція. Вже тоді провід партії зазначав, що бачить доцільність створення спільного фронту у визвольних змаганнях, а тому «Сельсоюз» півтора року «проводив переговори з галицькою українською радикальною партією у Львові, але програмові і тактичні різниці не привели не тільки до об'єднання цих двох партій, а навіть не привели до близького співробітництва» [6, с.160].

На конференції відзначено, що за 2 роки існування селянська партія зросла організаційно і розширила свої впливи серед населення, а завдяки цьому завойовано вагоме місце в парламенті держави. Були заслухані доповіді: П.Васильчука про – політичне становище в Західній Україні; М.Чучмая – про економічне становище і працю в органах самоврядування; С.Назарука – про податки; С.Маківки про земельну реформу; С.Козицького про культурно-освітню роботу; А.Братуня – про організаційні питання. Після обговорення доповідей було ухвалено рішення про активізацію роботи в масах селянства з метою пропаганди ідей соціалізму і класової свідомості. Крім того, в резолюції конференції відкидалася можливість союзу з УНДО [3, с.41].

Посередницьку роль між справжніми ініціаторами об'єднання (виконком Комінтерну, уряди СРСР і УСРР) та його безпосередніми учасниками («Сельсоюз», «Народна воля» і КПЗУ) виконував радник повпредства СРСР у Варшаві М.Лебединець. Він впродовж 1925-1927 років по кілька разів щомісяця доповідав у Харків про політичну ситуацію в Західній Україні та об'єднавчі процеси в комуністичному русі Польщі [4, с.60-61].

7-11 липня 1926 року М.Лебединець провів наради із представниками ЦК КПЗУ, «Сельсоюзу» і «Народної волі». На цих зустрічах було узгоджено назву нової політичної сили – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання. Як бачимо із самої назви, нахненники нової формації і надалі дотримувалися думки, що утворення власне політичних партій на селянській основі є шкідливим для

комуністичного руху, залишаючи таким організаціям роль прикриття для «справжньої партії» робітників і селян (читай – КПЗУ). Крім того, слово «об'єднання» в назві перекликалося з іншою впливовою силою на західноукраїнській арені – УНДО – і для багатьох не надто розуміючих і досвідчених в політичному житті, громадян це вносило ще більшу незрозумілість та сумбур у загальному й без того строкатому спектрі західноукраїнського політикуму.

В ході нарад із радянським «куратором» Лебединцем було узгоджено організаційні основи об'єднання. Так, було вирішено, що майбутню об'єднану партію очолюватиме центральний комітет з 9 або 11 осіб (на засадах рівної кількості представників обох партій (по 3 або 4), двох представників КПЗУ та одного від молодіжного крила партії). «Воленародівці» відразу погодились на входження до ЦК двох представників від комуністів, а «сельсоюзівці» остаточної відповіді ще не дали [4, с.61].

На голову ЦК майбутньої партії тоді було вирішено висунути С.Маківку (від «Сельсоюзу»), його заступником – К.Вальницького (від «Волі народу»), а секретарем мав стати представник КПЗУ. До складу об'єданого ЦК від першої партії висувались С.Маківка, М.Чучмай, С.Козицький, а від другої – К.Вальницький, К.Пелехатий, М.Заяць. Було також вирішено, що пресові органи обох партій («Наше життя» і «Воля народа») змінять назви, а до складу їх редколегій буде введено представника КПЗУ [4, с.61].

Попри, здавалось би, з'ясування багатьох позицій, між обома партіями зберігалось ще багато політичних розбіжностей та взаємної недовіри. Видається, що з самого початку злиття настільки різних, фактично антагоністичних, політичних сил було приречене на поразку. Адже «Сельсоюз» у програмних документах декларував свою боротьбу за гасла незалежності та соборності України, а радикальне крило москвофілів з Партії народної волі (ПНВ) заперечувало сам факт існування українського народу, його мову вважало одним із діалектів російської. У її програмних документах зазначалося, що «російські соціалісти Східної Галичини відкидають прагнення до створення з племен російського народу нових самостійних народів» і що немає потреби відходити від російської мови [11, с.110]. Дефініція «галіційсько-російське населення», якої вони дотримувалися на означення галичан, була засуджена і відкинута керівництвом КПЗУ, яке вважало хибним також факт невизнання української нації. Саме під впливом Компартії Західної України верхівка ПНВ змушена була порвати з найбільш радикальними русофілами і навіть почала вида-

вати свій часопис українською мовою. В програмі партії з'явилося положення про її бачення вирішення національного питання: «В нишніх умовах в порішуванні справ основних політико-державних взаїмовідносин народів (самостійність, федерація, право на відділене) партія Н.В. вважає як одинокое средство примінене принципу само означення» [7, с.143-144].

Також для москвофілів-«воленародівців» надзвичайно дражливим було те, що в назві нового об'єднання буде вжито слово «український», представники ПНВ звинувачували в націоналізмі «Сельсоюз», який, натомість, дорікав воленародівцям їх національним нігілізмом. Тому остаточне об'єднання обох партій відкладалося на осінь 1926 року. Перед цим для узгодження позицій і досягнення компромісу було проведено ще кілька спільних нарад – 12-13 вересня у Львові, 26 вересня у Гданську, і нарешті 3 жовтня у Варшаві було визначено дату об'єднаної з'їзду – 10 жовтня 1926 року [4, с.62]. Саме цього дня в малому залі Львівського музичного товариства ім. Лисенка відбувся об'єднаний з'їзд «Сельсоюзу» і Партії Народної Волі. В роботі з'їзду взяли участь 55 делегатів від «Сельсоюзу» з Волинського, Поліського і Люблінського воєводств (повіти Брест, Володимир-Волинський, Володава, Горохів, Грубешів, Дубно, Дрогичин, Кобрин, Кременець, Луцьк, Любомль, Острог, Рівне, Холм), 4 делегати з трьох галицьких повітів (Бродівського, Березнівського, Станіславського) та 6 послів сейму (А.Братунь, П.Васильчук, С.Козицький, С.Маківка, С.Назарук і М.Чучмай) [6, с.159]. Від Партії Народної Волі прибуло 92 делегати. З них 76 приїхали зі Східної Галичини, 7 – з Волині, Холмщини та Полісся, 3 делегати представляли студентську молодь, 6 були членами ЦК Партії Народної Волі [7, с.169]. З'їзд проголосував за об'єднання двох партій і прийняв постанову про те, що всі місцеві комітети Партії Народної Волі і «Селянського союзу» перейменовуються у комітети «Сельробу» [7, с.170-171].

Зазначимо, що 5 делегатів від «Сельсоюзу» на чолі з послом сейму С.Назаруком стали в опозицію до більшості і голосували проти об'єднання [6, с.159]. Ця група, яка представляла Володимир-Волинську окружну організацію «Сельсоюзу», заявила про своє бажання співпрацювати з УСРП [2, с.359].

Незабаром після установчого з'їзду «Сельробу», в грудні 1926 року, його покидає також група послів сейму – лідерів попереднього «Селянського союзу» на чолі з П.Васильчуком. Разом з групою діячів Холмської і Володимир-Волинської організації «Сельробу» він відновлює партію «Селянський союз» з новим друкованим органом –

газетою «Селянський шлях». Проте відновлене об'єднання виявилось значно слабшим від свого попередника, оскільки його організації знаходились в основному лише по обох берегах р. Західний Буг.

Перед виборами до парламенту Польщі в 1928 році «Сельсоюз» ще мав сильні позиції серед українського населення на заході Волині і на Холмщині. З ним розпочали переговори про спільний виборчий блок представники Українського національно-демократичного об'єднання. Переговори між «Сельсоюзом» і УНДО тривали досить довго, і лише 9 січня 1928 року на нараді в Ковелі було вирішено спільно створити Український центральний виборчий комітет Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, використавши досвід попередніх виборів 1922 року. Цей комітет, як і галицька організація УНДО, приєднався до Блоку національних меншин. Проте в нових умовах БНМ не вдалося повторити успіху попередніх виборів і на Волині він спромігся отримати лише один сеймовий мандат, який отримав кандидат від УНДО. Протягом 1928-1930 рр. популярність «Сельсоюзу» значно зменшилася, як і робота його діячів з масами – за цей період органи влади зафіксували лише 5 народних зібрань, ініційованих «Сельсоюзом» (3 в Люблінському і 2 у Волинському воєводстві). До цього долучились послы сейму Павло Васильчук і Лаврентій Серветник. Проте, на думку поліції, П.Васильчук на той час уже втратив вплив серед населення. Інший посол від «Сельсоюзу» Лаврентій Серветник, за інформацією державної поліції, здійснив поїздку Костопільським повітом, уродженцем якого він був, де проводив низку небагатолюдних зібрань в приватних помешканнях [14, с.264].

Ще однією спробою реанімувати діяльність «Сельсоюзу» стало заснування групою прибічників партії на чолі з послом П.Васильчуком в грудні 1929 року в Холмі товариства «Сільський господар». За аналітичними оцінками міністерства внутрішніх справ, це було зроблено, щоб протиставитися діяльності холмського «Комітету українських кооперативів», цілком опанованого впливами «Сельроб-єдності». Проте на той час польська поліція зауважувала, що прихильники «Сельсоюзу» уже кілька місяців не виявляють жодної активності, а ця квола спроба реанімації впливів партії не мала успіху. Загалом на теренах Люблінського і, дещо меншою мірою, Волинського воєводств «Сельроб-єдність» «цілковито опановує українське громадське і господарське життя» [13, с.52].

Ще одну спробу відновити діяльність партії П.Васильчук здійснив у квітні 1930 р., коли за його ініціативою було скликано надзвичайну конференцію представників «Сельсоюзу». Основним у порядку ден-

ному було питання реорганізації партії, зміни програми та статуту, пошуки можливих союзників на майбутніх парламентських виборах. Згідно аналітичного звіту, підготовленого міністерством внутрішніх справ, це свідчило, що «керівники Сельсоюзу, який нині фактично не існує, мають наміри реанімувати партію». Польські аналітики констатували, що симпатії до колишнього «Сельсоюзу» (з періоду перед об'єднанням з ПНВ) ще існують на Волині та в українських повітах Люблінського воєводства. Проте вони досить слабкі і організаторам партії треба докласти чималих зусиль, щоб відновити «Сельсоюз» як самостійну політичну організацію. З огляду на це, скликання надзвичайної конференції можна вважати більшою мірою за передвибірчий маневр, розрахований на торги з УНДО, аніж за реальну спробу реанімації партії [12, с.46]. Проте пошук зближення з УНДО не дав бажаних результатів – пропозиції П.Васильчука про об'єднання зусиль було відкинуто.

Очевидно, одним із важливих факторів, що вплинув на припинення діяльності «Селянського союзу», стала і нестача джерел фінансування. Наприкінці 1929 року до Польщі докотилися хвилі світової фінансової кризи, а «благодійність українських громад як місцевих, так і з Америки, значно ослабла», тож українське культурно-освітнє і політичне життя на той час відчуло значні труднощі з огляду на брак джерел фінансування [13, с.53].

Загалом можемо констатувати, що діяльність «Селянського союзу» протягом 1924-1930 рр. стала важливим етапом в політичному житті українців Волині, Холмщини та Підляшшя, вона сприяла зростанню національної свідомості населення, надала значний політичний досвід активній частині українського суспільства, представляла його інтереси у вищих законодавчих органах Другої Речі Посполитої. Значні успіхи та стрімке організаційне зростання першого періоду діяльності співпало в часі з посиленням радянофільських настроїв і призвело до зближення з комуністичним рухом. Результатом цього став розкол у самому «Сельсоюзі», ослаблення його впливів у суспільстві і безрезультатні спроби правого крила партії відновити їх через пошук шляхів зближення з УНДО.

Джерела та література:

1. Купріянович Р. Товариство «Рідна хата» (1919-1930 рр.). З історії українського національного життя на Холмщині та Південному Підляшші в міжвоєнний період / Р.Купріянович // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – С.75-82.

2. Макух І. На народній службі: Спогади / І.Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
3. Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання / Галина Сизоненко. – Львів, 1971. – 176 с.
4. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) / І.Соляр // Український історичний журнал. – 2009. – №1. – С.55-67.
5. Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів / М.Теслюк. – Львів, 1988. – 243 с.
6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т.VII. – К., 2001. – 440 с.
7. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. Том II. – Сучасність, 1983. – 443 с.
8. Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo / K.Grunberg, B.Sprengel. – Warszawa, 2005. – 832 s.
9. Lato S. Ruch ludowy wobec sanacji (z dziejow politycznych II Rzeczypospolitej) / Stanisław Lato. – Rzeszów, 1985. – 217 s.
10. Мєдрзєcki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Мєдрзєcki. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdansk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1988. – 203 s.
11. Radziejowski J. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy. 1919–1929 / J. Radziejowski. – Krakow, 1976. – 266 s.
12. Sprawozdanie z życia mniejszosci narodowych za II i III kwartal 1930 r. – Warszawa, 1930. – 181 s.
13. Sprawozdanie z życia mniejszosci narodowych za pazdziernik, listopad i grudziez 1929 r. – Warszawa, 1930. – 140 s.
14. Szumiło M. Wiecie sprawozdawcze posłów i senatorów Ukrainkiej Reprezentacji Parlamentarnej w latach 1928-1939 / M. Szumiło // Wschodni rocznik humanistyczny. – T. IV. 2007. – S. 255-269.
15. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989. – 468 s.

Олег Ленартович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглядається питання формування системи окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни, визначаються засоби її реалізації, причини появи Руху опору нацистам.

Ключові слова: окупація, рейхскомісаріат «Україна», Волинь, геноцид, податки.

В статье рассматривается вопрос формирования системы оккупационной власти на Волыни в годы Второй мировой войны, определяются способы ее реализации, причины формирования Движения сопротивления нацистам.

Ключевые слова: оккупация, рейхскомисариат «Украина», Волынь, геноцид, налоги.

In the article the question of forming of the system of occupation power is examined on Volhynia in the years of the Second World War, facilities of its realization, reason of appearance of resistance movement are determined to the Nazis.

Keywords: occupation, reyhskomisariat «Ukraine», Volhynia, genocide, taxes.

Дослідження історії Другої світової війни викликає посилений інтерес вітчизняних істориків та громадськості. До малодосліджених питань можна віднести проблеми, пов'язані із соціальним та економічним становищем населення на окупованих територіях. Поза увагою науковців залишалася аграрна реформа, проведена окупаційною владою, цінова політика, стан матеріального забезпечення громадян, тому актуальність запропонованої розвідки є очевидною.

Наукова розробка проблеми розпочалася в другій половині 1940-х рр. Перші наукові праці присвячувалися вивченню збитків, нанесених Україні в період німецької окупації, визначенню чисельності втрат населення, дослідженню планів нацистів щодо слов'янського населення та засобів їх реалізації. Яскравим прикладом радянської історіографії, присвяченої питанням економічного пограбування Укра-

їни нацистами, є робота М. Загорулько та А. Ющенко «Крах плану «Ольденбург» опублікована в Москві у 1980 р. Авторам вдалося довести тезу, що плани економічного грабунку, розроблені вищим керівництвом Німеччини, не були здійснені в повному обсязі. Основною причиною цього автори вважають появу всенародного Руху опору під керівництвом комуністичного підпілля. Надмірна ідеологізація притаманна радянській історіографії, але зібраний науковцями фактичний матеріал хоча і відрізняється тенденційністю, є цінним і достовірним джерелом для вивчення запропонованої проблеми.

Адміністративну систему, механізми реалізації нацистських планів в Україні досліджують сучасні вітчизняні історики, зокрема, М. Коваль, С. Кульчицький, В. Романцов. Найбільш ґрунтовно адміністративну систему та органи управління на окупованих територіях дослідив П. Рекотов. Ці праці відрізняються об'єктивністю у висвітленні проблемних питань та акцентують увагу на політичних аспектах та механізмах реалізації окупаційної політики.

Метою наукової розвідки є доповнення і уточнення знань про період німецької окупації України в контексті соціального та економічного становища населення на прикладі Волині.

Рейхскомісаріат «Україна» було утворено 20 серпня 1941 р. Землі Волині потрапили до складу цього адміністративного утворення, яке очолив гауляйтер і оберпрезидент Ерік Кох. Його резиденція знаходилась в м. Рівне. Територія рейхскомісаріату постійно змінювалась у зв'язку із віддаленням чи наближенням фронту. Станом на 1 серпня 1941 р. його площа складала 71 тис. км, 15 листопада того ж року – 235 тис. км., а 1 січня 1943 р. – 392 275 тис. км. (із 533,3 тис. км. території України напередодні війни) [1, с. 175]. Ці території поділялись на шість генеральних округів (генералбецирків):

1. «Волинь-Поділля» (центр – м. Луцьк). Включав територію Рівненської, Волинської, Камянець-Подільської (нині Хмельницької) областей, а також південні райони Брестської і Пінської областей Білорусії.

2. «Житомир» (центр – м. Житомир). До нього відійшли Житомирська, північні райони Вінницької з м. Вінниця і південні райони Поліської області Білорусії з Мозирем.

3. «Київ» (центр – м. Київ). До цього округу відійшла Київська і Полтавська області.

4. «Миколаїв» (центр – м. Миколаїв), куди входили Миколаївська (без західних районів) і Кіровоградська області.

5. «Таврія» (центр – м. Мелітополь) – лівобережні південні райони Херсонської, Запорізької областей і Крим.

6. «Дніпропетровськ» (центр – м. Дніпропетровськ): Дніпропетровська і частина Запорізької областей.

Генеральні округи поділялись на 114 округів (крайзгебітів), які включали в себе 431 район. У свою чергу райони поділялися на села, селища та колонії. Право адміністративних одиниць встановлювалося за ними обласною управою. В кожній адміністративній одиниці створювалася громадська управа. Таким чином, Волинь опинилася в складі нового територіально-адміністративного утворення – рейхскомісаріат «Україна» з адміністративним центром у м. Рівне.

Українцям відводилась роль виконавців в системі німецької окупаційної адміністрації. Були створені посади директорів округів, керівників районів, міських бургомістрів, сільських старост, шкільних інспекторів. Існували місцеві суди, які розглядали цивільні справи про дрібні правопорушення та кримінальні справи, якщо злочин був вчинений стосовно українських громадян. Решта були в компетенції слідчих органів гестапо та імперських судів [16, с. 15-20].

Керівник району призначався та звільнявся з посади за пропозицією польової комендатури, командуючого оперативного тилового району армії чи груп армій, а у рейхскомісаріаті – коменданта місцевої комендатури чи гебітскомісара. При комплектуванні виконавчого апарату (відділів і управлінь) перевагу надавали працівникам з колишніх службовців чи осіб, які були знайомі з роботою цих органів. Загалом місцеві службовці поділялися на 8 груп [4, арк. 52-55]:

1. Науковці і технічні службовці із вищою освітою на керівній посаді (оплата-1200 крб.).

2. Наукові і технічні службовці з відповідною діяльністю (оплата-950 крб.).

3. Наукові і технічні службовці із набутими фаховими здібностями (оплата-750 крб.).

4. Службовці із самостійною діяльністю на керівних посадах (оплата-600 крб.).

5. Службовці з основними фаховими знаннями службових обов'язків. Начальники канцелярій, бухгалтери, технічні урядовці із закінченою середньою освітою, начальники магазинів і складів (оплата-480 крб.).

6. Працівники нижчого службового рівня (оплата-400 крб.).

7. Працівники звичайної праці (оплата-340 крб.).

8. Робітники переважно механічної праці (оплата-280 крб.).

Кожен працездатний громадянин повинен був зареєструватися та звернутися до уряду праці. Термін подання документів обмежувався

до 30 листопада 1942 р. Заведені облікові картки давали змогу влаштуватися на роботу за спеціальністю, а в разі їх відсутності особи спрямовувалися на роботу без врахування їхнього фаху [3, арк. 20].

Служба в поліції, не дивлячись на небезпеку, була низькооплачуваною для українців. При нарахуванні платні враховувався сімейний стан особи. Якщо рядовий холостяк отримував 240 руб., то одружений 540 руб.; командир взводу відповідно 340 або 640 руб.; одружений командир роти-690 руб. Оплата здійснювалася в радянських рублях, які були в обігу поряд з карбованцями лише на території рейхскомісаріату [27, арк. 11].

Структура міських та районних управ складалася з таких відділів: загального управління, поліцейного, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарного, фінансового, будуправління, промислового, постачання і забезпечення робочою силою. Їх керівники призначалися начальником районної управи за згодою польової чи місцевої комендатури [20, с. 94-95].

Другою за значенням особою органів місцевого самоврядування був бургомістр. Як і керівники районів, бургомістри підлягали перевірці на політичну благонадійність польовою жандармерією, гестапо чи безпосередньо комендатурою. У його обов'язки входило керівництво управою і проведення в життя всіх наказів, що йшли від вищих органів влади. Бургомістр мав власну канцелярію із штатом: секретар і два перекладачі.

У Луцьку міська управа почала працювати 2 липня 1941 р. Бургомістром був призначений М. Єрмолаєв. Його робота не задовольняла окупаційну владу, тому, згідно розпорядження гебітскомісара Ліндера від 4 грудня 1941 р., цей пост зайняв Є. Тиравський, а з 21 січня 1943 р. П. Скоробагатов.

Нижчою ланкою місцевого управління була сільська управа на чолі із старостою, якого призначав бургомістр. В його підпорядкуванні знаходився помічник, бухгалтер та місцевий підрозділ української допомогової поліції. До основних обов'язків цих органів відносились: реєстрація та облік населення, стягнення податків, надання робочої сили, розшук червоноармійців та партизанів, вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів, контроль за дотриманням світломаскування, проведення сільськогосподарських робіт та ін.

Основні правові, економічні та територіальні основи окупаційної політики були визначені в генеральному плані «Ост». Загалом його зміст визначав принципи поведінки німців на окупованих територіях, ставив завдання економічного грабунку України, скорочення чисель-

ності місцевого населення, змальовував перспективи німецької колонізації [19, с. 4].

У директиві від 6 вересня 1941 р. Г. Герінг наголошував, що основним завданням окупаційної влади є вивезення сировини із східних територій для забезпечення зростаючих потреб німецької промисловості. Важливе місце відводилося і проблемі забезпечення вермахту та німецького населення продовольством. 2 грудня 1941 р. видано закон про доведення норм споживання продовольства населенням рейхскомісаріату до мінімуму. Для працюючих міських жителів 250 гр. хліба на добу. Довозити продовольство з сіл було заборонено [12, арк. 4].

Непрацюючим українським громадянам похилого віку виплачувалася пенсія в розмірі 75 руб.; до неї додавалися продовольчі картки, які давали право купувати 100 гр. м'яса, 1000 гр. хліба, 2000 гр. картоплі на тиждень. Проте зазначена сума була недостатньою (згідно звіту керівника охорони служб СС в рейхскомісаріаті) навіть для купівлі шматка мила і унеможлилювала викуп продовольчого пайка. Більшість пенсіонерів змушені були жебракувати і масово вмирили від голоду на вулицях міст та у власних оселях [25, арк. 12-23].

Про ціни на продукти харчування в період окупації можна скласти враження на прикладі м. Дніпропетровська. Згідно свідчень очевидців на міському ринку стакан муки коштував 15 крб., пшона – 10 крб., 1 л. молока – 30-40 крб., стакан сметани – 15-25 крб., 1 кг. сала – 400 крб., 1 кг. картоплі – 15-25 крб., мило – 200-300 крб. [9, арк. 10].

Серед засобів зменшення споживання продуктів місцевими жителями окупаційною владою пропонувалося фізичне знищення зайвих їдців та скорочення продовольчих норм для жителів міст. Стосовно сільського населення обмеження повинні були б бути менш жорсткими, адже виморивши голодом селян, окупаційна влада залишилася б без необхідних робочих рук здатних виробляти сільськогосподарську продукцію [21, с. 308-309].

Для Волині особливо важливе значення мало запровадження нового «аграрного порядку». Виходячи з постанови нацистського уряду «про новий земельний лад», яка передбачала передачу селянам ділянок у «постійне особисте користування» від 15 лютого 1942 р. та розпорядження А. Розенберга від 27 лютого 1942 р. про розпуск колективних господарств на окупованій території СРСР і створення громадських господарств було оприлюднено розпорядження рейхскомісара про початок реформ на селі від 19 червня 1942 р. Ним передбачалося збільшення розмірів присадибних ділянок, збереження колективних форм господарювання, утворення спілки землевласни-

ків, які до кінця 1942 р. повинні були охопити десять відсотків господарств. Основним завданням реформи було забезпечення безперервного постачання продуктів сільськогосподарського виробництва до Німеччини. Ефективність колгоспів і радгоспів була доведена радянською практикою, тому їх залишили, перейменувавши відповідно на *Gemeinolewirtschaften* (громадське господарство) та *Domanen* (державне господарство) [9, арк. 35]. Існування колективних форм господарювання передбачалося і в майбутньому, але у вигляді землеробських кооперативів заснованих на принципі індивідуального землекористування.

Громадське господарство передбачало створення трудових громад, які об'єднувалися в трудові бригади (20-30 родин). Їм виділялося не менше 200 га. землі для обробітку. Кожна бригада обирала собі керівника, якого затверджував комунальний агроном. Оплата праці здійснювалася натурою і обчислювалася в залежності від видатків, пов'язаних із обробітком землі: закупівля посівного зерна, ремонт сільськогосподарського реманенту, споживання кормів для тяглової скотини та ін. Розподіл врожаю проводив комунальний агроном, керівник трудової бригади і сільський староста. Кожен член трудової бригади отримував зароблену частину врожаю в залежності від кількості затраченого робочого часу та якості роботи. Частину виробленої продукції, яка сплачувалася державі, відвозили на склади громадського державного фонду. Посівне насіння, отримане навесні у вигляді позики, поверталось восени з доплатою 25% [9, арк. 19].

Стосовно державних господарств практикувалося дві форми діяльності. Перша – примусове залучення до обробітку ґрунтів всього сільського населення, яке проживало довкола в 20-ти кілометровій зоні. Друга – передбачала розпаювання земель і передача їх в оренду родинам. При цьому передавався колишній колгоспний реманент та худоба з розрахунку по 1 корові, 1 свині та 10 овець на сім'ю. Селянин мав щоденно здавати від 3 до 6 літрів молока від отриманої великої рогатої худоби та сплачувати різноманітні поставки (яйця, масло, сир, м'ясо та ін.) [9, арк. 19]. Після збору врожаю, згідно розпорядження рейхскомісара від 20 травня 1942 р., конфісковувалося все отримане збіжжя крім продовольчої пайки (з розрахунку на 1 місяць) в розмірі 10 кг. зерна на кожного члена родини [4, арк. 46].

3 червня 1943 р. було видано декларацію німецького уряду за підписом А. Розенберга про приватну власність селян на землю у рейхскомісаріаті «Україна». Згідно цього документу земля, передана селянам для постійного особистого користування, визнається їх при-

ватною власністю. Право на землю визнавалося за кожним, хто її обробляє власною працею. Земельні наділи мали отримати і тимчасово відсутні особи: які виїхали на роботу до Німеччини, перебувають у війську (Червоній армії), військовополонені, заслані радянською владою. Станом на літо 1943 р. лише десять відсотків сільських родин отримали наділи. Питання повного розподілу землі між селянством серйозно навіть не обговорювалося. Ці кроки окупаційної влади мали пропагандистський характер і розглядалися, як тимчасові заходи до моменту повної передачі землі німецьким колоністам [23, арк. 1-15].

Реалії значно відрізнялися від пропагандистських агіток. Відразу із приходом німців була встановлена комендантська година з 18 год. вечора до 8 год. ранку (в осінньо-весняний період) та з 22 год. до 4 год. (влітку) [8, арк. 35]. Заборонено переміщення населення між населеними пунктами; у зв'язку із цим всі індивідуальні транспортні засоби (в тому числі і велосипеди) необхідно було зареєструвати, встановлено 12 год. робочий день, за будь-яку непокору або опір – смертна кара [11, арк. 57]. Впроваджувався принцип колективної відповідальності, що передбачав репресії проти всіх жителів населеного пункту за порушення встановлених правил поведінки, самовільне зберігання зброї чи військової амуніції, не виконання поставлених окупаційною владою завдань господарського або військового значення, антинімецькі прояви тощо.

Важким був і податковий тиск. Згідно розпорядження Е. Коха про збір податків, грошових данин на території рейхскомісаріату від 21 жовтня 1941 р. населення зобов'язувалося сплачувати податок за житло (місячна оплата за 1 кв. м. коливалася в межах від 1 крб. 10 коп. за приміщення з каналізацією та водогоном, до 80 коп. за прохідне помешкання без вікон), за особистий транспорт (велосипед-50 крб., мотоцикл-200 крб., авто-500 крб. на рік), собак, податок з прибутку із обігу та ін. [5, арк. 1-3]. У Торчинському районі на Волині кожне село повинне було здавати окупаційній владі щотижнево 1 корову, 1 свиню, нитки, полотно, мідь. Були конфісковані навіть церковні дзвони [22, арк. 7]. Крім того існував податок для одноосібних господарств. На Волині (в 1943 р.) він виглядав таким чином [10, арк. 1]:

Податкові ставки в крб. від 1 га. уживаної площі (до 1 групи відносяться території округ Кременець, Дубно, Рівне, Здолбунів; 2 –ї – Луцьк (без р-ну Колок), Володимир-Волинськ, Ковель, р-н Турійськ, Костопільська округа; 3-ї – усі інші волинські округи)

1 група 2 група 3 група

1.Сади, огороди, хміль, виноградники 200-250 160-200 130-160

- 2.Пшениця і цукровий буряк 100-130 90-110 80-100
- 3.Ячмінь, конюшина, пасовиська 80-110 70-90 50-70
- 4.Пустища – 10-20

Отже, податкова політика стимулювала зернове виробництво та цукроваріння – традиційні для Волині галузі сільського господарства. Очевидно, що саме цих продуктів найбільше потребувала Німеччина, а їх виробництво та вилучення було стратегічним завданням окупаційної адміністрації.

Відвертий грабунок, нехтування потребами селян, жорстокий терор спонукали українців до опору. У відповідь нацисти застосували масові репресії. За зрив поставок сільськогосподарської продукції та підтримку визвольного руху 15 червня 1943 р. в с. Навіз Рожищенського району розстріляно 8 осіб та спалено 25 господарств, знищено с. Красний Сад Сенківичівського району, відбулись масові розстріли в с. Михлин, 19 листопада 1943 р. спалено 60 будинків в с. Котів, здійснено напади і ростиляно з танків села Ботин, Романів, Воротнів Луцького району [7, арк. 60]. Лише за період з 2 квітня по 28 червня 1943 р. в Сенківичівському районі (зараз Горохівський район) було спалено 600 господарств, вбито 550 осіб. Такі акції проводились систематично, викликаючи справедливу ненависть до окупантів [22, арк. 7-14].

Поширення визвольного руху в 1942-1943 рр. призвело до зриву запланованих поставок продуктів харчування з України. Напади загонів Т. Боровця та сформованої бандерівською ОУН Української повстанської армії на сільськогосподарські підприємства та заготівельні пункти змусили окупантів вдатися до надзвичайних заходів. У повідомленні крайового проводу ОУН-б з території Луцької округи датованого осіню 1943 р. зазначалося, що німці провели підготовку до перевезення і оборони зібраного врожаю. З цією метою задіяли допомогую поліцію (поляків) та німецькі частини по 50-80 осіб для охорони одного фільварку [22, арк. 6].

Ситуація на Волині настільки загострилась, що забезпечити збір врожаю німецька адміністрація могла лише в тих селах, які розташовувалися неподалік міст під охороною військових та поліційних частин. Для забезпечення швидкого збору врожаю масово залучалося міське населення, яке примусово вивозилося на сільськогосподарські роботи. Невиконання планів заготівлі продуктів харчування частково компенсувалося зменшенням норм споживання міського населення та стимулюванням обробітку землі в межах міст і самозабезпечення місцевого населення продуктами харчування. Третину виробленого в

межах міст продовольства населення повинно було здати окупаційній владі у вигляді натурального податку.

Важливу роль у пограбуванні окупованої України відіграла створена в липні 1941 р., згідно розпорядження Г. Герінга, центральна торгова організація «Схід». Вона займалася заготівлею і збутом сільськогосподарської продукції, а також постачанням сільського господарства. Першочерговим завданням цієї структури було постачання вермахту та рейху сільськогосподарською продукцією і запуск в дію підприємств харчової промисловості. Контроль за її діяльністю здійснював А. Розенберг. Філії організації були відкриті у всіх місцевих органах окупаційної адміністрації [13, с. 154-156]. Можливість взяти участь в пограбуванні окупованих радянських територій була надана і приватним німецьким підприємцям, які виступали головним чином в ролі німецьких колоністів.

Невід'ємною частиною адміністративного та економічного апарату на окупованій території поряд з офіційними представниками великих монополій були банки, які кредитували і здійснювали банківське обслуговування торговельних і промислових підприємств. На території рейхскомісаріату було відкрито 17 галузевих господарських банків, об'єднаних в «Союз господарських банків». На чолі всієї структури був Генеральний господарський банк, який знаходився в м. Рівне і мав філії в Києві та Дніпропетровську. До середини 1942 р. розрахунки між місцевими підприємцями і організаціями проводилися через кредитні каси у містах та їх філіали на селі. З 1 липня 1942 р. в м. Рівне почав діяти Центральний німецький емісійний банк України, а кредитні каси були перекваліфіковані в його відділи [13, с. 159-160].

Створена банківська система стала інструментом пограбування українського населення у процесі запровадження грошової реформи на території рейхскомісаріату «Україна». До липня 1942 р. в обігу зберігалися банкноти СРСР номіналом 1 і 3 рублі, а також розмінні монети. 25 липня 1942 р. було поширено наказ рейхскомісара Е. Коха обміняти радянські гроші в купюрах номіналом по 5 руб. і вище на карбованці (1 карбованець прирівнювався до 1 рубля). Процес обміну грошей здійснювався через Центральний німецький емісійний банк. При наявності обмінної суми більшої за 20 руб. готівка не видавалася на руки, а зраховувалася на безпроцентний рахунок збереження. Фактично була проведена конфіскація радянської валюти в населення, що призвело до загального зубожіння і погіршення рівня життя [13, с. 160].

Важким було становище і для системи української освіти, культури та релігії. Нацистський підхід був цілком неоднозначним. Як за-

уважив А. Гітлер під час свого візиту до України в 1942 р., «...українцям буде дано найпримітивніший вид освіти, потрібний лише для спілкування між ними та їхніми німецькими панами» [18, с. 215].

Шкільне навчання дозволялось окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. в початкових чотирикласних народних школах для дітей віком до 11 років. Існував ряд обмежень для відкриття шкіл [6, арк. 1-2]:

- наявність необхідного палива після покриття потреб вермахту та цивільних німецьких службових інституцій;
- відсутність загрози поширення інфекційних хвороб;
- наявність достатньої кількості учительських сил, політично благонадійних та спеціально підготованих;
- відсутність потреби використання шкільних будинків для інших необхідних цілей.

На утримання шкіл запроваджувався податок у розмірі 15 д. марок на рік з кожного учня. Згідно обмінного курсу 1942 р. це становило 300 крб. і було досить значною сумою для сільського населення [9, арк. 20]. Кількість вчителів обмежувалася в кількості один вчитель на 50 учнів. Всі запропоновані органи шкільного контролю і вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Вчителі, які співпрацювали з комуністичною партією, звільнялися. Крім того, існувала заборона на використання запроваджених за радянської влади навчальних планів, підручників, учнівських та викладацьких бібліотек. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мовою навчання була українська, яка поряд з німецькою вважалася державною мовою в рейхскомісаріаті «Україна» [22, арк. 5].

Наказом від 21 січня 1942 р. всі навчальні заклади в рейхскомісаріаті «Україна» закривалися. Це розпорядження стосувалось окремих факультетів, робітничих університетів, самостійних інститутів, філій Академії наук, вищих професійних шкіл і всіх подібних установ. Виняток становили медичні, ветеринарні, сільськогосподарські і технічні факультети. Вони вважалися, як організаційно, так і професійно, самостійними. Теж саме стосувалося вищих професійних шкіл, інститутів, академій та інших установ, які належали до вищезгаданих галузей. Студентам вищих семестрів, які не належали до названих факультетів, що ліквідовувалися, надавалась можливість закінчити своє навчання пізніше. Право на це вони мали заслужити зразковою поведінкою [17, с. 107]. Персонал навчальних закладів звільнявся з

роботи, а нове працевлаштування викладачів було пов'язано із докладною перевіркою їх політичної благонадійності. Подальша робота здійснювалася під пильним наглядом.

Забезпечення трудовими ресурсами промисловості та сільського господарства Німеччини за рахунок окупованих східних територій визначалося генеральним планом «Ост», як одне із пріоритетних. З літа 1941 р. по осінь 1942 р. цей процес супроводжувався агітаційно-пропагандистською кампанією, яка обіцяла українцям пристойні умови проживання, високу заробітню плату. Часто визначальним фактором подачі добровільних заяв на виїзд до Німеччини стала виплачувана матеріальна допомога залишеним родинам. Вона передбачала щомісячну виплату 150 крб., 4 кг. хліба та 12 кг. круп, що могло значно покращити матеріальне становище родини в умовах голоду [9, арк. 33]. Повірівши обіцянкам, кілька тисяч волинян добровільно зголосилися на виїзд, але ситуація докорінно змінилася, коли стало відомо про реальні умови утримання та праці українців у Німеччині. Кількість бажаючих різко скоротилася: заяви подавали одиниці. В той же час, потреби промисловості у робочих руках постійно зростали у зв'язку із необхідністю матеріально-технічного забезпечення вермахту. В таких умовах окупаційна влада прийняла рішення про примусову депортацію українців віком від 18 до 45 років для роботи в Німеччині. 24 жовтня 1942 р. рейхскомісар Е. Кох видав наказ про закриття шкіл та інститутів і відправку викладачів та учнів. 26 травня 1943 р. в Луцьку відбувся з'їзд гебітскомісарів генеральної округи Волинь-Поділля, на якому було озвучено рішення рейхскомісара про відмову від добровільного принципу подачі українцями заяв на виїзд. Віднині це був обов'язковий закон. Збільшити кількість оstarбайтерів передбачалося за рахунок працівників українських допоміжних установ. Загалом, передбачалося вивезти 15% таких службовців [22, арк. 1-2].

Виконання цього рішення втілювалось поліційними структурами, підрозділами СД та СС шляхом проведення облав на міських ринках, в громадських та на робочих місцях. В селах старости складали списки згідно отриманих квот і під конвоєм відправляли молодь на залізничні станції, де були підготовані спеціальні збірні пункти. Загалом, окупаційній владі вдалося вивезти на примусові роботи до Німеччини більше 50 тис. волинян (мається на увазі лише Волинська і Рівненська області).

У рейхскомісаріаті «Україна» було дозволено діяльність двох церков. Функціонувала Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) на чолі з канонічним главою митрополитом Варшавським Діонісієм і Автономна православна церква (АПЦ) в юрисдикції Мос-

ковського патріархату на чолі з екзархом архієпископом Олексієм (Громадським) [25, арк. 23]. На Волині АПЦ очолювали: в Ковелі єпископ Дамаскін, Кременецьку кафедру зайняв єпископ Ковельський і Луцький – Іов (Кресович) [22, арк. 5]. УАПЦ в регіоні очолював архієпископ Луцький і Ковельський Полікарп (Сікорський), висвячений у Варшаві в 1932 р. Слід зазначити, що обидві церкви знаходилися в стані конфлікту одна з одною, претендуючи на роль єдиної канонічної конфесії. Їхня діяльність регламентувалася постановою рейхскомісара Е. Коха від 16 червня 1942 р. [9, арк. 25-33].

Окупаційна влада стежила за різноманітними релігійними ініціативами, вивчала їх. Період доволі лояльного ставлення тривав до літа 1942 р. А. Розенберг підкреслював, що можна дозволити релігійним громадам існувати, але з умовою, що вони не займатимуться політикою і не стануть небезпечними для окупаційної влади.

Для посилення контролю за Православною церквою Е. Кох спеціальним розпорядженням від 1 березня 1942 р. розмежував функції відповідних служб: матеріальні церковні справи здійснювалися головним відділом міністерства, виконавчі заходи проти церковної інстанції і осіб, що відносяться до церкви – поліцією безпеки. Передбачалося зосередити всю повноту адміністративної влади в церкві у руках генерал-комісарів.

Важливим напрямком роботи УАПЦ стало відродження шкільної освіти на Волині. З цією метою 17 березня 1942 р. в м. Рівне відбулося засідання церковної ради. Результатом стало колективне прохання до керівництва рейхскомісаріату «Україна» відкрити 4 вчительські семінарії в Острозі, Крем'янці, Луцьку і Ковелі. Ця ініціатива не була підтримана окупаційною владою [26, арк. 23].

Зустріла опір також ініціатива архієпископа Полікарпа з об'єднання Православних церков. Не дивлячись на німецьку заборону в жовтні 1942 р. в Луцьку було проведено нараду єпископів УАПЦ. Серед його рішень було направити архієпископа Никанора і єпископа Мстислава у якості делегатів до митрополита Олексія у Почаїв і переконати його у необхідності об'єднання церков. Переговори пройшли вдало і 8 жовтня 1942 р. було підписано Акт поєднання автономістів та автокефалістів. Однак, проти Акту рішуче виступила група єпископів АПЦ на чолі з єпископом Пантелеймоном (Рудиком). Очевидно їхню позицію підтримала окупаційна адміністрація, яка вважала існування єдиної Української церкви кроком до суверенізації України. Під тиском єпископів митрополит Олексій відкликав своє рішення. Об'єднання церков не відбулося [15, с. 427].

Вбачаючи в діяльності церкви політичну складову німецька адміністрація поступово підпорядкувала її діяльність власним інституціям. Було обмежено права духовенства та релігійних громад. Згідно розпорядження рейхскомісара Е. Коха та окружного комісара Волині і Поділля Ліндера від 17 лютого 1942 р. населенню заборонялося святкувати релігійні свята, крім Різдва (7, 8 січня), Нового року (14 січня) і Великодня (2 дні); всі решта днів визначалися, як робочі [4, арк. 57]. Навіть проведення богослужіння було перенесено на ранній ранок, щоб не заважати початку робочого дня.

Підтримка церквою українського визвольного руху призвела до поширення репресій окупаційної влади проти священнослужителів. За період від грудня по травень 1943 р. в Луцько-Ковельській єпархії загинуло 18 духовних осіб, що належали до УАПЦ. Частина духовенства була вивезена на примусові роботи до Німеччини, зокрема, протоієрей із с. Цегів Омелян Денисюк та ін. [22, арк. 5].

Характерною рисою «нового порядку», який вводився на окупованих територіях, був кривавий терор. У жовтні 1941 р. Україна спізнала свою першу Хатинь – село Обухівку. Пізніше практика спалених сіл стала регулярною. Серед 250 знищених населених пунктів були і села Волині, зокрема, Кортеліси на Ратнівщині. Операція дістала назву «Трикутник» і передбачала знищення сіл Бірки, Заболоття, Борисівки, Кортеліси. 23 вересня 1942 р. підрозділ «Нюрнберг» оточив Кортеліси подвійним кільцем. Населення зігнали до церкви, приміщення школи та кількох сусідніх будинків, після чого всі вони були розстріляні, а село спалено. У вогні та від куль загинуло 2892 кортелісці, серед яких були чоловіки, жінки, старики і діти. Було спалено 715 хат. Разом з Кортелісами карателі знищили села Запоківне, Ягідкове, Тепечень, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівку, Хомут та ін. Поступово гітлерівський терор набув систематичності [14, с. 596].

Реалізація німецької східної політики мала для регіону катастрофічні наслідки. Величезними були людські втрати серед мирного українського населення Волинської області. Згідно радянських документів вбито 165 тис. осіб, понад 30 тис. осіб вивезено на роботи в Німеччину. Лише у Камінь-Каширському районі розстріляно, замучено, повішено, спалено живими 5095 осіб, Колківському-3949, повністю знищено населення міста Ковеля. Спалено 422 населені пункти, 35 тис. селянських будинків. Населення м. Луцьк скоротилося з 50 тис. на початок війни до 30 тис. на момент визволення Червоною армією [24, арк. 6]. Ця інформація, на думку автора, є неповною, адже, у списку виборців Волинської області (станом на 1947 р.) залишилося лише

362 680 повнолітніх осіб, а кількість населення регіону станом на 1939 р. складала 1 млн. 128 тис. осіб [2, арк. 8]. Тобто, можна припустити, що внаслідок війни, репресій, депортаційно-переселенських процесів, хвороб загинуло або не повернулося близько 600 тис. волинян.

Загалом за час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб. Жорстокий терор проти мирного населення мав на меті не тільки придушення будь-якого опору нацистам. Він став кривавим інструментом виконання головного завдання «Генерального плану Ост» – обезлюднення східних територій для переселення сюди німецьких колоністів. Такі дії окупаційного режиму викликали опір населення, який переростав у всенародний антинацистський рух.

Джерела та література:

1. Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945 / П.П. Панченко, С.М. Андрушко, О.С. Артьомов та ін. – К. : Книга пам'яті України, 2000. – 944 с.
2. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської області), ф.-п.-1, оп. 1, спр. 1-а, 171 арк.
3. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 1, спр. 15, 37 арк.
4. Держархів Волинської області, ф.-р.-1, оп. 2, спр. 89, 68 арк.
5. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 9, 3 арк.
6. Держархів Волинської області, ф.-р.-2, оп. 1, спр. 109, 2 арк.
7. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 1, 128 арк.
8. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 3, 54 арк.
9. Держархів Волинської області, ф. 1021, оп. 1, спр. 4, 67 арк.
10. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 1, спр. 320, 15 арк.
11. Держархів Волинської області, ф.-Р.-2, оп. 2, спр. 1, 57 арк.
12. Державний архів Рівненської області, ф.-р.-30, оп. 1, спр. 20, 54 арк.
13. Загорулько М., Юденков А. Крах плана «Ольденбург»: О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. / М.М. Загорулько, А.Ф. Юденков. 3-е издание доп. – Москва : Экономика, 1980. – 375 с.
14. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / Гол. ред. колегія: Тронько П.Т., Бажан М.П., Білогуров М.К. та ін. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – 745 с.
15. Історія релігії в Україні: У 10 т. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – Т. 3: Православ'я в Україні. – 560 с.
16. Косик В. Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). В 3 т. Т. 3. / В. Косик. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський у-т ім. І. Франка, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1999. – 382 с.

17. Косик В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняних війнах (1939–1945) / В. Косик. – К. : Альтернативи, 1999. – 407 с.
18. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні 20 століття. Збірник документів і матеріалів / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
19. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы / Под ред. и с предисловием П.А. Жилина. – М. : Наука, 1987. – 305 с.
20. Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941–1944). / П.В. Рекотов // УІЖ. – № 3. – 1997. – С. 90-98.
21. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 3 т. – Т. I. / Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22.06.1941-18.11.1942). – К. : Наукова думка, 1985. – 544 с.
22. Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 124, 53 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, 15 арк.
24. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 937, 63 арк.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 534, 41 арк.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 76, 127 арк.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 45, 201 арк.

Михайло Сеньків

ДІ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ ЗІ СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1947 РР.)

У статті висвітлено як за допомогою війська, репресивних структур відновлювалася радянська влада на західноукраїнських землях та створювалися соціально-політичні передумови для суцільної колективізації. Показано, що депортації, масові арешти, знищення греко-католицької церкви, адміністративне обмеження одноосібного землеволодіння, економічні важелі і т. п. формували ту реалью, яка давала селянину тальки один шлях – всупереч своїй волі йти в колгосп.

Ключові слова: західноукраїнське село, радянський режим, суцільна колективізація, депортації, греко-католицька церква, сільський актив.

В статье раскрыто как при помощи армии, репрессивных структур возобновлялась советская власть, создавались социально-политические предпосылки для сплошной коллективизации. Показано, что депортации, массовые аресты, ликвидация греко-католической церкви, административное ограничение единоличного землевладения, экономические средства и т. п. формировали ту реалью, которая давала крестьянину только один путь – в противоречие своей воли идти в колхоз.

Ключевые слова: западноукраинское село, сплошная коллективизация, депортации, греко-католическая церковь, сельский актив.

In this article it has been shown how with the help of the army and repressive structures the soviet power was renewed and social-political pre-conditions for general collectivization were formed. It has been shown that deportations, mass arrests, extermination of the Catholic Church, administrative limitation of individual landownership, economical levers, etc. formed that reality, which gave the peasant only one way out – join the collective farm against his will.

Key words: the west-Ukrainian village, general collectivization, deportations, Catholic Church, village activists.

У післявоєнний період за допомогою репресивних дій було впроваджено радянську систему у західному регіоні України. З 1991 р. опубліковано праці Б. Яроша [16], Ю. Киричука [4], О. Ленартовича [5], А. Русначенка [11], А. Кентія [3], В. Барана [1] та інших, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. у західних областях України. Однак підготовка радянським режимом суцільної колективізації західноукраїнського села розкрита в них побіжно. У цій статті поставлена мета з нових концептуальних підходів розкрити соціально-політичні передумови суцільної колективізації західноукраїнського села.

Політика радянської влади щодо селянства впливала із відомої доктрини комуністичної партії про несумісність дрібних приватних господарств соціалістичним виробничим відносинам, про відносну їх незалежність, а й неможливість повною мірою бути контрольованими державними органами. Крім того, партійно-державне керівництво вважало, що селянство слугувало підґрунтям національно-визвольної боротьби, носієм ідей самостійності України. Водночас утверджуючи колективне господарювання в аграрному секторі, більшовицька влада створювала розгалужену систему експлуатації селянства: шляхом нееквівалентного обміну викачувала із села величезні кошти для потреб бюрократичної держави, використовуючи дешеву робочу силу у сільському господарстві й промисловості.

Перша спроба колективізувати західноукраїнське село була зроблена ще на початку 1940 р. До радянсько-німецької війни в західних областях було об'єднано в колгоспи 12,7 відсотка селянських господарств: у Волинській – 21,1, Дрогобицькій – 10,0, Львівській – 10,0, Станіславській – 11,3, Тернопільській – 13,5, Чернівецькій – 2,9 відсотка. Однак їх реальне число було значно меншим, бо багато колгоспів існувало фіктивно [9, с.99].

Під час нацистської окупації більшість колгоспів розпалася, а частину з них гітлерівці перетворили на громадські господарства – «лігеншафти». За їх допомогою окупаційна влада швидко та ефективно викачувала необхідні для третього рейху продукти та сировину.

З відновленням радянської влади доля західноукраїнського селянства була визначена і колективізація ставала справою часу. Утвердження радянської системи було однією з найважливіших соціально-політичних передумов суцільної колективізації. Діяльність відновлених органів влади, у першу чергу, підпорядковувалася боротьбі проти збройних формувань ОУН і УПА, які чинили відчайдушний опір тоталітарному режиму, його соціально-економічним

експериментам. Не придушивши національно-визвольний рух, більшовицька влада не спроможна була перейти до суцільної колективізації села, в якому проживала абсолютна більшість населення. Незважаючи на втрати загонів УПА, – впродовж 1945 р. було вбито 9 тис. і близько 24 тис. полонено – вони здійснили понад три тисячі збройних акцій. На Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів. Радянські органи, по суті, існували лише в містах та містечках, а на селах втримувалася влада ОУН і УПА [10, с.337].

Для утвердження радянської влади партійне керівництво зосередило у Західній Україні величезну регулярну армію. У 1944-1945 роках внаслідок близько 40 тис. військових операцій було вбито 103 тис. і заарештовано 125 тис. повстанців, виявлено 83 тис. чоловік, які ухилилися від військової мобілізації [12, с.99].

У січні 1945 р. у Західній Україні побував голова уряду і секретар ЦК партії М. Хрущов. Він провів у Львові кілька нарад з партійним і радянським активом та керівниками репресивних органів, на яких вимагав прилюдно вішати полонених повстанців, запроваджувати систему заручників, репресувати сім'ї учасників визвольних змагань. Керували цим процесом партійні органи. «Ми заспокоїлись, – дорікав підлеглим 1945 р. секретар Львівського обкому І. Грушецький, – у лютому було убито 496, у березні – 326, а в серпні тільки 29. У Винниківському районі за останній місяць арештовано двох і ні одного не вбито, у Кам'яно-Бузькому – вбито одного, у Щирецькому – не заарештовано, не вбито жодного» [8, с.320-321].

Жорстокими репресіями партійно-радянські органи прагнули знешкодити збройний опір УПА та залякати населення, особливо селян, які чинили опір колективізації. Окремі села було проголошено «бандитськими» чи «бандерівськими», там прилюдно страчували повстанців, їхні сім'ї масово вивозили в Сибір. За неповними даними, за 1939–1953 рр. із Західної України у східну частину СРСР вивезено 2 196 170 осіб, або 20,5 відсотка усього населення краю [7, с.171].

Було запроваджено комендантський час. У вечірні години селянам заборонялось зачиняти шторами вікна, вільно пересуватись з одного населеного пункту в інший. У селах і хуторах уповноважені дільниць та десятихатки контролювали поведінку селян, виявляли лояльних.

Для виявлення підпільників та повстанців 1945 р. було проведено перепис населення, щоб з'ясувати місце знаходження кожного мешканця. У Дрогобицькій області виявлено 334 нелегали, в Чернівецькій – 4022, у Волинській – 7585. Вони поповнили армію спецпосе-

ленців [12, с.101]. Водночас почалась тотальна мобілізація сільських мешканців у Червону армію та на різноманітні новобудови у східні області України та Росії. Все це загострювало соціально-політичну обстановку на селі. Часто, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до повстанських загонів.

Партійне, радянське керівництво неодноразово, але безрезультатно зверталось до учасників національно-визвольної боротьби із закликами припинити опір та скласти зброю, прийти з повинною, обіцяло силоміць не втягувати до колгоспу. Внаслідок репресій у підпіллі залишалися найбільш стійкі і морально витривалі бійці. У 1948 р. командування УПА черговий раз реорганізувало свої підрозділи, створило самостійні відділи чисельністю 10 –15 бійців. Збройні акції не припинялися, але поступово кількість їх зменшувалася. До початку 50-х років загальні втрати призвели до спаду боротьби, що полегшувало владі насаджувати колгоспи.

Прискоренню колективізації були підпорядковані й пересельницькі акції із Закароння, які за радянсько-польським договором від 9 вересня 1944 р. проводилися у 1944-1947 роках. Усвідомлюючи неминучість втрати Західної України після завершення війни, шовіністичні сили Польщі, докладали всіх зусиль, щоб у нових обставинах створити однонаціональну польську державу за рахунок депортації українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. Сталінське керівництво цією широкомасштабною акцією хотіло знищити соціальну і матеріальну базу ОУН і УПА та створити «санітарний кордон». З цієї ж метою Західна Україна очищалася від поляків, масові репресії проти яких було проведено ще 1939-1941 роках [14, с.17].

Із споконвічних українських земель було виселено одну із найбільш національно свідомих гілок українського народу – 640 тис. осіб. Все це значно послабило визвольний рух українців, який мав також антиколгоспну спрямованість.

Водночас більшовицька влада нещадно переслідувала Греко-католицьку та Українську автокефальну православну церкви, які мали великий вплив на селянство. 1 листопада 1944 р. помер митрополит Андрей Шептицький, і це стало сигналом для наступу проти УГКЦ. З ініціативи НКВС була підготовлена «самоліквідація» греко-католицької церкви. Керував цією акцією працівник органів безпеки Г. Карпов. Він розробив план знищення УГКЦ, який надіслав у Москву. У ньому передбачалося створити Львівсько-Тернопільську православну єпархію, передати православній єпархії уніатський кафедральний собор у Львові, зміцнити Почаївську православну лавру, організува-

ти ініціативну групу та оголосити розрив з Ватиканом і перейти на православ'я. Сталін власноручно підписав цей план [10, с.331].

Для інсценізації «добровільного» об'єднання УГКЦ з РПЦ було створено ініціативну групу у складі настоятеля Преображенської церкви у Львові Г. Костельника, пароха з Нижанкович та генерального вікарія Перемишльської єпархії Дрогобицької області М. Мельника, пароха міста Копичинці і декана Гусятинського деканату Станіславської єпархії А. Пельвецького [10, с.331].

На березневному 1946 року соборі у Львові було 216 делегатів від духовенства, 19 мирян і делегація Московської патріархії. Під тиском НКВС собор «скасував» Берестейську унію, проголосив «возз'єднання Української греко-католицької церкви з православ'ям і повернення назад до матірньої руської церкви» [10, с.332].

На початку 1946 р. також була ліквідована греко-католицька церква на Закерзонні та заарештовано її владик, у т.ч. Йосафата Коциловського – перемишльського єпископа. 1949 р. за таким же сценарієм була знищена греко-католицька церква на Закарпатті. Із 315 греко-католицьких священників Мукачівської єпархії, в т.ч. єпископ Йосип Ромжа, були заслані в Сибір, убиті та замордовані – 126 [12, с.107]. Відтак УГКЦ офіційно перестала існувати. Така ж доля спіткала і відроджену на Волині під час війни Українську автокефальну православну церкву. У перші місяці після звільнення України від німецької окупації її священнослужителів репресували [5, с.23]. Їх нищили не тільки як релігійні і національні інституції, які охороняли український народ від денаціоналізації, але й тому, щоб психологічно зламати частину духовенства, змусити його до співпраці з різноманітними державними структурами і в такий спосіб значною мірою розчистити шлях для зміцнення радянської влади.

З метою утвердження радянського режиму формувалася сільський актив, до якого залучалися напівграмотні або цілком неграмотні незаможні селяни. За відданість радянській владі їм дарували керівні посади, поселяли в будинки депортованих, роздавали награбоване майно, вручали премії, нагороди тощо. Натомість «активісти» мали шукати схрони, вбивати і вивозити невинних в Сибір, збирати позику та податки, організувати колгоспи.

Місцеве населення здебільшого з недовірою ставилося до органів радянської влади, не вступало до ВКП(б), а партійні організації складалися, головним чином, з присланих зі сходу та демобілізованих солдат. 1945 р. на Волині нараховувалося 1899 комуністів, з яких 1715 були приїжджими. У Рівненській області впродовж 1945-1946 рр. в канди-

дати та члени ВКП(б) вступило лише 419 осіб, у т.ч. 13 робітників, 1 селянин. У 1944-1950 рр. Львівська обласна партійна організація поповнилася лише двома тисячами з місцевих [12, с.118].

Утвердженню радянської влади на селі мали також сприяти вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР, а також місцевих органів влади 1946-1947 роках. Вони були позбавлені будь-якого демократизму: відбувалися на безальтернативній основі, списки кандидатів у депутати були складені компартійними комітетами, морально і фізично впливали на виборців. Шляхом тиску, фальсифікацій до органів влади було залучено слухняних прибічників комуністичного режиму.

Для придушення національно-визвольного та антиколгоспного руху створювали озброєні загони, так звані «яструбки» – спочатку як винищувальні батальйони, а згодом як групи громадського порядку. На початку 1946 р. у західних областях діяло понад 2 тис. винищувальних батальйонів кількістю 41700 чоловік. Однак органи радянської влади не довіряли «яструбкам», часто забороняла їм носити зброю, і не дарма, бо більшість бійців не вступали у бої з формуваннями УПА.

У листопаді 1948 р. «яструбки» с. Жулино Стрийського району Дрогобицької області І. Турмас, І. Круцак, М. Гірієв передали свою зброю повстанцям. Восени 1944 р. у Жовтневому районі Станіславської області вояками УПА стали 32 «яструбки». У Хирівському районі Дрогобицької області «яструбки» вбили дільничного уповноваженого міліціонера Дерюгіна й акушерку Жамкову і повним складом перейшли до повстанців. У селах Русилів та Балучин Краснянського району Львівської області, Спас Коломийського району Станіславської області та в багатьох інших «яструбки» підтримували зв'язки з повстанцями і надавали їм розвідувальну інформацію. Секретар Глинянського райкому партії Львівської області повідомляв, що «яструбки» його району категорично заявляють: «Робіть, що хочете, а я більше у ВБ (винищувальний батальйон. – М. С.) не піду» [15, арк.116; 12, с.110-111].

У перші післявоєнні роки більшовицький режим спрямував головний удар проти заможної частини селянства. Органи влади почали конфіскацію землі в господарствах, що перевищували встановлені державою норми землекористування. Для Закарпаття в грудні 1945 р. встановлювалися такі верхні межі землекористування: для низинних округів – 6 га, для гірських – 8 га орної землі. В інших західних областях після схвалення закону про обмеження куркульського землеволодіння величина господарств зменшилась і складала в середньому 8,6 га орної землі на один двір [6, с.121].

У заможних селян було відібрано 250 тис. га землі, які підлягали розподілу. Водночас більшовицький режим передав селянам землю, яка була конфіскована у заможних землевласників радянською владою 1939–1941 рр., а в роки війни повернена колишнім господарям. До початку літа 1945 р. 325 тис. селянських господарств було передано 438,6 тис. гектарів землі із 489,1 тис., що підлягали розподілу. До кінця року цей процес було повністю завершено. А безземельні та малоземельні селяни Закарпаття одержали 59,2 тис. гектарів конфіскованих поміщицьких і церковних земель [12, с.116].

Щоправда, значна частина землі залишалась в руках держави для створення колективних господарств. Малоземельні і безземельні селяни одержали незначні наділи, що не могли самостійно існувати. Пообіцявши селянам землю, нова влада безцеремонно обманула їх надії, знехтувала економічними інтересами виробників заради сумнівних ідеологічних догм. Здійснюючи розподіл землі, більшовицький режим, по-перше, створював ілюзію втілення споконвічних прагнень малоземельних селян. По-друге, бідняки отримували землю за рахунок заможних верств села на дуже короткий період. Тим самим радянська влада свідомо заклала конфлікт між селянством, який використовувався для розгортання суцільної колективізації.

14 березня 1945 р. Раднарком УРСР поставив завдання організувати в західних областях найпростішу форму виробничої кооперації – земельні громади (товариства). З весни 1946 р. ця ухвала поширювалося і на Закарпаття. Крім функцій взаємодопомоги, земельні громади мали на меті розколоти село на два антагоністичні табори: бідних нацькувати на багатих і, таким чином, загострити соціально-політичну ситуацію в регіоні.

Таким чином, боротьба тоталітарного режиму з ОУН і УПА, депортації, масові арешти, знищення греко-католицької церкви, адміністративне обмеження одноосібного землеволодіння, економічні важелі й т.п. формували ту реальію, яка давала селянину тільки один шлях – всупереч своїй волі йти до колгоспу. З 1947 р. радянський режим приступив до здійснення суцільної колективізації західноукраїнського села.

Джерела та література:

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991) / В. Баран – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 2003. – 670 с.

2. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади 1946–1947 рр. / Сливка Ю., Білас І., Голяк В. та ін. – Жовква : Місіонер, 1998. – Т.2. – 750 с.

3. Кентій А. Нариси боротьби ОУН–УПА в 1946-1956 рр. / А. Кентій. – К. : [б. в.], 1999. – 110 с.
4. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук – Львів : Вид-во Львівського ун-ту, 2000. – 304 с.
5. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. / О. Ленартович. – Луцьк : Вид-во Волинського ун-ту, 1998. – 152 с.
6. Масловский В. В борьбе с врагами социализма / В. Масловский. – Львов : Вища школа, 1984. – 187 с.
7. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ–ХХ ст.) / Малик Я., Вол Б., Гелей С. та ін. – Львів : Світ, 2001. – 294 с.
8. Науменко К. Відновлення радянської влади / Науменко К. // Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – С. 312–320.
9. Народне господарство Української РСР (в 1957р.). Статистичний збірник. – К. : Держстатвидав, 1957. – 535 с.
10. Патер І. УРСР у перші повоєнні роки / І. Патер // Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів : Світ, 1996. – С. 326 – 338.
11. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках / А. Русначенко. – К. : Пульсари, 2002. – 518 с.
12. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40–поч. 50-х рр. ХХ ст. / М. Сеньків. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 2002. – 292 с.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках / В. Сергійчук. – К. : Дніпро, 1988. – 543 с.
14. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-хрр. Документи, матеріали, спогади. / Сливка Ю., Білас І., Голяк В. та ін. – Жовква : Місіонер, 1996. – Т.1. – С.5 – 25.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 18, спр. 297, арк. 116.
16. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк : Настиря, 1995. – 176 с.

Володимир Трофимович

ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ І ПОВСТАНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ. 1944-1952 РР.

У статті простежено збройне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на Любомльщині у післявоєнний період. Розкрито форми і методи боротьби, які застосовували протилежні сторони. Названі керівники та активні учасники місцевого підпілля. Дана оцінка багаторічному кривавому конфлікту.

Ключові слова: диверсії, колективізація, Любомльщина, МДБ, НКВС, НКДБ, ОУН, повстанське підпілля, радянізація, теракти, УПА.

В статье прослежено вооруженное противостояние советского режима и повстанческого подполья на Любомльщине в послевоенный период. Раскрыты формы и методы борьбы, используемые противоположными сторонами. Названы руководители и активные участники подполья. Дана оценка многолетнему кровавому конфликту.

Ключевые слова: диверсии, коллективизация, Любомльщина, МГБ, НКВД, НКГБ, ОУН, повстанческое подполье, советизация, теракты, УПА.

The article analyses the armed confrontation between the soviet regime and the insurrectional clandestine activity in Liuboml region during the postwar period. The forms and methods of struggle used by the opposing sides are presented. The leaders and active participants of the local insurrectional clandestine activity are named. The bloody conflict of many years is appraised.

Keywords: diversion, collectivization, Liuboml region, MDB, NKVS, NKDB, OUN, insurrectional clandestine activity, sovietization, acts of terror, UPA.

Історія багаторічного збройного конфлікту в західних областях УРСР продовжує привертати пильну увагу дослідників, породжує палкі наукові дискусії. Зусиллями заангажованих громадсько-політичних об'єднань вона втягується у вир запеклих політичних баталій, в ході яких відстоюються старі і народжуються нові пропагандист-

ські міфи, викликає загострене сприйняття проблеми минулого ОУН і УПА.

Вагомий внесок в об'єктивне вивчення «війни після війни» на західних теренах України здійснили Я. Антонюк, Г. Биструхін, Д. Веденеев, О. Гогун, А. Кентій, Ю. Киричук, О. Лисенко, С. Макарчук, Г. Мотика, М. Нагірняк, О. Остап'юк, Т. Ремарчук, А. Русначенко, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші автори. Водночас дослідження даної проблеми в межах окремих районів західних областей практично відсутні.

Спираючись насамперед на архівні, а також опубліковані документи і матеріали, автор робить спробу простежити післявоєнне протистояння радянського режиму і повстанського підпілля на землях, що, згідно територіального поділу ОУН, входили до Любомльського надрайону на Волині.

Після звільнення України від німецьких окупантів на її західних теренах спалахнуло запекле протигорство повстансько-підпільного руху та радянської влади, що супроводжувалося обопільним насильством, кривавими ексцесами, численними жертвами і стражданнями, основною причиною яких була репресивна політика сталінського режиму.

На початок жовтня 1944 р. лише в західних областях України дислокувалося 26304 бійці внутрішніх військ НКВС, що були зведені у 14 бригад та одну дивізію, на літо 1945 р. – уже 34865 тис. осіб [19, с. 482,498], а станом на початок січня 1947 р. тут було зосереджено 15 полків внутрішніх та один полк прикордонних військ і 7 прикордонних загонів загальною чисельністю 86 тис. бійців і офіцерів. Із східних областей України туди були скеровані 605 оперативних працівників і 44 керівні співробітники МВС СРСР. [35, с. 380]. У 1945 р. органи НКВС ліквідували в західних областях 890 озброєних груп, притому вбили 44 тис. і заарештували понад 17 тис. учасників антирадянського руху. [33, с. 4]. Як впливає з розсекреченої нині постанови президії ЦК КПРС про політичний і господарський стан західних областей УРСР від 26 травня 1953 р., з 1944 по 1952 рр. в західних областях України було піддано різним видам репресій майже 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., убито понад 153 тис., вислано навечно за межі республіки понад 203 тис. осіб. «Про очевидну невдоволеність здійснюваних заходів боротьби з буржуазно-націоналістичним підпіллям, – вказувалося тут, – говорить той факт, що майже 8000 осіб з молоді, яка підлягала набору в ремісничі училища і школи ФЗН, перейшло на нелегальне становище» [29, с. 47].

Своєю чергою, за 1945-1953рр. на західних теренах повстанці здій-

снили 14424 диверсійно-терористичні акти. За 10 років (1945-1955 рр.) ними було вбито 17 тис. радянських громадян. Лише протягом 1948-1955 рр. загинули 359 голів сільських рад, 231 голова колгоспу, 436 працівників райкомів КП(б)У, службовців районних організацій та активістів, а також 50 священників. Усього члени ОУН і бійці УПА знищили від 30 до 40 тис. осіб. [33, с. 6]. «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі, – згадував учасник повстанського руху на Волині 1940-х рр. М. Подворняк. – Здавалося, диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні і опанував людьми» [41, с. 175].

На думку Д. Веденєєва і О. Лисенка, події в Західній Україні – це складне переплетення національно-визвольних змагань із громадянською війною, ускладнене протиборством великих держав у роки війни, а після неї – блоковим протистоянням у світі. Глибинною причиною цієї «неоголошеної» війни було небажання правлячих кіл СРСР давати реальний суверенітет суб'єктам федерації та ініційований тоталітарним режимом форсований характер змін суспільно-економічного та духовно-культурного устрою специфічного західного регіону України, що протікали у супроводі репресивних заходів.

Особливе місце у цьому протистоянні, а також у розвитку українського національно-визвольного руху на Волині займала Любомльщина. На цій прикордонній території, за відсутності великих міст, знаходилися значні лісові масиви, що сприяло активній діяльності повстанських загонів. Вона була однією з останніх на Волині визволена від німецької окупації. Зокрема, 19 липня 1944 р. було звільнено м. Любомль, а через три дні – смт. Головно [22, с. 26]. Після цього тут розпочалося відновлення та утвердження радянської влади. Супроводжувалося воно запеклою і кровопролитною боротьбою з підпіллям ОУН і УПА. Для його ліквідації створювалися райвідділи НКДБ і НКВС, які в той час носили яскраво виражений характер карального органу радянської влади. Зокрема, станом на 10 жовтня 1944 р. в Любомльському РВ НКДБ працювало 9 співробітників, а в РВ НКВС – 50. З них лише один був місцевим [23, арк. 45]. Крім направлених зі східних регіонів військовиків, держчиновників і спеціалістів, опорою більшовицького режиму стало місцеве комуністичне підпілля, що пережило німецьку окупацію, а також те, яке поверталось з евакуації на рідні землі.

Для залякування підпільників і членів їх сімей радянська влада неодноразово влаштувала на площах великих сіл та райцентру показові страти захоплених повстанців. Зокрема, у лютому 1945 р. на

центральному майдані Головна було повішено жителя с. Кучани, керівника Служби безпеки (СБ) куреня «Лисого» – Володимира Головачука («Шковороду») [24]. У квітні на центральній площі Любомля подібним способом позбавили життя арештованого істрибками оунівця Максима Козачука з с.Машів [25].

З іншого боку, не менш ефективним заходом дезорганізації підпілля виявилися заклики до виходу з повинною. Наприклад, капітан Червоної армії, житель Любомля, повернувшись з війни, загітував свого брата Олександра Стацюка, який перебував в УПА, здатися органам НКВС і долучитися до антиповстанської боротьби [47]. Здавалися навіть керівні кадри підпілля. Так, 18 липня 1945 р. вийшов з повинною Любомльський надрайонний провідник ОУН Іван Реванюк («Гордий», «Вірний»), який згодом активно виступав на мітингах з осудом її дій і закликав вчорашніх побратимів вийти з повинною [20, арк. 223; 48].

Протягом 1944-1945 рр. на території Любомльщини ще продовжували функціонувати великі відділи УПА. Головними з них були сотні «Дорошенка» і «Чумака», які входили до складу куреня «Лисого» (він же «Крук», «Степан Павлюк») – Івана Климчака, який загинув 23 серпня 1944 р. в урочищі «Олочно» поблизу с.Плоске Шацького р-ну [31, с. 127]. Під псевдом «Дорошенко» діяв сотенний Микола Григорович Бохін, який з 1944 р. очолив районну боївку ОУН [39]. Головною базою стало його рідне село Машів Любомльського р-ну. Учасниками боївки були його брат Петро, а також односельчани Олексій Базилевський, Петро Хоменчук, Лукаш і Марія Узюки [15, арк. 49]. Під псевдом «Чумак» з жовтня 1943 р. до своєї загибелі у 1945 р. на території Шацького, Любомльського і Головнянського р-нів діяв Микола Данилович Яценюк, уродженець с.Запілля Любомльського р-ну [23, арк. 52]. Чотовим у сотні «Чумака», а згодом Головнянським районним провідником ОУН був «Гарбузенко» – Склянчук Василь Петрович, уродженець с.Полапи Любомльського р-ну [1, арк. 31]. До речі, «Чумак» розповів підпільнику І. Ляшенку наступне: коли фронт проходив територією Волинської області, то німецьке командування запропонувало йому отримати зброю, боєприпаси і взяти участь у спільних боях проти Червоної армії. Приблизно в двадцятих числах червня 1944 р. поблизу Крущеницьких хуторів Головнянського р-ну до керівника сотні «Оріха» приїздив німецький капітан. «Які між ними проходили розмови, мені не відомо, але на слідуючий день цей капітан привіз дві вантажівки боєприпасів та зброї – мінометів, кулеметів, автоматів та іншої зброї, яку було передано сотні «Оріха» [20, арк. 30]. Тоді ж у Головно були розповсюджені листівки з наказом головнокомандувача

УПА наступного змісту: «Хто піде в ряди Червоної армії, його сім'я буде покарана смертю. Голова і секретар сільради за вручення повісток будуть розстріляні» [20, арк. 80].

Крім того, на території Любомльського р-ну до кінця 1944 р. перебував диверсійний відділ УПА «Байди» – Хавкуна Петра Герасимовича, уродженця с.Запілля. [37, с. 235], а в селах Мишанець і Бик – відділ УПА «Верби» [11, арк. 34]. Межував з ним відділ сотенного «Нерозлучного» – Онуфрія Штандера, уродженця с.Вільчиці Шацького р-ну [21]. Існували й інші дрібні повстанські відділи.

Поповнення підпілля відбувалося переважно за рахунок добровольців. Хоча інколи мобілізація проходила під певним тиском, а то і з допомогою відвертих погроз. Уродженець с.Гупали Любомльського р-ну Дмитро Цип'яшук («Зелений») на допиті в Головнянському РВ НКВС свідчив, що в червні 1944 р. С.Богдан («Биков») разом з іншими бойовиками прийшов до його будинку і побив за те, що він погодився провести лісом радянських прикордонників, а після того, погрожуючи, забрав до себе в боївку [9, арк. 61]. В іншому випадку підпільник Василь Глушук зізнався: «Про банду Солов'я я в органи радянської влади не заявляв, тому що бандити ОУН ще перед приходом радянських військ у 1944 р. по-звірськи вбили мого батька Глущука Харитона Івановича. Такою ж розправою вони погрожували мені, якщо я заявлю в органи» [16, арк. 41].

У перші післявоєнні роки діяльність ОУН і УПА спрямовувалася на протидію утвердженню більшовицького режиму. Наприклад, наприкінці 1944р. боївка СБ С.Богдана («Бикова») вбила голову сільради с.Куснище-1 Степана Васцова, а саму сільраду спалила [1, арк. 33]. Прихильників відновленої влади серед місцевого населення підпілля намагалося залякати. 16 вересня 1944 р. п'ять озброєних автоматами бойовиків на чолі з Максимом Козачуком зайшли до будинку радянської активістки Тетяни Кравчук у с.Машів. Забравши продукти, одяг і взуття, наказали передати голові сільради записку, щоб той негайно повернув сім'ю Козачука із заслання [23, арк. 52].

Нерідко відбувалися показово жорстокі страти із залишенням записок на тілах убитих, спотворенням трупів, спаленнями будинків. Так, у ніч на 13 вересня 1944 р. в с.Лесняках Любомльського р-ну боєвик Григорій Красовський убив члена групи охорони громадського порядку Михайла Шимчука та важко поранив його дружину Ганну, яка на другий день померла в райлікарні. Біля вбитого істрибка лежала записка: «Так буде всім вислужникам НКВД» [23, арк. 51-52]. Даючи оцінку таким діям, М.Подворняк згадував: «Найбільше

запам'яталася нам бандерівська СБ (Служба безпеки). Цих двох літер наші люди боялися не менше, як НКВД чи Гестапо, бо хто попав до їхніх рук, живим уже не виходив. Свою жорстокість вони пояснювали тим, що тепер війна, революція, яка вимагає жорстокої руки, твердої влади. Але це не було оправданням, бо садисти є садистами в часі війни і в часі спокою» [41, с.182]. Радикальними діями підпілля ОУН і УПА намагалося помститися за не менш жорстоку репресивно-каральну діяльність радянської влади. Трагізм полягав у тому, що місцеve населення, залякане обома протиборчими сторонами, опинилося заручником ситуації і нерідко ставало «розмінною монетою» у їх нещадній боротьбі. Тому в його середовищі спостерігалось насторожене, обережне ставлення до обох сторін протистояння. В повідомленні Любомльського райвідділу НКДБ за 10 жовтня 1944 р. на адресу обласного керівництва зазначалося: «Селяни відкрито не виступають проти бандерівців, не дивлячись на те, що серед населення проведена велика роз'яснювальна робота» [23, арк. 51].

Про те, що в західноукраїнських землях збройне підпілля мало підтримку місцевих жителів, згадував і Г. Санніков, котрий чверть століття пропрацював в органах безпеки, брав участь у ліквідації на цих теренах повстанського руху. «В очах місцевого населення оунівці були героями, борцями за рідну Україну, за її незалежність, – визнавав він.- Про те, що це була не просто матеріальна допомога УПА з боку місцевого населення, але й висока моральна підтримка, свідчить величезна кількість фактів» [43, с. 504-505]. Він же констатував: «Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли» [43, с. 505].

Відомо, що перша бригада УПА Військової округи «Тури» діяла на території Любомльського, Шацького, Головнянського районів, а друга охоплювала Заболоттівський, Старовижівський і частково Ковельський райони Волинської області. Захоплений оперативно-військовою групою НКВС 21 січня 1945 р. командир з'єднання УПА «Завихвост» Юрій Стельмашук («Рудий») свідчив: «Перша бригада чисельністю 200 чоловік дислокується в Шацьких лісах Заболоттівського і Шацького районів. На озброєнні вона має: ручних кулеметів – 20, автоматів – 45, гвинтівок – 150, мінометів 5 мм – 1» [20, арк. 15].

Як впливає з матеріалів органів держбезпеки, Ю. Стельмашук на нараді з сотенними і чотовими куреня «Лисого», що відбулася в кінці серпня 1944р., поставив завдання посилити диверсійну і терористичну діяльність, підривати мости на дорогах, вбивати партійних працівників, радянських активістів і співробітників НКВС. ««Рудий» дав наказ розбити сотні на дрібні групи, до роїв включно, з правом

самостійних дій. З цією ж метою на тій самій нараді були розділені і закріплені за сотнями райони їх дій. В свою чергу, кожен сотенний свій район дій повинен був закріпити за чотою, а чотові за роями. «Рудий» вимагав від усіх посилити вербування нових учасників в УПА, включно до примусової мобілізації, не допустити, щоб молодь пішла в Червону армію» [20, арк. 25-26].

Унаслідок значних втрат та зміни тактики підпілля великі відділи УПА на Любомльщині, починаючи з кінця 1945 р., зникають, поступаючись нелегальній оунівській мережі.

За територіальним поділом ОУН її Любомльський, Головнянський, Заболоттівський і Шацький районні проводи входили до складу окремого Любомльського надрайону. Протягом червня-серпня 1946 р. його очолював Іван Дмитрович Кисіль («Ігор», «Орест») [31, с. 589]. З 1948 р. по жовтень 1950 р. – Сергій Кіндратович Богдан («Бик», «Биков», «Чорний», «Євген»), уродженець с.Куснище-1 Любомльського р-ну [10, арк. 123-129]. До 21 липня 1944 р. господарчою референтурою керував Трохим Маркович Хвиц («Сирота»), житель с.Городно того ж р-ну, а референтом СБ до осені 1945 р. був Анатолій Степанович Андросюк («Рузвельт», «Сич», «Толік») [7, арк. 17].

З 1944 по 1948 рр. Любомльський райпровід ОУН очолював Микола Лукашович Полезнюк («Панок», «Гриць»), уродженець с.Штунь, а після нього до 1951 р. – Іван Тимофійович Васейко («Хижак»), житель с.Підгородне [49]. Референтом юнацтва був Петро Петрович Сацок («Петренко»), 1924 року народження, житель Любомля [37, с. 235]. В 1946-1948 рр. боївкою райпроводу керував Іван Сергійович Собуцький («Субота»), мешканець с.Запілля [49]. З березня 1943 по січень 1946 р.р. комендантом боївки СБ був Іван Фатійович Омелянюк («Крук»), родом з с.Куснище [50, арк. 91].

З 1946 по 1951 рр. керівництво Головнянським райпроводом здійснював Пилип Петрович Чихура («Андрій», «Семенко», «Старий»), мешканець с.Запілля Любомльського р-ну. Референтом СБ у 1946-1948рр. був С.Богдан («Биков»), а її комендантом – Микола Іванович Захарчук («Медвідь»), який народився в с.Кізя [42].

З 1944 р. до 7 червня 1945 р. на чолі Заболоттівського райпроводу стояв Н.Соловей [40, с. 36]. Після нього протягом року дану посаду займав Іван Миколайович Покровський («Донський», «Ройтер»), житель с.Штунь Любомльського р-ну [54]. В 1946-1949 рр. його наступником був Лукаш Іванович Потапейко («Луї»). Йому підпорядковувалася боївка «Гала» [44, с. 622].

Протягом 1944-1950 рр. Шацьким райпроводом керував Іван

Якимович Гладун («Соловей», «Бадемир», «Білий»), уродженець с.Пульмо Шацького р-ну. Його заступником і референтом СБ в 1945-1949 рр. був Прокоп Сергійович Штандер («Гудзик», «Чорний»), житель с.Вільчичі Шацького р-ну. Обов'язки референта «юнацтва» до листопада 1944 р. виконував Федір Климович Козак («Стецько») [3, арк. 276]. До кінця 1944 р. «Жіночу ланку» очолювала Наталія Федорівна Хасевич, жителька с.Гуща Любомльського р-ну [26].

Радянські спецслужби зафіксували також спроби розбудови підпілля ОУН(м). У серпні 1947 р. при переході держкордону на території Любомльського р-ну був затриманий емісар її Закордонного центру Костянтин Васильович Копиловський («Котьо»). До його завдань входило: налагодження постачання підпіллю радіоапаратури, друкарні, зброї; джерел отримання документів для легалізації; ведення перемовин з духовенством для створення мельниківських осередків, встановлення зв'язку з обласним провідником ОУН(м) [53].

Починаючи з 1945 р., головна увага підпілля, особливо боївок СБ, зосередилася на боротьбі з таємними співробітниками НКВС – сексотами. Згідно «Звіту роботи СБ на території ГО «Москва» за період з 1-го січня по 1 жовтня 1945 р.», на території Любомльського надрайону було ліквідовано 49 радянських агентів (37 зовнішніх та 12 внутрішніх) [31, с. 305] Інколи їх страчували цілими сім'ями. Зокрема, 10 вересня 1946 р. в с.Куснище боївкою СБ С.Богдана («Бикова») було вбито таємного співробітника Голобського РВ МДБ Ф.Г. Костюка і його дружину [50, арк. 65]. Нерідко підпільники діяли під виглядом червоноармійців, прикордонників або міліціонерів. Так, 5 серпня 1946 р. шестеро учасників боївки СБ І.Омелянюка («Крука») в формі червоноармійців зупинили в Підгороднянському лісі автомашину 80-ї стрілецької дивізії, яка прямувала з Любомля в Ковель, сіли в неї і наказали водію їхати в с.Підгородно [46]. Під'їхавши до приміщення сільради, вони вбили міліціонера П.А. Алексюка та фінагента А.А. Квасюка, які там знаходилися, і забрали зброю винищувального батальйону : ручний кулемет, 2 автомати і 21 гвинтівку. Цікаво, що присутні істрибки не вчинили жодного супротиву [50, арк. 5]. Інколи під час диверсійно-терористичних операцій підпілля траплялися випадкові жертви серед місцевого населення. Наприклад, у ніч на 29 серпня 1946 р. в с.Полапи член боївки «Бикова» через вікно чергою з автомата поранив господаря будинку Федора Мучака, а оперуповноважений Головнянського РВ МДБ Паньков, який ночував у нього, залишився неушкодженим [51, арк. 60].

Протягом 1946 р. радянські силові органи намагалися заблокувати

діяльність боївок ОУН і УПА на Любомльщині. Зокрема, восени для їх ліквідації за нею було закріплено 90-й прикордонний загін НКВС [51, арк. 66].

Незважаючи на усі заходи підпілля, радянська влада тут утверджувалася. Починаючи з 1947 р., вона розпочала так звану «суцільну колективізацію», що супроводжувалася шаленим тиском на населення, залякуванням, репресіями, депортаціями. Наприклад, 11 липня того ж року сільрада с.Бірки в присутності секретаря райкому КП(б) У Є.В.Молочасевої склала списки «куркульських господарств», за які проголосували 26 місцевих активістів. Наступного дня аналогічні списки на 104 особи за підписом голови райвиконкому М.І. Фоміна та секретаря райкому В.П. Запорожченка були затверджені в районному масштабі. Після цього усіх вказаних «куркулів» депортували до Сибіру, а їхнє майно перейшло щойно утвореним колгоспам [32]. Повстанці намагалися попереджувати населення про виселення, рятувати від розграбування майно депортованих. Наприклад, восени 1947 р. Варвара Разумець з с.Пульмо придбала за невелику суму будинок виселеної сім'ї свого кума – райпровідника І. Гладуна («Солов'я») [8, арк. 85].

Станом на 26 червня 1948 р. на території Любомльського р-ну було зареєстровано 19 колгоспів [32]. Зокрема, у цьому ж році 230 господарств м.Любомля утворили колгосп ім.Белінського [38, с. 80]. Чимало колгоспників за завданням підпілля продовжувало саботувати роботу у вже існуючих колективних господарствах. Наприклад, з доносу на двоюрідного брата райпровідника «Солов'я», жителя с.Пульмо Шацького р-ну Петра Галуха дізнаємося наступне: «Весною 1948 р. в нашому селі був організований колгосп. Галух П.О. спочатку не вступав до нього, а коли люди почали йому говорити, що він працює на бандитів, вступив, але був завжди невдоволеним, працювати як слід не бажав і роботу виконував під тиском. Літом 1948р. на сінокосі заявив: «Який з Кравчука голова колгоспу, коли він своє господарство не може вести, все життя бідняком жив, уморить нас всіх голодом» [4, арк. 172-173]. До речі, у листі про реабілітацію за 9 вересня 1966р. П. Галух писав : «...У зв'язку з тим, що я викрив у розкраданні жита голову колгоспу Кравчука Є.Г., він доніс на мене, нібито я вночі переховую бандерівців і поставив свідками своїх спільників...» [4, арк. 112].

Щоб остаточно ліквідувати матеріальну базу підпілля, через кілька років вже існуючі колгоспи надавали активну допомогу в переселенні хуторян в села [45]. Виселялися навіть окремі села. Зокрема, в Херсонську обл. було відправлено 300 мешканців с.Яворник Лю-

бомльського р-ну за те, що вони активно підтримували оунівців [36].

Для боротьби з підпіллям радянські спецслужби активно використовували агентурну мережу. Яскравим прикладом цього є історія Матвія Денисовича Веремчука, уродженця с.Куснище-1. У 1944р. він був мобілізований у Червону армію. Прибувши у відпустку, дезертирував і певний час переховувався вдома, звідки його забрали до боївки «Бикова». Тоді органи НКВС заарештували його дружину і агентурним шляхом передали записку з пропозицією вийти з повинною. 29 липня 1947 р. Веремчук під надуманим приводом полікуватися вдома зустрівся з оперпрацівником і після дачі відвертих свідчень був завербований в якості агента (агентурне псевдо «Корнійчук»). Перед ним було поставлено завдання ліквідувати «Бикова» та інших «бандитів», за виконання якого органи безпеки обіцяли звільнити з-під варти дружину і не притягати його самого до кримінальної відповідальності. [20, арк. 95; 51, арк. 27]. Повернувшись у підпілля на початку 1948 р. і скориставшись слушною нагодою, він зарубав сокирою в лісі коменданта СБ Івана Собуцького («Суботу») і розстріляв з автомата чотового Петра Лукашука. Видав також близько 30-ти підпільників. Після цього, згідно домовленості, разом з дружиною та сином виїхав в смт. Октябрське Миколаївської обл. [5, арк. 34; 20, арк. 96].

Агентуру, яка не виконувала своїх завдань, радянські органи карали як злочинців. Житель с.Будники Головнянського р-ну лісник Андрій Тимофійович Боровик у вересні 1944 р. «на добровільних засадах» був залучений до таємної співпраці (агентурне псевдо «Темчук») з 98-м прикордонним загonom військ МВС Українського військового округу. Проте, оскільки він не надав жодних важливих відомостей про діяльність повстанців у своєму лісництві, його заарештували і звинуватили в активному пособництві ОУН та УПА. Незважаючи на те, що доказів вини А. Боровика було недостатньо, 28 січня 1949 р. його засудили до 10 років позбавлення волі [12, арк. 58].

Частину радянських агентів підпілля вдавалося виявляти і перевербовувати. «У травні 1945 р. до мене додому прийшов О.Штандер («Нерозлучний»), почав звинувачувати в сексотстві і погрожував розстрілом, – свідчив таємний співробітник НКДБ (з 7 січня 1945 р.) Федір Головей. Я зізнався, що дійсно є сексотом і підписав в НКДБ письмове зобов'язання допомагати в боротьбі з бандитами УПА» [13, арк. 12].

Агентів, які добровільно не зізналися у роботі на радянські спецслужби, СБ ОУН знищувала. Зокрема, в 1944 р. повстанець Іван Кушнір з с.Полапи Любомльського р-ну був арештований Головнянським РВ НКВС, завербований і відправлений в боівку «Ігоря» під оператив-

ним псевдом «Сорока» для вербування інших агентів. Під час чистки 1945 р. він був виявлений Ковельським окружним референтом СБ М.Гаврилюком («Федосем») і після допиту розстріляний [2, арк. 38].

Спецслужби СРСР активно використовували агентурно-бойові групи (АБГ). В інформаційному повідомленні оунівців «Вістки з терену. Ковельська округа» за літо 1945 р. повідомлялося : «В місяці серпні 1945 р. в Любомльському районі енкаведисти ходили якийсь час під маркою повстанців по лісі та хуторах, збирали харчі й носили засмалене відро. Перед людьми нарікали на себе за те, що не пішли з повинною до органів советської влади до 20 липня, бо, мовляв, їх стільки й осталося й тепер прийдеться загинути» [44, с. 568].

Одну з таких АБГ очолював Іван Лукашевич Данилевич («Кіт»). 8 травня 1946 р. він вийшов з повинною та був включений до складу АБГ 2-Н УМДБ Волинської обл., якою керував колишній сотенний УПА «Богдан». Оперативне керівництво цією групою до вересня 1946 р. здійснював оперуповноважений МДБ лейтенант М. Кузнецов, а після нього – лейтенант П. Пилясов. Її учасників переодягнули в форму підпільників, спорядили портативною радіостанцією. Головними завданням АБГ була перевірка через допити під виглядом СБ радянської агентури, а також пособників оунівців. Після виходу з неї «Кіт» певний час мешкав в Ковелі [28]. Зважаючи на постійні скарги населення і пропагандистську доцільність «таврування українського буржуазного націоналізму», 9 грудня 1963 р. Іван Данилевич знову був арештований УКДБ і після публічного суду, згідно вироку, розстріляний.

На завершальному етапі діяльності підпілля головні його зусилля спрямовувалися на здобуття добре законспірованої агентури, яка повинна була пронизувати усе радянське суспільство. Зокрема, начальник Шацької районної кінофікації Афанасій Копитко і кіномеханік Іван Терета за завданням райпровідника «Солов'я» протягом 1948 р. створили підпільну мережу в селах Ростань, Піща та Острів'я [3, арк. 294]. Станом на 25 вересня 1950 р. органи обласного УМДБ на території Головнянського р-ну виявили на керівних посадах колишніх оунівців: голову сільради, голову колгоспу і 3 бригадири, а на території Любомльського р-ну: голову колгоспу і обліковця [30, с. 373]. Агентура ОУН займалася переважно збором розвідданих і матеріальним забезпеченням підпілля. Наприклад, Петро Головей інформував «Солов'я» про становище в селі, а восени 1950 р. отримав завдання пошити троє штанів і чоботи, за що у винагороду йому подарували фотоапарат [17, арк. 120]. СБ ОУН суворо контролювала діяльність своєї агентури. Так, зв'язкова Наталія Сидорець з Шацька на допиті

зізналась: «У червні Соловей (І.Гладун) наказав скласти списки підозрілих осіб. Попередив, що вони йдуть в Білорусію і їх близько двох неділь не буде. Наказав мені слідкувати за роботою підпільної організації» [14, арк. 81].

Поряд з цим, хоча й у значно менших масштабах, продовжувалася диверсійно-терористична діяльність ОУН. Як зазначалося в «Довідці Управління МДБ Волинської області ЦК КП(б)У про діяльність підпілля ОУН на території прикордонних районів області станом на 25 вересня 1950 р.», на території Любомльського району, на стику Головнянського і Луківського районів, «оперує бандгрупа районного «проводу», очолювана бандитом «Хижак...», яка «створює мережу розвідників і зв'язкових за рахунок молоді», котра проживає в селах на стику Любомльського, Головнянського і Луківського районів» [30, с. 375]. В прикордонній смузі Головнянського р-ну діяла боївка «Андрія» з чотирьох осіб, яка розбудувала мережу інформаторів і симпатиків в селах : Гупали, Згорани, Столинські Смоляри. До вересня 1950 р. вона здійснила вбивства колгоспників с. Гупали П. Х. Костюка і А. А. Семенахи, а також дільничого міліціонера с. Стара Гута Оробченка. [30, с. 376].

Свою діяльність підпілля Любомльського надрайонного проводу ОУН поширювало навіть на сусідні області. Наприклад, на території Малоритського р-ну Брестської обл. (Білорусія) боївка Шацького райпровідника ОУН «Солов'я» 29 листопада 1950 р. в с.Орехово вбила депутата сільради Івана Луцика і поранила фінагента Івана Бархалю, а дещо раніше, 5 вересня, в с.Мельники у фінагента забрала 5 тисяч крб. [6, арк. 103].

Проте, у виснажливій боротьбі з органами держбезпеки підпілля ОУН на Любомльщині втрачало свої позиції. 29 жовтня 1950 р. на хуторі Туркова Гутської сільради в будинку Лукерії Головей в результаті бойового зіткнення з військовою групою Заболоттівського РВ МДБ був убитий Любомльський надрайонний провідник ОУН С.Богдан («Биков») і важко поранена зв'язкова Євгенія Головей, яка згодом від ран померла. В ході операції загинув старший сержант Алексєєв і одержали поранення два солдати [10, арк. 117].

30 листопада 1950 р. органи держбезпеки ліквідували Шацький райпровід ОУН на чолі з І.Гладуном [3, арк. 276]. Проте, навесні 1951 р. Волинський обком КП(б)У констатував, що все ще продовжували діяти керівні ланки ОУН у Головнянському і Любомльському районах [18, с. 45]. Для розроблення і ліквідації Любомльського райпроводу ОУН був використаний завербований у серпні 1951 р. агент «Пе-

тренко», який попав до рук органів НКДБ за контакти з підпіллям. На допиті арештований дав розгорнуті свідчення про свій зв'язок з повстанцями, назвав місце їх дислокації, а також імена активних діячів і зв'язкових. З'ясувалося, що він користувався великою довірою у райпровідника «Хижак», зокрема отримав від нього і зберігав у себе вдома автомат, в його будинку неодноразово переховувалися оунівці. [20, арк. 97].

Увечері 24 листопада «Петренко» разом з «Хижак» пішли на зустріч з учасниками «легальної мережі ОУН». Під час проходження лісу агент застрелив районного провідника, а потім зв'язався в Головно з оперпрацівником, якому повідомив про зустріч. Завдяки його інформації, в лісі, поблизу криївки, був убитий заступник Любомльського надрайонного провідника «Юрко» і захоплений бойовик «Попович», які йшли на зустріч з «Хижак». Внаслідок проведених тоді ж оперативних заходів було ліквідовано трьох членів Головнянського райпроводу ОУН, в тому числі його керівника «Андрія» [20, арк. 98].

Залишки Любомльського райпроводу ОУН 23 грудня були оточені опергрупою в урочищі «Річ» поблизу с.Рогові Смоляри. Загинули, підірвавши себе гранатою, Василь Лукашович Маляс та Лукаш Демидович Синчук, обидва з с.Полапи [37, с. 238]. Останнім 29 червня 1952 р. був ліквідований Заболоттівський райпровід ОУН [27, с. 73-74]. Хоча й існують непідтвержені документально свідчення про збройні сутички з підпіллям у пізніші роки. Зокрема, згідно спогадів очевидців, останній на Любомльщині бій бойовиків ОУН з органами КДБ зафіксований взимку 1958 р. в лісі, поблизу райцентру Головно. Частина з них загинула, а інші потрапили в полон [34].

Таким чином, Любомльщина відіграла важливу роль в антирадянській боротьбі повстанського підпілля. З її території націоналістичний рух поширювався на сусідню Білорусію, підтримувався зв'язок з структурами ОУН і УПА на Холмщині. Незважаючи на сконцентрованість тут значних радянських військових сил, пов'язану з прикордонним розташуванням регіону, збройний опір більшовизму на Любомльщині продовжувався до початку 1950-х років.

Вищезазначене протистояння, «війну після війни», слід оцінювати як трагедію для українського народу, коли сталінський режим й антирадянський рух опору широко вдавалися до методів, не сумісних з нормами законності та людяності, до злочинів стосовно цивільного населення, які не підлягають виправданню.

Джерела та література:

1. Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській обл. Облікова справа на сім'ю Богдана Кіндрата Хомовича, спр. 2316, 78 арк.
2. Архів Управління Служби безпеки України у Волинській обл. (далі - АУСБУ), фонд припинених архівно-кримінальних справ, спр. 3397 Кушніра Івана Трофимовича, 38 арк.
3. АУСБУ у Волинській обл., спр. 4598. Терети Івана Карповича та ін. - 669 арк.
4. АУСБУ у Волинській обл., спр. 5002. Галуха Петра Омеляновича. - 175 арк.
5. АУСБУ у Волинській обл., спр. 5236. Веремчука Івана Денисовича. - 211 арк.
6. АУСБУ у Волинській обл., спр. 5251. Білітюка Федора Васильовича. - 171 арк.
7. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6115. Кусинського Івана Кириловича. - 112 арк.
8. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6388. Разумець Варвари Хомівни. - 174 арк.
9. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6957. Цип'ящука Дмитра Васильовича. - 79 арк.
10. АУСБУ у Волинській обл., спр. 6960. Головей Лукерії Северинівни. - 168 арк.
11. АУСБУ у Волинській обл., спр. 7260. Жолоба Гаврила Мироновича. - 37 арк.
12. АУСБУ у Волинській обл., спр. 7420. Кулюка Володимира Антоновича. - 72 арк.
13. АУСБУ у Волинській обл., спр. 7982. Головея Федора Самуїловича. - 56 арк.
14. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8040. Гвоздецької Віри Семенівни. - 173 арк.
15. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8058. Узіюк Марії Іванівни. - 57 арк.
16. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8613. Глущука Василя Харитоновича. - 126 арк.
17. АУСБУ у Волинській обл., спр. 8620. Головея Петра Васильовича. - 136 арк.
18. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / Баран В. – Львів : Ін-т українозн. ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.
19. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: У 2-х кн. / І. Білас: - К.: Либідь, 1994.- Кн. 2: Документи і матеріали.- 685с.
20. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 13. Колекція друкованих видань КДБ, спр. 372, т. 57 – Збірник документів про характер антирадянської діяльності ОУН і УПА; про методи агентурно-оперативної

роботи органів держбезпеки України по ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд на території республіки в період 1943-1954 рр. в 98 т. – 286 арк.

21. Данилюк В. Пам'ятай про смерть / В. Данилюк // Молода Волинь (Луцьк). – 1993. – 11 січня.

22. Денисюк В. Визволення Волині від фашистських окупантів / В. Денисюк. – Луцьк : Волинська обл. друкарня, 2004. – 34 с.

23. Державний архів Волинської області, ф.1, оп.2, спр.14. Звіти районів Волинської обл. станом на 10.10.1944 р. – 234 арк.

24. Дімаров А. Вовкулаки / А.Дімаров // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 13 лютого.

25. Дімаров А. Кров на стінах/ А. Дімаров // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 29 квітня.

26. Дзей М. Забута могила / М.Дзей // Наше життя (Любомль). – 2001. – 8 лютого.

27. Засекін В., Коц М. Схрони (бункери) Волині / Володимир Засекін, Микола Коц. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2010. – 84 с.

28. Кромський М. Вчорашні тіні. Спогади чекіста / Микола Кромський // Радянська Волинь (Луцьк). – 1988. – 23 березня.

29. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М.: МФД, 1999. - 512 с.

30. Літопис УПА. Нова серія / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – Київ; Торонто, 2003. – Т. 7: – Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1949-1959). Книга четверта: 1949-1959. – 706 с.

31. Літопис УПА. Нова серія. / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – Київ; Торонто, 2006. – Т.8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944-1946. Документи і матеріали. – 1448 с.

32. Марчук Л. Призабутий ювілей / Леонід Марчук // Наше життя (Любомль). – 2008. – 5 липня.

33. НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956): Сборник документов. – М.:Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.

34. Оліщук Л. Спогади про Велику Вітчизняну війну / Л.Оліщук // Справедливість. – 2005. – 19 травня.

35. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944-1948 рр.: Збірник документів. – Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2010. – 592 с.

36. Остап'юк О. Вони боролись за незалежність / Олександр Остап'юк // Наше життя (Любомль). – 2002. – 19 жовтня.

37. Остап'юк О. Вони боролися за незалежність (Про діяльність ОУН-УПА на території Любомльського району) / Олександр Остап'юк // Минуле і сучасне Волині та Полісся : Луцька міська громада : історія, традиції,

люди. Матеріали XXVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 9-10 листопада 2007. – Луцьк, 2007. – С. 235-243.

38. Остап'юк О. Любомль в історії України і Волині: матеріали науково-практичної конференції / Олександр Остап'юк. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 112 с.

39. Плотніков Є. Душогуб / Є.Плотніков // Радянська Волинь (Луцьк). – 1964. – 25 листопада.

40. Повседневность террора: Деятельность националистических формирований в западных регионах СССР. Западная Украина, февраль – июнь 1945 года / Сост. А.Дюков, О.Росов и др. – М., 2009. – Кн.1. – 235 с.

41. Подворняк М. Вігер з Волині: Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег, 1981. – 242 с.

42. Рябчук О. У вирі боротьби / О.Рябчук // Наше життя (Любомль). – 2001. – 13 жовтня.

43. Санников Г. Большая охота. Разгром вооруженного подполья в Западной Украине / Г. Санников. – М.: ОЛІМА-ПРЕСС, 2002. – 512 с.

44. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 рр. / Володимир Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.

45. Сущик М. З хуторів – в село / М.Сущик // Новий шлях (Любомль). – 1951. – 29 березня.

46. Удахін П., Калитенко В. Вогнем тавровані / Павло Удахін, Володимир Калитенко // Радянська Волинь (Луцьк). – 1978. – 30 червня.

47. Фетісова Я. Брати / Я. Фетісова // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 9 січня.

48. Хвас В. Як виникли і діяли осередки ОУН –УПА в нашому краї / Валентина Хвас // Наше життя (Любомль). – 1998. – 30 квітня.

49. Хоменчук О. Сіячі смерті / О.Хоменчук // Радянське життя (Любомль). – 1985. – 20 серпня.

50. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф.1, оп.23, спр.2957. Щоденні звіти про хід боротьби з бандитизмом в районах Волинської обл. - 102 арк.

51. ЦДАГОУ, ф.1, оп.23, спр.4967. Звіти секретаря обкому КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У про боротьбу з залишками банд українсько-німецьких націоналістів в Волинській обл. - 53 арк.

52. Чернявський Я. Вовки в овечій шкурі / Я.Чернявський // Радянська Волинь (Луцьк). – 1945. – 29 липня.

53. Чеха М. Вони і так «пам'ятні» / М.Чеха // Слово правди (Володимир-Волинський). – 1990. – 3 лютого.

54. Шафета П. Суд над карателями / Полікарп Шафета // Радянська Волинь. – 1980. – 30 серпня.

Сергій Стахов

ЗМІНИ В ЕТНІЧНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ НА РІВНЕНЩИНІ В 1944–1953 РОКАХ

Стаття присвячена вивченню зміни населення на Рівненщині в 1944 – 1953 рр. в етнічному співвідношенні. Подано кількісний етнічний склад населення області, причини та наслідки його змін, а також прослідковано вікову та статеву структуру депортованих. Зазначені методи та засоби для його зміни в потрїбному співвідношенні для влади.

Ключові слова: переселення, «бандпособники», «міграція», депортації, Рівненщина.

Статья посвящена изучению изменения населения на Ровенщине в 1944 – 1953 гг. в этническом соотношении. Представлен количественный этнический состав населения области, причины и последствия его изменения, а также прослежена возрастная и половая структура депортированных. Указаны методы и средства для его изменения в нужном соотношении для власти.

Ключевые слова: переселение, «бандпособники», «миграция», депортации, Ровенщина.

This article is devoted to the study of population changes in Rivne region from 1944 till 1953 in ethnic relations. It presents quantitative ethnic composition of the region's population, causes and consequences of its changes, and also follows age and sex structure of the deportees.

Keywords: migration, «gangaccomplices», «migration», deportation.

Про зазначений період є написана досить значна кількість праць, які в основному аналізують загальний стан справ, які відбувалися загалом у західноукраїнських землях, проте недостатньо є досліджень про окремі області. Мета дослідження – прослідкувати зміни етнічного складу населення в Рівненській області, що цьому сприяло, і яка доля спіткала цих людей.

Основним джерелом для дослідження були архівні матеріали Державного архіву Рівненської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань, в яких міститься великий масив інформативної та статистичної інформації – це стенограми і протоколи засідань та нарад обкомів. Відкидаючи заангажованість документів

більшовицькою пропагандою, можна зазначити, що вони містять вагомі відомості за допомогою, яких можна висвітлити цю тему. Ще одним джерелом інформації, є свідчення очевидців, які на власні очі бачили те що творив тоталітарний режим з населенням краю і змогли переказати те, чого не завжди можна знайти в архівних документах. Ці свідчення є досить цінним джерелом інформації, яка на мою думку зможе допомогти більш достовірно висвітлити ті драматичні події які відбувалися в зазначений період.

Важливі дані можна взяти з праць таких дослідників, як В.Барана, І.Біласа, В.Сергійчука та Б.Яроша, які підготували та видали ґрунтовні праці з даної тематики та зазначеного періоду.

Відновлення радянської влади на Рівненщині, супроводжувалося посиленням репресивного тиску на місцеве населення. Основним завданням репресій, згідно вивчених і раніше невідомих документів, було створення сприятливих умов для «радянізації» краю, експлуатації його демографічного та природного потенціалів; насильне залучення населення до радянської системи господарювання; руйнація національних структур самозахисту; максимальне звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН і УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади [2, с. 135].

Наприкінці війни й у повоєнний період розгалужений сталінський репресивний апарат, що діяв на Рівненщині, широко використовував вже апробований у попередні роки арсенал репресивних акцій. Арешти, вбивства, конфіскації майна, масові депортації, запровадження системи заручництва – це далеко не повний перелік форм і методів репресивного тиску на місцеве населення. Своєрідним сигналом до початку репресій стало розпорядження НКВС СРСР від 7 січня 1944 р., у якому зазначалося: «...усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна і відправити до Чорногорського спецтабору» (Красноярський край) [3, арк. 100]. З наближенням фронту до західноукраїнських земель репресивна діяльність радянського режиму посилюється. Зокрема, у березні 1944 р. з'являється нове розпорядження НКВС СРСР, у якому вказувалося: «Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців взяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу» [1, с. 36].

15 травня 1945 р. М. Хрущов провів у Львові нараду із секретарями обкомів КП(б)У і начальниками управлінь НКВС. У своїй доповіді він вимагав рішучих каральних акцій проти сімей повстанців, а також рекомендував застосовувати «нові методи роботи», суть яких поля-

гала у створенні в західноукраїнському краї атмосфери «кругової поруки і взаємної підозри». У кожному селі мали бути відібрані заручники із заможних селян, які мусили повідомляти офіційну владу про наміри та дії повстанців. Водночас їх суворо попереджали, що вони несуть відповідальність за будь-яку подію, що станеться на території сільської ради. Крім цього, місцеві радянські активісти мали стежити за заручниками і в разі їхньої неблагонадійності заарештовувати і виселяти. М.Хрущов вимагав організувати збори селян, на яких оголошувати імена тих, хто допомагає повстанцям, і застосовувати проти них репресії [5, арк. 37].

Сталінське керівництво використовувало репресії в області, як засіб державного примусу, і як метод покарання. Завдяки каральним акціям радянська влада прагнула створити сприятливі умови для тотальної «радянізації» краю.

Станом на 1 липня 1946 р. населення Рівненської області складало 780.659 чоловік. З них українців – 69.7711 чоловік, росіян – 7.435 чоловік, чехів – 28.428 чоловік, поляків – 1.138 чоловік. Якщо взяти до уваги статистичні дані від 1 січня 1941 р., то населення Рівненщини нараховувало 1.139.808 осіб. Унаслідок воєнних дій і репресій з боку німецької та радянської влади загальна чисельність населення Рівненщині скоротилася на 359.149 місцевих жителів [4, арк. 20].

Наймасштабніша акція з вислання українців, що підтримували збройний опір проти радянської влади, припала на осінь 1947 р. 15 жовтня 1947 р. керівник Рівненського обкому КП(б)У спільно зі співробітниками обласного управління МДБ провів нараду для перших секретарів райкомів і начальників райвідділів МДБ з приводу здійснення таємної операції щодо виселення сімей учасників ОУН та УПА. Наступного дня, 16 жовтня, було прийнято постанову виконкому облради і бюро обкому КП(б)У «Про порядок використання земель та майна залишених після виселення сімей націоналістів і бандитів» [13, с. 34]. Наступним кроком стала термінова нарада 17 жовтня із обкомів відповідальних партійних чиновників, які відряджались в райони Рівненської області для надання практичної допомоги в підготовці і проведенні виселення. Сама операція відбулась 21 жовтня 1947 р. Перший секретар обкому В.Берг вихвалявся секретареві ЦК КП(б)У Л.Кагановичу, що було вислано сімей більш, ніж передбачалося затвердженим планом [16, арк. 123]. Проведену операцію характеризують такі дані:

Таблиця 1.

Кількість виселених та їх соціальний і віковий склад в ході операції 21 жовтня 1947 р. проведеної на Рівненщині [складена на основі матеріалів ДАРО: 3, арк. 100].

Заплановано		Виселено
Сімей	3.810	3.829
Людей	13.165	11.563
Сім'ї куркулів	202	614
Чоловіків	2.935	2.644
Жінок	5.791	5.096
Дітей до 15 років	4.439	3.823

У ході операції 338 сімей не виявилось на місці, 33 відсіяні з оперативних міркувань і 8 сімей не виселено через захворювання інфекційними хворобами; отже було виселено 401 сім'ю із раніше запланованого резерву [11, с. 329]. Основна маса виселених – це жінки і діти, які не могли чинити ніякого опору, яких просто вивезли на вірну смерть до Сибіру. Згідно постанови Ради міністрів СРСР від 2 березня 1951 р. «Про виселення куркулів з сім'ями із західних областей УРСР», з Рівненщини було вислано 12.135 громадян [6, арк. 42].

У кожній області діяв спеціальний збірний пункт (всього таких пунктів було 9), де у жахливих умовах утримувались сім'ї учасників підпілля та «куркулів». Станом на 3 червня 1950 р. їх число складало 9.162 особи (2.506 сімей). На Рівненщині такий збірний пункт знаходився у Костополі. Серед висланих переважали люди похилого віку і діти. За статистикою МДБ УРСР 45,3% висланих були так званим «нетрудоспособним контингентом», приреченим на смерть у важких кліматичних умовах Сибіру чи Казахстану.

Із західних областей України за весь вказаний період примусово вислано у віддалені регіони СРСР 192.543 членів сімей учасників українського національно-визвольного руху. З них на Рівненську область припадає 33.975 місцевих жителів [3, арк. 100]. Невідомо, чи в цих даних враховані так звані куркулі, чи вони виселялися окремо. Якщо так, то ця цифра може зрости на кілька тисяч осіб.

Це були втрати українського населення, але не потрібно забувати

і про інші етнічні меншини, які проживали на Рівненщині. Серед них – росіяни, яких тут на початок 1944 року було понад 3.5 тис. чоловік, чехи – близько 30 тис. та поляки 5 тис. чоловік. Отже як бачимо, етнічний склад був таки досить строкатим. З просуванням фронту на Захід та звільненням Чехословаччини та Польщі від німецького загартання постало питання про трансфер населення між цими країнами та УРСР, за яким чехи та поляки мали повертатися додому. Для полегшення подолання національно-визвольного руху з територій Закерзоння. Які відійшли до Польщі з етнічно українських земель, почали виселяти українців на територію України. Початок цьому процесу було покладено 9 вересня 1944 р. угодою між польським Тимчасовим комітетом національного визволення та урядом УРСР, відповідно до якої українське населення, що проживало в Закерзонні, мусило добровільно переїхати до Радянської України [13, с. 121]. Цю масштабну «міграцію» можна поділити на два етапи:

I етап – «добровільне переселення» (вересень 1944 – серпень 1945 р.). У цей період по селах почали свою роботу переселенські комісії, створені з представників УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. Проте місцеві жителі не поспішали залишати обжиті місця та зароблене важкою працею майно. Крім того, вони боялися колективізації та сталінських репресій, які вже мали місце в Західній Україні наприкінці 30-х – на початку 40 – х років ХХ ст. Саме тому в русло добровільного переселення потрапляли переважно люди, господарства яких були знищені війною, малозаможні, або ж ті, хто зазнав чи боявся репресивних дій з боку підпільних польських формувань. Тому до 1 березня 1945 р. в Україну із Закерзоння переселилася лише 81 тис. осіб. З них на територію Рівненщини прибуло близько 15 тис. осіб [10, с. 16].

II етап – «насильницька депортація» (вересень 1945 – серпень 1946 р.). З другої половини 1945 р. добровільне переселення майже припиняється, більше того, почався процес нелегального повернення українців, які відчували важку руку сталінського режиму, на старі місця проживання. Відповіддю польської сторони на небажання українців залишати свої домівки та землі предків став відкритий терор. Спочатку інструментом репресій були збройні формування Армії Крайової, вояки якої грабували та палили українські села, вбивали їхніх жителів. Проте навіть цих жорстоких дій виявилось замало, щоб зламати опір українців, які не бажали переселятися в УРСР.

Саме тому восени 1945 р. головний уповноважений уряду УРСР у справах евакуації порушив клопотання перед польським урядом про

«надання військової допомоги в прискоренні масової депортації населення». Відповіддю Варшави на це «прохання» став наказ трьом польським дивізіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. У разі відмови українців від переселення планувалося примусове відселення їх у глиб Польщі, за ріку Сян. Процес відселення супроводжувався вбивствами, пограбуваннями, мародерством. Під тиском таких «аргументів» на залізничних станціях збиралися натовпи бажаючих переїхати на територію УРСР. Акція насильницької депортації, що розпочалася у вересні 1945 р., закінчилася у серпні 1946 р. Внаслідок цього в УРСР було переселено 482 тис. осіб – 96,8% українського населення Закароння [17, с. 35].

Ці переселенські акції досить кардинально вплинули на етнічний склад населення області. Відбулося суттєве скорочення польського населення в краї, яке фактично змушене було виїхати з Рівненщини і повернутися на батьківщину в Польщу. Також зменшення польського населення відбулося ще в 1943 р. з початком протистояння українського національного руху та польського і початком міжетнічної різанини. Так, у 1943 – 1945рр. лише в одному Гощанському районі проживало близько 300 поляків. Під час виселення в 1945 році їх залишилося близько 60 осіб [7, арк. 15]. Зі спогадів очевидців жительки с. Дмитрівка К.Слюсар дізнаємось таке: «Мені було 13 років і я восени погнала корів пасти на поля, які були поблизу польських поселень, які знаходилися на хуторі біля села під назвою Чорні Лози. Вийшовши на горб, я вдалині побачила замість красивих польських хат тільки згарище, підійшовши туди я помітила двох вбитих жителів цього поселення. Злякавшись, я побігла додому і розповіла це батькам, які самі пішли дивитися на те, що трапилося. Згодом я дізналася що там було розстріляно близько 20 чоловік і що це зробили оунівці» [14, арк. 1]. Такі випадки були не поодинокими, як з однієї так, і з іншої сторони, що призводило до взаємовищення одних одними. Станом на 1 липня 1946 р. польське населення краю становило лише 1.138 осіб. Причиною такого різкого скорочення потрібно назвати такі події – це ворожнеча польського та українського національно визвольних рухів та активне знищення мирного населення як українського, так і польського, а також пов'язані з цими подіями втеча польського населення до Польщі. Ще однією причиною слід відзначити обмін населення відповідно до даної угоди, підписаної урядами УРСР та Польщі. Проблеми, які були пов'язані з цим, досить боляче відбилися на тих людях, які змушені були переселятися з обжитих місць на нові.

Характерною рисою становища поляків, які виселялися звідси, було руйнування фактично всього свого нерухомого майна, щоб воно не дісталось українцям, на відміну від українців, які виїжджали із Закарзоння, залишаючи фактично все своє майно придатне для життя. Очевидець цих подій Є. Ягнутковський оповідав таке: «Нас збудили о 03.00 і сказали, що в нас є година, щоб ми збиралися та виїжджали. З собою дозволяли забрати деякі домашні речі, худобу і коней та інвентар до них. Більше ми нічого не могли взяти, залишивши практично все майно там. Сюди ж нас привезли до польських поселень, які були або повністю спалені, або знаходилися в такому стані, що жити в них практично було неможливо, тому приходилося відбудовувати все спочатку» [15, арк. 2].

Окремо слід сказати про чехів, які проживали на території Рівненщини. Кількість їх була досить чисельною і нараховувала 28.428 осіб. В основному вони проживали в південних районах Рівненщини. Це було пов'язано з тим, що тут була більша розораність земель і вони були кращі за якість, тому чехи купували тут землі й створювали свої осади, займаючись землеробством. Найбільше чеських поселень було в Дубенському та Гошанському районах. Так, на хуторах поблизу с. Рясники проживало близько 1 тис. чехів [8, арк. 32], які займалися вирощуванням цукрових буряків, бо поруч був цукровий завод в с. Бабин. Велика чеська громада проживала в с. Бугрин цього ж району. Чехи здавна оселялися на цих територіях і не конфліктували з населенням, бо славилися своєю пунктуальністю, правильністю та хазяйновитістю. З приходом на ці терени радянської влади та підписанням договору з Чехословаччиною про трансфер населення в 1944 році чеське населення почало масово виїжджати до себе на батьківщину. Так, на 1947 рік з території Рівненщини виїхало понад 25 тис. осіб [9, арк. 26]. На відміну від польського населення, виселяючись, вони залишали свої господарства практично в ідеальному стані, забираючи з собою лише найнеобхідніше та продаючи українцям сільськогосподарський інвентар, залишали хороші майстерні, на базі яких згодом радянська влада створювала МТС. До кінця 1950 року практично все чеське населення виїхало до Чехословаччини, впливаючи на зміну етнічної структури населення Рівненської області.

Однією з національних меншин, яка в цей період не зменшилась, а навпаки збільшила свою чисельність на Рівненщині, були росіяни. Станом на 1946 рік їх налічувалося 7.435 осіб, а на 1953 рік це число зросло до 40 тис осіб [7, арк. 15]. Це було пов'язано з тим що радянська влада проводила активне перетворення цих земель на свій

лад, проводячи тут колективізацію, індустріалізацію та збільшуючи бюрократичний апарат. Для проведення цих заходів влада активно залучала росіян для будівництва світлого соціалістичного майбутнього на цих землях і опора робилася саме на дану етнічну групу. Адже значна частина керівного складу була російською за національністю. Теж саме можна зазначити і про міліцію, прокуратуру та судові органи. Траплялися непоодинокі випадки, що навіть голови колгоспів теж були росіянами. Так, станом на 1948 рік за етнічною ознакою в партійно – державному апараті на Рівненщині українці становили лише 25%, в той час як, росіяни понад – 40%. З активною колективізацією та індустріалізацією в область влада почала направляти кваліфікованих працівників, яких на даних теренах не вистачало, а потреба в них була. Так згідно з даних від 1 січня 1947 року з 8 тис. осіб, що прибули на Рівненщину, росіяни становили майже половину [8, арк. 32]. Також з розвитком освіти та медицини на ці терени прибувало ще більше працівників в цих галузях і співвідношення їх в етнічному складі не було на користь українців.

Для Рівненської області, на території якої напередодні німецько-радянської війни проживало не більше 1 млн. жителів, це були серйозні демографічні втрати, зважаючи також на загибель значної частини населення під час війни та в лавах ОУН і УПА після неї. Тут варто врахувати засуджених на різні терміни ув'язнення. За приблизними оцінками, Рівненщина втратила у післявоєнний період 10-15% свого населення [12, с. 91-102].

Отже, підсумовуючи все вищесказане, потрібно зазначити, що в цей період відбувається значне скорочення кількості українців на Рівненщині. Це було пов'язано з переселенсько-депортаційними акціями, проводила радянська влада. А також з національно – визвольною боротьбою українці проти агресора і втратами, які були наслідком цієї боротьби.

Також відбулося значне скорочення поляків, якому посприяло протистояння з українським населенням, що привело до значних втрат в результаті взамовинищенням одних одними та переселень до Польщі. Ще одним чинником, який спричинив зміну населення краю в етнічному складі, було виселення чехів з даних земель, і навпаки різким збільшенням російського, як панівного народу в СРСР.

Джерела та література:

1. Баран В. Історія України 1945 – 1953 рр. / В. Баран. – Львів : Просвіта, 2005. – 182 с.
2. Білас І. Репресивно – каральна система в Україні 1917 – 1953 рр. / І. Білас. – Т. 2. – К. : Либідь, 1994. – 688 с.
3. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. 400, оп. 1, спр. 1, арк. 100.
4. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 3, арк. 20.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 4, арк. 37.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 14, арк. 42.
7. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 1, спр. 25, арк. 15.
8. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 28, арк. 32.
9. Держархів Рівненської обл., ф. 400, оп. 2, спр. 34, арк. 26.
10. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук . – Львів : Добра справа, 2003. – 464 с.
11. Літопис УПА./ Ред кол.: С. Носова (відп. ред.) та інші. – К.; Торонто : Нова серія, 2002. – Т. 7. – 716 с.
12. Платонова Н. Законодавчі та відомчі нормативні акти щодо спецпоселенців з України, 20 – 60 – ті роки ХХ ст. / Н. Платонова. За документами Держархіву МВС України // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2003. – № 1. – С. 91-102.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. / В. Сергійчук: Нові док. і матеріали. – К. : Дніпро, 1998. – 941 с.
14. Особистий архів автора. Спогади Слюсар Катерини Демянівни, 1931 р. народження. Записані 22.02.2009 р.
15. Особистий архів автора. Спогади Ягнутковського Євгена Андрійовича, 1922 р. народження. Записані 22.02.2009 р.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 24, спр. 1177, арк. 123.
17. Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30 – 50-ті роки ХХ століття (історико–політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк : Надстир'я, 1995. – 172 с.

Ярослав Антонюк

ПРОТИДІЯ СБ ОУН(Б) «СУЦІЛЬНІЙ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ» ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ (1947–1949 РР.)

У статті досліджуються дії Служби безпеки ОУН(б), спрямовані на зрив «суцільної колективізації» на території Волині та Полісся.

Ключові слова: Служба безпеки, колективізація, ініціатор, активіст, теракти, диверсії, Ровенська область, Волинська область.

В статье исследуются действия Службы безопасности ОУН (б), направленные на срыв «сплошной коллективизации» на территории Волыни и Полесья.

Ключевые слова: Служба безопасности, коллективизация, инициатор, активист, теракты, диверсии, Ровенская область, Волынская область.

This article investigates the Security Service of the OUN (b) are aimed at undermining the “total collectivization” in Volhynia and Polesie.

Keywords: Security Service, collectivization, author, activist, bombings, sabotage, Rivne region, Volyn region.

Соціально-економічний розвиток України вимагає глибокого вивчення і критичного осмислення досвіду, який вона отримала в минулому. Особливо неоднозначним він є у аграрному секторі. Тому сільське господарство, не зумівши швидко адаптуватися до нових умов, опинилося у важкому становищі. Коріння цієї проблеми сягає часів колективізації, тому об'єктивне її дослідження на прикладі аграрного регіону – Волині та Полісся набуває сьогодні особливої актуальності.

У другій половині 1940-х рр. радянська влада розпочала широкомасштабну акцію по колективізації західноукраїнського села. Певною мірою її прискорив голод 1946-1947 рр., який спалахнув у східних та центральних областях УРСР і показав недосконалість більшовицької економічної системи. Її утвердження в західноукраїнському, зокрема, волинському селі, означало остаточну перемогу радянського режиму в регіоні. Тому замість поступового кооперування в земельні громади

колективізацію проводили в якомога коротші терміни. Якщо станом на 1 липня 1947 р. на території Волинської обл. нараховувалося 57 колгоспів, то вже на 20 січень 1948 р. було створено 240 [12, арк.12]. Колгоспна система в західних областях штучно нав'язувалася владою. Тому місцеве населення переважно не хотіло добровільно вступати в колгоспи, а тим більше проявляти ініціативу. «Суцільна колективізація» за такий короткий термін могла проводитися лише шляхом насильства і таким чином й проводилася. Нерідко це відбувалося в досить оригінальний спосіб. Наприклад, у селах Пісків і Богушівка секретар Острожецького райкому (РК) комсомолу І. Омельчук після невдалих спроб агітації серед селян зібрав їх за допомогою міліції у школі і змусив усіх писати заяви одночасно як диктант у школі. Пізніше цей досвід використовувався в інших районах [18, 55-56]. Нерідко влада діяла шантажем або й погрозами. Наприклад, 12 січня 1948 р. в с. Німецьке Луцького р-ну переселенцеві Долинському наказали або написати заяву до колгоспу, або виселитися з будинку, в якому він з сім'єю проживав [21, арк.212].

Як правило, ініціаторами колективізації ставали особи, які досить давно співпрацювали з радянською владою і були в ній матеріально зацікавлені. В «чорних листах» за травень 1947 р. згадується житель с.Бискупичі Іваничівського р-ну К. Матвійчук – «За Польщі був пияком і пропив більшу половину своєї землі. З приходом ЧА в 1939 р. здобуває собі прихилля в них і стає заготовщиком в кооперації... З приходом ЧА в 1944 р. стає на працю фінагента і є активним большевицьким робітником. Організатор колгоспу, робить заходи над ліквідацією «кулацького» класу, вказує їм, хто ким був за УПА, а також доносить тепер про все, що зауважить» [9, арк. 6]. Житель с.Пульмо Любомльського р-ну П. Галух влітку 1948 р. на сінокосі заявляв про голову колгоспу Є. Кравчука : «Який з нього голова, коли він своє господарство не може вести, все життя бідняком жив, уморить нас всіх голодом...» [3, арк.173].

Аграрне питання завжди стояло в центрі уваги ОУН і УПА. Тому СБ усіма можливими методами активно протидіяла колективізації. Першочерговими заходами був збір інформації та надсилання індивідуальних попереджень. В одному з них за 1947 р. вимагалось протягом 3-х днів відкликати свою заяву про вступ до колгоспу та протягом 10-ти днів (як покарання) зібрати вказану суму на «бойовий фонд УПА». У разі невиконання погрожували смертю з конфіскацією майна [8, с.397]. На території Ковельського р-ну в попередженнях зазначали : «Скоро прийдуть американці, ми вам тоді згадаємо, як ви слу-

жили радянській владі» [24]. Нерідко попередження передавали усно. Так, голову сільради с. Дубрівськ Заріченського р-ну А. Ковтуновича неодноразово попереджували через місцевих жителів, щоб припинив агітувати за утворення колгоспу і погрозували стратою [36].

Проте, головний напрям протиколгоспних заходів СБ спрямовувався на організацію терактів. У перехопленому Мізоцьким райвідділом (РВ) МДБ листі А. Маєвського («Уліяна») до керівника Корецького надрайонного проводу М. Климука («Максима») за 1 лютого 1949 р. зазначалося – «Необхідно перейти до фізичного знищення колгоспних активістів... повісити по два активіста на село, іншим дати по 30 палок...» [33, с.18]. Частину найбільш активних ініціаторів утворення колгоспів СБ ліквідувала. Наприклад, 15 листопада 1948 р. боївка СБ (БСБ) Голобського РП була вбита жителька с. Вялицьк П. Борзун, яка «в 1946 р. одна з перших подала заяву в колгосп. В останньому часі – активна колгоспниця» [7]. В окремих випадках при ліквідації ініціаторів утворення колгоспів застосовувалася колективна відповідальність. Наприклад, БСБ Д. Римарчука («Неситого») в с. Новостав Луцького р-ну вбила сім'ю Стасюків, які першими вступили до колгоспу [35, с.52]. Траплялися досить не типові покарання щодо ініціаторів утворення колгоспів. Зокрема, жителям с. Лоповище Млинівського р-ну С. Антонюку і Д. Малисевичу учасники БСБ С.Скоропачького («Щита») відрубали праву руку [26]. Доходило навіть до братовбивства. Ком. кущової боївки Ф. Лоgetко («Бувалий») з с. Носовиця Дубнівського р-ну арештував і стратив свого брата М. Лоgetка – ініціатора утворення колгоспу [30].

Під ліквідації СБ потрапляли також особи, які заважали іншим саботувати роботу в колгоспах. 11 серпня 1948 р. БСБ «Якова» було знищено активістів колгоспу «30-річчя Жовтневої революції» с.Томахів Гощанського р-ну Й. Беняха і В. Осімчука [14, арк. 6-7]. У «чорних листах» зазначалося : «В той час як селяни втікали від колгоспної роботи, вони активно упорядковували колгоспну господарку» [16, арк. 21]. Траплялося, що колгоспників ліквідували випадково, через певні непорозуміння. Наприклад, в урочищі «Лютня» поблизу с. Воєгоще Камінь-Каширського р-ну працівник машинно-тракторної станції (МТС) виїхав на пагорб, щоб заглушити двигун трактора і затягнути якийсь механізм «з буксира». Той пагорб виявився кривкою з якої вилізли озброєні люди і вбили його [32].

Можна стверджувати, що після 1947 р. протиколгоспні операції становили основну кількість диверсій і терактів БСБ. Зокрема, з 313 операцій, які здійснили підпільники у західних районах Житомир-

ської обл., ними виявилось – 252 [20]. З трьох терактів, які протягом 22-31 червня 1948 р. здійснила БСБ Г. Собчука («Жбурлая») на території Горохівського р-ну, два стосувалися колгоспів [4, арк. 90].

З часом головна увага БСБ перемістилася з ініціаторів утворення до керівництва колгоспів. Так, 16 листопада 1949 р. БСБ «Клима» було знищено керівництво колгоспу с.Городище Дубровицького р-ну. У звинуваченні вказувалося таке: «За активну працю та настирливе творення колгоспу вищезгадані зістали большевиками призначені на керівні пости. Змагаючи до цілковитого сколективізування, пішли в розріз з інтересами народу, спричинились до фізичного винищення його, дали большевикам підстави до пограбування і тортурування» [10, арк. 50]. Інколи, з метою залякування, вбивства керівників колгоспів відбувалося з особливою жорстокістю. 31 серпня 1949 р. БСБ «Батюшки» вивела в ліс між селами Гута і Малі Голоби голову колгоспу с. Іваномисль Камінь-Каширського р-ну І. Приймака і жорстоко замордували [1, арк. 10]. Його кололи ножами, відрубали ногу, після чого спалили ще живим на багатті [38, с.202].

Для захисту від нападів БСБ головам колгоспів дозволяли мати при собі зброю, яка швидше слугувала для морального заспокоєння, ніж для самооборони. Голову колгоспу ім. Держинського с. Квасилів Рівненського р-ну Г.Сиротинського не врятував від вбивства БСБ 22 лютого 1949 р. «Маузер», який він постійно носив при собі [15, арк.20]. За правильно спланованого СБ арешту зброєю скористатися не вдавалося. При цьому активну допомогу надавали інформатори підпілля. Зокрема, жителька с. Кортеліси Ратнівського р-ну І. Баран восени 1949 р. отримала від керівника Ратнівського райпроводу С. Антонюка («Кузьменка») завдання запросити до себе в гості голову колгоспу М. Костючека, напоївти його горілкою і негайно повідомити повстанців [5, арк. 185]. Як правило, навіть найбільш вдалі теракти СБ лише тимчасово зупиняли колективізацію. Наприклад, 4 вересня 1949 р. в с. Коростятин Гошанського р-ну селянам повернули вже забрану землю [27, с.199]. Подібний випадок відбувся 3 березня 1949 р. в с. Лаврів Луцького р-ну [2, арк. 29]. Проте, це вже не могло змінити ситуацію.

Важливим напрямком протидії СБ вже існуючим колгоспам було знищення їхнього майна [31, с.514-515]. Це підтверджують накази керівництва. Так, А. Маєвський («Уліян») у вересні 1948 р. писав референту СБ Б. Кузьмі («Кайдашу») : «Потрібно знищити МТС, особливо трактори та іншу техніку під час роботи в полі. В антиколгоспну кампанію включити і радгоспи, які потрібно знищити як помістя пар-

тійно-радянської буржуазії. Зокрема під час жнив потрібно палити врожай на полях радгоспів, але так, щоб від цього не постраждало населення...» [28, с. 332-333]. 27 листопада 1948 р. оперативно-військова група Цуманського РВ МВС в криївці референта СБ В. Чепелюка («Перця») виявила листівки з закликом : «Знищуйте весь реманент, що його стягуватимуть до колгоспів. Приводьте в стан непридатності всі будинки, призначені для колгоспних приміщень» [11].

Частину майна колгоспів БСБ намагалися забрати з собою, а те, що залишалося, – знищували. 31 березня 1949 р. в с. Стадники Гошанського р-ну бойовики здійснили напад на колгосп ім. Ворошилова, знищивши 3,5 тон посівного матеріалу (частину розкидали по вулиці, а частину викинули в колодязь) [29, с. 126]. Поширеними були випадки підпалів скирд. Наприклад, 9 листопада 1949 р. БСБ А. Чирука («Барвінка») здійснила це в с.Ставок Костопільського р-ну [17, арк. 61]. Нерідко, для виконання даних завдань СБ використовувала свою агентуру. І. Ваврисевич з с. Маньків Локачинського р-ну за наказом БСБ С. Митюка («Богдана») у серпні 1948 р. влаштував 6 підпалів скирд пшениці і хлівів колгоспників. Цікаво, що одним з потерпілих був його дядько [6, т. 2, арк. 17]. З метою попередження підпалів Волинський обком КП(б)У 24 серпня 1948 р. зобов'язав секретарів РК :

- особисто перевірити стан охорони всіх колгоспів і в першу чергу тих, де є скирди з хлібом і будівлі ;
- до закінчення обмолоту в колгоспах за кожним колгоспом закріпити дільничного уповноваженого чи одного з оперуповноважених РВ МВС, покласти на них особисту відповідальність за стан колективних господарств ;
- у зв'язку з тим, що бойовики, підпалюючи колгоспи, як правило користуються запальними кулями і ведуть обстріл скирд і будівель на відстані, охорону останніх потрібно нести не лише поблизу їх, але й на певній відстані з тим, аби попередити наближення нападників і можливий обстріл;
- для того, щоб зацікавити бійців груп самооборони в колгоспах, по домовленості з правлінням колгоспу встановити бійцям груп самооборони оплату в трудовнях... Роз'яснити, що у випадку підпалу, збитки, перш за все, будуть нанесені самим колгоспникам, оскільки вони не зможуть отримати в потрібній кількості зерна на трудовні [13, арк. 8].

Протиборство двох ворогуючих сторін мало характер своєрідного кривавого «спорту», заручником якого опинилося місцеве селянство. Прикладом цього є промова секретаря Корецького РК КП(б)У Т.

Жукова про організацію колгоспу ім. Перемоги с. Черниця у лютому 1948 р. : «Куркулі казали, що більшовикам у нашому селі колгоспу не організувати, але коли наш партійно-радянський, комсомольський актив усе ж узяв 75 заяв від селян, то бандити вбивають 3-х селян цього села, які подали заяви в колгосп. У відповідь на це ми оформляємо колгосп й беремо курс на суцільну колективізацію цього села, тоді бандити знову вбивають селянина, спалюють 3 господарських будівлі, приміщення сільської ради й правління колгоспу. У відповідь на це ми завершуємо суцільну колективізацію в цьому селі, тоді бандити знову вбивають найчеснішого колгоспника» [19, с. 40]. Тобто на кожен захід однієї зі сторін слідувала негайна реакція іншої.

Незважаючи на масштабні пропагандивні та терористичні заходи, СБ не вдалося зупинити суцільної колективізації. На території Волинської обл. станом на 1948 р. було утворено 1016 колгоспів, в яких об'єднувалося 81% селянських господарств, а вже через рік колективізація була завершена на 99% [22, 41]. На території Рівненської обл. у 1947 р. налічувалося 180 колгоспів [23, 53], а через два роки вже – 619. На 99.3% було колективізовано Корецький р-н, 97% – Рокитнівський, 95% – Сарненський, 87% – Вербський, 76% – Демидівський і 73.9% – Володимирецький [18, 57]. Тобто, починаючи з середини 1949 р., можна констатувати завершення суцільної колективізації Волині та Полісся. Цікаво, що в західних обл. БРСР вона завершилася лише наприкінці 1952 р. [25, с. 11]. Отже, надзвичайно виснажлива і жорстока боротьба, яку розгорнула СБ проти колективізації Волині та Полісся, зазнала цілковитої невдачі.

Зважаючи на це, з 1950 р. ставлення підпілля до колгоспів змінюється. В. Кук («Леміш») у листі до лідерів закордонних частин (ЗЧ) ОУН у червні того ж року писав : «Хоча ми є проти колгоспної системи, проте силою накидати селянам такий чи інший спосіб господарювання... вважаю було б неправильним» [34, с. 209]. «Боремося проти існуючої соціалістичної системи в економічному житті, але не думаємо повертатися до капіталізму зі всіма наслідками, які він може принести Україні» [37, с. 311]. Різко зменшується кількість диверсійних та терористичних актів, а головним напрямком боротьби обрано «тихий саботаж» і залучення колгоспників до антирадянської боротьби.

Таким чином, протидія СБ ОУН(б) проголошеній радянською владою «суцільній колективізації» здійснювалася на території Волині та Полісся переважно заходами терору та диверсій. Незважаючи на проголошення в ідеологічних документах ОУН лібералізму в економічній політиці і визнання всіх форм власності та методів господарюван-

ня, підпілля особливо вороже поставилося до радянізації села. Адже результатом цього стала б повна втрата оунівським підпіллям своєї матеріальної і соціальної бази. Слід зазначити, що колективізація супроводжувалася жорстокістю, страхіттями і депортаціями населення у віддалені регіони СРСР. Тому протистояння вилилося в безкомпромісну жорстоку боротьбу між місцевим радянським активом і СБ. Як правило, жертвами з обох сторін були безневинні місцеві селяни. Переможцем у цій безкомпромісній боротьбі виявилася радянська влада, яка, користуючись значною перевагою в силах і ресурсах, не бажала рахуватися з жертвами для досягнення своїх цілей.

Джерела та література:

1. Архів УМВС у Волинській області, фонд облікових справ на виселені сім'ї, спр.764. – Тараканця Йосипа Гнатовича : в 3-х томах. – Т.1., 37 арк.
2. Там само, спр.1626. – Гейла Миколи Івановича : в 3-х томах. – Т.1., 41 арк.
3. Архів УСБУ у Волинській області, фонд припинених архівно-кримінальних справ, спр.5002. – Галуха Петра Омеляновича, 175 арк.
4. Там само, спр.8586. – Шостак Олени Афанасіївни, 169 арк.
5. Там само, спр.9233. – Баран Ірини Кузьмівни, 185 арк.
6. Там само, спр.5682. – Ковальчука Муника Давидовича та ін. : в 2-х томах. – Т.1 – 197 арк.; Т.2., 181 арк.
7. Вельма М. Жовтоблакітники без маски / М. Вельма // Сільські новини (Стара Вижівка). – 1977. – 18 січня.
8. Веденєєв Д. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940-1950 – ті роки: Монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
9. Волинський краєзнавчий музей, сф – 952-964. «Чорні листи» кущового проводу СБ Іваничівського р-ну, травень-серпень 1947 р., 12 арк.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.13. Колекція друкованих видань, спр. 372. Т.23. Документи, які характеризують організаційну і практичну диверсійно-терористичну діяльність т.зв. Служби Безпеки, озброєного бандоунівського підпілля в період 1944-1953 рр., 451 арк.
11. Данилюк В. За що загинув «Перець»? / В.Данилюк. // Віче (Луцьк). – 2001. – 16 серпня.
12. Державний архів Волинської області, ф. Р-1, оп.2, спр.83, 200 арк.
13. Там само, спр.103, 262 арк.
14. Державний архів Рівненської області, ф.Р-30, оп.2, спр.118, 24 арк.
15. Там само, спр.113, 28 арк.
16. Там само, спр.116, 78 арк.
17. Там само, ф.Р-2771, спр.4892, 94 арк.

18. Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині : від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями / І. Марчук, А. Жив'юк // Реабілітовані історією. Рівненська обл. – К., Рівне, 2006. – Книга перша. – С.8-78.

19. Жив'юк А. Запровадження більшовицького режиму на Рівненщині: компартійна номенклатура проти населення області (1944 – початок 1950-х років) / А. Жив'юк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк : Вежа, 2009. – Вип.2. – С.35-42.

20. Загривый Е. Бандитам нет прощенья / Е. Загривый, В. Самойлокевич, П. Шлинчак // Зірка надії (Новоград-Волинський). – 1998. – 10 червня.

21. Інформатор. Видання Проводу ОУН на ПЗУЗ. – Ч.2. – 1948 // Архів Центру досліджень визвольного руху, ф.5. – т.10., арк. 183-233.

22. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / ред. П. Тронько. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1970. – 745 с.

23. Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область / ред. П.Тронько. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1973. – 654 с.

24. Ковальчук В. Зради народ не прощає / В. Ковальчук // Прапор Леніна (Ковель). – 1978. – 17 травня.

25. Кравченко И. Социалистическое строительство в западных областях БССР: Мат-лы к объединен. науч. сессии по истории народов Прибалтики послеоктябрьского пер-да / И. Кравченко. – Таллин, 1954. – 16 с.

26. Кузьменко М. Поріддя запродавців / М. Кузьменко // Червоний прапор (Рівне). – 1971. – 10 липня.

27. Літопис УПА. / Ред. рада П. Потічний, Є.Штендера. [та ін.]. – Торонто, 1984. – Т. 10 : Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга третя : 1949–1952. – 435 с.

28. Літопис УПА. Нова серія. / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – К.; Торонто, 2003. – Т. 6: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943-1959). Книга третя: 1948. – 523 с.

29. Літопис УПА. Нова серія. / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] – К.; Торонто, 2003. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ. (1943-1959). Книга четверта: 1949-1959. – 716 с.

30. Логодзінський С. Над тихою Іквою / С. Логодзінський // Червоний прапор (Рівне). – 1971. – 4 серпня.

31. Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1950. Dzialalnosc Organizacji Ukrainskich Nacjonalistow i Ukrainskiej Powstanczej Armii.* – Warszawa : RYTM, 2006. – 720 s.

32. Островець В. Я боровся за Україну / В. Островець // Полісся (Камінь-Каширськ). – 2002. – 17 вересня.

33. Повседневность террора : Деятельность националистических фор-

мирований в західних регіонах СРСР. Західна Україна, лютий – червень 1945 року / Сост. А. Дюков, О. Росов і др. – М., 2009. – Кн.1. – 235 с.

34. Сеньків М. Антиколгоспний рух і УПА / М.Сеньків // Українська Повстанська Армія. У боротьбі проти тоталітарних режимів. – НАН України. Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича. – Львів, 2004. – С.201-209.

35. Удахін П., Шафета П. Останні постріли / П. Удахін, П. Шафета. – Львів : Каменярь, 1983. – 135 с.

36. Федрицький О. Білі-білі берези / О.Федрицький // Червоний прапор (Рівне). – 1972. – 1 грудня.

37. Частий Р. Степан Бандера : мифы, легенды, действительность / Р.Частий. – Харьков : Фолио, 2007. – 382 с.

38. Чередниченко В. Анатомія зради / В. Чередченко. – К.: Політвидав України, 1978. – 334 с.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Михайло Куцин

НОВА ТА НОВІТНЯ ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337–1453)

У статті проаналізовано стан нової та новітньої французької історіографії, присвяченої Столітній війні.

Ключові слова: *Столітня війна, Франція, історіографія.*

В статье проанализировано состояние новой и новейшей французской историографии, посвященной Столетней войне

Ключевые слова: *Столетняя война, Франция, историография.*

The article analyzed the state of new and newest French historiography, devoted the Hundred Years War.

Keywords: *the Hundred Years War, France, historiography.*

Актуальність дослідження полягає, насамперед, у тому, що до аналізу французької історіографії Столітньої війни (1337–1453 рр.) – тривалого військово-політичного конфлікту між двома середньовічними феодальними монархіями – Англійським та Французьким королівством за опосередкованої участі більшості країн Західної Європи – в українській історіографії не вдавався ніхто. Ця проблематика традиційно перебуває у нас на маргінесі. Щоправда, як зазначає французький історик, професор Сорбонни Філіп Контамін, й у Франції на сьогодні ще не створено як бібліографічного покажчика, так і відсутній докладний аналіз праць сучасних французьких істориків, присвячених вказаній проблематиці [3, с. 337]. Спробу такого аналізу він здійснив у відомій монографії «Війна в середні віки» [3, с. 337–385]. Однак на специфіку цього аналізу вплинуло, насамперед, те, що науково Ф. Контаміна цікавить війна як явище середньовічного суспільства в цілому. Відтак Столітня війна для дослідника є лише одним з важливих епізодів [14–17]. У вищезгаданій монографії четвертий розділ присвячено саме XIV–XV ст., де основний акцент автор робить на проблематиці найманства, становлення регулярних армій та розвитку артилерії [3, с. 135–185].

У англійській історіографії свого часу об'ємну бібліографію джерел і наукових праць з історії Столітньої війни впорядкував Крістоф Олменд [7, с. 194–212].

З другої половини XIX ст. до наших днів як англійська, так і французька історіографія, збагачуючись новими дослідженнями, пройшли традиційний для західноєвропейської історіографії шлях – від емпіричної, фактографічної, подійної історії до глобальної, всеохоплюючої синтетичної науки про людину, яка вирішує світоглядні питання про закони історичного розвитку, історичну причинність [1, с. 3; 2, с. 7–8].

Однак у цьому річизиці, при аналізі Столітньої війни, французькі історики не завжди звертали увагу саме на її військово-стратегічні аспекти. На це існували об'єктивні причини: Франція зазнала поразки у франко-прусській війні (1870–1871 рр.) та уклала принизливий Франкфуртський мир, внаслідок якого втратила панівне становище в Європі. Суспільний песимізм не оминув і коло французьких істориків. Однак ініціатором руху за перегляд стану справ у національній історичній науці і привнесення в неї «нового духу» став відомий французький медієвіст Фюстель де Куланж (1830–1899), підтриманий не менш відомими фахівцями-медієвістами – Габрієлем Моно (1844–1912), Гюставом Фаньезом (1842–1927) та, особливо, професором Сорбонни, директором Національного архіву, Шарлем-Віктором Ланглуа (1863–1929) [1, с. 6–7]. Ф. де Куланж, зокрема, закликав не акцентувати на поразках минулого, а навпаки відшукувати базис для виховання мас у дусі національного єднання на ґрунті буржуазно-республіканського ладу [18, с. 6]. Таким прикладом при дослідженні Столітньої війни мав стати подвиг Жанни д'Арк чи здобутки Франції на завершальному етапі конфлікту.

Столітня війна залишила надто глибокий слід в історії Франції, тому цей період неможливо оминати при викладі її середньовічної історії. При цьому традиційно наголошується на умовності визначення цього військового конфлікту власне як «столітнього». Так Ж. Фав'є у своїй відомій праці «Столітня війна» (Париж, 1980) [21] задається питанням з цього приводу: «А чи тривала Столітня війна сто років, чи на цей вік припало всього-навсього декілька послідовних конфліктів, різних за природою і обмежених за локалізацією». «З далекої відстані, яку обирає історик з метою розгледіти тенденції і проаналізувати глибинні зміни в суспільстві, війна є лише одним з багатьох чинників, що обумовлювали як економічну депресію, так і політичне будівництво», – додає дослідник [21, с. 5]. Зрештою він доходить висновку про те, що «конфлікт через спадщину зрештою переріс у зіткнення націй, а сама війна з феодальної перетворилася на монархічну; за віною, де перемагали лучники, слідувала війна де тон задавали гарма-

ти; і їм не менше це був той самий конфлікт, якому епоха, часами змішуючи всі карти, надавала нового обличчя» [21, с. 6].

Відповідну оцінку Столітній війні принагідно давали навіть ті з дослідників, які військовою тематикою не займаються. Так, А. Бенджеббар у своєму нарисі «Історії Франції» [11, с. 55–67] визначає Столітню війну, насамперед, як військово-територіальний, і лише другорядно династичний конфлікт [11, с. 55–56]. Ж. Вердон у праці «Франція в часи Столітньої війни (початок XIV – середина XV ст.)» власне військовій тематиці також відвів не надто багато місця. Його більше цікавили окремі соціальні проблеми війни – суспільна психологія, становище населення на окупованих та сплюндрованих територіях, «жіночий» фактор у відбудові господарства тощо [37]. А. Демуржер, аналізуючи XIV–XV ст. в історії Франції [19], визначав період Столітньої війни як «час кризи та надії» [19, с. 3–4]. Торкаючись принагідно й військової проблематики, він однак не завжди точний у окремих військових аспектах, припускається помітних помилок.

У 1990 р. К. Рейно опублікував результати власного дослідження обсягів військових знищень доби середньовіччя на території Франції, зокрема, часів Столітньої війни [36]. Цей напрям розвивався й надалі, оскільки згодом Філіп Контамін та Олів'є Гужо-Жанін впорядкували й видали збірку добре підкріплених джерелами праць різних авторів, у яких на прикладі окремих регіонів – Лангедоку, Провансу та Нормандії періоду Столітньої війни аналізуються обсяги та роль військових знищень [27].

Ф. Контамін також перевидав й доповнив власними коментарями перше видання «Військової історії Франції» Андре Корвізьєра (Париж, 1715) [25]. Свого часу А. Корвізьєр вважав, що Англія підійшла до Столітньої війни із помітно кращою мобілізацією сил, зміцненням морської потуги, дисциплінованою армією, в чому, на його думку, й полягає суть її військових перемог над Французьким королівством. Францію ж паралізували й дезінтегрували громадянські конфлікти, розлад економіки регіонів, зникнення традиційних торгових маршрутів. Перманентні французькі армії не могли стати вагою проти вагою централізованому англійському війську. Тому природно, коли Карл VII став на шлях докорінної реорганізації та централізації армії, вдосконалення вогнепальної артилерії, результати не забарилися, – констатує автор [25, с. 475–476].

Співпраця та обмін свіжими думками та відкриттями між істориками обох країн виявляється у перекладах та спільних виданнях на-

більш вагомого з доробку обох історіографій. Так, у 1989 р. у Франції Крістіаном Клерком була перекладена й видана відома на Заході праця англійського історика Крістофера Оллменда «Столітня війна. Англія і Франція у війні 1300–1450 рр.» [8]

У 1993 р. у Парижі вийшов друком переклад (з коментарями Ф. Контаміна) книги іншого англійського історика – Дж. Кігана «Анатомія битви» [26]. Автор намагався зрозуміти індивідуальне сприйняття воїнами битви як цілісного військово-політичного та суспільного явища («бойовий дух часу»). Задля цього він обрав незвичний порівняльний метод з аналізом трьох битв різних часів, а відтак і ментальності: при Азенкурі (1415 р.), при Ватерлоо (1815 р.) і на р. Соммі (1916 р.). Висновки Дж. Кігана є цікавими: «Кожен новий конфлікт у порівнянні з попередньою добою є більш вбивчим, оскільки вдосконалення зброї робить її більш ефективнішою та дієвішою, збільшує відстань між сторонами конфлікту». Однак, якщо у битвах нового та новітнього періоду «ворог все рідше бачив ворога», оскільки пряме лобове зіткнення поступово відходить на задній план, то баталії доби середньовіччя вимагали зіткнення «віч-на-віч» (навіть попри широке застосування луків та арбалетів і вдосконалення вогнепальної зброї) [26, с. 211–212]. Аналізуючи битву при Азенкурі (1415 р.), Дж. Кіган принагідно розглядає й історіографію ХІХ ст. стосовно цього питання [26, с. 215]. Автор особливо наголошує на фактах побиття та вбивства французьких полонених з відома (й частково за наказу) англійського короля Генріха V Ланкастера (1413–1422). Саме у цьому, на його погляд, криються докорінні зміни у ментальнісній площині більш пізніх баталій [26, с. 220].

М. Орель, шукаючи причини морального занепаду лицарства у ході Столітньої війни, звернувся до проблеми становлення та диференціації понять шляхетності та благородства, їх суспільного базису [9]. Автор зрештою доходить цікавого висновку про те, що благородство й аристократія іноді були поняттями антагоністичними. Хоча благородство формально передавалося «по крові», однак шляхетність мирного часу часто спустошувалася військовою буденністю, щоденними сценами насильства, мародерства, навіть у ставленні до знаті. На думку М. Ореля, помітний моральний занепад у середовищі лицарства кінця Столітньої війни, зникнення лицарської куртуазності, зрештою звели до початку ХVІ ст. нанівець й саме лицарство, позбавлене свого ідейно-етичного підґрунтя [9, с. 186–187].

Окрему групу досліджень складають праці, у яких Столітня війна є лише частковим тлом для характеристики більш вузького предмету

та об'єкта дослідження (наприклад, персоналій). Так, фундаментальністю відзначається дослідження Ф. Отран, присвячене постаті французького короля Карла V (1364–1380) [10]. Автор на базі значного комплексу джерел доводить непересічність цього правителя, котрий зробив все для того, щоби зміцнити позиції Валуа на французькому престолі і зняти питання нелегітимності династії. Аналізуючи поразки Франції при Кресі та Пуатьє, Ф. Отран звернула увагу на те, що маючи таких досвідчених військових радників, як Бертран дю Геклен, Карл V не здобув жодної суттєвої військової перемоги. Причину вона вбачає в прислуховуванні короля до порад «військових лестивців» з його власного оточення, а не до справжніх фахівців [10, с. 654–657].

П. Буллі у монографії, присвяченій постаті іншого французького короля – Карла VII (1422–1461), насамперед зазначає вкрай складне військово-політичне становище Французького королівства після битви при Азенкурі (1415 р.). За бездіяльність і безпорадність періоду найважчої кризи 1417–1428 рр. він іронічно називає Карла VII «королем чудес», «безневинним споглядачем злочинів, які примножувалися в його оточенні» [13, с. 278–280].

Ж. Мінуа також ґрунтовно дослідив життєвий шлях та військову кар'єру Бертрана дю Геклена [30]. Його персонаж не є ідеалізованим ідеалом французького лицарства (як у попередніх дослідників), а навпаки постає нетиповим воєначальником доби середньовіччя, радником короля, що завжди знає як вести битву чи застати противника зненацька. У 2008 р. в Парижі побачила світ і праця Ж. Мінуа «Столітня війна» [31], у якій автор схильний вбачати значення цього «нескінченного конфлікту», насамперед, у тому, що це була «перша європейська війна, яка ознаменувала перехід від середньовічного християнства до Європи націй, яка вдосконалила військову техніку і поставила її на службу французькому абсолютизму» [31, с. 10–11]. Загальноєвропейське значення Столітньої війни полягає ще й в тому, що «вона призвела до істотного перевороту у мові, культурі, психології, ставши кузнею національних ідентичностей європейських країн, особливо Франції і Англії», – додає далі автор [31, с. 13].

Бібліографія постаті Жанни д'Арк на сьогодні налічує понад 500 позицій [29], однак військовий аспект її діяльності, а також бойові дії періоду 1428–1431 рр. висвітлюються здебільшого принагідно. З цього масиву можна було б виділити монографію Ж. Бордонове, котрий намагався дати належну оцінку військовому таланту та впливу Жанни д'Арк на хід Столітньої війни [12]. Але цей дослідник «великих історичних міфів» (як він сам себе називає, оскільки займається ще

й Хрестовими походами, Альбігойськими війнами та Орденом Тамплієрів [12, с. 5]) уникає формування наукового апарату, покликів на джерела, що перетворює його дослідження на науково-популярний твір з елементами роману.

Професор Режин Перну, одна з найвідоміших французьких дослідниць діяльності Жанни д'Арк, аналізувала у одній з перших своїх монографій вплив Орлеанської Диви на перебіг останнього періоду Столітньої війни [32]. Провідною у автора є думка про те, що «ця тендітна дівчина в політичному і психологічному контексті врятувала Францію й приборкала амбіції англійців» [32, с. 119]. У наступних своїх працях вона прямо називає Жанну д'Арк «відвойовницею Франції» [33].

Також слід виокремити праці, у яких аналізується суспільно-політичне становище окремих французьких міст під час англійської окупації. Так П. Ля Каше досліджував наслідки англійської військової присутності в Руані у 1419–1449 рр. [28]

Не втрачають актуальності на сьогодні й праці відомого французького історика Етьєна Перруа, котрий, досліджуючи Столітню війну в цілому [34], згодом вдався до аналізу прибутковості цієї війни для заможних верств (на прикладі графів Деніа) [35]. Зокрема, його монографія «Столітня війна» була перевидана у 2002 р. у Санкт Петербурзі (Росія) [5].

К. Гайє досліджував індустрію та ринок військового виробництва у Франції у XIII–XV ст. [24]

Х. Дюбле у одній із своїх статей проаналізував шляхи модернізації французької артилерії від часів правління Карла VII до початків правління Людовіка XI (1437–1469) [20]. Ж.Ф. Фіно також написав оглядову статтю про розвиток у Франції артилерії в XV ст. [22]. А загалом цього автора більш цікавили проблеми розвитку французької фортифікації загалом, та доби Столітньої війни зокрема (конструктивні особливості, способи облоги, штурму та організації відсічі) [23].

В цілому сучасна французька історіографія, хоча й надто різнопланова, все ж тяжіє до психологічного переосмислення подій Столітньої війни, з особливим акцентом на людський чинник. Сучасний російський історик Ю. Малінін зазначає з цього приводу у одній із своїх статей, що «французькі історики є одноставними у тому, що будь-яке історичне дослідження має бути психологічним і будь-який історик має поводитися як соціальний психолог» [4, с. 326–327]. Це узгоджується із домінуючим у наш час у західноєвропейській історіографії напрямом соціо-демографічних досліджень, навіть коли йдеться про військову історію.

Характерною особливістю цієї історіографії є й те, що орієнтована здебільшого на цей напрям, вона значно поступається англійській за обсягами й широтою охоплення власне військової тематики. Кидається у вічі також більша зосередженість й акцентування на останніх, переломних й переможних для Франції, періодах Столітньої війни, особливо часі діяльності Жанни д'Арк.

Автор статті не претендує на всеохопність, а лише оглядово окреслює основні напрямки досліджень сучасних французьких істориків Столітньої війни. Більш комплексний аналіз цього доробку ще на часі.

Джерела та література:

1. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX ст. – 80-ті роки XX ст.) / Л.В. Таран. – К., 1991. – 103 с.
2. Далин В.М. Историки Франции XIX – XX вв. / В.М. Далин. – М., 1981. – 328 с.
3. Контамин Ф. Война в средние века / Ф. Контамин / Пер. с фр. Ю.П. Малинина, А.Ю. Карачинского, М.Ю. Некрасова; под ред. Ю.П. Малинина. – СПб, 2001. – 416 с.
4. Малинин Ю.П. Проблемы исторической психологии в современной французской историографии / Ю.П. Малинин // Малинин Ю.П. Франция в эпоху позднего средневековья. Материалы научного наследия. – СПб, 2008. – С. 319–327.
5. Перруа Э. Столетняя война / Э. Перруа / Пер. с фр. М.Ю. Некрасова. – СПб, 2002. – 480 с.
6. Фавье Ж. Столетняя война / Ж. Фавье / Пер. с франц. М.Ю. Некрасова. – СПб, 2009. – 656 с.
7. Allmend C.T. (ed.) Society at War. The Experience of England and France during the Hundred Years War. / C.T. Allmend. – Edinburgh, 1973. – 282 p.
8. Allmand Ch. La guerre de Cent Ans. L'Angleterre et la France en guerre 1300-1450. / Traduit de l'anglais par Christian Clerc. / Ch. Allmand. – Paris, 1989. – 284 p.
9. Aurell M. La noblesse en Occident (Ve-XVe siècle) / M. Aurell. – Paris, 1996. – 194 p.
10. Autrand F. Charles V. / F. Autrand. – Paris, 1994. – 903 p.
11. Bendjebbar A. Histoire de la France / A. Bendjebbar. – Paris, 1986. – 163 p.
12. Bordonove G. Jeanne d'Arc et la guerre de Cent Ans / G. Bordonove. – Paris, 1994. – 451 p.
13. Bully P. Charles VII, le «roi des merveilles» / P. Bully. – Paris, 1994. – 339 p.
14. Contamine Ph. Les armées française et anglaise à l'époque de Jeanne d'Arc / Ph. Contamine // Revue des Sociétés savantes de haute Normandie. Lettres et sciences humaines. – Rouen, 1970. – P. 7–33.

15. Contamine Ph. Guerre, Etat et societe a la fin du Moyen Age. Etudes sur les armees de rois de France (1337–1494) / Ph. Contamine. – Paris–La Haye, 1972. – 415 p.

16. Contamine Ph. Les companies d'aventure en France pendant la guerre de Cent ans / Ph. Contamine // Melanges d'Ecole française de Rome. Moyen Age, Temps modernes. – 1975. – № 87. – P. 365–396.

17. Contamine Ph. Crecy (1346) et Azincourt (1415): une camparaison / Ph. Contamine // Divers aspects du Moyen Age en Occident. Actes du Congres tenu a Calais en septembre 1974. – Calais, 1977. – P. 29–44.

18. Coulange F. De la maniere d'ecrire d'histoire en France et en Allemagne / F. Coulange // Questions historique. – Paris, 1893. – P. 4–12.

19. Demurger A. Temps de crises, temps d'espoirs. XIVE – XVe siècle. Nouvelle histoire de la France médiévale. / A. Demurger. – Paris, 1990. – T. 5. – 383 p.

20. Dubled H. L'artillerie royale française a l'époque de Charles VII et au debut du regnes Louis XI (1437–1469) : les frères Bureau / H. Dubled // Memorial l'Artillerie française. – Paris, 1976. № 50. – P. 555–637.

21. Favier J. La Guerre de Cent Ans / J. Favier /. – Paris, 1980. – 556 p.

22. Fino J.F. L'Artillerie en France a la fin du Moyen Age / J.F. Fino // Gladius. – Paris, 1974. – P. 13–21.

23. Fino J.F. Forteresses de la France medievale. Construction-Attaque-Defence / J.F. Fino. – Paris, 1977. – 534 p. [Тут, зокрема, міститься докладний аналіз бібліографії питання. – P. 489–529].

24. Gaier C. L'industrie et le commerce des armer dans les anciennes principautes belges du XIII-e a la fin du XV-e siècle / C . Gaier. – Paris, 1973. – 288 p.

25. Histoire militaire de la France / Sous la direction d'André Corvisier, P.U.F., – Paris. T. I. Des Origines à 1715, sous la direction de Philippe Contamine. – Paris, 1992. – 632 p.

26. Keegan J. Anatomie de la bataille / J. Keegan. – Paris, 1993. – 324 p.

27. La Guerre, la violence et les gens au Moyen Age: t. I. Guerre et violence / Sous la direction de Philippe Contamine et Olivier Guyot-Jeannin – Paris, 1996. – 366 p.

28. Le Cacheux P. Rouen au Temps de Jeanne d'Arc et pendant l'occupation anglaise (1419–1449) / P. Le Cacheux. – Rouen–Paris, 1931. – 322 p.

29. Les compagnons d'Armes de Jeanne d'Arc // <http://pagesperso-orange.fr/jean-claude.colrat/bibliographie.htm>

30. Minois G. Du Guesclin. / G. Minois. – Paris, 1993. – 518 p.

31. Minois G. La Guerre de Cent Ans. / G. Minois. – Paris, 2008. – 650 p.

32. Pernoud R. Jeanne d'Arc et la guerre de Cent Ans / R. Pernoud. – Paris, 1990. – 127 p.

33. Pernoud R. Réhabilitation de Jeanne d'Arc, reconquête de la France / R. Pernoud. – Monaco, 1995. – 154 p.

34. Perroy E. La Guerre de Cent ans: / E. Perroy. – Paris, 1945. – 432 p.

35. Perroy E. Gras profits et rançons pendant la guerre de Cent ans: l'affaire du comte de Denia / E. Perroy // *Mélanges de histoire du Moyen Age dédiés à la mémoire de Louis Halphen*. – Paris, 1951. – P. 573–580.

36. Raynaud C. La violence au Moyen Age. XIIIe-XVe siècle, d'après les livres d'histoire en Français. / C. Raynaud. – Paris, 1990. – 354 p.

37. Verdon J. Les Françaises pendant la guerre de Cent Ans (début du XIVe siècle – milieu du XVe siècle) / J. Verdon. – Paris, 1991. – 287 p.

Володимир Перерва

АДМІНІСТРАЦІЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В М. САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ

У статті подано огляд документального матеріалу із церковних фондів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, які можуть слугувати джерелами для вивчення статусу, складу, повноважень та ініціатив органів управління церковнопарафіяльними школами Волинської єпархії ХІХ – початку ХХ ст. Цінність цих джерел полягає в їх унікальному внутрішньому змісті та малодоступності для більшості українських дослідників. Більшість таких документів не мають аналогів в українських архівах, а частина їх позначена грифом «Цілком таємно». Саме такі фондові збірки є важливим джерелом вітчизняної історії і тому їх освоєння та використання автор вважає необхідним для всебічного вивчення історії освіти в Україні.

Ключові слова: Святейший Синод, Волинська єпархія, училищна рада, церковнопарафіяльна школа, архієрей, органи управління, архівний документ, історичне джерело.

В статтє подано обозрение документального материала из церковных фондов Российского государственного исторического архива в г. Санкт-Петербурге, которые могут быть источниками для изучения статуса, состава, полномочий и инициатив органов управления церковноприходскими школами Волинской епархии ХІХ – нач. ХХ в. Ценность этих источников заключается в их уникальном содержании и малодоступности для большинства украинских исследователей. Большинство таких документов не имеют аналогов в архивах Украины, а часть их обозначены грифом «Совершенно секретно». Именно такие фондовые собрания выступают важным источником отечественной истории и потому их использование автор считает необходимым для всестороннего изучения истории образования в Украине.

Ключевые слова: Святейший Синод, Волынская епархия, училищный совет, церковноприходская школа, архиерей, органы управления, архивный документ, исторический источник.

The article deals with the examination of the documents from the church funds of the Russian State Historical Archives in St. Petersburg, which can be used as the sources for the study of the status, structure, powers, initiatives of the directing bodies of parish schools in Volinsk eparchy in the XIX – beginning of the XX century. The value of these sources is their inherent content and inaccessibility for the most of Ukrainian investigators.

The majority of such documents haven't got any analogues in Ukrainian archives, and the certain part of them is marked as «top secret». Exactly these fund collections are the important source of the native history and that's why the study and use of them are considered by the author to be necessary for the detailed study of the history of education in Ukraine.

Key words: Holy synod, Volyn eparchy, school council, parish school, directing bodies, archives document, historical source.

Всебічна підготовка майбутніх фахівців-істориків передбачає вивчення історії розвитку освіти, передусім шкільної. Остання ж в Україні має рельєфно виражений регіональний характер – зокрема, на Волині (як і на Правобережжі в цілому) у вищезначений період помітно переважали церковнопарафіяльні школи, котрі становили абсолютну більшість. Але в монографічних виданнях – як у дореволюційних, так і в сучасних, парафіяльному шкільництву зазвичай приділяється мінімум уваги. Історики часів Російської імперії мало враховували регіональну специфіку української освітньої історії, котра далеко не завжди вписувалася у загальноросійську парадигму [1, с. 3-18; 2, с. 512-522]. У радянський час про парафіяльні школи якщо й згадували, то виключно у негативному ключі [5, с. 69-70]. Сучасні дослідники освітньої діяльності духовенства зазвичай спираються на опубліковані джерела і мало використовують свіжу документальну інформацію, якою так багаті вітчизняні та закордонні архівні зібрання [53, с. 2-6].

Церковна ієрархія в усі часи свого існування передбачала суворий централізм. Тому вагомі питання життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл правобережних губерній найчастіше вирішували у Санкт-Петербурзі. Відповідно, особливого значення набуває залучення до досліджень історії освіти обширних джерельних матеріалів з архівосховищ Росії. Ці історичні документи нерідко доносять до нас

унікальну інформацію, яку неможливо розшукати у фондах українських архівосховищ. Певна частина з них позначена грифом «Цілком таємно», що теж подекуди зумовлює їхню присутність виключно у архівах колишньої імперської столиці.

Абсолютна більшість цих надзвичайно цінних документів з об'єктивних причин є недоступними або ж малодоступними для більшості українських дослідників. «Стратегічний» характер петербурзького джерельного масиву зумовлює ту обставину, що чималий обшир церковних фондів присвячено саме проблемам керівних органів церковного життя – в тому числі і тих, котрі визначали засади життєдіяльності церковнопарафіяльних шкіл. Тому метою нашого дослідження є часткове залучення до наукового обігу тих документів Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі, котрі висвітлюють склад, функції, повноваження управлінської вертикалі, що керувала розвитком церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії.

Джерела з історії парафіяльної освіти Волині у зазначеному архіві розпорошено по кількох фондах. Найбільш важливі їх масиви зберігаються у фонді Святійшого Синоду Руської Православної Церкви (№796) та Училищної Ради при ньому (№803). У першому з них пошук джерел з цієї теми може розтягнутися не на один рік, а от у фонді Училищної Ради вони розташовані більш концентровано і «українська» частка тут є вельми помітною та рельєфно виділяється серед загальноімперських матеріалів. Пошук необхідних документів полегшується чіткою структурою фонду Училищної Ради. Він містить 21982 діючі одиниці зберігання, що датовані періодом 1871-1918 рр. і об'єднуються у 17 описів, один з яких є недіючим.

Документальний масив розподілений по описах вельми нерівномірно. Так, в останньому 17-му описі міститься лише 140 одиниць зберігання, а в 2-му – 2505 справ. Кількісна нерівномірність доповнюється якісною різноманітністю. Більшість справ цього фонду є порівняно невеликими за обсягом (3-10 аркушів), проте зустрічаються і об'ємні статистичні звіти, що налічують сотні аркушів.

Крім того, простежується чітка систематизація справ за описами та за хронологією. Приміром, 16-й опис містить в собі виключно статистичні звіти окремих єпархій Руської Православної Церкви, що розташовані у хронологічному порядку; 13-й є збіркою справ канцелярії ревізора церковнопарафіяльних шкіл тощо.

Фонд синодальної Училищної Ради ілюструє діяльність всіх посадових осіб та органів влади, котрі мали хоча б мінімальну причетність

до керівництва шкільним життям Волині. До таких передусім відносяться російський монарх, підлеглий йому Святійший Синод на чолі з обер-прокурором та синодальна Училищна Рада. Нижче за ієрархічною підлеглістю були розташовані Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, повітові відділення єпархіальної ради, повітові й окружні ревізори, завідувачі церковнопарафіяльних шкіл (вони ж були настоятелями відповідних парафій).

Волинська єпархія у пореформену епоху стабільно значилася в числі лідерів за кількістю церковнопарафіяльних шкіл. У 1900 р. на Волині налічувалося 1452 такі школи [50, арк. 1], а в 1913 р. – на одну більше [51, арк. 2-3]. При цьому Правобережжя України помітно виділялося загальною кількістю навчальних закладів, підпорядкованих церковній владі. Це особливо було помітно у роки «шкільної революції» 60-х років XIX ст., коли три правобережні губернії були взірцем розвитку даної галузі. «Вслед за Киевской и Волынской епархиями к концу (1860) года подсчитали число школ и другие епархии. Расцвет начался на Юго-Западе, во внутренней же России дело шло туго. В 1860 году Волынская епархия считала 1055 школ, Подольская – 1263; в то же время Костромская – 12, Саратовская – 3, Тульская – 1» – зазначалося в одному з офіційних дореволюційних видань [3, с. 648].

Значна кількість навчальних закладів та її інтенсивне зростання спонукали державну владу пильно стежити за розвитком подій у даній галузі. Тому не дивно, що на парафіяльне шкільництво регіону звертали увагу навіть імператори. Так, в перше десятиліття «шкільної революції» монарху з подачі київського генерал-губернатора О. Безака довелося розглядати проект виселення православного духовенства трьох правобережних єпархій та заміни його священиками з великоросійських губерній [7, арк. 30-54]. Зусиллями прогресивних ієрархів цей проект Олександром II було відхилено й волинські церковнопарафіяльні школи залишилися при своїх наставниках [4, арк. 22-23]. У подальшому особиста причетність монархів до шкільного життя Волині була епізодичною. Так, російські правителі регулярно видавали розпорядження про асигнування бюджетних коштів на утримання парафіяльних шкіл Правобережжя [22, арк. 1-3] або ж щодо безкоштовного виділення казенних земель чи лісів для цих же закладів [27, арк. 12-15; 9, арк. 1-4]. Один з імператорських указів, надісланих у кожен школу Волині, регламентував порядок отримання дозволу на присвоєння школі імені імператора чи членів його родини [38, арк. 1].

Деколи монарші розпорядження регламентували й життя окремих

навчальних закладів Волинської єпархії. Приміром, у 1890 р. імператор Олександр III видав указ про усунення незручностей, які були наслідком розташування зразкової церковнопарафіяльної школи м. Житомира у споруді Волинського жіночого училища [16, арк. 1-4]. У 1894 р. розпорядженням того ж монарха у с. Пальче Дубенського повіту споруда «бывшого этапа» була передана місцевій парафії для розташування там церковноприходської школи [23, арк. 1-3]. Наступного 1895 р. російський імператор поцікавився в обер-прокурора Святійшого Синоду РПЦ, чому в губерніях Правобережжя відбувається процес зростання кількості церковнопарафіяльних шкіл на тлі скорочення числа державних навчальних закладів, що суперечило загальнодержавній тенденції. У одному зі звітів зазначалося, що «такое уменьшение народных училищ Министерства народного просвещения крайне нежелательно, так как Юго-Западный край, благодаря разнородному населению, находится в исключительном положении: здесь легко распространяется с одной стороны латинско-польская пропаганда, а с другой еврейская и немецкая обособленность, борются с которыми путем церковноприходских школ затруднительно и даже невозможно» [25, арк. 2]. Обер-прокурор, зібравши місцеву статистичну інформацію, доповів монарху, що ситуація далека від критичної і церковнопарафіяльні школи Волині успішно справляються з «продвижением русского дела в Юго-Западном крае». Більше того, синодальний адміністратор був переконаний, що церковні школи куди більше сприяють боротьбі з колонізацією краю, ніж міністерські. Про це свідчив той факт, що в 1895 р. у православних церковнопарафіяльних школах Волині та Поділля дітей-католиків навчалось не менше, а то й більше, ніж у державних [25, арк. 4]. Це мало активно сприяти асиміляції католицької меншини, адже саме в приходських школах був помітним місіонерський ухил освіти.

Святійший Синод вельми рідко брався розглядати церковношкільні справи, адже для цього існувала синодальна Училищна рада. Втім, суто синодальні справи також зрідка стосувалися Волині. Зазвичай це одиниці зберігання, присвячені нагородженню духовенства Синодом за успіхи в розвитку церковної освіти [8, арк. 1-22].

Значно більше «волинських» справ залишила після себе діяльність синодальної Училищної Ради при Святійшому Синоді РПЦ. Вона володіла вельми різноманітними повноваженнями, а тому спектр заголовків вищеназваних справ є також дуже широким. Серед цих документів значну групу становлять дозволи на асигнування коштів для тієї чи іншої потреби шкільного життя Волині. Синодальна Учи-

лищна рада організувала особливі комісії, що займалися пошуком джерел фінансування парафіяльної освіти [12, арк. 1-5]; здійснювала контроль за розподілом Волинською єпархіальною училищною радою бюджетних коштів [14, арк. 1-7] та дозволяла залучати їй кошти з бюджетів інших відомств [17, арк. 1-6]; надавала додаткові кошти для заохочення волинських педагогів [52, арк. 1-67]; вирішувала питання про фінансування будівництва окремих шкіл тощо. До останньої групи належать десятки справ училищного фонду. Це, наприклад, справи про асигнування 7200 крб. на спорудження школи у Овручі [48, арк. 1-6]; фінансову допомогу для будівництва у Ковелі школи з приміщенням повітового відділення Волинської училищної ради [47, арк. 1-7] і т. п.

Поряд зі справами матеріально-фінансового характеру в училищному фонді зберігається значна кількість організаційних справ, котрі характеризують даний аспект діяльності шкільної адміністрації. Приміром, у 1888 р. столична Училищна рада вирішувала питання про відкриття зразкової церковнопарафіяльної школи та вчительських курсів при Волинському училищі духовного відомства [11, арк. 1-18]; розглядала можливість безкоштовного забезпечення підручниками чеських шкіл Волині [10, арк. 1-3] і санкціонувала ретельне вивчення матеріальних потреб цих шкіл [15, арк. 1-2; 28, арк. 1-5]. У 1893 р. нею ж вживалися організаційні заходи щодо заснування для вчителів Волині сільськогосподарських курсів при двокласній церковнопарафіяльній школі у Житомирі [18, арк. 1], а наступного року рада приймала участь в організації скликання в Києві педагогічного з'їзду [21, арк. 1-7].

В окрему групу можна виділити так звані «дозвільні» справи, присвячені санкціонуванню тих чи інших заходів у волинських школах. Серед них найбільше справ присвячено видачі дозволів на про ведення народних читань у школах чи хатах-читальнях. Втім, певна кількість таких документальних збірок не має формалізованого характеру та відображає певні новаторства навчально-виховного процесу парафіяльних шкіл. Так, у 1898 р. синодальна рада на прохання волинських колег прийняла рішення про надання можливості викладання у приходських навчальних закладах таких не зовсім церковних предметів, як малювання, креслення, географія тощо [31, арк. 1-8].

Документи училищного фонду досить широко ілюструють освітньо-організаторську діяльність волинських архієреїв, які були ключовими фігурами місцевої ієрархії. Освітнянські заходи волинських владик простежуються від часів «шкільної революції» у 60-х роках

XIX ст. до останніх років існування Російської імперії. Найбільш цікаві справи стосуються ролі волинських архієреїв у конфлікті церковного та міністерського (державного) шкільних відомств, під час якого світські інспектори шкіл намагалися силоміць відбирати школи у Церкви та перетворювати їх на державні [4, с. 21-26].

Зокрема, в 1866 р. міністр народної освіти Росії граф Д. А. Толстой надіслав правобережним архієреям проект литовського митрополита, котрий передбачав об'єднання шкіл двох відомств під егідою міністерства. Але всі три архієреї Південно-Західного краю категорично виступили проти таких інтеграційних заходів. Київський митрополит Арсеній (Москвін) вирушив до Санкт-Петербурга і став використовувати всі свої зв'язки при імператорському дворі з метою недопущення відібрання шкіл у Церкви. В цьому київський архієрей користувався підтримкою волинського владика. «О мнени митрополита литовского относительно слияния церковноприходских и народных школ министр народного просвещения сообщал и архиепископу Волынскому. Последний также отклонил слитие от Волынской епархии, выставив на вид, что церковноприходские школы при всех своих недостатках, происходящих от скудости материальных средств, удовлетворяют потребностям народа и что они дают народному образованию направление религиозно-нравственное и русско-патриотическое, а это в настоящее время должно составлять главное достоинство народных школ» – сповіщалося в одному із синодальних документів [7, арк. 87].

Втім, у подальшому позиція волинських архієреїв стала більш компромісною. Коли міністерство народної освіти у 1870 р. стало наполегливо вимагати у ієрархів санкціонування інспекторського контролю над церковними навчальними закладами, київський та подільський архієреї рішуче відкинули домагання світських чиновників. Волинський архієпископ Агафангел не погоджувався з такою позицією сусідніх владик. Він написав до Санкт-Петербурга досить характерного листа, який наводимо нижче:

«Об отношениях инспекторов народных училищ к церковноприходским школам по Волынской губернии имею честь уведомить Вас, Милостивый Государь, что так как по силе Высочайшего повеления, последовавшего в 18-й день января 1862 года учрежденные ныне и впредь учреждаемые духовенством училища должны оставаться в заведовании духовенства с тем, чтобы министерство народного просвещения оказывало содействие в преуспевании оных по мере возможности, то я полагал бы: не подчиняя церковноприходские школы надзору инспекторов народных училищ с влиянием их на распоряжения духо-

венства подобным тому, какое они имеют на народные училища, допустить участие сих инспекторов в деле церковноприходских школ в качестве споспешников народного образования, имеющих право вникать в нужды церковноприходских школ, поверять успехи учеников, давать советы наставникам и ходатайствовать пред кем следует о доставлении церковноприходским школам более удобств в отношении как материальном, так и нравственном, но с тем, чтобы инспекторы посещали церковноприходские школы только в учебное время, и не иначе, как с местными благочинными и о последствиях своих посещений заключали акты, подписанные ими и благочинными» [6, арк. 5].

Поміркованість позиції волинського архієрея спричинила ще більшу активність державного освітянського відомства. Це змусило владу забрати свої слова назад і світські чиновники так і не дістали можливості здійснювати контроль над церковнопарафіяльними школами Волині.

Втім, волинські архієреї здійснювали адміністрування церковноприходських шкіл і тоді, коли не було особливих міжвідомчих конфліктів. При цьому вони протягом десятиліть виступали сполучною ланкою між Житомиром та Санкт-Петербургом, виносячи на обговорення вищого органу різноманітні волинські справи. Одна з останніх таких справ виникла у 1913 р. внаслідок клопотання волинського владика щодо «принятти отчужденного Кременецкою городскою думою участка земли для постройки здания Туникской школы» [40, арк. 1-3].

Вагомий пласт документального матеріалу залишили після себе Волинська єпархіальна училищна рада та єпархіальний ревізор церковнопарафіяльних шкіл, котрі були адміністративними органами губернського рівня. Волинська училищна рада досить часто порушувала перед колегами із Санкт-Петербурга ті питання, котрі їй було не просто вирішити без втручання вищих органів влади різних відомств. Тому справи цього єпархіального органу мають таку ж широку тематику, як і синодальної Училищної ради.

Зокрема, Волинська єпархіальна училищна рада турбувала аналогічний столичний орган з приводу присвоєння імен приватних осіб різним школам [26, 2-5]; клопотала про використання на потреби церковних шкіл коштів, пожертвованих місцевими меценатами на школи інших відомств. Так, у 1899 р. тасмний радник А. Ф. Вороніхін заповів 1000 крб. для державної школи у с. Лішні Кременецького повіту, але такої школи там довго не відкривали і рада визнала за можливе порушити питання про використання цих коштів на потреби місцевої церковної школи [32, арк. 1-3]. Наступного року на

прохання волинського адміністративного органу в синодальній раді розглядали справу про землю, подаровану княгинєю Гагаріною одній з волинських державних шкіл. На ній було заплановано відкриття не міністерського, а церковного навчального закладу [36, арк. 1-3]. Такі міжвідомчі метаморфози не могли здійснюватися без санкції із Санкт-Петербурга.

Помітну групу становлять справи, у яких Волинська єпархіальна училищна рада виступає ініціатором відкриття вищого типу церковнопарафіяльних шкіл – двокласних [42, арк. 1-3; 43, арк. 1-9]. Деколи до таких кроків волинських шкільних адміністраторів активно спонукали місцеві землевласники, котрі ставили відповідні питання перед синодальним органом. Так, наприклад, вчинила власниця м. Дружкополя Володимир-Волинського повіту В. Масалітілова [33, арк. 1-3] та статський радник із Сарн Дерюгинін [46, арк. 1-3]. Поряд із такими типовими справами неординарним явищем виглядають порушені волинською радою справи щодо відкриття у 1905 р. місіонерської школи у с. Янушівці Новоград-Волинського повіту [45, арк. 1-3]; боротьби з революційною пропагандою у Житомирській церковно-учительській школі [52, арк. 1-17]; влаштування народних читань у окремих парафіяльних школах [29, арк. 1-2]; відкриття при школах Новоград-Волинського повіту бібліотек з присвоєнням їм імені Ф. Павленка [39, арк. 1-2] тощо. Разом з тим, Волинська єпархіальна училищна рада часом виступала і об'єктом нарікань волинських діячів освіти, котрі подавали на неї скарги до петербурзької ради. Так, у 1900 р. дії волинської училищної ради оскаржував у столиці завідувач парафіяльної школи с. Помарок Луцького повіту Федір Кушевич [34, арк. 1-2].

Петербурзькі документи ілюструють й діяльність єпархіальних та повітових ревізорів церковнопарафіяльних шкіл. У 1893 р. в синодальній Училищній раді розглядали питання про заснування вищезазначених посад у тих губерніях, в яких не існувало земських органів – у тому числі й Волинській [19, арк. 1-28]. І з тих пір столичне шкільне керівництво регулярно мало справи з ревізорами – зокрема, щороку приймало від них досить обширні звіти про стан шкільної справи у ввірених їм губерніях. У 1896 р. з ініціативи столичної ради у Волинській губернії було засновано посаду помічника єпархіального ревізора – його існування було необхідним з огляду на значний обсяг єпархії та непрості рельєфи [24, арк. 1-12].

Останні дошкуляли й повітовим ревізорам, котрим нерідко доводилося вести напівкочовий спосіб життя, оглядаючи школи повіту. Шкільні керівники повітів Волині часом скаржилися на свої пробле-

ми до синодальної училищної ради, обходячи київське начальство. «По причине обширности и разбросанности уезда, отсутствия во многих местах более или менее удобных дорог и путей сообщения все школы при всем желании и старании посетить не смог», – писав ревізор з Новограда-Волинського [50, арк. 7].

Якщо ж врахувати, що в окремих повітах Волині налічувалося по півтори сотні шкіл, то за рік навіть при наявності якісних доріг всі навчальні заклади повіту було оглянути непросто. Оглядати ж доводилося в будь-яку пору року, що ще більше додавало проблем та скарг. «Погода во все время, когда необходимо было посещать школы, обыкновенно такая, что 2-3 дня после дождя и непролазной грязи сменяются 2-3 днями мороза и если в дождливые дни лошади тонули, то в дни мороза не могли сделать нескольких верст, ломая ноги на промерзшей грязи», – писав до столиці заславський повітовий спостерігач («наблюдатель») шкіл [50, арк. 9 зв.].

В училищному фонді зберігається чимало документів, присвячених матеріальному забезпеченню повітових ревізорів. Приміром, у 1900 р. синодальна рада розглядала питання щодо забезпечення єпархіальних та повітових ревізорів безкоштовним житлом [35, арк. 1-10]. А в 1904 р. було прийнято рішення про надання ревізорів Острозького повіту о. Михаїлу Тучемському одноразової матеріальної допомоги в розмірі 200 крб. [44, арк. 1-7].

Значною різноманітністю характеризуються прохання окремих завідувачів церковнопарафіяльних шкіл, котрі «шукали правди» у столичних органах влади. Це клопотання про видачу вчительських свідоцтв вчителям-іновірцям [20, арк. 1-5], скарги на самоуправство світських органів влади відносно церковнопарафіяльних шкіл [30, арк. 1-2], рапорти про застосування тілесних покарань у церковних навчальних закладах [37, арк. 1-3], доноси «по поводу установившихся будто бы близких отношениях» між вчителями та вчительками [41, арк. 1-2] чи «о неблагоприятных поступках и развратном влиянии» окремих світських вчителів у церковнопарафіяльних школах [13, арк. 1-2] тощо.

Загалом тематична різноманітність документальних зібрань церковних фондів Російського державного історичного архіву доповнюється їх високою інформативною цінністю. Значна частина документів існує в єдиному екземплярі. Поряд із сухими статистичними звітами в справах архіву можна розшукати велику кількість невідомих історикам відомостей, що зайвий раз підкреслює необхідність їх опрацювання для написання повноцінної історії освіти України.

Джерела та література:

1. Бунге И. К вопросу о народном образовании в России / И. Бунге. – К., 1901. – 49 с.
2. Григорьев В. В. Исторический очерк русской школы / В. В. Григорьев. – М., 1900. – 624 с.
3. История Православной Церкви в XIX веке / Под ред. Н. Рункевича. – М., 1901. – Т. 2. Славянские Церкви. – 758 с.
4. Перерва В. С. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст./ В. С. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.
5. Поліщук М. С. Стан початкової народної освіти на Правобережній Україні в 60-90-х рр. XIX ст./ М. С. Поліщук // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 69-75.
6. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА СПб.), ф. 733, оп. 170, спр. 476, арк. 2-35.
7. РДІА СПб., ф. 796, оп. 205, спр. 349, арк. 2-87.
8. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 181, арк. 1-23.
9. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 200, арк. 1-47.
10. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 281, арк. 1-4.
11. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 347, арк. 1-47.
12. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 352, арк. 1-6.
13. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 430, арк. 1-2.
14. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 444, арк. 1-9.
15. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 489, арк. 1-14.
16. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 506, арк. 1-18.
17. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 805, арк. 1-8.
18. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 850, арк. 1.
19. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 857, арк. 1-285.
20. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 918, арк. 1-38.
21. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 966, арк. 1-53.
22. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1043, арк. 1-10.
23. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1066, арк. 1-4.
24. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1707, арк. 1-16.
25. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 1316, арк. 1-73.
26. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2279, арк. 2-16.
27. Там само, ф. 803, оп. 1, спр. 2323, арк. 1-126.
28. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 33, арк. 1-5.
29. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 51, арк. 1-3.
30. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 214, арк. 1-4.
31. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 272, арк. 1-9.
32. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 536, арк. 1-5.
33. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 615, арк. 1-17.
34. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 770, арк. 1-4.
35. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 773, арк. 1-12.

36. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 799, арк. 1-5.
37. Там само, ф. 803, оп. 2, спр. 946, арк. 1-4.
38. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 84, арк. 1.
39. Там само, ф. 803, оп. 3, спр. 103, арк. 1-6.
40. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 223, арк. 1-4.
41. Там само, ф. 803, оп. 4, спр. 430, арк. 1-9.
42. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 326, арк. 1-8.
43. Там само, ф. 803, оп. 5, спр. 396, арк. 1-34.
44. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 214, арк. 1-8.
45. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 368, арк. 1-6.
46. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 417, арк. 1-7.
47. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 560, арк. 1-7.
48. Там само, ф. 803, оп. 7, спр. 1202, арк. 1-65.
49. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 188, арк. 14-398.
50. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 198, арк. 1-52.
51. Там само, ф. 803, оп. 10, спр. 207, арк. 2-67.
52. Там само, ф. 803, оп. 12, спр. 37, арк. 1-190.
53. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні / Г. В. Степаненко. – К., 2002. – 23 с.

Андрій Смирнов

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА СКРИПНИКА У 1930–1944 РОКАХ

У статті аналізується джерельна база дослідження громадсько-політичної та церковної діяльності Степана Скрипника у 1930–1944 роках.

Ключові слова: джерельна база, архівні документи, спогади, періодика, сейм, Православна церква, Волинь.

В статье анализируется источниковая база исследования общественно-политической и церковной деятельности Степана Скрыпника в 1930–1944 гг.

Ключевые слова: источниковая база, архивные документы, воспоминания, периодика, сейм, Православная церковь, Волинь.

The source base of public, political and church activity of Stepan Skrypnyk from 1930 till 1944 is analyzed in the article.

Key words: source base, archival documents, memories, periodicals, sejm, the Orthodox Church, Volhynia.

Постать патріарха Мстислава (Скрипника) викликає закономірний інтерес серед сучасних українських дослідників. Він був послом до польського сейму від Волині в 30-х роках ХХ ст., першоієрархом Української православної церкви (УПЦ) в США, першим патріархом Київським і всієї України. Знаковою подією слід вважати появу в 2007 р. першого цілісного науково-популярного дослідження життя і діяльності владики, автором якого став Д. Степовик [21]. Через рік у видавництві «Смолоскип» побачила світ наша монографія, у якій на тлі докладного аналізу суспільно-політичних і духовно-культурних реалій західноукраїнського регіону акцентовано увагу на специфіці громадсько-політичної, а згодом і церковної діяльності Степана Скрипника [20].

Підготовка повноцінної академічної біографії С. Скрипника неможлива без окреслення й аналізу джерельної бази дослідження. Її основу становлять писемні історичні джерела, які складаються з двох категорій: опублікованих та неопублікованих матеріалів. За типоло-

го-видовою класифікаційною схемою залежно від ступеня відображення історичної інформації вони поділяються на: 1) документальні (стенограми засідань сейму, протоколи, інтерпеляції, меморандуми, заяви, скарги, звернення, доповідні записки, характеристики тощо) і 2) наративні джерела (спогади, щоденники безпосередніх учасників подій, приватне листування).

Особливо цінними для нашого дослідження були архівні **документи**, досі не введені до наукового обігу. Оскільки географія діяльності С. Скрипника дуже широка, матеріали про нього розпорошені по багатьох фондах різних країн світу. Зокрема, це документи з Архіву Варшавської православної митрополії, Архіву нових актів і Центрального військового архіву у Варшаві, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, а також державних архівів Волинської, Київської та Рівненської областей.

В Архіві Варшавської православної митрополії міститься комплекс джерел з історії православ'я в Польщі з кінця XVIII ст. Цей архів не впорядкований і поділений лише на окремі справи без нумерації аркушів. Для нашого дослідження найкориснішими виявились джерела періоду Другої світової війни. Нам вдалося віднайти і вперше опублікувати декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 р., в якому повідомлялось про створення тимчасової Адміністрації Православної церкви на визволених українських землях на чолі з архієпископом Полікарпом (Сікорським). Цей акт започаткував процес конституювання Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) формації 1942 р. як помісної церкви з канонічним єпископатом. Текст декрету Діонісія опублікований нами з машинописної копії на офіційному бланку Варшавського митрополита зі збереженням орфографії. На документі відсутні підпис або печатка Діонісія, оскільки оригінал листа дістав владика Полікарп. Відомо, що ним користувався І. Власовський, який, очевидно, разом з іншими документами Адміністрації УАПЦ передав його до Архіву УПЦ у США в Бавнд-Бруку. Проведений джерелознавчий аналіз, зокрема зіставлення з копією декрету, яка зберігається у Державному архіві Рівненської області [4], дає змогу говорити про цілковиту вірогідність і достовірність цього джерела [20; 31].

Крім того, в Архіві Варшавської православної митрополії міститься листування між православними ієрархами, зокрема Мстиславом і Діонісієм, протоколи церковної наради у Харкові від 24 липня 1942 р. і архієрейського собору УАПЦ 1944 р., «Тимчасовий Статут Право-

славної Автокефальної Української Церкви», меморандум гетьмана П. Скоропадського про церковне питання тощо [30; 31].

Відомо про існування цінного корпусу джерел, пов'язаного з діяльністю Мстислава (Скрипника), в Архіві УПЦ у США в Бавнд-Бруку, але він з об'єктивних причин залишається для нас недоступним [1].

Багато фактологічного матеріалу почерпнуто з Архіву нових актів у Варшаві. Це, передусім, фонд «Волинське воєводське управління», який містить місячні звіти про суспільно-політичну ситуацію та національні, політичні й релігійні рухи у регіоні за 30-і рр. ХХ ст. У цих джерелах знаходимо цікаву інформацію про діяльність ВУО і С. Скрипника у різних повітах. Директиви і розпорядження урядових структур, поліцейні донесення про діяльність українських політичних партій, листи волинського воєводи до повітових старост дають цілісне уявлення про українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду. Фонди «Безпартійний блок співпраці з урядом», «Бюро сейму РП», «Президія ради міністрів» допомагають дослідити деякі аспекти виборчих кампаній і парламентської активності посла С. Скрипника.

У фонді «Міністерство внутрішніх справ» Архіву нових актів міститься меморіал Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) до волинського воєводи щодо розмосковлення Волинської єпархії Православної церкви в Польщі. Простежити перебіг українізаційних процесів у краї дає змогу фонд «Міністерство віросповідань і народної освіти». Зокрема, ми віднайшли пропозиції від жителів Полісся учасникам Луцького з'їзду 1927 р., де йшлося про відокремлення Української православної церкви від московської в Польщі [28, к. 53-54]. Заслуговує на увагу і звернення президії зборів українського населення в Рівному від 21 вересня 1933 р. до президента Польщі І. Мосьціцького щодо дерусифікації православ'я [28, к. 651].

У фонді «Уряд Генерал-губернаторства в Кракові» зберігається документація відомства Г. Франка, яка стосується релігійної політики нацистів на території колишньої Польщі. Для нас найважливішим виявилось листування з рейхскомісаріатом «Україна», в якому знаходимо характеристику владики Мстислава [29].

Тижневі інформаційні комунікати з життя національних меншин відділу національностей міністерства внутрішніх справ і копії місячних звітів Волинського воєводства про суспільно-політичну ситуацію зберігаються у Центральному військовому архіві у Варшаві (фонди «Командування округу корпусу № 2» і «Генерального інспекторату збройних сил»). Зокрема, слід відзначити повідомлення про ухвалення резолюції на зібранні активістів ВУО в Горохові 27 вересня

1938 р., яка закликала докласти максимум зусиль, щоб у переліку кандидатів на виборах до сейму було ім'я посла С. Скрипника [32].

Копії місячних звітів Волинського воєводства про суспільно-політичну ситуацію та національні, політичні й релігійні рухи у регіоні за 30-і рр. ХХ ст. містяться в Державному архіві Волинської області, зокрема ф. 46 «Волинське воєводське управління». Діяльність С. Скрипника як одного з лідерів ВУО розкривають ф. 60 «Українська парламентська репрезентація Волині» і ф. 198 «Волинське українське об'єднання» цього ж архіву.

Низка важливих документів з досліджуваної теми зберігається у фондах Держархіву Рівненської обл. Зокрема, ф. 479 «Волинське українське об'єднання, м. Рівне» та ф. 30 «Рівненське повітове староство», які висвітлюють громадсько-політичну активність посла Скрипника, його участь у русі за дерусифікацію Православної церкви. Цікавою є справа 7 фонду 479 «Волинське українське об'єднання, м. Рівне» архіву, де виявлено «Декларацію про політичне і економічне становище українського населення на Волині», прийняту 6 червня 1938 р. на пропозицію генерального секретаря ВУО С. Скрипника. Вона свідчила про еволюцію його проурядових поглядів і викликала незадоволення польської влади [5]. Необхідно звернути увагу і на виявлений автором депутатський запит посла до голови Ради міністрів Другої Речі Посполитої у справі неврегульованого правового статусу Православної церкви в Польщі, який 10 липня 1938 р. він надіслав прем'єр-міністру [6].

Найбільш інформативними виявились фонди 3206 «Рейхскомісаріат України, м. Рівне», 3676 «Штаб імперського керівника (рейхсляйтера) Розенберга для окупованих Східних областей, мм. Берлін, Київ», 3833 «Краєвий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях», 4398 «Командуючий поліції безпеки і СД в м. Києві» Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, що містять матеріали гестапо, бюлетені німецької служби пропаганди, доповіді поліції безпеки та СД про становище в Києві та інших окупованих регіонах України. Це допомогло скласти цілісне уявлення про тенденції розвитку релігійних процесів під час нацистської окупації України, спрямованість конфесійної політики німецької влади та її вплив на диференціацію православ'я, а також причини тогочасної церковної кризи. Серед цього комплексу джерел особливо цінними є ті документи, де міститься інформація про заходи окупаційної влади, спрямовані на протидію утворенню єдиної Української автокефальної церкви, і німецькі ха-

рактеристики владики Мстислава [23]. Не можна оминати увагою Тимчасове положення УАПЦ, листування Мстислава, його проект організації «церковної служби» в Німеччині [24].

Наступним за важливістю блоком архівних матеріалів можна вважати доповідні записки німецьких спецслужб про діяльність різних конфесій, звернення духовенства до віруючих, доповіді начальника охорони служб СС про воєнні дії та ситуацію на окупованій території, аналітичні матеріали (німецькі й радянські) про духовно-церковне життя, що містяться у фондах 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України» та 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Вони фіксують механізми, засоби і прийоми внутрішньої трансформації українського православ'я, здійснювані німецькою окупаційною владою та її спецслужбами. Ми віднайшли лист С. Скрипника до Еріха Коха і проект положення про Українську раду довір'я на Волині [25; 26]. Слід наголосити на вперше використаних автором документах зі справи 341 ф. 269 «Колекція документів «Український музей у Празі», які проливають додаткове світло на церковно-інституційні трансформації в Генерал-губернаторстві та проблему конституювання автокефалії Української церкви.

Отже, в архівних матеріалах міститься важлива інформація про загальну суспільно-політичну і релігійну ситуацію в Україні та Польщі в міжвоєнні та воєнні роки, відомості про політичні й громадські організації, участь у них С. Скрипника. Їх використання уможливило аналіз архіпастирської діяльності владики Мстислава впродовж 1942–1944 рр.

Серед опублікованих джерел важливе значення мають матеріали державних органів влади. Наприклад, практично не зазнали втрат стенограми виступів С. Скрипника в польському парламенті та інтерв'ю, які дають можливість проаналізувати його парламентську діяльність [34]. Окремі збірники документів і матеріалів про С. Петлюру містять цікаві відомості про стосунки С. Скрипника з родиною його дядька [12; 13; 18]. Деякі з використаних джерел були опубліковані в діаспорі. Насамперед слід відзначити фундаментальне видання джерел з історії церкви «Мартирологія Українських Церков», де знаходимо чимало матеріалів, пов'язаних з життям С. Скрипника [9].

В останнє десятиліття опубліковано низку документів в Україні, які містяться в додатках до наукових студій М. Кучерепа і Р. Давидюк, В. Борщевича, Ю. Волошина, Р. Радчик та ін. Н. Стоколос оприлюднила лист митрополита А. Шептицького до С. Скрипника від 20

січня 1942 р. [22]; І. Марчук і В. Дзьобак опублікували частину листування владики Мстислава з отаманом Т. Бульбою-Боровцем [7, с. 224-231; 10, с. 16-18]. Український переклад другого тому збірника документів, підготовленого польським дослідником українського походження М. Сивіцьким, ілюструє участь С. Скрипника у спробах польсько-українського порозуміння на початку німецько-радянської війни [17, с. 40]. Лист єпископа Сильвестра (Гаєвського) до митрополита А. Шептицького від 6 липня 1944 р., вміщений у збірнику «Церква і церковна єдність», проливає світло на розвиток конфлікту між архієреями УАПЦ у Варшаві [11, с. 470-471]. М. Шкаровский оприлюднив унікальні документи з німецьких архівів (довідні записки, телеграми, повідомлення), які дають уявлення про релігійне життя в Україні під час окупації, невдалу почаївську спробу поєднання православних церков, стосунки українських єпископів у Генерал-губернаторстві [27].

При написанні біографії С. Скрипника нами було використано **нарративні** джерела, зокрема особового походження (автобіографії, приватні листи, щоденники, спогади учасників подій). Це дало змогу докладніше й колоритніше відтворити як окремі події, так і характерні риси й особливості епохи та особистості С. Скрипника. Так, М. Сивіцькому вдалося опублікувати не тільки матеріали про становище українців у міжвоєнній Волині, а й свої дитячі враження та унікальний коментар владики Мстислава про Почаївську маніфестацію 1933 р. [16, с. 53-62]. Заслужують на увагу мемуари останнього прем'єра Кубанської народної республіки Василя Іваниса і відомого публіциста Богдана Осадчука, які співпрацювали зі С. Скрипником на Люблінщині у 1940 р. [8; 33]. Збагатили дослідження «Уривки з минулого» колишнього іподиякона владики Мстислава Ігоря Денисенка, надруковані в альманасі «Молода нація» [2].

Автор виявив джерела зі справи 199 ф. 2412 «Музей-архів переходової доби» Державного архіву Київської області, які свідчать про відродження релігійного життя в окупованому Києві. Йдеться про спогади М. Рибачука, листування православних єпископів, фотографії з Андріївського храму [3]. Використання цих матеріалів сприяло з'ясуванню діяльності владики Мстислава як вікарія Київської єпархії.

Цінним джерелом при написанні роботи стали книги споминів, вражень, нотаток У. Самчука «На білому коні» і «На коні вороному» [14; 15]. Вони віддзеркалюють громадсько-політичну діяльність С. Скрипника як голови УРДВ й організатора «Волині». Разом із тим спогади У. Самчука потребують застосування методів джерелознав-

чої критики шляхом зіставлення їх з іншими архівними і опублікованими матеріалами. Завдяки зазначеним мемуарам ми маємо унікальну фактологічну інформацію, особисті, хоча подеколи й суб'єктивні, оцінки подій політичними і церковними діячами тих часів. Їхні погляди значною мірою залежали від ситуації і нового переосмислення подій в роки еміграції, в іншому оточенні та в інший період життя.

Важливим комплексним джерелом наукової інформації є українські й польські періодичні видання, що різнопланово висвітлюють політичні й церковні акції, у яких брав участь С. Скрипник. Офіційну позицію лідерів ВУО та УПРВ розкривали пов'язані з цими організаціями часописи «Українська нива» (Луцьк), «Волинське слово» (Луцьк). Використовувались також такі часописи, як «Народний Вісник» (Луцьк), «Діло» (Львів), «Церква і Нарід» (Кременець).

Особливе значення для аналізу суспільно-політичних поглядів і громадської діяльності С. Скрипника у 1941–1942 рр. має газета «Волинь» (Рівне), у якій було опубліковано три публіцистичні статті, дві подяки й одне оголошення засновника. Архів видання, ініційованого С. Скрипником, частково зберігся у ф.р-280 «Українське видавництво газети «Волинь» Держархіву Рівненської обл. Повний комплект газети «Волинь» за 1941–1944 рр. з його публікаціями, книжкові видання та журнали, які друкувало видавництво, також зберігаються у цьому архіві.

З польських часописів слід виділити проурядові видання – «Sprawy narodowościowe» (Варшава), «Przegląd Wołyński» (Луцьк), «Samorząd Krzemieniecki», «Ilustrowany kurjer codzienny» (Краків), а також україномовні «Церковні відомості» (Варшава) і «Краківські вісті» (Краків). Загалом періодична преса дає змогу простежити суспільно-політичну активність С. Скрипника на різних етапах його професійної кар'єри. Її специфічною рисою, як джерела, є комплексний, синтетичний характер: у періодиці представлено багато форм інформації (документальну, поточно-хронікальну, особового характеру). Газети і часописи характеризуються оперативністю подання інформації про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує їх джегельну цінність.

Матеріали інших архівних і бібліотечних зібрань також становлять істотну частину корпусу джерел, але мають більше значення для вирішення окремих дослідницьких завдань. Те саме можна зазначити і стосовно опублікованих документів. Комплексне використання цих джерел сприяє конструюванню цілісного уявлення про доеміграційний період діяльності патріарха Мстислава.

Таким чином, джерельна база дослідження є цілком репрезентативною, багатоплановою і багатовидовою. Різноманітний комплекс історичних джерел та їх аналіз допомагають розкрити розвиток суспільних поглядів С. Скрипника, його становлення як громадського діяча і політика. Складність полягає лише в тому, що більша частина джерел не опублікована.

Джерела та література:

1. Білокінь С. Архів православного осередку Української православної церкви (УПЦ) у США в Бавнд-Бруку / С. Білокінь // Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. А–Г. – К., 2006. – С. 57-60.
2. Денисенко І. Уривки з минулого. Ч. 1. До 1948-го / І. Денисенко // Молода нація. – 2005. – № 2. – С. 5-60.
3. Державний архів Київської області, ф. 2412, оп. 2, спр. 199, арк. 1-32, 69-75, 141.
4. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф.р-281, оп. 1, спр. 10, арк. 10-10зв.
5. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 7, арк. 1-1зв.
6. Держархів Рівненської обл., ф. 479, оп. 1, спр. 8, арк. 1-2.
7. Дзьобак В. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.) / В. Дзьобак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. – 261 с.
8. Іванис В. Стежками життя (спогади) / В. Іванис. – Новий Ульм : Українські вісті, 1962. – Кн. 5 (На чужині). – 515 с.
9. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. – Т. 1: Українська Православна Церква. – Торонто ; Балтимор : Смолоскип, 1987. – 1207 с.
10. Марчук І. Стосунки між отаманом Тарасом Бульбою-Боровцем і німецькою окупаційною владою в 1942–1943 рр. / І. Марчук // Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боровця: Дослідження, спогади, документи. – Рівне : Азалія, 1998. – С. 11-34.
11. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. – Львів : Свічадо, 1995. – Т. 1: Церква і церковна єдність. Документи і матеріали 1899–1944. – 524 с.
12. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – Т. 3. – 616 с.
13. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1956. – 478 с.
14. Самчук У. На білому коні: спомини і враження / У. Самчук. – Вид. 3-ге. – Вінніпег : Накладом тов-ва «Волинь», 1980. – 249 с.
15. Самчук У. На коні вороному: спомини і враження / У. Самчук. – Вид. 2-ге. – Вінніпег : Вид. тов-ва «Волинь», 1990. – 360 с.
16. Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2002. – 400 с.

17. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
18. Симон Петлюра та його родина. Документи і матеріали / Упоряд. В. Михальчук. – К. : Рада, 1996. – 320 с.
19. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944 : монографія / А. Смирнов. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
20. Смирнов А. Неопублікований декрет митрополита Діонісія (Валединського) від 24 грудня 1941 року / А. Смирнов // Український археографічний щорічник. – К., 2008. – Вип. 12. – С. 717-722.
21. Степовик Д. Патріарх Мстислав : життя і архіпастирська діяльність / Д. Степовик. – К. : Мистецтво, 2007. – 448 с.
22. «Треба нам єдності...» // Людина і світ. – 1993. – № 4-5. – С. 2-3.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3676, оп. 4, спр. 475, 476.
24. ЦДАВО України, ф. 4398, оп. 1, спр. 3, 4, 5, 6.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 41, арк. 25, 37, 38-45.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1063, арк. 63-68.
27. Шкаровский М. Политика Третьего рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов (Сборник документов) / М. Шкаровский. – М. : Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 2003. – 366 с.
28. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), zespół Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego, sygn. 988, 766 k.
29. AAN, zespół Rząd Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, sygn. 430, k. 353-354.
30. Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (AWMP), sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
31. AWMP, sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
32. Centralne archiwum wojskowe w Warszawie, zespół Dowództwo Okręgu Korpusu nr II, sygn. I 371.2.174, z. 10, s. 14.
33. Osadczyk B. Wiek ukraińsko-polski: rozmowy z Bohdanem Osadczykiem / B. Osadczyk. – Lublin : UMCS, 2001. – 179 s.
34. Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP. – Warszawa, 1931 – 1939.

Наталія Гриньох

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ КАНАДИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядаються основні напрями досліджень українськими істориками Канади після Другої світової війни питань історії України нового часу. Проаналізовано науковий доробок М. Антоновича, Б. Кравченка, І. Лисяка-Рудницького, П. Магочія, Т. Приймака, Ф. Сисина, І.-П. Химки.

Ключові слова: Україна, Канада, історія, новий час, дослідження істориків.

В статье рассматриваются основные направления изучения украинскими историками Канады после Второй мировой войны вопросов истории Украины нового времени. Проанализированы научные труды М. Антоновича, Б. Кравченко, И. Лысяка-Рудницкого, П. Магочия, Т. Приймака, Ф. Сисина, И.-П. Хымки.

Ключевые слова: Украина, Канада, история, новое время, исследования историков.

In the article the main directions of the research of Ukrainian historians from Canada after the World War II, questions about the Ukrainian History of the Modern Time are considered. Scholarly work of M. Antonovych, B. Kravchenko, J. Lysjak-Rudnytsky, P. Magocsi, P. Prymak, F. Sysyn, J.-P. Himka is analyzed.

Key words: Ukraine, Canada, history, Modern Time, historians' research.

Українська наукова діаспора представляє культурне явище міжнародного масштабу. Значний вклад у дослідження різних періодів історії України, особливо історії нового часу, зробили після Другої світової війни українські історики Канади. Праці українських вчених діаспори вирізнялися глибокою науковістю. Вони досліджували ті дискусійні проблеми, вивчення яких на батьківщині внаслідок ідеологічних міркувань було просто неможливе. Тому історіографічний аналіз праць українських істориків в Канаді та визначення їх внеску у вивчення історії України нового часу має актуальне значення.

Вивчення вкладу вчених Канади у дослідження історіографії історії

України нового часу зроблено у працях С. Єскельчика, Г. Касьянова, А. Коцура, В. Коцура, В. Сарбея, Р. Симоненка, О. Яся та інших. Проте комплексного аналізу історіографії цього періоду не здійснено. Метою статті є аналіз історичних досліджень українських вчених Канади у період після Другої світової війни з питань історії України нового часу.

XIX ст. привертало окрему увагу істориків діаспори передусім тому, що дало початок національному піднесенню й політичній активності українців як нації. Необхідність глибокого дослідження цієї доби полягала ще і в тому, як підкреслював В. Сарбей, що «з утвердженням в СРСР тоталітарної державної системи потрапила під сувору заборону сама проблематика історії українського національного руху» [9, с. 18].

Продовжуючи традиції класиків української історіографії М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, діаспорні історики розглядали цей період переважно як «період національного відродження», основним змістом якого був розвиток українського національного руху, ріст і поширення національної самосвідомості; соціально-економічні процеси хоча і знаходилися на другому плані, але не ігнорувалися. Провідна роль в дослідженні суспільно-політичного руху в Україні XIX – початку XX ст. належала дослідникам І. Лісяку-Рудницькому, І.-П. Химці, Б. Кравченку, П. Магочію та іншим.

При аналізі українського національного руху історики діаспори в основному послуговувалися методологією розробленою, як вважає С. Єскельчик, М. Грохом. Згідно зі схемою останнього, східноєвропейські національні рухи проходять зазвичай три фази розвитку. Коротко кажучи, фаза А («академічна») – розробка вузьким колом інтелектуалів «самої категорії нації», етнографічні, філологічні та історичні студії; фаза В («культурна» або «культурницька») – національна агітація, коли більш менш широка мережа патріотів, що гуртуються навколо газет, журналів, культурних і просвітніх товариств, національних шкіл, починають роботу по поширенню в масах національної свідомості; фаза С («політична») – ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої «мобілізації мас» [2, с. 161–162].

У співвідношенні першої фази з конкретними подіями історії України історики діаспори більш-менш однотайні. О. Субтельний визначає її хронологічні межі з кінця XVIII – до початку XIX ст., від «відміни української автономії» до праць Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича та ін. Щодо другої фази в Галичині, то І.-П. Химка пропонує відлічувати її початок від подій 1848–1849 рр.,

а «вважати другу фазу національного руху завершеною» можна, на його думку, близько 1900 р. Третя фаза розвитку українського національного руху в Галичині, за І.-П. Химкою, закінчилася до 1914 року, коли тут в цілому «процес національного будівництва було завершено» [2, с. 163]. На відміну від чеського національного руху, яке очолювала дрібна буржуазія, і польського, яке вело за собою дворянство, в Україні, на думку І.-П. Химки та Б. Кравченка, лідерство в національному русі належало інтелігенції [14, р. 337].

Серед дослідників історії України цієї доби в першу чергу слід відзначити вже згаданого нами І. Лисяка-Рудницького. З Канадою пов'язаний тривалий період його творчої діяльності з часу, коли вчений в 1971 р. переїхав сюди на роботу із США в Альбертський університет (Едмонтон) на посаду професора східноєвропейської й української історії. Канадський період життя відомого вченого був одним з найплідніших в його наукових студіях. Теми, які він встиг опрацювати у більш або менш завершеній формі, можна умовно поділити на дві категорії: «студії про українських суспільно-політичних мислителів та діячів» та «вибрані проблеми з історії української суспільно-політичної думки».

У першій категорії наявна дихотомія: носії української політичної думки, які були в центрі уваги досліджень Лисяка-Рудницького, і ті, яких він досліджував на маргінесі. До центральних постатей входять (у хронологічному порядку):

1. Польська трійця з українською програмою: Михайло Чайковський (Садик-Паша (1804–1886), Іполит Терлецький (1808–1888), Францішек Духінський (1816–1893);
2. Михайло Драгоманов;
3. В'ячеслав Липинський;
4. Осип Назарук.

Властиво на маргінесі, у тематичній системі, він досліджував творчість таких діячів, як Іван Франко, Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Сергій Мазлах, Василь Шахрай, Дмитро Донцов, Микола Хвильовий [5, с. 431–433; 6, с. 95–112, 113–119, 199–203, 248–249, 391, 399–403].

Вибрані вченим проблеми можна звести до таких:

1. Концепція та проблема «історичних» та «неісторичних» націй;
2. Інтелектуальні початки нової України та структура української історії ХІХ ст.;
3. Проблема інтелігенції та інтелектуального розвитку в Україні ХІХ–поч. ХХ ст.;

4. Галичина під володінням Габсбургів та її внесок в українські змагання за державність;

5. Українська революція 1917–1921 рр. та Четвертий Універсал на тлі історії української політичної думки: автономія чи самостійність;

6. Українці та їхні сусіди – поляки та росіяни;

7. 1848 рік у Галичині: оцінка політичних памфлетів (Матеріал зібраний, але тема залишилася неопрацьованою).

І. Лисяк-Рудницький виступив як автор концепції, яка поєднує в собі примордіалістські аргументи з модерністськими щодо націогенези. У нього нація – явище суб'єктивної сфери, колектив людей, що хочуть бути державою; існування нації спирається на свідому волю її членів. Формування українського народу (народ у нього – категорія об'єктивна) загалом завершилося в половині першого тисячоліття нашої ери. Що ж до початків становлення української нації, то їх, на думку історика, треба шукати щойно в Київській Русі (чи, точніше, в період розпаду Київської держави), себто набагато століть після сформування українського народного (етнічного) колективу. Становлення української нації – це процес, у якому спостерігалися перерви, однак наявність основи народу гарантувало спадковість у націогенезі. Вчений не заперечує факту, що в побуті, матеріальній і духовній культурі українського народу, в його мові і територіальному розселенні відбулися зміни. Однак вони, на думку дослідника, мали еволюційний характер і саме це забезпечило спадкоємність розвитку, континуїтет [5, с. 12–27].

У процесі становлення української нації автор виділив три фази: княжо-феодалну (від Київської Русі до Люблінської унії), козацьку (XVII – XVIII ст.) та модерну (вона починається з національного відродження на початку XIX ст.). Вчений зазначає, що помилкою було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку. Генетичний зв'язок існував завдяки підбудові, тобто народові. Взаємодію народу і нації в націогенезі українців, і відповідно, співвідношення елементів перервності й безперервності у цьому процесі виглядають, на думку І. Лисяка-Рудницького, наступним чином:

По-перше, надбудова, тобто нація, в ті періоди, коли вона існувала, абсорбувала в себе багато характерних рис підбудови. Внаслідок цього деякі константні риси народу закарбувалися, зберігалися і як константні риси нації в ті моменти, коли вона формувалася чи відроджувалася.

По-друге, певні риси, характерні для нації, залишилися в підбу-

дові. Наочний тому приклад – козацька традиція, яка значною мірою змінила побут і колективну свідомість українців.

По-третє, існували елементи безпосередньо політичної спадкоємності, представлені в діяльності політичних та релігійних еліт (болярсько-шляхетські кола, що приєдналися до козаччини, нащадки козацької старшини, що взяли участь у національному відродженні ХІХ ст. та в Українській революції 1917–1921 рр.). Утім, ці елементи були надзвичайно слабкими й рудиментарними.

По-четверте, важливим чинником континуїтету була постійність геополітичної ситуації, передусім, стабільність фактора зовнішньої загрози. Усі ці елементи континуїтету мають спільну особливість – вони є частиною реальної традиції, що має матеріальну основу.

Свою концепцію вчений сформулював ще на початку 50-их рр., а праці західних спеціалістів з питання становлення нації Дж. Амстронга та Е. Сміта з'явилися лише на початку 1980-х рр., причому вони були багато в чому співзвучні з думками І. Лисяка-Рудницького.

І. Лисяк-Рудницький прагнув написати власний синтетичний курс історії України, розрахований на інтелігентного західного, неукраїнського читача. Центральною темою цієї праці мало б стати формування модерної української нації (ХІХ – ХХ ст.), з особливим наголосом на суспільні, політичні й інтелектуальні фактори, які визначали цей процес. Але сама праця мала б охоплювати й ранні періоди української історії [5, с. 147]. Досліджуючи особливості цього складного і своєрідного процесу, Іван Павлович зазначав: «Під українською історією ХІХ століття можна розуміти дві різні речі: з одного боку, історію національного руху, з другого – історію країни й народу. Ці два розуміння переплітаються, але вони не тотожні» [5, с. 146].

У працях «Формування українського народу й нації» та «Зауваги до проблеми історичних та неісторичних націй» І. Лисяк-Рудницький розвинув часто дебатоване питання про «історичні» та «неісторичні нації». Як зауважив київський історик Р. Симоненко, вчений викладав його чітко й ясно, пояснюючи виникнення цієї суто категорійної та умовної проблеми особливостями історичного розвитку країн Західної Європи, з одного боку, і Східної, – з другого. Перші, такі як Франція й Англія, протягом тисячоліття зберігали історичну тяглість. На Сході континенту вона була відсутня. Отже наведені поняття стосувалися не оціночної характеристики історичного розвитку й самої сутності того чи іншого народу, як такого. Вони, зазначав дослідник, умовні й «мають служити як корисні знаряддя історичного пізнання» [10, с. 587–588]. Учений уточнює: «Неісторичність» [...] зовсім не

означає, що якась країна позбавлена історичної минувшини, – вона насправді інколи могла навіть бути багатою і славною». Саме ж поняття «просто вказує на розрив у історичній тяглості (континуїтеті) народу» [5, с. 145–146; 10, с. 589]. Він показовий для історії всіх народів Центрально-Східної Європи.

Однією з центральних проблем нової української історії дослідник уважав «повстання нації, перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну і культурну спільноту». Наголошуючи, що, «починаючи від 1840-их років» – від славного Кирило-Мефодіївського товариства в Україні діє «безперервний ланцюг груп та товариств, – оформлених або неформлених організаційно, – що посвяtilи себе ідеї культурного й політичного відродження як відрубної нації», дослідник вважав, що їх мета здійснилася. Одночасно він не уникав висвітлення складнощів, які зустрілися на цьому шляху. Йшлося не лише про протидію й переслідування з боку царизму, а й про те, що на основній частині українських земель «аж до самого передодня революції 1917 р. національно свідоме українство становило рух меншості всього населення. Таке стосувалося і селянських мас і, вживаючи терміни І. Лисяка-Рудницького, «вищих клас» суспільства [5, с. 146–147]. Важливі глибинні процеси, що розвивалися в Україні в ХІХ ст., він розглядав як органічну частину історичного розвитку старого континенту. Аналізуючи їх, підкреслював він, «треба мати до уваги взаємопов'язаність з усіма іншими силами, чинними на ширшій сцені Східної України» [5, с. 147].

Ще від часу переїзду на північноамериканський континент Лисяк-Рудницький мав намір написати велику статтю про історіографію українсько-польських взаємин [5, с. 423]. Вказана проблема органічно вписувалася в магістральну тему його творчості – становлення української політичної нації. Саме тому, висловлюючи чимало тонких спостережень про зміст історичних взаємин між сусідніми народами, вчений приділяв основну увагу відносинам між ними, починаючи з кінця ХVІІІ ст. Це має тим більше значення, що період після ліквідації польської державності також був нелегким для обох слов'янських народів. Польщу розчленували, а Галичина перейшла до Австрії, що перетворилася згодом на двосдину монархію Габсбургів.

Цей план був здійснений І. Лисяком-Рудницьким в серії есе про «польську трійцю» в українському русі: Михайла Чайковського, Іполита Терлецького та Франтішека Духінського та у статті «Польсько-українські взаємини: тягар історії» (1980). Політичні біографії вказаних вище маргінальних постатей в українському русі Лисяк-

Рудницький писав добрих десять років. Це виглядало нерозумною тратою часу порівняно з тими великими й серйозними проектами, які він сам собі накреслив у 1970-і рр., після позірної нераціональності у плануванні наукових праць мала виправдання. Кожна з цих трьох постатей представляла тип політичного діяча, який сформувався в польському середовищі і став українським патріотом зі свідомого вибору. Це відображало долю Вячеслава Липинського – головного кумира Лисяка-Рудницького та, до певної міри, його власного роду.

У статті «Польсько-українські взаємини: тягар історії» всебічно проаналізовано загальний характер і основні сфери головної внутрішньої проблеми Галичини – польсько-українських стосунків. Становище українців у конституційно-правовій австрійській державі ніби поліпшилося, але економічні підвалини польського панування в Галичині, зауважив історик, залишилися недоторканими. Використовуючи ці, а також адміністративні й політичні важелі, поляки невдовзі енергійно взялися за відновлення практичної влади над західноукраїнським регіоном [5, с. 423].

Висвітлюючи «інтелектуальне пробудження» галичан, активізацію їх національної свідомості в період «весни народів», він саме їх початком датував «відкритий вибух» українсько-польської боротьби, яка «точилася з більшою напругою і люттю з року в рік і з десятиліття в десятиліття» [5, с. 423]. Не уникаючи гострих питань польсько-українського протистояння та впертої боротьби проти наступу колонізаторів, об'єктивний дослідник не оминув і показу польських впливів на галицьких «будителів» та спроб українсько-польського порозуміння.

Послідовно відстоюючи підхід до історії Східної Галичини як невід'ємної частини українських земель, а її населення – як важливої гілки українського народу, І. Лисяк-Рудницький добре розумів значення міжнаціональних процесів на цій території для загальних взаємин між обома слов'янськими народами. «Конфлікт, – зазначав він, – відбився не лише на тих частинах польського й українського народів, які проживали в австрійській імперії, але мав також фатальний вплив на історичну долю Польщі й України взагалі» [5, с. 423].

Наукові дослідження І. Лисяка-Рудницького з історії українсько-польських відносин були добрим прикладом інтелектуального підходу без покладання односторонньої вини за конфлікт на одну із сторін, усвідомлення українцями і поляками історичного тягара, який продовжує впливати на свідомість і загрожує відродженню «старих ідей і спокус» [5, с. 106].

Паралельно з дослідженням польсько-українських взаємин він пише й друкує статті про єврейсько-українські та російсько-українські стосунки. Обидва потоки зливаються в єдине русло критичного перегляду досвіду співжиття українців зі своїми сусідами й підводять читача до думки, що після повалення радянського режиму (в чому він не мав найменшого сумніву) Україна має загасити вогнища за давнених міжнаціональних конфліктів. Лисяк-Рудницький обережно і прискіпливо накреслював точки примирення й визначав ціну, яку повинна була б заплатити за нього кожна з зацікавлених сторін. Але основним моментом згоди мало б бути прийняття ідеї політичної, а не етнічної нації – тобто нації, базованої на принципах територіального патріотизму та лояльності до українського народу всіх громадян України незалежно від етнічного походження. Задля досягнення такої мети українська політична думка сама повинна була б пережити поважну еволюцію, в першу чергу – перейняти ідею політичного, етнічного, соціального, релігійного плюралізму та толерантності. Цій темі присвячені публікації Лисяка-Рудницького, які надруковані вже після його смерті у збірці «Напрями в українській політичній думці».

У науковому доробку І. Лисяка-Рудницького відсутні об'ємні монографії про конкретні історичні події (видана 1973 р. збірка «Між історією і політикою»). Натомість він є автором розвідок, де осмислювалися вузлові проблеми, що лежать на стику наук, – головне, за влучним виразом самого вченого, – між історією і політикою. Важливе визначення для розуміння творчості свого «однолітка, товариша й друга, з яким ... не раз ділив долю протягом майже півстоліття», знайшов науковець із світовим іменем, академік О. Прицак. У передмові до двотомника творів І. Лисяка-Рудницького він назвав його «ученим» і «комунікатором» [5, с. XIII, XVIII]. Остання характеристика є певним відповідником терміну «організатор науки». І. Лисяк-Рудницький в умовах еміграції виступав у ролі справжнього «генератора» окремих значних акцій зарубіжного українознавства, і цей напрямок був одним з найпомітніших у діяльності цієї непересічної постаті української історіографії ХХ століття [10, с. 573].

Історія Галичини ХІХ ст. – тема наукових досліджень Івана-Павла Химки, професора східно-європейської історії в Університеті Альберти. Він отримав звання доктора філософії в Мичіганському університеті в 1977 р. Цьому автору належить низка англomовних монографій: «Соціалізм у Галичині: виникнення польської соціальної демократії і українського радикалізму (1860–1890-ті рр.)» (1983 р.; 2002 р. перевидана в Києві під назвою «Зародження польської соціал-демократії

та українського радикалізму в Галичині (1860–1890)», «Релігія і національність на Західній Україні: Грецька Католицька Церква і національний рух в Галичині, 1867-1900» (1999). Химка також є співредактором третього-п'ятого томів англомовної «Енциклопедії України».

Його книга «Галицькі сільські жителі і український національний рух в XIX столітті» (1988) була відзначена в США премією Фундації Тетяни та Омеляна Антоновичів. Дане дослідження відзначається науковою об'єктивністю, глибоко розробленою методологією, поглибленим порівняльно-історичним та структурним аналізом. Це одне з перших досліджень соціальних процесів в галицькому селі, залучення селянства до національного руху в 1722–1914 рр. Автор доводить, що політична свідомість селян формувалася під впливом антикріпосницьких реформ та проникненням капіталу в економіку. І.-П. Химка також показав процес класового розшарування на селі. Дещо незвичним для сучасного читача є широке застосування стосовно галицьких селян другої половини XIX ст. етнонімів «русини», «руський» (замість «українці»; «український»). Втім, автор не прагнув штучно відокремити в національному сенсі галичан від українців чи протиставити їх, а лише вживав тогочасну історичну термінологію [13].

У рамках схеми Гроха осмислює історію українського національного руху XIX ст. П. Магочій, професор Торонтського університету, президент Карпато-Русинського дослідницького центру в США. Він отримав вищу освіту та захистив докторську дисертацію в США. У 1980 р. був запрошений очолити кафедру української історії в університеті Торонто. П. Магочій – член Королівського товариства Канади з 1996 р. Він автор більше 450 публікацій з історії, етнографії, політології, картографії та бібліографії.

Отже, на думку П. Магочія, українське національне відродження проходить три стадії: (1) стадію збирання спадщини, коли окремі вчені або, частіше, невідомі ентузіасти збирають мовні, фольклорні, літературні та історичні залишки даного народу; (2) організаційну стадію, коли закладаються культурні організації (читальні, театри, бібліотеки, музеї, національні доми тощо), школи й видання для поширення знання про національну спадщину, яку вже зібрано або яка далі збирається; (3) політичну стадію, коли закладаються партії та інші організації, які уможливають участь у політичному процесі [17, р. 81–82]. Відповідно він виділив такі хронологічні межі трьох стадій на українських землях у складі Російської імперії: (1) етап збирання спадщини, 1740–1840 рр.; (2) організаційний етап, 1840–1900 рр.; і (3) політичний етап, 1900–1917 рр. Певні відмінності має порядок етапів

на західноукраїнських землях, який П. Магочі окреслив в наступний спосіб: (1) етап збирання спадщини, 1816–1847 рр.; (2) організаційний етап, 1848–1860 рр.; (3) політичний етап, 1861–1918 рр. [7, с. 105].

Водночас у П. Магочія є оригінальні спостереження щодо механізму і спрямованості «національних відроджень». Українське національне відродження, зауважує він, розглядається або: «1. Як однібічний процес усе більшої національної свідомості, яка з'являється передусім серед інтелігенції і лише після цього передається масам» (такий підхід сповідували як «народницька» (М. Грушевський), так і «консервативна» (Д. Дорошенко) школи в українській історіографії; або «2. Як дещо складніший розвиток, який характеризується різними стадіями, кількість і хронологічні межі яких різні автори по-різному інтерпретують (І. Лисяк-Рудницький, Дж. Решетар, О. Прицак)». Обидві схеми, вважає П. Магочій, виходять з телеологічних настанов, згідно з якими «національне відродження» розглядається як наперед обумовлений процес, а його наслідки – з позицій успішності у досягненні головної мети – самостійної держави [7, с. 103].

На думку Г. Касьянова, ці зауваження П. Магочія є цілком слушними. Проте він також пропонує «стадіальну» схему розвитку «національного відродження» з певними хронологічними етапами, і в цій схемі наявні ті ж самі телеологічні настанови [3, с. 299].

П. Магочій є автором великої праці «Формування національної ідентичності: Підкарпатська Русь (1848–1948)» (авторизований переклад з англійської на українську мову з'явився 1994 р. в Ужгороді), де події і процеси розглядаються на широкому історичному та етнологічному фоні. Вчений прагнув актуалізувати дискусійні проблеми. Разом з тим, на думку науковців, автор допустив деякі малопомітні зміщення акцентів, хронологічні неточності й ледве помітну авторську упередженість при мотивації дій тих чи інших політичних сил, їх лідерів, що діяли на Закарпатті та поза його межами [4, с. 119]. Йдеться про фаворизацію «русинського руху» на Закарпатті та території сучасної Словаччини.

Магочію належить і авторство щодо уточнення кордонів Карпато-русинської держави, карта яких прикладається до текстів його доповідей на міжнародних конференціях 1991–1992 рр. До неї включені окремі райони Польщі, Словаччини, Румунії та України, де проживали гуцули, лемки і бойки – етнічні групи, які, поряд з власною назвою, давно використовували етнонім «українці», підкреслюючи тим самим органічну етнокультурну єдність з українським народом. І хоча карта фіксує стан етнічного «навантаження» в центрі Європи

в 1910 р., її політичне навантаження, безумовно, носить прикладний характер – відновлення моделі країни, до якої повинні тяжіти всі русини [4, с. 119].

Неоднозначно оцінив цю працю І. Лисяк-Рудницький. Предметно оглянувши її, він зазначив, що автор «докладно зупиняючись на політичному та культурному розвитку Підкарпатської Русі (як тоді ця територія офіційно називалася)..., проте, майже не звертав уваги на соціально-економічні умови». Дискутуючи з П. Магочі, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що попри правильну історичну констатацію існування в Закарпатті трьох різних національних орієнтацій (русофілів, українофілів і русинофілів) автор згаданої вище книги «явно на боці так званої русинофільської течії». І. Лисяк-Рудницький вважав, що Магочі, як і будь-хто інший, має право на свої особисті симпатії. Втім, Лисяк-Рудницький заперечував інше – те, що «його ухил вплинув на історичну розважливість і, в окремих випадках, спонукав перекручувати факти, щоб вони узгоджувалися з його упередженими поглядами» [5, с. XIII, XVIII].

Досліджуючи проблеми українського руху, П. Магочій вважав, що «національна ідентичність» доби українського «національного відродження» формувалася на основі не лише так званої «первісної етнічності», в якій «свідомість особи є усталеним і незмінним явищем, яке формують кровні зв'язки, спільне походження, мова та культура». Не менш важливою, на його думку, була так звана «ситуаційна або факультативна етнічність», у рамках якої може формуватися система різноманітних лояльностей, нерідко, здавалося б, несумісних. У багатонаціональних державах, стверджує далі П. Магочій, виникає ситуація, коли найзручнішою формою національного самовизначення особи буває одночасне співіснування декількох лояльностей. Зокрема, в українських землях у XIX ст. цілком природною була ситуація, коли дехто вважав себе як малоросом (українцем), так і росіянином [7, с. 105].

У своїх дослідженнях з проблеми становлення національної свідомості Ф. Сисин, продовжуючи традиції представників «класичних» українських історіографічних шкіл (представники В. Липинський, М. Грушевський), вказує на те, що з певною мірою достовірності можна локалізувати часи формування елементів національної свідомості українців. Говорячи про «національну свідомість» українців і про «націю», він адресує ці поняття певним станам, не поширюючи їх на все населення тогочасних українських земель. При цьому «нація» у нього – це передусім «руська знать» [18. Р. 58–82; 11, с. 30–31].

У центрі уваги досліджень Ф. Сисина перебували проблеми історії

західноукраїнських земель. У 1982 р. під його спільною з А. Марковичем редакцією у Гарварді вийшов збірник «Національне будівництво і політика націоналізму», що об'єднав одинадцять есе у яких висвітлено різні аспекти історії Галичини у складі Австро-Угорщини. Серед авторів есе – відомі історики П. Брок, П. Магочі, І. Лисяк-Рудницький та інші.

Аналізуючи участь українців у революції 1905–1907 рр., Б. Кравченко підкреслив, що саме в цей період прослідковується тісний взаємозв'язок боротьби селянства за вирішення аграрного питання з національним питанням; причому національний фактор починає відігравати роль лише наприкінці аграрного повстання, після того, як селянство роками брало участь у боротьбі за землю, після того, як спонтанні виступи набули організованого характеру. Саме будучи вимушеними «осмислити своє економічне невдоволення», селяни усвідомили політичні й національні проблеми. Так, вказував дослідник, «селяни Полтавщини, що піднялися на боротьбу ще в 1902 році, почали включати в свої вимоги україномовну школу і гарантії політичної автономії» [16, р. 28–29].

Значна увага в діаспорній історіографії, на відміну від радянської, приділялася висвітленню процесів становлення і діяльності українських партій. Однак поняття «українська партія» встановлюється за політико-етнічною чи просто мовною ознакою її членів. В зв'язку з цим, на нашу думку, з українського політичного спектру необгрунтовано виключалися всеросійські партії.

Автором численних праць з української історіографії, суспільно-політичної думки XIX – початку XX ст. є Т. Приймак. Він закінчив Манітобський університет (1972). Захистив докторську дисертацію в Торонтському університеті (1984), працював професором університету в Саскатуні. Саме Т. Приймак став автором першої англійської біографії визначного українського історика, письменника, громадсько-політичного діяча М. Костомарова. На думку дослідника, унікальність позиції М. Костомарова як інтелектуала полягала в тому, що він одночасно належав до російської та української історіографії. Т. Приймак вважав М. Костомарова попередником М. Грушевського, зокрема писав, що костомарівська робота «Две русские народности» була передтечею знаменитої праці М. Грушевського «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства».

Вагомим є внесок Т. Приймака у дослідження діяльності М. Грушевського. Він займався виявленням матеріалів М. Грушевського в етнічних архівних фондах Канадського Національного архіву. Пи-

танню ролі Грушевського в політиці присвячена стаття Т. Приймака в «Journal of Ukrainian Studies». В «Українському історичному журналі» також надрукована його стаття «Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року», в якій високо оцінено вклад вченого в обговорення майбутнього конституційного ладу у Російській імперії. Т. Приймак вказує, що «конституційний проект знаменував спеціальний етап української політичної традиції 19-го сторіччя; він віддзеркалював впливи Кирило-Мефодіївців, Прудона, Антоновича і Драгоманова. З другого боку, ця традиція постала тоді, коли панував мир, а українське національне пробудження щойно починалося» [8, с. 136].

Вчений також підготував монографічне дослідження «Михайло Грушевський. Політик національної культури» (на англійській мові), яке схвально сприйняли українські та зарубіжні історики. В рецензії на цю книгу Б. Клід в журналі «Український історик» вказує, що при залученні матеріалів українських архівів його праця набуде ще більшої глибини і змістовності [15, с. 184].

Дослідженням грушевськознавства серйозно займався Марко Антонович. Він походив з славетної родини українських істориків Антоновичів. Навчався в Карловому університеті в Празі і Мюнхенському університеті. У 1950 р. переїхав з Західної Європи до Монреалю, де редагував журнал «Розбудова держави» (1949–1954). В 1956–1982 рр. був редактором в українському відділенні Державного радіо Канади. Обирався віце-президентом Українського історичного товариства та НТШ. Доктор філософії, дійсний член УВАН у Канаді та США, у 1992–1999 рр. – її Президент [12, с. 107].

За ініціативою М. Антоновича було опубліковано опрацьоване зусиллями професорів В. Міяковського та С. Стецюка листування М. Грушевського і його сучасників. У 1990 р. під час українознавчої конференції в Іллінойському університеті відбулася окрема сесія, присвячена тогочасному станові досліджень в галузі грушевськознавства в Україні і на Заході, де М. Антонович виступив з доповіддю разом з Л. Винарем та С. Білоконем.

Учений був одним із членів-засновників та, певний час, співредактором журналу «Український історик». Підготував низку праць з історії, історії літератури, біографій та розвідок про культурне відродження в Україні у XIX–XX ст. Особливо відомими є його історичні праці: «Завдання в галузі історії України» («Український історик», 1972, № 1–2); «Українська Петербурзька Громада» (Ювілейний збірник УВАН в Канаді, Вінніпег, 1976); «50-річчя УВАН» («Український історичний журнал», 1995, № 1–4).

Як бачимо, історики діаспори активно досліджували весь комплекс проблем, пов'язаних з літописом українського національного руху та політичної думки кінця XVIII – початку XX ст. Український національно-визвольний рух аналізувався, виходячи з трьохфазної схеми розвитку національних рухів, запропонований вченим М. Грохом. Тогочасне суспільно-політичне життя в Україні в цей період переважно розглядалося як період «національно-визвольний», основним змістом якого був розвиток українського руху. При вивченні політичної історії України XIX–XX ст. використовувався цілий ряд категорій і понять, що не мали місця в радянській науці.

Разом із тим, діаспорна історіографія не уникла й вузьких місць, політизації окремих сюжетів. Участь українців у загальноросійському революційному русі оцінювалася діаспорними вченими в цілому негативно, виходячи з того, що це не сприяло формуванню національної свідомості, зміцненню українського національного руху. Практично відсутні роботи, присвячені революційно-демократичному руху 50–60-х рр. і руху народників в Україні. Не вивчалася діяльність загальноросійських партій на теренах Наддніпрянщини. Особливо ж вагому роль відіграли українські історики Канади у розвитку грушевськознавчих студій, які в УРСР були взагалі відсутні.

Джерела та література:

1. Єсельчик С.О. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст./ С.О. Єсельчик. – Мельбурн: Ун-т ім. Монаша; відділ славістики, 1994. – 121 с.
2. Єсельчик С.О. Український національний рух: здобутки та перспективи досліджень // Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / С.О. Єсельчик. – К.: Інститут історії НАНУ, 1994. – С.159–167.
3. Касьянов Г.В. Теорія нації та націоналізму: [Монографія] / Г.В. Касьянов – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
4. Коцур В.П. Історіографія історії України: Навч. посіб./ В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах / І. Лисяк-Рудницький, упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 530 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2-х томах / І. Лисяк-Рудницький, упоряд. Я. Грицак. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 574 с.
7. Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочій // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.

8. Приймак Т. Конституційний проект М. Грушевського з 1905 року / Т. Приймак // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 127–136.
9. Сарбей В. Г. Національне відродження України / В. Г. Сарбей – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
10. Симоненко Р. Іван Лисяк-Рудницький / Р. Симоненко // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2005. – С. 572–612.
11. Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації / Ф. Сисин // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 67–74.
12. Ясь О. Антонович Марко Дмитрович / О. Ясь // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т.1. – С.107.
13. Himka J.-P. Galician Villagers and Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / I.-P. Himka. – Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – 358 p.
14. Himka J.-P., Krawchenko B. *Intelligentia* / I.-P. Himka, B.Krawchenko // *Encyclopaedia of Ukraine*. – 1988. – Vol. III. – P. 337.
15. Klid B. Mykhailo Hrushevsky. The Politics of National Culture. – Toronto: University of Toronto Press, 1987. – 323 p. / В. Klid, Т. Прумак // Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 182-184.
16. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth Century Ukraine / B.Krawchenko. – Edmonton: CIUS, 1987. – XIX, 333 p.
17. Magosci P. Nationalism and National Bibliography : Ivan E. Levyts'kyi and Nineteenth-Century Galicia / P. Magosci // *Harvard Library Bulletin*, XXVIII, 1. – Cambridge, 1980. – P. 80–83.
18. Sysyn F. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement / F. Sysyn // Peter J. Potichnyj. *Poland and Ukraine. Past and Present*. – Edmonton; Toronto, 1980. – P. 58–82.

Віталій Яремчук

УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 50-Х – 80-Х РОКІВ ПРО УКРАЇНЬСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ: ОФІЦІЙНА ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ

У статті викладено погляд автора на наукові та політико-ідеологічні підстави появи і зміст офіційних та ревізійністських концепцій українських радянських істориків у ділянці проблематики українського націєтворення. Зроблено висновок про те, що у зазначений період офіційна концепція утворення української нації спиралась на сталінське уявлення про націєтворення, а альтернативні інтерпретації перегукувались із західними «примордіалістськими» теоріями.

Ключові слова: націєтворення, українська радянська історіографія, офіційна концепція, альтернативні концепції.

В статье изложены взгляды автора на научные и политико-идеологические основания формирования, а также содержание официальных и ревизионистских концепций украинских советских историков в области проблематики украинского нациестроительства. Сделан вывод, что в определенных в статье хронологических рамках официальная концепция образования украинской нации базировалась на сталинских представлениях о нациестроительстве, а альтернативные интерпретации по своему содержанию были близки к западным «примордиалистским» теориям.

Ключевые слова: нациестроительство, украинская советская историография, официальная концепция, альтернативные концепции.

In the article the author sets forth his ideas about scientific political and ideological reasons of the appearance and the contents of the official and revisionist concepts of the Ukrainian historians in a branch of the Ukrainian nation foundation.

The author makes the conclusion that the official concept of the Ukrainian nation foundation in the mentioned period was based on Stalin's idea about the nation foundation. In the article it is underlined that the alternative views were misinterpreted with the Western prymordialist theories.

Key words: the Ukrainian nation foundation; Ukrainian soviet historiography; an official concept; alternative concepts.

Важливою проблемою досліджень з історії української історіографії є її розвиток у період т. зв. еволюційного тоталітаризму (в термінах сучасного українського історика, представника «ревізійністської» школи у вивченні політичної системи Радянського Союзу Володимира Барана [1, с. 27–29]). До більш м'якої форми більшовицького режиму радянська держава прийшла через такий доленосний для СРСР та його республік процес, як десталінізація. До вагомих наслідків останньої слід віднести поживлення суспільних процесів в Україні, зокрема й в царині духовно-інтелектуального життя, певне послаблення диктату Кремля щодо «другої серед рівних» республіки і підвищення статусу УРСР та її владної еліти. Сучасні дослідники відзначають, що в умовах зречення режиму від масових репресій як методу контролю над суспільством, на тлі пом'якшення національної політики (співіснування двох офіційних стратегій – інтеграційної та національної, серед яких перша залишалася домінуючою [2, с. 287 – 291; 3, с. 369 – 371]) та проведення українською верхівкою політики «контрольованого автономізму» (яка досягла свого апогею в часи перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста [4, с. 278; 5, с. 40; 6; 7]) в Радянській Україні відбулося поживлення українознавчих історичних досліджень, мав місце своєрідний український історіографічний мікроренесанс, що тривав аж до різкої зміни курсу Москви щодо УРСР у 1972 – 1973 рр. [див. докл.: 8].

Одним із найцікавіших аспектів історіографічного процесу в УРСР у постсталінський період була поява в українській історичній науці національно орієнтованого «нонконформістського» («ревізійністського», «реабілітаційного») напрямку. Він, природно, належав до альтернативного дискурсу історичної науки УРСР, що існував в затінку офіційного – аналогічно до ситуації 1960-х рр. в українській літературі [див.: 7]. Між офіційною та нонконформістською історіографією в Радянській Україні існували ідейно-змістовні та формальні відмінності. Перша відтворювала державну концепцію історії (т.зв. метанаратив, гранднаратив тощо) і втілювалась насамперед в узагальнюючих працях, які готувались під суворим ідеологічним наглядом, як правило, колективами авторів і розглядались як «кони історії» і носії «презупції авторитетів» [див.: 9; 10]. Друга, знаходячись, за незначним винятком, в ідейному полі «шістдесятників», була націленою на етноцентричне прочитання українського минулого, хоч і в рамках «марксистсько-ленінського» вчення, а її ідеї оприлюднювались здебільшого на сторінках малотиражних спеціальних видань [див.: 11; 12]. Наукова творчість останньої та зв'язок конкретно-історичних

побудов істориків-ревізійністів з політико-ідеологічним контекстом УРСР зазначеної доби щойно починають входити до дослідницького поля істориків історичної науки. Зокрема, автором цієї розвідки опубліковано низку статей та підсумовуючу монографію про українське радянське історіописання 1950-х – 1980-х рр., у яких розглянуто й питання альтернативного історіописання в українській радянській історіографії [див.: 8]. Мета цієї розвідки – з'ясувати наукові та політико-ідеологічні підстави появи і зміст офіційних та ревізійністських концепцій українських істориків у ділянці проблематики українського націєтворення.

Офіційна візія націєтворчих процесів утвердилась на початку 1950-х рр. [13, с. 21 – 22] і не зазнавала суттєвих змін до початку 1970-х рр. Вона виходила з розуміння поняття нації, сформульованого ще у 1913 р. Й. Сталіним у праці «Марксизм і національне питання», згодом ним дещо підкоригованого, що у кінцевому варіанті звучало наступним чином: «Нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі чотирьох основних ознак, а саме: на базі спільності мови, спільності території, спільності економічного життя і спільності психічного складу, який проявляється в спільності специфічних особливостей національної культури» [цит. за: 14, с. 505]. З часів хрущовської «відлиги» прізвище Сталіна у зв'язку з його дефініцією нації та іншими питаннями, які він розробляв у царині національних проблем, не згадували, а роль головного теоретика була закріплена за В. Леніним. Проте й надалі в радянському суспільствознавстві – до кінця 1980-х рр. – експлуатувалась дещо модифікована сталінська національна доктрина [15, с. 47]. Вона пов'язувала формування націй з усталенням буржуазних відносин («буржуазні нації» «капіталістичної формації»). Вважалося, що з переходом до «соціалістичної формації» замість «буржуазних націй» формуються «соціалістичні нації» (з «соціалістичним» соціально-економічним базисом та «соціалістичною (інтернаціональною) за змістом і національною за формою культурою»), що прямують в ході будівництва «соціалізму» та «комунізму» до «розквіту» та одночасно з тим – «зближення» (що подавались як «діалектична» тенденція). Офіційна історіографія 1950-х – початку 1970-х рр. була схильною оцінювати формування української та інших неросійських націй СРСР, як процес, що відбувався пізніше, ніж утворення російської нації. Вважалося, що утворення української нації почалось в другій половині XVIII ст. разом із зародженням в Україні буржуазних відносин, а завершення процесу пов'язувалося з часом утвердження тут капіталізму у другій половині XIX ст. Не нами по-

мічено, що концепція націєтворення, яка тиражувалася в Радянському Союзі, була близькою до модерністських історико-економічних підходів західної етнополітичної думки [див.: 3, с. 375].

Важливим інтерпретаційним зсувом в офіційній теорії націєтворчих процесів було запровадження концепції «нової історичної спільності – радянського народу». Цей винахід радянського суспільствознавства мав забезпечити ідеологічне обґрунтування переходу до суто асиміляційної і репресивної національної політики, прискореного запровадження єдиної ідентичності в СРСР, тому був доленосним для практики національної політики в Радянському Союзі. Хоча він більше змінював погляд на сучасне, ніж не на минуле «соціалістичних націй» Радянського Союзу, однак він же вимагав і певної корекції офіційної доктрини історії націєгенези. Зокрема, перед суспільствознавцями стояло завдання напрацювання нової дефініції поняття «соціалістична нація», яка б передбачала зменшення кількості ідентифікаційних ознак з тим, щоб переконливо аргументувати перетворення «соціалістичних націй» в регіональні групи «радянського народу» і «злиття націй». Як вважають сучасні дослідники, ідея «радянського народу» була висунута М. Хрущовим на XXII з'їзді КПРС в 1961 р., однак не отримала відображення в підсумкових його документах і надалі – до початку 1970-х рр. – не педалювалася офіційною пропагандою. Офіційної сили вона набрала та задомінувала в ідеологічному дискурсі після її включення у тези ЦК КПРС з нагоди 100-річчя В. Леніна (1970) та у доповідь Л. Брежнєва на XXIV з'їзді КПРС (1971) [4, с. 286; 16, с. 252]. Тому аж до початку 1970-х рр. офіційна концепція націєтворення, попри намагання деяких уповноважених владою істориків її переглянути (зокрема, дати нове визначення поняття «соціалістична нація» [див.: 17, с. 8 – 9]), не відчувала тиску ідеї, озвученої М. Хрущовим. Про це свідчать і результати дискусії з питань теорії нації, яка відбувалася на сторінках журналу «Вопросы истории» в 1966 – 1968 рр. [див.: 18]. З 1972 р. радянське суспільствознавство включилося в обґрунтування нових постулатів, спрямованих на ідеологічне забезпечення інтеграційних намірів Кремля та репресивного курсу в національній політиці, передусім в Україні, а альтернативні до офіційних погляди було заборонено.

До середини 1950-х рр. питання історичного розвитку власне української нації в українській радянській історіографії фактично не розроблялися. Причиною такого становища був сам стан історичної та інших гуманітарних наук в добу сталінізму, коли узаконену владою схему історії України було вироблено і втілено в наукові чи квазінау-

кові тексти після тривалих ідеологічних «консультацій» і «проробок» українських істориків лише у середині 1950-х рр. Крім того, як вже йшлося вище, остаточне формулювання підходів радянської історіографії до проблем націєтворення, освячених особисто Й. Сталіним, відбулося на початку 1950-х рр. Лише після оформлення владної візії української історії та окремих питань, зокрема й націєтворення, могла йти мова про опрацювання фахівцями – але суворо в межах офіційного бачення – генези української нації.

Провідним та офіційним з точки зору його наукових концепцій українським дослідником проблем формування українського народу (народності) та нації з другої половини 1950-х рр. став відомий український вчений, член-кореспондент АН УРСР Кость Гуслистий. Істориком фактично самостійно була створена модель-схема історично-етнічного розвитку українського народу і формування української «буржуазної» нації, викладена в низці опублікованих праць, в т. ч. написаних ним розділах узагальнюючих курсів з історії України, які виходили в середині 1950-х – 1960-і рр. [найважливіші: 19; 20]. Підсумком його багаторічних студій стала підготовлена ним до друку монографія «Історичний розвиток української нації» [21], однак її верстка з початком політичної реакції в Україні в 1972 р. пішла «під ніж», що, як гадають його біографи, прискорило смерть науковця в 1973 р. [22, с. 116]. Концепція К. Гуслистого в головних рисах вписувалася в річище офіційного бачення, відтак не потребує спеціального аналізу. Однак при всій своїй офіційності вона містила й компонент неортодоксальності. Хоча історик і запевняв, що російська народність, а потім нація формувалась інтенсивніше та швидше, ніж українська і білоруська народності-нації, але при цьому вважав, що «в основному етапи етнічної історії трьох братніх східнослов'янських народів так само, як і періоди їх соціально-економічного розвитку, збігалися». «Не можна, – писав дослідник у своєму синтезі «До питання про утворення української нації» (К., 1967), – погодитися з тими радянськими вченими, які відсувають початок перетворення української народності в націю на 100 – 150 років пізніше від російської» [20, 21]. Оскільки для Росії ці процеси починалися, на переважаючу в 1960-і рр. думку істориків СРСР, з XVII ст., то, відповідно, на погляд К. Гуслистого, приблизно з першої половини XVII ст., ще в умовах Речі Посполитої, а особливо після «Визвольної війни» та «возз'єднання» 1654 р., коли в Україні помітно зросли товарно-грошові відносини і обмін, зароджуються і зміцнюються «буржуазні національні зв'язки» – тоді і можна говорити про початок перетворення української народності в

націю [19, с. 577 – 579; 20, с. 20 – 21]. Примітно, таким чином, що для обґрунтування такого нетрадиційного висновку вчений спирався на «залізобетонну» аргументацію – беззаперечну з офіційного погляду тезу про економічний поступ України в рамках Росії. Історик також наводив й інші докази. Серед таких початок створення національного ринку ще в першій половині XVII ст. завдяки інтенсивному розвитку українських міст, етнічне змішування населення різних областей, особливо в часи «Визвольної війни», в результаті чого поглиблювалася мовна і культурна спільність українського народу, формування в XVII ст. української етнічної території внаслідок інтенсивного припливу населення на територію Середнього Подніпров'я, низу Дніпра та Слобожанщини, поширення назви «Україна» на всі етнічно українські землі [див.: 19, с. 577 – 579; 20, с. 22 – 23]. В своїй неопублікованій монографії «Історичний розвиток української нації» К. Гуслистий уточнив і час, коли, на його думку, остаточно завершився процес утворення «української буржуазної нації», раніше пов'язуваний (в т. ч. і в його працях) з утвердженням капіталізму в другій половині XIX ст. Це сталося «не на початку другої половини XIX ст. – на зламі двох соціально-економічних формацій – феодално-кріпосницької і капіталістичної, а в період переростання домонополістичного капіталізму у найвищу і останню стадію свого розвитку – імперіалізм», себто, відповідно до радянської схеми світової історії, в кінці XIX – на початку XX ст. (до 1917 р.) [21, арк. 7].

Парадоксальною – на тлі консервативного повороту в національній політиці Старої площі в УРСР в 1970-і рр. [див.: 8, с. 365 – 423] – виглядає фактична реабілітація табуованої в роки «великого погрому» 1972 – 1973 років концепції українського націєтворення К. Гуслистого. У відповідному розділі найбільш деталізованої та повної версії історії України, що була підготовлена в українській радянській історіографії – «Історії Української РСР» у 8 книгах (10 томах) (К., 1977 – 1979) – процес складання «української буржуазної нації» трактований майже «за Гуслистим». Зазначається, що складання «на базі феодалної народності елементів української буржуазної нації» почалося в другій половині XVII – XVIII ст. і відбувалося «**одночасно** (виділення наше – авт.) і у взаємному зв'язку з російською та білоруською націями» [23, с. 7]. В основі цього процесу були «консолідація українських земель, дальший прогрес економіки, значні здобутки культури» [23, с. 7]. Завершення складання «української буржуазної нації» відбулось на кінець XIX ст., коли в українського народу були вже наявними «всі основні ознаки нації: спільність території, еконо-

мічного життя, мови, закріпленої в літературі, спільність національного характеру, що проявлявся в спільній за формою, але класовій за змістом культурі» [24, с. 442].

Ряд українських істориків вдалися до радикальнішого переосмислення проблем утворення української нації та ґрунтовнішої ревізії канонічних побудов. Першорядною в цьому сенсі була опублікована в «Українському історичному журналі» (далі – УІЖ) в 1965 р. (№ 12) стаття знаного дослідника козацтва Олени Апанович «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» [25]. В ній авторка спробувала подати власне розуміння поняття «нація» та на цій підставі аргументувати свої погляди на час зародження української нації та характер соціальних рухів в Україні кінця XVI – XVII ст. Концептуальною відмінністю позиції дослідниці від офіційної було розширення, порівняно з ортодоксальною дефініцією нації, числа об'єднуючих національні спільноти чинників за рахунок політичної та релігійної єдності і винесення, як видно з її висловлювань, до розряду головних консолідуючих компонентів такого суб'єктивного фактора (який традиційно вважався другорядним), як національна самосвідомість. Фактично виходячи з такої широкої інтерпретації та спираючись, передусім, на факти наявності національної самосвідомості українців вже з кінця XVI ст., О. Апанович поставила під сумнів ще одну непохитну тезу – про те, що нація є продуктом «буржуазної формації»: «[...] початкові етапи складання нації проходять ще в умовах феодальних відносин, подібно до того, як капіталістичні відносини починають зароджуватися й розвиватися ще в надрах феодального ладу» [25, с. 29].

Свої теоретичні розмірковування авторка супроводжувала підведенням під них фактів з української історії. На її думку, вже в кінці XVI – першій половині XVII ст. були наявними такі прояви зародження української нації, як «високий рівень національної самосвідомості українського народу», боротьба різних груп українського суспільства за православну віру (а визнання, в умовах тогочасної України, однієї віри «могло мати певне значення для національного самоствердження» [25, с. 29]), виникнення економічних («посилений розвиток товарного виробництва в Україні, початок руйнування рамок натурального господарства») і «виникнення початкових елементів формування внутрішнього ринку» [25, с. 30]) та політичних («загострення зовнішньої небезпеки», формування української державності – «напівдержави» Запорізької Січі та «української державності» середини XVII – XVIII ст. з «республіканським гетьманським урядом» на чолі [25, с. 30 – 38]) передумов націєтворення. Тому дослідниця впевнено твер-

дила, що «зародження української нації [відбулося] наприкінці XVI ст.», а соціальні рухи кінця XVI – XVII ст., трактовані в радянському гранднатурі передусім як «антифеодальні», «народно-визвольні», відповідно до концепції О. Апанович, були передусім «національно-визвольними» рухами за політичне самовизначення української нації [25, с. 29].

Оригінальні та, певною мірою, провокативні ідеї, висловлені О. Апанович, викликали розголос – в лютневому 1966 р. номері «УДЖ» було опубліковано два відгуки на її статтю, що належали видатному українському історичу Іванові Крип'якевичу [26] та знаному досліднику українського середньовічного селянства Іванові Бойку [27]. В їхніх текстах ішлося про прийняття основних положень праці колеги, але, разом з тим, й необхідність посилення фактологічної сторони її аргументації. Зокрема, погодившись з тезою О. Апанович про високий рівень національної свідомості українського народу вже в кінці XVI ст., І. Крип'якевич наголосив на потребі «дужче підкреслити» це «правильне твердження» [26, с. 82] і навіть цілу низку фактів, які, на його погляд, доводили, що «національна самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. досягла значного розвитку і набирала завершеної форми» [26, 84]. Більш критично до студії О. Апанович поставився І. Бойко, висловивши побажання «побачити в ній ґрунтовнішу розробку ряду питань, уточнення окремих положень і висновків, а також чіткішу архітектонічну побудову» [27, с. 84]. Водночас історик не погоджувався лише з однією тезою О. Апанович концептуального характеру – він, на відміну від своєї колеги, вважав слушним розгляд економічних передумов складання української нації перед питаннями суспільно-політичних рухів й ідеологічного життя [27, с. 85].

Таким чином, в поглядах О. Апанович та І. Крип'якевича можна спостерігати близькість до офіційно проскрибованих як «буржуазно-націоналістичні» етнопсихологічних концепцій націєгенези [див., напр.: 28]. Натомість, міркування І. Бойка з його наголошуванням на первинності економічних процесів радше більш узгоджуються з усталеними підходами. Проте всі троє схилилися до ідеї про ранньомодерне походження української нації – і в цьому їхні інтерпретації переґукувались із західними «примордіалістськими» теоріями і відверто суперечили «модернізму» радянського гранднатурі. В цьому контексті близькою до їхніх поглядів була й концепція К. Гуслистого. Отож, творчість всіх цих істориків слушно розглядати в розрізі нон-конформістського напрямку в українській радянській історіографії.

На нашу думку, їхні ідеї були пов'язані не лише з когнітивними (науковими) чинниками (насамперед, впливом офіційної концепції націєтворення), а й корелювали з поступками режиму в національній політиці в період хрущовської «відлиги» та «шелестівщини».

Джерела та література:

1. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945 – 1991)/ В. К. Баран. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – 670 с.
2. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад/ Каппелер А. – Львів: ЛКУ, 2005. – 360 с.
3. Лінднэр Р. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст./ Лінднэр Р. – СПб.: Неўскі прасцяг, 2003. – 540 с.
4. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст./ Грицак Я. Й. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
5. Velychenko S. Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914-1991/ Velychenko S. – New York, 1993. – 267 p.
6. Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття/ Ю. Шаповал// УІЖ. – 2008. – № 3. – С. 134 – 149.
7. Зарецький О. В. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950 – 1980-ті роки в УРСР/ Зарецький О. В. – К.: Фітосоціоцентр, 2003. – 260 с.
8. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби/ Яремчук В. – Острог: НУ «Острозька академія», 2009. – 526 с.
9. Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти/ Грабович Г.// Критика. – 2001. – Ч. 12. – С. 11 – 15.
10. Міддель М. Плюралізм чи гомогенність? Історична наука в НДР/ Міддель М. // Історія та історіографія в Європі. – 2003. – № 1/2. – С. 84 – 100.
11. Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в середині 1950 – на початку 1970-х рр. / Яремчук В. // Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф. 27 вересня 2005 р. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – С. 72 – 82.
12. Яремчук В. Спроба реабілітації М. Грушевського в контексті історіографічної ситуації в Україні в середині 1950 – на початку 1970-х рр. / Яремчук В. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: НаУОА, 2006. – Вип. 6. – С. 66 – 85.
13. Очерки истории исторической науки в СРСР / Под ред. М. В. Нечкиной (глав. ред.) и др. – М.: Наука, 1985. – Т. 5. – 605 с.
14. Історія Української РСР/ АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: О. К. Касименко (голов. ред.) та ін. – К.: АН УРСР, 1953. – Т. 1. – 784 с.
15. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму / Касьянов Г. В. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

16. Варнавский П. Советский народ: создание единой идентичности в СССР как конструирование общей памяти (на материалах Бурятской АССР) / Варнавский П. // *Ab imperio* (Казань). – 2004. – № 4. – С. 239 – 262.
17. Жуков Е. М. XXII съезд КПСС и задачи советских историков / Жуков Е. М. // *Вопросы истории*. – 1961. – № 12. – С. 3 – 12.
18. К итогам дискуссии по некоторым проблемам теории нации // *Вопросы истории*. – 1970. – № 8. – С. 86 – 98.
19. Гуслистый К. Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений / Гуслистый К. // *Народы европейской части СССР: Этнографические очерки*. – М.: Наука, 1964. – Т. I. – С. 577 – 591.
20. Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації / Гуслистый К. Г. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 54 с.
21. Институт архівознавства НБУВ НАНУ, ф. 32, оп. 1, спр.95 «Історичний розвиток української нації. Неопублікована монографія. Машинопис с незначительными правками К. Г. Гуслистого. На укр. языке. 1972 г. 196 л.».
22. Портнов А. Українська радянська історіографія: до постановки проблеми / А. Портнов // *Сучасність*. – 2000. – № 6. – С. 112 – 116.
23. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./ АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: Г. Я. Сергієнко (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1979. – Т. 2. – 615 с.
24. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн./ АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; Редкол. тому: А. Г. Шевелєв (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – 608 с.
25. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму / Апанович О. М. // *УІЖ*. – 1965. – № 12. – С. 29 – 38.
26. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. / Крип'якевич І. П. // *УІЖ*. – 1966. – № 2. – С. 82 – 84.
27. Бойко І. Д. Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму / Бойко І. Д. // *УІЖ*. – 1966. – № 2. – С. 84 – 87.
28. Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації / Ю. І. Римаренко. – К.: Наукова думка, 1974. – 383 с.

Мазепа Олександр

«БЮЛЕТЕНЬ ДЛЯ ЧЛЕНІВ УГГТ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА

У статті зроблено спробу проаналізувати «Бюлетень для членів УГГТ» як важливе джерело до висвітлення організаційної та наукової діяльності Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства, яке діяло в 1963-1972 рр. в США.

Ключові слова: спеціальні історичні дисципліни, геральдика, генеалогія, «Бюлетень для членів УГГТ».

В статье сделана попытка проанализировать «Бюллетень для членов УГГТ» как важный источник к освещению организационной и научной деятельности Украинского Генеалогического и Геральдического Общества, которое действовало в 1963-1972 гг. в США.

Ключевые слова: специальные исторические дисциплины, геральдика, генеалогия, «Бюллетень для членов УГГТ».

The article attempts to analyze the «Bulletin for members UHNT» an important source to cover the organizational and scientific activities of the Ukrainian Genealogical and Heraldry Society, which operated in the 1963-1972.

Key words: special historical sciences, heraldry, genealogy, «Bulletin for members UHNT».

Більшість українських науковців, які змушені були залишити свою Батьківщину і опинилися закордоном, завдяки своєму прагненню зуміли не тільки відновити діяльність старих наукових установ та товариств, а й створити чимало нових. Серед таких слід згадати ті, які займались проблемами спеціальних історичних дисциплін, а саме геральдики та генеалогії. Дослідження з цих галузей спеціальних історичних дисциплін на теренах УРСР або були підпорядковані комуністичній ідеології або взагалі заборонені. Так геральдика як наукова дисципліна історичного циклу пройшла «повне коло»: від цілковитого заперечення у 20-30-ті рр. як чужинецького елемента дворянської культури, через часткову реабілітацію у 60-70-ті рр. і до визнання існування «радянської геральдики» наприкінці 80-х років [20, с. 69]. Подібна ситуація була із українською генеалогією, яка оголошувалась

дворянською і аж до середини 60-х рр. в УРСР майже не друкувалося генеалогічних розвідок. З'являлися тільки поодинокі розвідки, що висвітлювали родоводи робітничих династій [21, с. 461]. Водночас, для українських науковців закордоном, які мали можливість займатись дослідженнями з галузі спеціальних історичних дисциплін, ситуація ускладнювалась відсутністю доступу до потрібних архівних матеріалів, значний масив яких залишився в УРСР.

Незважаючи на ці обставини та брак коштів, які були надзвичайно необхідними для видавничої діяльності, українські діаспорні науковці зуміли «відродити» українську геральдику та генеалогію (термін «відродження», який використовувався українськими дослідниками, в даному випадку слід розуміти в створенні спеціалізованих наукових інституцій, які займались вивченням даних дисциплін та появи значної кількості наукових праць, публікацій з даної тематики).

У середовищі української діаспори з початку 50-х рр. ХХ ст. постійно обговорювалося питання створення товариства чи установи, яке б займалося дослідженням спеціальних історичних дисциплін [11, с. 143]. Цю ідею вдалося реалізувати в 1963 р., коли було створено Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство, що об'єднало всіх українських дослідників не тільки геральдики та генеалогії, а й нумізматики, сфрагістики і вексилології.

У сучасній українській історіографії недостатньо висвітлена діяльність УГГТ, що свідчить про актуальність даної теми. Серед незначної кількості наукових досліджень, в яких частково згадувалось про діяльність УГГТ та його співпрацю з іншими українськими науковими установами, слід відзначити монографії А. Атаманенко «Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність» [2, с. 261-263], Л. Сакади «Український історик»: генеза, тематика, постаті» [28, с. 144-149], а також аналітично-мемуарну статтю Л. Винара «Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність» [11, с. 141-145].

Важливим джерелом до історії функціонування та діяльності УГГТ є інформаційне видання «Бюлетень», яке сьогодні потребує ґрунтовного вивчення та опрацювання. Слід зазначити, що практика видання бюлетенів була притаманна багатьом українським науковим установам закордоном в другій половині ХХ ст., створених представниками т. зв. третьої хвилі еміграції. Після створення УГГТ в липні 1963 року, одним з його завдань у видавничій діяльності стало видання «Бюлетеня» для внутрішнього вжитку [22, с. 145].

«Бюлетень для членів УГГТ» (далі – «Бюлетень») був машинопи-

сом на спеціальних бланках; видавався малим тиражем (до 200 примірників) на правах рукопису циклоstileвим способом. Перше число «Бюлетеня» з'явилось в жовтні 1963 р., а останнє (ч. 2 (42)) з'явилось за друге півріччя 1971 р. За весь період існування УГГТ вийшло 42 числа «Бюлетеня». З жовтня 1963 включно до 1968 р. «Бюлетень» видавався 6 разів на рік. Надсилався «Бюлетень» не тільки членам Товариства, а й іншим українським науковим установам, багатьом іноземним геральдико-генеалогічним товариствам, серед яких згадуються і такі відомі Wappen-Herold-Deutsche Heraldische Gesellschaft (Berlin), Academie Internationale d'Heraldique (Paris), The Flag Research Center (Winchester, Mass.), а також різноманітним редакціям журналів, газет, що були зацікавлені у співпраці з УГГТ [7, арк. 2].

Товариство сприяло тому, щоб кожен новий член УГГТ отримав на той час всі числа «Бюлетеня» і «Додатків», «а в випадку вичерпання деяких чисел із перших двох років існування нашого Товариства одержував фотостатні копії даних чисел» [8, арк. 2]. Слід зазначити, що всім членам УГГТ надавалась можливість власних геральдико-генеалогічних досліджень на сторінках «Додатків» та «Записок», які видавались разом з «Бюлетенем». Цю ідею всіляко підтримували Р. Климкевич, Л. Винар та О. Оглоблин, тим самим закликаючи всіх членів брати активну участь в науковій діяльності Товариства [11, с. 145].

Варто звернути увагу на той факт, що «Бюлетень для членів УГГТ», як і «Бюлетень УГТ» не мав постійної побудови, проте певні рубрики повторювалися дуже часто, що дає підстави стверджувати, що під варіаціями він мав усталену структуру. Про це свідчить той факт, що головним редактором обох видань «Бюлетеня» був Р. Климкевич. Із огляду на вміст інформації, яка міститься в «Бюлетенях для членів УГГТ», можна встановити різноманітні аспекти діяльності членів УГГТ.

Головним призначенням «Бюлетеня» було підтримання зв'язків між членами Товариства, які проживали в різних країнах світу [1, с. 15]. У зв'язку з цим в ньому подавалась інформація різноманітного плану: про діяльність членів УГГТ, різного роду організаційні справи та заплановані події, подавався Тимчасовий Звіт Скарбника про фінансове становище Товариства, інформація про нових членів, ювілеї, некрологи. Ще одним важливим аспектом є те, що «Бюлетень» відіграв важливе суспільне значення в середовищі української діаспори, адже в ньому завжди повідомлялось про проведення різноманітних конференцій, конкурсів, що проводились іншими українськими науковими інституціями закордоном, публікувались відомості з терен УРСР. В «Бюлетенях» є багато повідомлень про організаційні аспекти

діяльності УГГТ – звернення до членів, передплатників тощо. Водночас варто наголосити на тому, що «Бюлетені» є важливим джерелом для вивчення української історичної науки закордоном, бо в них містилася інформація, що стосувалась життя та діяльності наукових установ, організацій.

У цьому контексті дуже важливо розглянути «Бюлетень для членів УГГТ» як джерело до історії діяльності УГГТ. Багато відомостей про членів УГГТ, їх наукові зацікавлення є в рубриках «Над чим працюють наші члени» або «Праця членів УГГТ», які завжди розміщувалися на першому аркуші числа «Бюлетеню». Ці рубрики вперше з'явилися у виданні «Бюлетеню» за січень-лютий 1967 р., де було опубліковано тематику геральдичних, генеалогічних та інших досліджень, якими займалися члени Товариства. В кожному числі «Бюлетеня» подавався список наукових праць, розвідок, статей кожного члена УГГТ за попередній рік. Так щодо наукової діяльності Р. Климкевича, в «Бюлетені» (ч. 3 (23), травень-червень 1967) опубліковано список його наукових розвідок, статей з української геральдики. Крім того, було зазначено, що вчений виконав кілька проектів гербів для закордонних українських установ [13, арк. 2].

У «Бюлетені» є неодноразові згадки про формування Архіву УГГТ, в якому зберігаються цінні та рідкісні речові джерела, документи, фотокопії, відбитки, що стосуються не тільки української геральдики чи генеалогії, а й сфрагістики, нумізматики та вексилології [6, арк. 2]. Так в шостому числі «Бюлетеня» подано структуру Архіву, який складався з таких частин:

- а) поточного діловодства Товариства;
- б) музейно-архівно-бібліотечного відділу, куди надсилались цінні матеріали [6, арк. 2].

Майже в кожному числі «Бюлетеня» публікувався заклик до співпраці з Товариством: «Архів Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства просить надсилати матеріали, що представляють собою вартість для дослідників української генеалогії, геральдики та інших споріднених дисциплін (публікації з виображенням гербів, прапорів, печатей, відзнаки, родоводи тощо)» [29, с. 53]. Всі надіслані до Архіву Товариства матеріали обов'язково підлягали інвентарному опису, і вже потім в «Бюлетенях» з'являлись їх списки.

Важливе значення надавалося співпраці з українськими та неукраїнськими науковими установами, товариствами та організаціями, що займалися не тільки проблемами геральдики та генеалогії, а й інших спеціальних історичних дисциплін, зокрема нумізматики та векси-

дології. Вже в четвертому випуску «Бюлетеня» було подано список таких установ та товариств, з якими УГГТ встановило тісні наукові контакти. Передусім це було пов'язано з необхідністю обміну науковим досвідом, організацією конференцій, присвячених проблемам української геральдики та генеалогії. Так зазначалось в «Бюлетені» «... шведські державні культурні установи виявляють поважне зацікавлення проблемами української геральдики, як напр. генезою сполуки українських національних барв – тотожних зо шведськими, давнього герба Галичини – тотожного з гербом Швеції» [7, арк. 2].

У «Бюлетені для членів УГГТ» неодноразово згадувалося про видавничі проекти Товариства. Серед них – «Науковий збірник», до якого вже були зібрані потрібні матеріали, але через фінансові труднощі, він не побачив світ. В шостому випуску «Бюлетеня» (липень-серпень 1964) вміщено інформацію про створення Редколегії, до складу якої увійшли: голова – О. Оглоблин, члени – Л. Винар, М. Міллер, о. І. Назарко і Р. Климкевич. Як зазначав Р. Климкевич, на той час більшість матеріалів для Наукового Збірника була підготовлена [23, арк. 2]. Крім того, Р. Климкевич вказував, що «...кожна стаття буде поручена для публікації в Науковому Збірнику двома Членами Редакційної Колегії – знавцем даної наукової царини і головним Редактором. В разі потреби буде запрошений ще й третій редактор-знавець». Надсилання матеріалів до Наукового Збірника закінчувалось 31 грудня 1964 р. [23, арк. 2].

У 16 випуску «Бюлетеня» з'явилось повідомлення про те, що «Редакційна Колегія передає В-ву «Дніпрова Хвиля» в Мюнхені до друку перший том Наукового Збірника УГГТ» [4, арк. 2]. Проте аж до 1968 р. не було ніяких відомостей про вихід Наукового Збірника. Лише в 30 випуску «Бюлетеня» (липень-серпень 1968) було подано зміст I тому, до якого мала увійти значна кількість досліджень з галузі спеціальних історичних дисциплін [24, арк. 2]. Але в наступному випуску Бюлетеня в рубриці «В справі Наукового Збірника УГГТ» з'явилися перші відомості про брак коштів для реалізації цього видання [5, арк. 2]. Фактично після цього повідомлення, в Бюлетенях УГГТ вже не публікувалось жодних відомостей про видання Наукового Збірника. Вже у своїх спогадах Л. Винар згадував, що цей проект не був реалізований через фінансові труднощі Товариства в 1968 році. Окремо слід звернути увагу на публікації, які мали з'явитись в ньому. Зокрема це розвідки Л. Винара «Питання походження полковника Максима Кривоноса» та «Іван Крип'якевич як дослідник української сфрагістики», Р. Климкевича «Проблеми сучасного українського гербознавства»,

В. Трембіцького «Сучасний український національний і державний герб», В. Сенютовича-Бережного «Козацькі нобілітації».

Зауважимо в тих умовах існування Товариства було складно реалізувати багато запланованих проєктів. Хоча УГГТ не зуміло видати Науковий Збірник, більшість матеріалів, які мали увійти до нього, були опубліковані, але вже на сторінках журналу «Український Історик» (далі – УІ).

У кожному числі «Бюлетеня для членів УГГТ» є інформація про його склад. Зокрема, вже з першого числа видання дізнаємось, що Товариство нараховувало 50 членів, а згідно останнього числа «Бюлетеня» (ч. 1 (33), літо 1969), в УГГТ було 152 члени, які проживали в 14 країнах світу, зокрема в Австралії, Англії, Аргентині, Італії, Канаді, Німеччині, США, Франції. Тобто за п'ять років функціонування Товариства, кількість його членів збільшилась більше ніж у три рази, що власне свідчило про зацікавленість його діяльністю в середовищі української діаспори. Варто зазначити, що члени УГГТ часто були членами інших наукових товариств та установ, зокрема УІТ, НТШ, УВАН, УВУ. Тому серед членів УГГТ зустрічаємо імена таких видатних істориків та вчених як Л. Винар, М. Битинський, Л. Биковський, С. Кульчицький, Г. Лужицький, М. Міллер, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, В. Сенютович-Бережний, Р. Смаль-Стоцький та багато ін. В цьому контексті слід звернути увагу на те, що в умовах відсутності докладних біобібліографічних досліджень про багатьох українських істориків на Заході, що одночасно були членами УГГТ, «Бюлетень» є цінним історіографічним джерелом. Крім того, рубрика «Наші втрати» дає можливість уточнення при потребі дат смерті вчених.

Слід зазначити, що час від часу у виданні з'являлася рубрика «З успіхів наших членів», де вміщувалися привітання з нагоди обрання на ту чи іншу посаду в українських та неукраїнських («чужинецьких») наукових установах, організаціях, нагородження, відзначення тощо, що також дає інформацію для відтворення біографій дослідників. Так проф. Богдана Сас-Білінського (Бразилія) було вибрано першим віцепрезидентом Українсько-Бразилійського Об'єднання в Сан-Паулу [16, арк. 2]. Д-ра Р. Климкевича вибрано членом Міжнародної Геральдичної Академії в Парижі з науковим ступенем академіка. Проф. д-р Т. Мацьків став членом Управи Асоціації Українських Професорів [17, арк. 2]. За рекомендацією Гарвардського комітету українських студій проф. О. Оглоблін було запрошено до Гарвардського університету провести семінари з курсу «Вибрані питання історії та історіографії України XVII – XVIII ст.» [18, арк. 2].

У першому числі за 1965 р. було підведено підсумки за два роки існування Товариства [26, арк. 1]. Тут зазначалося, що під кінець 1965 р. УГГТ нараховувало 115 членів. За цей час воно активно себе проявило у видавничій діяльності. Зокрема було видано 13 чисел «Бюлетеня». Крім того, Р. Климкевича було запрошено до Редакції УІ, де він був відповідальним за рубрику «Геральдика та Сфрагістика» [11, с. 144].

Багато уваги приділялось вищезгаданому журналу «Український історик» та діяльності УІТ. Це було очевидним, адже більшість членів УГГТ одночасно були членами УІТ, а проф. О. Оглоблин був головою обох товариств, Р. Климкевич – редактором «Бюлетенів для членів УІТ». Варто зазначити, що майже в кожному числі «Бюлетеня» був зміст нового тому УІ, вказувалась річна передплата і звернення до передплатників. Власне на сторінках «Бюлетеня для членів УГГТ» можна прослідкувати елементи розвитку «Українського історика» (мається на увазі, від фахового історичного видання до журналу з різноманітною тематикою).

Чи не найбільше інформації міститься на сторінках «Бюлетеню» про діяльність УІТ. Так, зокрема, утворенню УІТ було присвячене спеціальне число «Бюлетеня» [27, арк. 2], де було подано статут Товариства, склад Управи УІТ, кількість членів (серед них було більшість членів УГГТ). Звернено увагу на подальші основні напрямки діяльності УІТ, серед яких найголовнішим було «об'єднати істориків, а також активних прихильників української історичної науки» [27, арк. 2]. Надалі всі аспекти діяльності УІТ, видання УІ висвітлював Р. Климкевич, який був членом Управи УІТ, членом Редакційної Колегії журналу.

Важливе значення для розвитку української історіографії мали конкурси наукових праць, які оголошувалися для членів УГГТ різними установами та фондами. В 24 випуску «Бюлетеня» (липень-серпень 1967) вміщено повідомлення про оголошення Науково-літературним фондом ім. Лесі і Петра Ковалевих при Союзі українок Америки наукового конкурсу на історичну монографію, темою якої «може бути будь-який відтинок історії України». Підсумки цього конкурсу підбили в «Бюлетені» влітку 1970 р. Нагорода дісталась члену УГГТ – Н. Полонській-Василенко за її монографічне дослідження «Запоріжжя ХVIII віку та його спадщина», а ще 3 дослідження членів УГГТ були відзначені почесними грамотами [12, арк. 2].

Крім того, «Бюлетень для членів УГГТ» є джерелом до висвітлення практичної діяльності Товариства. УГГТ активно займалося виго-

товленням гербів і печаток для різних установ, організацій, церков; надавало кваліфіковану консультативну допомогу і наукову інформацію на запити багатьох українців, що опинилися за кордоном, бо нерідко траплялося, що хтось хотів дізнатись про давність свого роду, чи отримати роз'яснення щодо гербової емблематики тощо. Зокрема в 13 випуску «Бюлетеня» в рубриці «З діяльності Секретаріату УГГТ» було зазначено про надану консультативну допомогу Тимчасовому Комітетові Ярослав'ян про герби повітових міст Ярослава, Переворська, Ланцута, Ряшева, Лежайська й Ніска [15, арк. 1], а Українському Музею-Архіву в м. Клівленд було надіслано дані щодо оформлення герба Йосифа Сліпого. У 1968 р. Р. Климкевич створив проект герба Бойківщини (на основі історичних земських гербів), який був прийнятий Комітетом Бойківщини у ЗСА та Канаді в 1969 році [13, арк. 2].

Таким чином, ґрунтовний аналіз «Бюлетенів для членів УГГТ» дозволяє розкрити та висвітлити наукову діяльність Товариства, визначити його роль та місце серед інших українських закордонних наукових установ, що діяли в другій половині ХХ ст. «Бюлетень» виконував інформаційну функцію, за його допомогою членам Товариства повідомлялося про заплановані події, заходи та видавничі проекти, підводилися підсумки зробленого, подавалася інформація про фінансовий стан УГГТ та надходження пожертв, а також про діяльність різних осередків української історичної науки, про співпрацю УГГТ з різними науковими установами та товариствами тощо.

В цілому, в поєднанні з іншими джерелами, «Бюлетені для членів УГГТ» уможливають відтворення повної картини наукової діяльності УГГТ. Проте на сьогодні «Бюлетень для членів УГГТ» належить до маловивчених матеріалів з історії Товариства і в силу об'єктивних причин є недоступним для дослідників періодичних видань.

Джерела та література:

1. Атаманенко А. Джерела до історії Українського історичного товариства / А. Атаманенко // Матеріали до історії Українського історичного товариства / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 12-35.
2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність / А. Атаманенко. – Острог: НаУОА, 2010. – 671 с.
3. Бюлетень для членів УГГТ (Маямі). – 1967. – Листопад-грудень. – Ч. 6 (26). – 2 арк.
4. В справі Наукового Збірника // Бюлетень для членів УГГТ. – 1966. – Березень-квітень. – Ч. 2 (16). – 2 арк.
5. В справі Наукового Збірника // Бюлетень для членів УГГТ. – 1968. – Вересень-жовтень. – Ч. 5 (31). – 2 арк.

6. В справі Архіву УГГТ // Бюлетень для членів УГГТ. – 1964. – Липень-серпень. – Ч. 4 (6). – 2 арк.
7. Важніші чужинецькі генеалогічно-геральдичні осередки // Бюлетень для членів УГГТ. – 1964. – Березень-квітень. – Ч. 2 (4). – 2 арк.
8. Від Редакції // Бюлетень для членів УГГТ. – 1967. – Листопад-грудень. – Ч. 6 (26). – 2 арк.
9. Від Скарбника УГГТ // Бюлетень для членів УГГТ. – 1964. – Березень-квітень. – Ч. 2 (4). – 3 арк.
10. Винар Л. Стан української історичної науки в еміграції / Л. Винар // Український Історик: 40 років служіння науці, 1963–2003 / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – С. 103-119.
11. Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність / Л. Винар // УІ. – 2003. – Ч. 1-5 (156-160). – С. 141-145.
12. Досягнення членів УГГТ // Бюлетень для членів УГГТ. – 1970. – Літо. – Ч. 4 (38). – 2 арк.
13. З Діяльності наших Членів // Бюлетень для членів УГГТ. – 1969. – Літо. – Ч. 2 (34). – 2 арк.
14. З діяльності наших Членів у 1967 році // Бюлетень для членів УГГТ. – 1967. – Травень-червень. – Ч. 3 (23). – 2 арк.
15. З Діяльності Секретаріату УГГТ (серпень-грудень 1964) // Бюлетень для членів УГГТ. – 1965. – Вересень-жовтень. – Ч. 5 (13). – 2 арк.
16. З успіхів наших Членів // Бюлетень для членів УГГТ. – 1968. – Березень-квітень. – Ч. 2 (28). – 2 арк.
17. З успіхів наших Членів // Бюлетень для членів УГГТ. – 1967. – Вересень-жовтень. – Ч. 5 (25). – 2 арк.
18. З успіхів наших Членів // Бюлетень для членів УГГТ. – 1968. – Липень-серпень. – Ч. 4 (30). – 2 арк.
19. Іщенко Я. Використання історичної геральдичної спадщини в гербах радянської доби / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни. – 2000. – № 5. – С. 220-238.
20. Іщенко Я. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті – 90-ті рр. ХХ ст.) / Я. Іщенко // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 61-78.
21. Іщенко Я. Формування емблематичного ряду гербів радянської доби: генеза історичної традиції / Я. Іщенко // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідом. зб. наук. пр. – Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С. 458-480.
22. Лист О. Оглоблина до Р. Климкевича від 30. 08. 1963 // УІ. – 2003. – Ч. 1-5 (156-160). – С. 145.
23. Науковий Збірник УГГТ // Бюлетень для членів УГГТ. – 1964. – Липень-серпень. – Ч. 4 (6). – 2 арк.
24. Науковий Збірник. Зміст I тому // Бюлетень для членів УГГТ. – 1968. – Липень-серпень. – Ч. 4 (30). – 2 арк.

25. Першочергові завдання Товариства // Бюлетень для членів УГГТ. – 1963. – Листопад-грудень. – Ч. 2. – 2 арк.
26. Перші роки діяльності // Бюлетень для членів УГГТ. – 1965. – Листопад-грудень. – Ч. 6 (14). – 2 арк.
27. Постанова УІТ // Бюлетень для членів УГГТ. – 1964. – Вересень-жовтень. – Ч. 5 (7). – 2 арк.
28. Сакада Л. Український історик: генеза, тематика, постаті / Л. Сакада. – Нью-Йорк; К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2003. – 380 с.
29. УГГТ // Бюлетень для членів УІТ. – 1967. – Квітень – Ч. 2. – 2 арк.

Алла Атаманенко

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УІТ В ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розкривається процес вивчення діяльності Українського історичного товариства в історіографії. Пропонується авторська систематизація досліджень, що містять аналіз праці Товариства.

Ключові слова: Українське історичне товариство, історіографія, спеціальні дослідження, рецензії.

В статье раскрывается процесс изучения деятельности Украинского исторического общества в историографии. Предлагается авторская систематизация исследований, которые включают анализ работы Общества.

Ключевые слова: Украинское историческое общество, историография, специальные исследования, рецензии.

In the article the author examines the activities of the Ukrainian Historical Association in historiography. Proposes an author based system for classification of articles analyzing the work of UHA.

Key words: Ukrainian Historical Association, historiography, special studies, reviews.

Українське історичне товариство (далі – УІТ) сьогодні відоме як діяльністю та виданнями, так і науковим журналом «Український історик», що у 2010 р. відзначив 45-ліття. Статті журналу від 1964 р. індексуються на сторінках провідних американських реферативних видань, а діяльність УІТ та його публікації викликали зацікавлення у західних (як українських, так і неукраїнських) дослідників. До сьогодні проблема є недостатньо вивченою, що визначає актуальність її опрацювання. Крім того, вивчення поглядів на діяльність УІТ уможливує розуміння сприйняття УІТ та західної української історіографії пострадянською наукою.

Офіційною радянською історіографією журнал і Товариство кваліфікувались як «буржуазно-націоналістичні», але від середини 1980-х – з початку 1990-х рр. викликали зацікавлення в історіографії України. Вивчення згадок про УІТ і його журнал та осмислення висловлених дослідниками оцінок сьогодні є доволі актуальною науковою проблемою, розв'язання якої дозволить не лише визначити різні аспекти

оцінювання діяльності УІТ, а й запропонувати категорії досліджень, в яких було зроблено оцінки, розкрити підходи дослідників до аналізу праці Товариства, зокрема, виявити ті її аспекти, що в першу чергу привертали увагу вчених. Враховуючи, що головним джерелом для оцінювання діяльності УІТ були в першу чергу публікації на сторінках його журналу та інших видань, а також науковий доробок членів, спробуємо розглянути й твердження окремих дослідників у співставленні з іншими джерелами до історії Товариства. При цьому наголосимо, що аналіз досліджень, пов'язаних із вивченням діяльності УІТ та його членів, буде включати в першу чергу ті з них, що дають важливу інформацію для визначення стану вивчення історії Товариства.

Тематично праці можна поділити на кілька основних категорій: 1) синтези українського історіографічного процесу, що включають оцінку діяльності Товариства, змісту та значення публікацій «Українського історика» або інших видань УІТ, його окремих членів в контексті аналізу тогочасної історіографічної ситуації; 2) узагальнюючі спеціальні дослідження з історії Товариства або його журналу; 3) спеціальні дослідження, присвячені вивченню окремих напрямів діяльності УІТ чи тематики журналу «Український історик»; 4) рецензії на книжкові видання Товариства і на праці його членів, які подають оцінку його діяльності в цілості; 5) персональні праці, присвячені життю та творчості окремих дослідників – членів Товариства (в контексті дослідження найважливішими є праці, де розглядається внесок вчених у діяльність УІТ). Крім того, існує ряд бібліографій, які включають вибрану літературу про журнал «Український історик» та УІТ [5; 8; 6], а також покажчики публікацій журналу [39]. Одночасно при опрацюванні історіографії проблеми було застосовано хронологічний підхід.

В українській закордонній історичній науці у другій половині 1960-х – в першій половині 1970-х рр. появилось кілька *синтезів* (іноді – *тематичних*) *української історіографії*, більшість яких зверталася до проблем її советської гілки, але деякі охоплювали й аналіз доробку колег. У відносно невеликому за обсягом дослідженні О. Підгайного було відзначено публікації «Українського історика», присвячені вивченню проблеми української революції – статті, рецензії з проблеми. Особливо відзначено спеціальний том журналу з нагоди 50-ліття Української революції [51, с. 17]. В невеликому дослідженні О. Пріцака про тогочасний стан української історіографії УІТ згадується як заснована у 1964 р. наукова інституція, що видає україномовний журнал «Український історик». Недоліком видання дослідник

вважав його недостатню фінансову базу [52, с. 149], що загрозувало припиненням публікації.

Дослідник історії церкви та інших наукових проблем українського середньовіччя М. Чубатий проаналізував розвиток української історіографії, визначивши в ній п'ять основних генерацій, до двох останніх з яких належали члени УІТ. Називаючи деяких їх представників, дослідник наголосив на заслугі Л. Винара, котрий «дав почин до оснування Українського Історичного Товариства (1965) та до видавання журналу «Український Історик» [43, с. 45], наголосивши, що «ці два почини причиняться до нав'язання праці теперішнього покоління істориків, себто п'ятої генерації з чотирма попередніми» [43, с. 45]. Професор Українського католицького університету в Римі Петро Ісаїв, аналізуючи напрями розвитку української історіографії при характеристиці окремих течій державницького напрямку виокремив т.зв. «загальнонаціональну» або «немонархічну», до якої відносив як деяких галицьких вчених – М. Кордубу, І. Крип'якевича, М. Терлецького, так і вчених діаспори – М. Чубатого, О. Оглоблина, О. Прицака, І. Витановича, братів Любомира і Богдана Винарів та молодших істориків [24, с. 26]. Професор Акронського університету Т. Мацьків у дослідженні української історіографії розглянув українознавчі студії в американських і канадських університетах, а також згадав «Український історик» як одне з нечисленних видань, де друкувалися праці з історії України [50, с. 287-288].

Вже в часи української незалежності сучасному станові української історіографії було присвячено розвідку канадського дослідника О. Субтельного [53], в якій було зроблено спробу осмислити стан української історіографії на Заході та в ССРСР, докладно висвітливши різні складові її розвитку. В частині, присвяченій інституціалізації науки, він згадає організації та наукові установи, створені на Заході, зокрема в Північній Америці. Поруч із УВАН у США та НТШ в Америці, Європі та Австралії, згадає також УІТ та Інститут східноєвропейських досліджень ім. Липинського, відзначивши, що членство цих установ зменшується [53, с. 49]. Певною мірою протиставляючи названим установам УНІГУ (HURI) та КІУС, дослідник стверджував, що саме останні виводили українську науку з «гетта». Такий висновок, на нашу думку, базований на врахуванні значення діяльності українських наукових центрів при американському та канадському університетах, але не враховує значення діяльності УІТ та інших українських наукових установ на міжнародному рівні. Додамо, що подібні оцінки більшою мірою були характерними для «молодшого»

покоління вчених, які вважали, що лише інституційна інтегрованість в західне наукове середовище уможливило наукову працю.

Одним з перших досліджень в українській постсоветській історіографії, що мала узагальнююче та методологічне значення для розвитку історичної науки стала стаття киянина С. Білокона «Чи маємо ми історичну науку», опублікована в «Літературній Україні» 10 січня 1991 р. Розміркування, висловлені в ній, автор частково озвучив у доповіді в Ратгерському університеті в березні 1990 р., а також на сторінках «Українського історика» [7]. Називаючи головні проблеми розвитку советської та постсоветської історіографії, автор стверджує як загальновідомий факт перехід центру українознавчих студій поза територію України завдяки працям О. Оглоблина, Л. Винара, Т. Гунчака, О. Прицака, О. Субтельного та інших в роки холодної війни та застою [7, с. 144].

З розвитком співпраці між материковими та діаспорними науковцями збільшилася й кількість досліджень, в яких осмислювались діяльність УІТ та його журналу. Сприяла цьому процесові й низка конференцій як опосередковано, так і спеціально присвячених «Українському історика» чи УІТ, а також спеціальні сесії з проблем діаспори під час конгресів МАУ чи зініційовані УІТ міжнародні конгреси українських істориків [42, с. 99-100]. Позитивна оцінка діяльності УІТ та організованих ним міжнародних історичних конгресів в Україні, які стали місцем зустрічі вчених з усіх регіонів та діаспори, була дана визначним львівським дослідником Я. Ісаєвичем [23, с. 21].

Узагальнення та оцінки діяльності УІТ або його окремих представників подано у *підручниках з української історіографії*. Щоправда, у практично першому з написаних за часів незалежності відсутні узагальнення про творчість вчених діаспори, але згадується їх внесок в опрацювання певних тематичних напрямів. Зокрема, згадано діяльність члена УІТ Дж. Мейса по поширенню в США знань про Голодомор в Україні [31, с. 471], а також відзначено появу в Україні в першій половині 1990-х років наукових досліджень І. Лисяка-Рудницького та О. Субтельного [31, с. 497], М. Богачевської-Хом'як [31, с. 511] та ін.

У відомому історіографічному синтезі Ірини Колесник [30] в контексті аналізу загальнонаукового розвитку розглядаються точки зору на історичний процес та окремі дослідження вчених українського зарубіжжя, в тому числі й членів УІТ – О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, С. Горака, Л. Винара, Т. Мацькова та ін. Позитивно оцінює дослідниця розвиток в історіографії діаспори окремих наукових напрямів – зокрема, грушевськознавства [30, с. 88] (підкреслено, що

«суто специфічним для української історіографії (особливо на Заході) було виникнення такої синтетичної галузі, як *грушевськознавство* [підкреслення І. Колесник. – А.А.], яке органічно поєднувало інтелектуальну і соціальну історію науки, принципи біографістики, джерелознавства, археографії тощо» [30, с. 88]), внесок у розбудову джерельної бази історіографічних досліджень, в опрацювання теоретико-методологічних наукових проблем (зокрема, визначення та змісту поняття «історіографія» [30, с. 90]), особливості мови науки [30, с. 90-91], докладно розглянуто погляди на розвиток дисципліни О. Оглоблина [30, с. 104-106], М. Чубатого [30, с. 106-112], О. Субтельного [30, с. 113-119].

Значну увагу вивченню різних аспектів діяльності УІТ приділив київський дослідник Я. Калакура. Про УІТ і працю його членів він згадує у підручнику «Українська історіографія. Курс лекцій» [25], зазначаючи, що в умовах «холодної війни» історики діаспори зберігали і приумножували національні традиції української історіографії, відстоювали самобутність і окремішність наукової схеми історії українського народу, опрацьованої М. Грушевським і модернізованої О. Оглоблиним, створили наукову школу української історіографії в діаспорі, Українське історичне товариство, заснували часопис «Український історик» [25, с. 13]. Дослідник характеризує доробок окремих членів Товариства, подав загальну характеристику розвитку історіографії в діаспорі в 1960-х – 1980-х роках, стверджуючи, що вчені опрацьовували актуальні проблеми історії України, на основі модерних методик досліджень, тогочасних історіософських течій, насамперед постпозитивізму, соціологічної історії, конструктивізму, неоромантизму тощо [25, с. 373]. Автор докладно розглянув діяльність УІТ, стверджуючи, що за ним залишалася провідна роль у нарошуванні знань, розв'язанні дискусійних проблем [25, с. 373].

Я. Калакура наголошує на значенні грушевськознавства та розглядає місце у його розвитку засновника течії Л. Винара, а також О. Домбровського, І. Витановича, М. Андрусика та ін. Характеризуючи здобутки істориків діаспори у збагаченні джерельної бази дослідження історії України, автор говорить про значення наукового доробку Т. Гунчака, В. Косика, Т. Мацькова, О. Прицака та інших членів Товариства. Розглядає автор і деякі дискусії, які виникали в історіографічному середовищі, зокрема між І. Лисяком Рудницьким та О. Прицаком і І. Решетарем щодо періодизації українського національного руху [25, с. 377-378]. При характеристиці основних здобутків у різних наукових напрямках автор згадує праці о. О. Барана, Л. Винара, І. Ви-

тановича, О. Геруса, О. Домбровського, В. Дубровського, М. Ждана, А. Жуковського, М. Єреміїва, І. Каменецького, Т. Мацькова, М. Міллера, І. Назарка, О. Оглоблина, Я. Пастернака, О. Прицака та інших членів УІТ. Важливим є загальний висновок дослідника про роль УІТ, «Українського історика» та інших наукових інституцій в діаспорі для розвитку української історіографії та сприянні її інтеграції у світову історичну науку [25, с. 380]. Вчений в низці узагальнюючих досліджень статейного формату також звертався до вивчення історії Товариства та його журналу в розвитку історіографії, відзначаючи домінуючу роль останніх у консолідації українських істориків на Заході, ролі «Українського історика» в обороні національних традицій української історіографії, вклад УІТ у розвиток національної історіографічної школи, аналізував джерелознавство у дослідницькій діяльності членів УІТ тощо [29; 26; 27; 28].

Вдалу спробу визначення місця УІТ в українській історіографії зробив також чернівецький дослідник Юрій Макар [33; 32]. Він став організатором осередку Товариства при Чернівецькому національному університеті та низки наукових конференцій з нагоди річниць УІТ та його журналу, а також редактором тематичних збірок, присвячених Товариству, співредактором «Українського історика». Ю. Макар одним із перших в Україні підтримав ідею Л. Винара та його колег щодо потреби організації міжнародних конгресів українських істориків, перший з яких відбувся саме в Чернівецькому університеті.

Значний внесок в опрацювання здобутків української закордонної історичної науки й осмислення процесів, які в ній відбувалися, зробив киянин Олексій Ясь. Він проаналізував різні аспекти творчості окремих дослідників, зробив бібліографічні огляди деяких періодичних видань, розглянув різні аспекти державницького напрямку [44; 45], проблему наукових поколінь та організації наукової праці [47], спробував доповнити образ української зарубіжної історіографії на основі рефлексій її представників [46] тощо. В його статтях зроблено вдалу спробу окреслити загальну історію розвитку української історіографії поза Україною та з'ясувати фактори, що на неї впливали. Цікавою є спроба О. Яся узагальнити зміни образу української зарубіжної історіографії, окресливши чотири основні фази його трансформації в уявленні материкових істориків.

Розробка теоретичних аспектів української історіографії також призвела до посилення уваги до творчості представників наукових шкіл та напрямів, поширених на межі ХІХ – ХХ століть, в тому числі і в контексті збереження державницької історіографічної традиції в

українській зарубіжній історичній науці ХХ ст. В працях з характеристикою народництва та державництва, а також при вивченні різних аспектів творчості та діяльності М. Грушевського згадувався й науковий доробок членів УІТ [36; 37; 38]. Методологічні засади української, в тому числі й діаспорної, історіографії з аналізом впливів німецької філософії на розуміння концепції (схеми) української національної історії у її співвідношенні з всесвітньою історією розглянув історик і політолог В. Потульницький [40]. Внесок членів УІТ (К. Біди, Л. Винара, Т. Гунчака, І. Лисяка-Рудницького, Т. Мацькова, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, О. Прицака, О. Субтельного та ін.) у визначенні становища історіографії в Україні та поза нею визначив київський дослідник В. Головка [17; 16; 18]. Він же розглянув внесок Л. Винара та інших членів Товариства у визначення поняття «історіографія» [19]. Значення УІТ в контексті перспектив вивчення україніки НБУВ розглядалося О. Супронюк [41].

Інформація про архівні фонди УІТ нещодавно була включена в загальний аналіз архівних збірок еміграції та діаспори в докладній монографії Марини Палієнко [34], а також у кількох ґрунтовних статтях дослідниці [35]. Колекція УІТ у фондах Інституту дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія» та архівні матеріали УІТ розглядалися також в кількох публікаціях автора [4; 1; 2; 3].

Узагальнюючі праці про УІТ та його журнал переважно були написані членами Товариства і мали значною мірою ювілейний, іноді – історико-мемуарний характер, але в них завжди згадувався доробок УІТ та основні напрямні його журналу. Поява таких публікацій була пов'язана, з одного боку, з потребою ознайомити з діяльністю Товариства його членів та українську громаду, з іншого – з потребою осмислити зроблене та накреслити нові плани. Ще однією причиною появи таких публікацій було усвідомлене прагнення зафіксувати історію Товариства і зберегти її для майбутніх дослідників. Діяльність УІТ та інформація про публікації і розвиток його журналу висвітлювалися також на сторінках інших українських та неукраїнських періодичних видань.

Значна кількість таких досліджень написана засновником «Українського історика» та ініціатором створення УІТ Л. Винарем [9; 14], який намагався висвітлити як початки видання журналу, так і створення Товариства, охарактеризувати склад його Ініціативної групи, дати загальну характеристику діяльності в контексті тогочасного стану наукових досліджень. Л. Винар та інші дослідники також намага-

лися визначити складові співпраці Товариства з УВАН у США [13; 21; 20] та іншими науковими установами.

Кожен ювілей журналу чи Товариства відзначався низкою публікацій [12; 11; 10; 15]. В них автори не лише коротко подавали характеристику діяльності Товариства та значення його журналу, а й аналізували розвиток історіографії в діаспорі та Україні. Крім узагальнень здобутків УІТ, зроблених Л. Винарем, докладні підсумки праці Товариства підводили інші дослідники. Підсумки за 25 років підвів О. Домбровський [48; 49], який коротко подав історію УІТ до 1988 р., розглянув основні методи та напрямні праці, стисло охарактеризував структуру Товариства, згадав про участь його представників у Міжнародних історичних конгресах, співпрацю з Американською історичною асоціацією та інші конференції. Стисло охарактеризував він і видавничу діяльність УІТ: монографічні дослідження, книжкові серії та «Історичний атлас України», а завершив свій короткий історичний огляд сподіванням на початок співпраці між істориками України і діаспори. Україномовну версію цієї статті було опубліковано в журналі Організації Оборони Чотирьох Свобод України (ООЧСУ) «Вісник» [22].

Отже, аналіз історіографії проблеми продемонстрував, що найактивніше досліджувалась видавнича діяльність УІТ та тематика журналу «Український історик». Загальний аналіз діяльності Товариства переважно здійснювався в ювілейних узагальненнях, зроблених його членами, що обумовлювало мемуарний «відтінок» таких публікацій.

Джерела та література:

1. Атаманенко А. Джерела до історії Українського Історичного Товариства / А. Атаманенко // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2005. – Ч. 3. – С. 289–294.
2. Атаманенко А. Джерела до історії Українського історичного товариства: бюлетень й обіжні листи / А. Атаманенко // Матеріали до історії Українського історичного товариства / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк, Острог, 2006. – С. 12–33.
3. Атаманенко А. Джерельна база дослідження діяльності УІТ / А. Атаманенко // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки / Гол. ред. І. Пасічник, Л. Винар, відп. ред. В. Трофимович. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 391–406.
4. Атаманенко А. Колекція Українського Історичного Товариства в Інституті досліджень української діаспори при Національному університеті «Острозька академія» / А. Атаманенко // Особисті книжкові колекції та

особові фонди діячів української діаспори в бібліотеках і архівах України. Збірник матеріалів конференції / Укл. Н.В. Казакова, О.О. Мастіпан. – К., 2004. – С. 44–50.

5. Бібліографія бібліографій «Українського історика» [Упор. Л. Сакада] // УІ. – 1999. – Ч.1. Показчик змісту за роки 1963 – 1997. – С. 23–24.

6. Бібліографія праць про УІТ та журнал «Український історик» // Винар Л., Атаманенко А. Українське історичне товариство: сорок років діяльності (1965 – 2005). Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17 – 19 травня 2006 р.) / Ред. Ю. Макар. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – С. 99–108.

7. Білокінь С. Про становище історичної науки в Україні / С. Білокінь // Український історик. – 1990. – Ч.1-4. – С. 138–144.

8. Вибрана бібліографія праць про «Український історик» // Винар Л. «Український історик»: сорок років служіння науці. 1963 – 2003. Статті і матеріали / Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – С. 402–409.

9. Винар Л. «Український історик»: сорок років служіння науці. 1963 – 2003. Статті і матеріали / Л. Винар. – Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», 2003. – 421 с.

10. Винар Л. Двадцятьліття «Українського історика» і завдання українських істориків / Л. Винар // Український історик. – 1983. – Ч. 2-4. – С. 5–24.

11. Винар Л. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної науки / Л. Винар // УІ. – 1978. – Ч.1-3. – С. 5–29.

12. Винар Л. З перспективи десяти років «Українського історика». 1963 – 1973 / Л. Винар // УІ. – 1973. – Ч.3-4. – С. 5–28.

13. Винар Л. Співпраця Українського історичного товариства з Українською вільною академією наук у США / Л. Винар // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 1970. – Ч.1. – С. 58–59.

14. Винар Л. Українське історичне товариство. 1965–2000. Статті і матеріали / Л. Винар / Чернівці: Литаври, 2000. – 126 с.

15. Винар Л. Українське Історичне Товариство: Генеза і рання діяльність (Замітки основника УІТ) / Л. Винар // УІ. – 1995. – Ч.1-4. – С. 11–52.

16. Головка В. Історична наука УРСР в оцінках діаспорної історіографії (кінець 1920-х – перша половина 1980-х рр.) / В. Головка // Історія та історіографія в Європі. – К., 2003. – Вип.1/2. – С. 43–52.

17. Головка В. Історіографія кризи історичної науки / В. Головка. – К.: [б.в.], 2003. – 227 с.

18. Головка В. Криза української історичної науки: саморефлексія діаспори / В. Головка // Збірник наукових праць «Південний архів» (історичні науки) / Мін. освіти і науки України, Херсонський державний педагогічний ун-т, Історичний факультет. – Херсон, 2000. – Вип. III. – С. 9–16.

19. Головка В.В. Категорія «історіографія» в українській історичній науці в діаспорі / В. Головка // Категоріальний апарат історичної науки. Хар-

ківський історіографічний збірник / Харківський національний ун-т ім. В. Каразіна. – Х., 2000. – Вип.4. – С. 44–47.

20. Домбровський О. «Український Історик» на фоні взаємовідносин між УІТ і УВАН / О. Домбровський // Вісті УВАН / Українська Вільна Академія Наук у США. Ред. О. Домбровський. – Нью-Йорк, 2004. – Ч.3. – С. 164–169.

21. Домбровський О. До історії відносин між УВАН, УІТ і НТШ / О. Домбровський // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2000. – Ч.2. – С. 27–44.

22. Домбровський О. Українському Історичному Товариству – чверть століття / О. Домбровський // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно-політичного життя. – 1988. – Рік XLIV. – Ч.2. Літо. – С. 91–100.

23. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 7–23.

24. Ісаїв П. Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи (вклади на УКУ) / П. Ісаїв. – Рим: [б.в.], 1955. – 198 с.

25. Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

26. Калакура Я.С. «Український Історик» в обороні національних традицій української історіографії / Я. Калакура // УІ. – 2005. – Ч.2-4. – С. 90–107.

27. Калакура Я.С. Вклад «Українського Історика» в розвиток української національної історіографічної школи / Я. Калакура // Українознавство в розбудові держави: Матеріали щорічної науково-практ. конференції 14-16 жовтн. – Кн.1. – 1993. – К., 1994. – С. 154–156.

28. Калакура Я.С. Джерелознавство в дослідницькій діяльності Українського Історичного Товариства / Я. Калакура // УІ. – 1995. – Ч.1-4. – С. 53–56.

29. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я. Калакура // Вісник Київського національного університету. Історія / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 10–14.

30. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. ХХ століття) / І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

31. Коцур В.П. Історіографія історії України. Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.

32. Макар Ю. «Український історик» і українська історична наука / Ю. Макар // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Історичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2003. – Вип. 173-174. – С. 19–29.

33. Макар Ю. Українське Історичне Товариство і розвиток науки в Україні / Ю. Макар // УІ. – 2003. – Ч.1-5. – С. 171–176.

34. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля архівних колекцій) / М. Палієнко / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К.: Темпора, 2008. – 687 с.

35. Палієнко М. Українські архівні осередки в Північній Америці / М. Палієнко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.6 (7): Збірка наукових праць та спогадів пам'яті відомого вченого-історика, доктора історичних наук, професора Володимира Сергійовича Замлинського. У 2-х ч. – Ч.2. – К., 2001. – С. 253–265.

36. Пиріг Р. Грушевськознавство: стан і перспективи розвитку / Р. Пиріг // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.71–83.

37. Пиріг Р. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою / Р. Пиріг // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2006. – №5. – С.4–19.

38. Пиріг Р. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського / Р. Пиріг // УІЖ. – 2005. – №4. – С.178–189.

39. Показчик змісту за роки 1963 – 1997 // УІ. – 1999. – Ч.1. – 174 с.

40. Потульніцький В.А. Українська і світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В.А. Потульніцький // УІЖ. – 2000. – №1. – С. 3–21; №2. – С. 27–47; №3. – С. 22–44; №4. – С. 20–37.

41. Супронюк О. Зарубіжна україніка в НБУВ: перспективи дослідження / О. Супронюк // Бібліотечний вісник. – 2007. – С. 3–5.

42. Сухий О. Історіографічні дослідження / О. Сухий // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ ст.: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 95–106.

43. Чубатий М. Українська історична наука (її розвиток і досягнення) / М. Чубатий. – Філадельфія, 1971. – 52 с.

44. Ясь О. Державницький напрям в українській історіографії першої третини ХХ ст.: становлення, формування, вплив / О. Ясь // Історія українського середньовіччя: Збірник наук. праць. У 2-х част. – Ч.1. – К., 1995. – С. 111–133.

45. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 287–313.

46. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії. – К., 2005. – Вип.1. – С. 333–357.

47. Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. У 2-х частинах. Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К., 2000. – С. 352–391.

48. Dombrowsky O. The Ukrainian Historical Association is twenty-five years old / O. Dombrowsky // The Ukrainian Heritage in America. Ed. W. Dushnyk, N. L. Fr.-Chirovsky. – New York: Ukrainian Committee of America, 1991. – P. 603–607.

49. Dombrowsky O. The Ukrainian Historical Association is twenty-five

years old / O. Dombrowsky // *The Ukrainian Quarterly*. – 1988. – Vol. XLVII. – No.2. – P. 138–147.

50. Mackiw T. Ukrainian Historiography Past and Present / T. Mackiw // *The Ukrainian Quarterly*. – 1984. – Vol.XL. – No.3. – P. 269–288.

51. Pidhainy O. Ukrainian Historiography and the Great East-European Revolution: A Propos of Symonenko's Polemics / O. Pidhainy. – Toronto; New York: New Review Books, 1968. – 36 p.

52. Pritsak O. The Present State of Ukrainian Studies / O. Pritsak // *Canadian Slavonic Papers*. – 1972. – No.2. – P. 139–152.

53. Subtelny O. The Current State of Ukrainian Historiography / O. Subtelny // *Journal of Ukrainian Studies*. – V. 18. – No.1-2 (Summer-Winter 1993). – P. 33–54.

Галішевський Віталій

УЧАСТЬ М. БРАЙЧЕВСЬКОГО В ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІЙ РЕКОНСТРУКЦІЇ КИЄВА У 1970-Х РОКАХ

Робота присвячена дослідженню діяльності М. Ю. Брайчевського у сфері історико-архітектурної реконструкції Києва 1970-х рр. У ній висвітлено і проаналізовано наукові погляди М. Ю. Брайчевського на хід і перспективи історичної реконструкції м. Києва, а також показано громадські заходи проведені М. Ю. Брайчевським у цій галузі.

Ключові слова: М. Брайчевський, історико-архітектурна реконструкція, парк-музей, урочище.

Работа посвящена исследованию деятельности М. Ю. Брайчевского в сфере историко-архитектурной реконструкции Киева 1970-х гг. В ней отражено и проанализировано научные взгляды М. Ю. Брайчевского на ход и перспективы исторической реконструкции г. Киева, а также показаны общественные мероприятия проведенные М. Ю. Брайчевским в этой отрасли.

Ключевые слова: М. Брайчевский, историко-архитектурная реконструкция, парк-музей, урочище.

Work is devoted to research of activity M. J. Braychevskiy in the field of history-architecture reconstruction of Kiev in 1970th. In her it is reflected and scientific looks M. J. Braychevskiy are analysed on motion and prospects of history reconstruction of Kiev, and also public measures conducted M. J. Braychevskiy are shown in this industry.

Keywords: M. J. Braychevskiy, history-architecture reconstruction, park-museum, natural boundary.

Період перебування при владі в СРСР Л. Брежнєва отримав в історії назву «епохи застою». «Застій» виявлявся не тільки і не стільки у екстенсивному розвитку господарства і промисловості, у жорсткому ідеологічному диктаті, а у нігілістичному ставленні до «неактуального», «патріархального» минулого, історичних традицій, намаганні сформувати нову культурну формацію в СРСР. Одним з проявів такої політики владних кіл у цей час було нехтування історичними традиціями містобудування, ігноруванні потреби у реконструкції історичних

пам'яток, особливо тих, які нагадували про самобутність української історії.

Національно налаштована інтелігенція намагалася вести боротьбу проти такої політики. Складовою опозиційного руху в Україні у другій половині 50-х – 80-х рр., хоча й не настільки помітною, як, приміром, діяльність учасників літературного процесу, була нонконформістська течія в історичній науці УРСР. Її представники, зокрема М. Брайчевський, ставили під сумнів, а то й прямо заперечували слухність офіційної історичної доктрини, зокрема владного бачення українського минулого, наповненого постулатами поточної партійно-державної ідеології. Це виявлялось і у сфері історико-архітектурної реконструкції.

При розгляді історіографічної проблеми дослідження вважаємо за доречне підкреслити нерозробленість цієї теми у історичній науці. Відтак базою для написання статті слугували архівні джерела.

Нами використано матеріали фонду № 320 «Брайчевський Михайло Юліанович» Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, де знаходиться значний джерельний масив передусім его-документи – епістолярна спадщина, щоденники, що детально висвітлює наукову діяльність М. Брайчевського, зокрема у сфері історико-архітектурної реконструкції Києва. Серед них можна назвати такі документи: матеріали щодо будівництва на території Київського братства Академії Вищого військово-морського політичного училища, створення в місті Києві історико-археологічного комплексу – парк-музей «Стародавній Київ», реконструкції Красного майдану, Золотих воріт, історичної частини Подолу м. Києва, створення музею заповідника «Києво-Могилянська академія»; матеріали щодо заходів для подальшого поліпшення справи охорони пам'ятників історії та культури; список пам'ятників архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави тощо [1, с. 45].

1970-і роки були одними з найважчих для української історичної науки. У період брежнєвської ідеологічної реакції, гонінню, тиску збоку влади піддавалися усі «незгодні». Серед національно-орієнтованих інакодумців, переслідувань і цькування зазнали історики-нонконформісти, зокрема й Михайло Юліанович Брайчевський.

М. Брайчевський був серед найбільш активних опозиційних інтелектуалів Радянської України 1960 – 1980 рр. Протирадянська позиція М. Брайчевського викликала незадоволення офіційних чинників. У 1966 р. М. Брайчевський написав статтю «Приєднання чи возз'єднання?», де показав наукову неспроможність офіційної кон-

цепції українсько-російських взаємин, вираженої у «Тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією». За цю працю, яка стала одним з маніфестів руху інакодумців, а також за підпис під листом проти репресій до керівництва СРСР («Лист 139-ти») у 1968 р. Михайла Юліановича було звільнено з роботи [11, с. 75 – 76]. Вченому було поставлено у провину також й те що він вимагав відродження Києво-Могилянської академії (вперше з моменту закриття більшовиками).

Після «великого погрому» 1972 – 1973 рр., в ході якого М. Брайчевського в 1972 р. було звільнено з Інституту археології АН УРСР [14, с. 36], його твори з бібліотек «перекочували» у спецфонди, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць. Кілька років перед ним були зачинені двері всіх державних установ. Саме ці роки виявилися найбільш плідними для М. Ю. Брайчевського у царині історичної реконструкції Києва. Зокрема, тоді М. Брайчевський став одним з членів наукової експедиції при інституті археології АН УРСР [4, арк. 2]. Він ініціював наукове планування забудови і реконструкції Києва.

Ще у 1966 р. Михайло Юліанович, стурбований станом пам'яток історії, разом з іншими такими ж ентузіастами порушив питання про створення Товариства охорони пам'яток історії та культури України. В той час, коли радянська влада намагалася знищити архітектурні пам'ятки як «буржуазний хлам», створення такого Товариства було вкрай необхідним. Г. Івакін у передмові до збірника наукових праць М. Брайчевського писав: «Брайчевський був одним з натхненників і активних учасників інвентаризації пам'яток архітектури старого міста, в результаті якої було виявлено та врятовано від знищення чимало перлин старої архітектури, історичної «фонової» забудови, кожна споруда якої цікава вже тим, що відтворює певний зріз історії міста» [3, с. 20].

М. Брайчевський був одним із фундаторів «Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР». Разом з Г. Логвином написав його Статут, брав активну участь у підготовці документів, звернень, листів та доповідних записок, завдяки яким було збережено і від реставровано ряд культових об'єктів Видубицького монастиря та Лаври. Він першим порушив питання про відтворення Успенського собору. Своєю практичною діяльністю Товариство сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури [2, с. 24].

У виступі на засіданні міської організації «Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР» він зазначав: «Маємо парадоксальне становище: Київ має непогану репутацію охорони пам'яток,

його навіть ставлять за приклад. Для цього є певні підстави: теоретична думка у нас справді стоїть досить високо, але теорія – одне, а практика – зовсім інше. Наші розробки втілюються в життя в Москві, в Тбілісі, в інших містах, але не в Києві» [9, арк. 2], «у зв'язку з цим не можна не відзначити, і в край незадовільну роботу інспекції по охороні пам'яток при ГоловаПУ київської міськради (тов. Горигін)» [9, арк. 4]. М. Брайчевський критикував неплановість забудови міста, несистематичність, невідповідність нової забудови історичній традиції.

Своєю практичною діяльністю і значними фінансовими внесками Товариство сприяло відтворенню, реставрації та консервації численних пам'яток історії та культури, що проводились у зв'язку з історичними датами – 1500-річчям, 1000-річним ювілеєм хрещення Русі. Коштом Товариства реконструйовано Золоті ворота.

В 1973 р. київська міськрада ухвалила постанову, якою на території міста було виділено ряд охоронних зон – культурно-історичних заповідників, зон регульованої забудови та зон охоронного ландшафту. На підставі цієї постанови Інститутом «Київпроект» та Держбудом УРСР за участю товариства охорони пам'яток історії та культури було проведено велику роботу з вивчення культурно-історичної спадщини на території Києва. Зокрема з 1971 року розпочинається реконструкція Золотих Воріт. Вчена Рада по охороні пам'яток Держбуду УРСР від 17.11.1971 р. створила авторський колектив у складі архітекторів: Є. Лопушинської, М. Холостенка та археолога С. Висоцького. Цей колектив у 1972 – 1973 рр., за активної участі М. Брайчевського, провів ретельні археологічні та архітектурні дослідження, які разом з залученням архівно-літературних джерел надали можливість дати пропозиції щодо збереження та експонування цієї унікальної пам'ятки. Науково-методична рада щотижнево розглядала проектні розробки, створені архітекторами інституту реставрації під керівництвом архітектора Є. Лопушинської. Під час розгляду варіантів проекту майже у кожного члена ради (С. Висоцький, Ю. Асєєв, М. Брайчевський, Ю. Нельговський та Г. Логвин) з'являлися свої ідеї та своє бачення вигляду Золотої брами [13, с. 69 – 70].

Також було здійснено інвентаризацію старого Подолу, на підставі якої розроблено і затверджено ПДП (проект детального планування) цього історичного району міста [8, арк. 1]. Саме тоді і з'явилася ідея заснування парку-музею у Києві. Одним з творців цього парку-музею «Старий Київ» був М. Брайчевський.

Проектом парку-музею передбачалося:

- а) розкриття і показ решток стародавніх споруд, що збереглися в землі;
- б) створення експозиції пам'яток монументальної скульптури давніх часів;
- в) будівництво ряду приміщень для закритої експозиції археологічних колекцій;

Стару забудову урочищ Гончари і Кожум'яки передбачалось використати для організації туристичного центру. В будинках мали розміститися готелі, туристські бази, заїзди, гуртожитки для проїжджих, їдальні, ресторани, магазини відповідного профілю, майстерні з вироблення сувенірів [10, арк. 1].

Підтримавши цю ідею, київська міськрада своєю постановою відвела велику земельну ділянку, яка охоплювала найбільш важливі і цікаві в археологічному відношенні райони стародавнього міста – кромку старокиївського плато від Львівської площі до Андріївської церкви, територію першого київського городища («город Кия»), гору Замкову та урочища Гончарі і Кожум'яки з виходом на Поділ. Пізніше – у 1979 р. спеціальною постановою № 920 Київського міськвиконкому схили Старокиївської гори до підніжжя площі Калініна (нині Михайлівська) та вулиці Велика Житомирська було визнане архітектурним заповідником «Стародавній Київ» (затвердженим Кабінетом міністрів України). І до цієї справи доклали чималих зусиль фахівці, об'єднані у Товаристві охорони пам'яток історії та культури, зокрема М.Брайчевський, Г.Логвин та інші, Інститут археології НАНУ та Науково-дослідний інститут з проблем містобудування.

Багато зусиль доклав М. Брайчевський, щоб урятувати від перепланування й перебудови історичні будівлі Києво-Могилянської академії, які керівництво розміщеного в ній морського училища хотіло переобладнати на спорткомплекс (приміром, у Конгрегаційній залі за цим проектом передбачалося влаштувати плавальний басейн). Статті Михайла Брайчевського («Святиня слов'янської культури», «Велич Київської Академії», «Врятувати для століть», «Начальник проти компромісу»), де повідомлялося про намір знищити визначну історико-архітектурну пам'ятку, сколихнули тоді не тільки громадськість України, а й прогресивну інтелігенцію за її межами [12, с. 12].

М. Брайчевський також активно займався проблемами реконструкції і збереження Старого Подолу. Зацікавився цими питаннями дослідник ще у 1968 р. [6, арк. 3]. Пізніше він увійшов до складу консультативної комісії для реконструкції Красного майдану в м. Києві [7, арк. 1]. Займаючись цією темою М. Брайчевський написав стат-

тю про Старий Поділ і Красний майдан. Тут автор висловив власні пропозиції (в тому числі – перспективні) для остаточного приведення Красного майдану до ладу і перетворення його на визначний туристично-просвітній осередок. Зокрема, на його думку, необхідно було привести в порядок та відремонтувати пам'ятки архітектури, а також оптимально вирішити питання про їх використання. Йшлося також про реставрацію Гостинного Ряду і створення на його базі торговельного центру, часткове відтворення втрачених елементів ансамблю і т.д. [5, арк. 7]

Підсумовуючи все вище сказане, відзначаємо такі основні напрямки діяльності М. Брайчевського у сфері історико-архітектурної реконструкції Києва:

- 1) громадська робота (активна участь у роботі товариства охорони пам'яток);
- 2) наукова діяльність (написання статей з приводу історичної цінності архітектурних пам'яток Києва);
- 3) експертна робота у складі консультативної комісії при міськраді для реконструкції Красного майдану в м. Києві.

Джерела та література:

1. Бодак О. Архівна спадщина М. Ю. Брайчевського як джерело вивчення історичної науки та поширення історичних знань (за матеріалами інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) / О. Бодак // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 34 – 49.
2. Горбик В. Діяльність державних інституцій і громадських організацій з охорони культурної спадщини: історія, теорія, практика / В. Горбик, Г. Денисенко // Проблеми збереження історико-культурної спадщини Києва. – К., 2009. – С. 5 – 43.
3. Івакін Г. Слово про історика / Г. Івакін // Вибрані твори. – Нью-Йорк; К., 1999. – С. 7 – 27.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України (ІР НБУВ), ф. 320, оп. 1, спр. 1062, 2 арк.
5. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 1058, 7 арк.
6. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 1064, 3 арк.
7. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 1069, 1 арк.
8. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 1082, 1 арк.
9. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 1089, 4 арк.
10. ІР НБУВ, ф. 320, оп. 1, спр. 387, 3 арк.
11. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г.Касьянов. – К., 1995. – 224 с.

12. Кухарчук Ю. Учений, громадянин, особистість / Ю. Кухарчук // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – Т. 20: Історичні науки – К., 2002. . – Ч. 1. – С. 10 – 14.

13. Пономарьова Л. Нова реконструкція Золотої брами/ Л. Пономарьова// Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища. – К., 2003 р. – С. 62 – 70.

14. Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом / В. Яремчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – С. 33 – 37.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ігор Срібняк

КІННІ, АРТИЛЕРІЙСЬКІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ КАПИКУЛУ В ОСМАНСЬКІЙ АРМІЇ

У статті автор аналізує шляхи формування, поповнення та функціонування корпусу капикулу в Османській імперії у XIV–XVI ст. і зокрема його спеціальних підрозділів. На відміну від інших частин османської армії корпус капикулу дуже швидко став не тільки військовою силою, але й професійною військовою організацією, яка з часом набула вагомого політичного впливу в державі.

Ключові слова: Османська імперія, капикулу, яничари, султан, військо.

В статье автор анализирует пути формирования, пополнения и функционирования корпуса капитулу в Османской империи в XIV – XVI вв. и в частности его специальных подразделений. В отличие от других частей османской армии корпус капитулу очень скоро стал не только военной силой, но и профессиональной военной организацией, которая со временем приобрела существенное политическое влияние в государстве.

Ключевые слова: Османская империя, капитулу, янычары, султан, войско.

In the article the author is analyzing the ways of the formation, reinforcement and functioning of the Kapikulu division in the Ottoman Empire during the XIV – XVI centuries as well as its special subdivisions. In contradictions to the other divisions of the Ottoman Army the Kapikulu was not only the important military force but also had essential influence in the state.

Key words: the Ottoman Empire, Kapikulu, janissaries, sultan, army.

Османська імперія в часі свого найбільшого піднесення в другій половині XIV – XV ст. обіймала величезні площі в межах трьох континентів та перебувала в центрі європейської політики. Жодна значна політична чи військова акція, що мала відбуватись в Середземномор'ї та прилеглих до неї територіях не відбувалась без санкції Стамбулу. Зрозуміло, що ці здобутки були обумовлені насамперед тією обставиною, що османи диспонували однією з найпотужніших в світі армій.

Відтак не є дивним, що дослідників різних країн до сьогодні цікавлять проблеми організації та комплектування феодалного ополчення османів (т.зв. «тімариотського війська») [3; 5; 10;] та регулярних частин османської армії (т.зв. *капикулу*), і зокрема яничарського корпусу [7; 6; 8; 9], який був одним зі специфічних елементів цієї організації, невід'ємним атрибутом і навіть символом Османської імперії.

Публікація надзвичайно важливого у джерельному відношенні трактату невідомого автора з історії та організації яничарського корпусу дозволила пролити додаткове світло на процес його створення та комплектування, а також з'ясувати ступінь впливу яничарів на перебіг політичних процесів в Османській імперії [4]. Опрацювання цієї та суміжних проблем було продовжено виходом у світ значної за своїм обсягом узагальнюючої праці «Османська імперія. Класична доба 1300 – 1600» [2], в якій містяться деякі дані про шляхи комплектування яничарського корпусу (у т.ч. підрахунки його кількості).

В українській історіографії одним з перших до вивчення обставин формування та функціонування яничарського корпусу звернувся Т.Чухліб [11], проте в його розвідці, так само як і у вищеназваних працях, будь-які дані про інші підрозділи війська капикулу були практично відсутні. Єдиним виключенням з цього правила стала поява синтетичної праці «История Османского государства...», цілий розділ якої був присвячений аналізу проблем комплектування та внутрішньої організації османського війська, у т.ч. й корпусу капикулу [1].

Формування палацової султанської гвардії *капикулу* (буквально – раби монаршого порогу), яка існувала на регулярній основі та комплектувались спочатку з числа полонених вояків (система *пенчик кануну*) було розпочато султаном Мурадом II у 1362 р. шляхом творення перших підрозділів «нового війська» *йені чері* (яничарів). До палацової гвардії капикулу, крім пішого корпусу яничарів, у різний час також увійшли шість кінних бьолюків (полків) *сюварі* (*капикулу сюварілері*), корпус гармашів (*топчу*), гарматна обозна служба (*топ арабаджи*), корпус зброярів (*джебеджи*) і новобранці (*аджемі оглани*) [3, с.146]. Дещо пізніше були сформовані ще два допоміжні підрозділи – корпуси саперів (*лягимджи*) і бомбардирів (*хумбараджи*). Кожен з цих корпусів являв окремий *оджак* (назва корпусів капикулу – *оджак* (очаг, сім'я) – символізувало єдність їх вояків).

Порядок комплектування корпусу було змінено вже за часів правління наступника Мурада – султана Баязида (1481 – 1512 рр.) – якщо перші яничарські загони комплектувались з числа полонених християн, захоплених під час військових експедицій османів на Балканах, то

в кінці XIV ст. було запроваджено практику рекрутування яничарів з числа християнських підданих султана через надзвичайний податок «кров'ю» (*девширме*). Вона відрізнялась від попередньої системи тим, що набору підлягали не полонені християнські юнаки, а сини християн, що проживали на землях, які вже тривалий час перебували в складі Османської імперії. В середині – другій половині XV ст. практика девширме застосовувалась тільки в тому випадку, коли турки захоплювали незначну кількість полонених і тому не могли забезпечити всіх потреб корпусу капикулу в його поповненні [7, с.196].

Таким чином комплектування військ капикулу мало відбуватись за рахунок юнаків здебільшого християнського віросповідання після проходження ними кількарічної попередньої підготовки в рамках особливого османського інституту – вже згаданого корпусу аджемі огланів (букв. – «ненавчені хлопці»), який власне й забезпечував ісламізацію та потурчення набраних у такий спосіб юнаків. Як правило, це були підлітки 14-18 років, які набирались як в європейських, так і в азійських володіннях Османської імперії, причому вербувальники (з числа яничар) намагались відбирати юнаків середнього і вище середнього зросту, гарної статури, фізично розвинутих і з правильними рисами обличчя. Всі видатки (на одяг – червону накидку і гостроверхий ковпак такогож кольору, а також на харчування під час подорожі до Стамбулу) покривались за рахунок місцевого населення там, де відбувався набір девширме. У кількісному відношенні цей податок (*хілат баха* або *кул акчеси*) становив спочатку 90-100 акче, збільшившись з плином часу втричі, а в XVII ст. – вже в шість разів.

Найпочесніше становище серед військ капикулу займав «кінногвардійський» оджак *сюварі* (*сюварілері*), творення якого розпочалось ще за часів правління Мурада II. Тоді за пропозицією Кара Тимурташ-паши було сформовано бьолюк *сіляхдар*, який отримав свій особливий прапор жовтого кольору, завдяки чому набув неофіційної назви «жовтопрапорного». Першими до його складу були зараховані *іч оглани* з охорони султанського гарему. Під час військових походів вояки цього бьолюку розташовувались праворуч султана, і у разі необхідності вони розчищали дорогу для війська та ремонтували мости, використовуючи для цього місцеве населення. Матеріали для ремонтних та дорожніх робіт сіляхдарам надавали джебеджи. Крім того до обов'язків кіннотників цього бьолюка входило виконання важливих церемоніальних функцій: вояки-*тугджу* несли султанський бунчук (символ султанської влади, довга палиця з прядками з кінських волос і золотою кулею на верхівці), ще 30 сіляхдарів *йедекчи* (резервістів)

доглядали за султанськими кіньми та забезпечували їх перевезення з місця на місце, відділ *бучукджу* займався тим, що роздавав дрібні монети бідним під час просування султана та його почту. Загалом бьолук поділявся на 260 невеликих підрозділів, командування ним здійснював *сіляхдар агаси* [1, с.301].

Ще один кінний бьолук капикулу – *сіпахі* – був створений за часів правління Мегмеда Фатіха¹, і завдяки своєму прапору також мав неофіційну назву *кормизи байрак* («червонопрапорний»). В мирний час до функцій вояків цього підрозділу входило збирання джизьє та інших видів податків з підданих султана, у військовий – сіпахі (разом з сіляхдарами) охороняли намет султана та усюди його супроводжували; у разі необхідності сіпахі використовувались для риття окопів для яничар. До складу бьолуку входило близько 300 невеликих (20-30 чол.) підрозділів, командування ними здійснював бьолукбаши (агаси) сіпахів. Цей бьолук невдовзі став «правофланговим», відтіснивши на лівий фланг сіляхдарів.

У середині XV ст. до бьолуків сіляхдар і сіпахі було додано ще чотири – спочатку кінні загони *правих і лівих улuffedжи*², які йшли в бій під зеленими прапорами. Однією з найважливіших функцій улuffedжи була охорона державної скарбниці під час походів та боїв. Сім осіб з числа улuffedжи (т.зв. *субаши*) мали право збирати не внесені вчасно податки (як у грошовому, так натуральному еквіваленті), ще троє найавторитетніших вояків цього бьолуку мали привілей продавати старі намети, кошти від чого також мали зараховуватись до державної скарбниці. Ще за кілька років до корпусу було влито два бьолуки *правих і лівих гарібів* (чужаків, тобто мусульман, які походили з тих територій, що не входили до складу османських володінь), до яких зараховували тих вояків, які відзначились своєю хоробрістю на полі бою. На марші вони займали крайнє праве і ліве становище на флангах султанської кінної гвардії, під час битви гаріби охороняли намет султана та його обоз, а також *санджак-і шеріф* та інші султанські прапори. Гаріби також забезпечували султанський табір дровами під час зупинок на перепочинок. За мужність і хоробрість під час боїв гаріби могли бути переведені до «старших» підрозділів [1, с.302].

¹ Мегмед II Фатіх (Завойовник), роки правління: 1444 – 1446, 1451 – 1481 рр.; здобув ґрунтовну освіту, володів кількома мовами, вивчав астрономію і математику. Здійснив цілу низку успішних військових походів, за своєю натурою був вольовою і жорстокою людиною, яка заради досягнення своїх цілей не зупинялась ані перед чим.

² Займали у бойових порядках позиції на правому і лівому флангах, відповідно – праворуч від сіпахів та ліворуч від сіляхдарів. Такий порядок зберігався і під час зупинок армії.

В такий спосіб кінний корпус капикулу став включати шість бьолюків (звідси і його назва – *алтибьолюк халки* або «люди шести бьолюків»). Кожен воїн-кіннотник був озброєний луком і стрілами, сокирою, палашем, кинджалом, шаблею, булавою (вогнепальна зброя кіннотниками не використовувалась); мав і захисні обладунки – щит, шолом, лати. Корпус підпорядковувався безпосередньо султану і був елітним підрозділом, перехід до якого з піших частин вважався високою відзнакою для будь-кого з яничарів. Кількість кіннотників суттєво коливалась – від 8 до 20 тис. чол. – справа в тім, що під час воєнних кампаній число сюварі значно зростало за рахунок залучення до корпусу обслуги з числа полонених та різних інших категорій воїнів-кіннотників¹. Кожен бьолюк мав свого командира – агу (бьолюкбаши), які користувались значною самостійністю, але «першим серед рівних» вважався сіпахі агаси. Через близькість цих офіцерів до султана їх ще називали *рікаб аги* («стременні»).

Комплектувались кінні частини здебільшого з числа випускників дворових шкіл Едірне, Галати та Ібрагім-паши, тобто через систему «девширме», відтак в етнічному відношенні основу кінної гвардії султана склали особи нетурецької національності – албанці, хорвати, боснійці, греки, вірмени та ін., які були набрані ще дітьми серед немусульманського населення імперії. Пройшовши вишкіл й виховання в Палаці у якості іч огланів, вояки цих підрозділів являли собою еліту османської гвардії. Крім того, до складу османської кінної гвардії потрапляли ті яничари, які виявили на полі бою виняткову військову доблесть. Кожне зарахування (переведення) до складу кінногвардійських частин османського війська називалось «входженням в бьолюк» та супроводжувалось виплатою з державної скарбниці *тіркеш баха[си]* («ціни сагайдака») у 300 акче.

Проте вже на початку XVII ст. система комплектування «кінногвардійських» частин османської армії кардинально змінюється – до бьолюків починають записувати синів сюварі (*веледеши*), які фактично успадковували місце служби своїх батьків. Інколи до числа кіннотників потрапляли бостанжи, а то й взагалі сторонні особи (за умови проходження трьохрічної служби в провінції). Це відразу позначилось на боєздатності кінногвардійських бьолюків – кіннотники втрачають свої кращі бойові якості та перетворюються на один з чинників неста-

¹ Сюварі на кожні 5 акче своєї платні мали утримувати при собі ще одного кіннотника. Ця система була скасована в середині XVII ст. після непоодиноких випадків заворушень в їх середовищі, а також через надужиття щодо місцевого населення, до якого припускались сюварі.

більності в державі. Через затримку виплати жалування вони часто вдавались до різного роду демонстрацій, хоча отримували за службу навіть вищу (аніж яничари) платню. Навіть та обставина, що за збирання деяких державних податків їм виплачувалась грошова винагорода (*гулямийє*) – не зупиняло сюварі від виявлення свого незадоволення.

В складі військ капикулу був і оджак *топчу* (гармашів)¹, який також відіграв важливу роль в структурі регулярної османської армії. Визначення точної дати створення корпусу викликає значні труднощі через брак документальних джерел, але можна з певністю стверджувати, що це сталося через кілька років після створення яничарського війська, бо комплектування топчу відбувалось з числа аджемі огланів. За часів правління Мегмеда Фатіха розвиток гарматної справи отримав додатковий імпульс, що було пов'язано з використанням мортир та будівництвом Топхане – казарм для топчу та майстерень для відливання гармат. Крім того, майстерні з відливки гармат були побудовані й поза межами османської столиці, зокрема у Белграді, Темешварі, Шкодері, Правешті та ін. Ядра для гармат (*юлле*) відливались здебільшого на рудниках, після чого доставлялись до майстерень топчу. Вони були різної ваги (від 8 до 22 *окка* – 10-28 кг) і діаметру (інколи – до одного метру). Двічі на тиждень топчу проводили навчальні стрільби під керівництвом ашчибаши (уста), причому для кожного типу гармат існували свої знавці.

Корпус складався з 72 орта, які входили до бьолюку аги і джемаат (кількість топчу в 1571 р. становила 1099 чол.[4, с.224], збільшившись у кінці XVI ст. до чотирьох тисяч осіб; у подальшому чисельність гармашів змінювалась – від 1452 чол. за часів правління Мурада IV до 5084 осіб при султані Ібрагімі, залишаючись приблизно такою ж до XIX ст.) [1, с.296]. Мав місце фактичний поділ топчу за спеціалізацією – майстрів з відливання гармат і власне артилеристів, які брали безпосередню участь у боях. Начальнику гарматних майстерень (*докумджубаши*) підпорядковувались ціла група спеціалістів: *тамірджі* (механіків), *бургуджі* (свердловщиків), *ямаджі* (ремонтників), *кефджегірів* (металургів), майстрів з відливки гармат, ковалів та ін. Їх майстерність у виготовленні гармат кожного разу відзначалась османським урядом шляхом влаштування спеціальних частувань майстрів за участю великого візиря, шейх-уль-іслама та інших міністрів. Водночас проводився ретельний обрахунок матеріалів, що надходили до

¹ За деяким свідченнями османи вперше використали гармати під час битви на Ковоському полі (1389 р.), до цього вони застосовували т.зв. манджиник (катапульта).

Топхане, а також облік готової продукції; за що в корпусі відповідали *назир топхане* (керуючий) і *емін топхане* (уповноважений).

Під час походу топчу перебували в ар'єргарді армії, але перед боєм висувались в перші бойові порядки, займаючи місце перед яничарами (в центрі), а також і на флангах. Аналогічний порядок мав місце і під час облоги фортець, але у цьому випадку використовувались гармати великого калібру (*калакуб*). Османи намагались застосовувати гармати під час проведення всіх своїх операцій; до тих районів, куди через їх топографічні особливості не можливо було довести артилерію, вони виготовлялись у похідному таборі. Топчу проходили службу і в прикордонних фортецях, де також служили й місцеві гармаші *йєрлікулу* (тімариоти). Їх завданням було підтримання гармат у постійній готовності (а у разі потреби – їх ремонт), і звичайно ж ведення з них прицільного вогню під час воєнних дій.

З топчу була тісно пов'язана діяльність вояків корпусу перевізників гармат (*топ арабаджилари*), який був створений у другій половині XV ст. для транспортування гармат великого калібру. Спочатку його комплектування відбувалось з числа аджемі орланів, але з XVI ст. до корпусу стали зараховувати й синів арабаджиларів (*кулоглу*) і навіть сторонніх осіб (*кулкардешлери*). Нижчі чини корпусу перебували на казарменому становищі (район Топхане), час від часу їх відряджали для проходження служби до тих фортець, де перебували топчу. У майстернях корпусу виготовлялись вози для перевезення гармат різних калібрів, під час походу арабаджилари мали підтримувати їх у робочому стані та в разі потреби проводити їх ремонт; а крім того – доглядати за мулами та волами. В умовах бездоріжжя та гірської місцевості завдання арабаджиларів суттєво ускладнювалось, що вимагало кооперації їх зусиль з топчу та іншими підрозділами корпусу яничарів. Командування корпусом здійснював топ арабаджибаши. Корпус складався з 63 підрозділів, у найчисельнішому нараховувалось 52 вояки. У 1686 р. кількість арабаджиларів становила 622 чол., а разом з обслугою (*мютеферріка*) – 1000 осіб [1, с.297].

Не буде перебільшенням стверджувати, що успіх у бою значною мірою залежав від кількості та якості зброї, яка видавалась яничарам *джебеджи* (від слова *джебе* – зброя, кольчуга) – майстрами-зброярами ще одного підрозділу (оджаку) військ *капикулу*, що був створений відразу після виникнення яничарського війська. Він комплектувався аджемі огланами – до нього потрапляли фізично міцні юнаки, які спочатку проходили службу в Джебхане (зброярські майстерні в Стамбулі), де власне й відбувалось їх знайомство з процесом виготовлення

та ремонту зброї, і після кількох років навчання вони могли бути заховані до корпусу джебедеджи. В організаційному відношенні оджак джебедеджи поділявся на 37 орта і 59 бьолюків, які не мали чітко визначеної кількості (у 1571 р. оджак джебедеджи нараховував 625 майстрів, ще за 23 роки – 2500 осіб та ще 1000 на флоті) [4, с.204], звичним явищем було коливання його кількості у подальшому від однієї до трьох тисяч вояків [1, с.293], що залежало від загального числа яничарів.

Звичайною практикою була стовідсоткова участь джебедеджи у військовому поході, коли на чолі армії був султан або великий візир, в інших випадках до експедиції долучалась лише частина османських зброярів. Під час воєнних дій джебедеджи слідкували належним станом усього озброєння яничарів, здійснюючи в разі необхідності його ремонт, а після їх закінчення вони мали забезпечити зберігання зброї в спеціальних арсеналах. Для перевезення необхідного реманенту та запасів зброї джебедеджи використовували вози або перевозили це на верблюдах. До функцій джебедеджи також входили супровід та охорона усієї військової амуніції до театру воєнних дій. Особливо ретельно джебедеджи слідкували за справністю стрілецької зброї та достатньою кількістю набоїв до неї. Ще одна функція джебедеджи – забезпечення зброєю тих яничарів, які проходили залогову службу в прикордонних фортецях, для цього у визначених місцях облаштовувались склади, яким опікувались уповноважені до цього командуванням оджаку джебедеджи офіцери (термін їх служби становив три роки, після чого мала бути проведена ротация і до цих місць прибували новачки).

Командування корпусом здійснював *джебедеджибаши*, який також виконував й комендантські функції у кількох кварталах столиці; до вищої управлінської ланки оджаку входили його перший заступник (*башкетхуда*), три *кетхуди* і *джебедеджи башчавуш*. Молодші офіцери (*чорбаджи*, *одабаши* і *аиччибаши*) здійснювали провід в орта джебедеджи. Казарми зброярів у Стамбулі (район Ая-Софья) розташовувались у безпосередній близькості до майстерень і складів зброї. Якщо кількість зброї в арсеналі ставала меншою, ніж того вимагали потреби воєнного часу, джебедеджибаши звертався з відповідним поданням про їх поповнення до султанського Дівану, звідки діставав потрібні кошти для придбання усього необхідного у зброярських майстернях, але більша частина зброї (стріли, залізні лати, мушкети тощо виготовлялась у майстернях корпусу). Як і яничари джебедеджи отримували платню раз на три місяці, в кінці року їм сплачували додаткові кошти (т.зв. *кеманбаха*) для придбання луку і стріл.

Ще один допоміжний підрозділ – корпус бомбардирів (*хумбара-*

джи (від *хумбара* – залізний або бронзовий снаряд (ядро), в середину якого закладалась вибухівка) – також був тісно пов’язаний з топчу і джебедами як в мирний, так і у військовий час. Вояки корпусу (загалом 600 чол.) поділялись на дві категорії: тих, хто отримував за службу платню, та утримувачів тімарів (останні служили в фортецях). Для першої категорії хумбараджи були споруджені казарми та майстерня з виготовлення хумбара. Управління корпусом здійснював *хумбараджибаши* (або *алайбаши*), 100 вояків становили одну ода на чолі з одабаши, яка в свою чергу поділялась на дві півсотні під командуванням *еллібаши*; до числа офіцерів належали три *отузбаши* (командири 30 вояків), десять *онбаши* (десятників), веکیلхарч, чавуш, імам, лікар, хірург, писар і барабанщик [1, с.300].

Завданням вояків з оджаку *лягимиджи* (саперів) було прокладання підземних ходів під мури неприязельських фортець, закладення вибухівки та її підрив. До корпусу охоче зараховували тих вояків, хто мали хоча б мінімальні технічні знання або демонстрували здатність до їх засвоєння. Вже на цьому етапі командування корпусу визначало подальшу спеціалізацію кожного вояка, які потрапляли до підрозділів з риття тунелів або могли стати саперами для роботи з вибухівкою та займатися безпосередньо підривом мостів та фортифікаційних укріплень ворога. Звичайною винагородою воякам цього підрозділу за службу було наділення їх тімаром (дірликом) або виплата жалування, причому ця категорія лягимиджи поділялась на 17 джемаатов та підлягала джебедеджибаши. Натомість «тімарні» сапери підпорядковувались *лягимиджибаши* та ще кільком старшим офіцерам оджаку. У XVII ст. корпус нараховував 500 чол., кілька його підрозділів особливо успішно діяли під час облоги та здобуття фортеці Кандія (1669 р.), але цей епізод став початком занепаду цього підрозділу, і вже у XVIII ст. його кількість зменшилась до 200 осіб.

Під час воєнних походів створювалась служба постачання армії – т.зв. *ордуджу еснафи* (армійський цех ремісників)¹, до складу якого входили відібрані кадіями великих турецьких міст (Стамбула, Едірне, Бурси) ремісники та торговці. Керівництвом цим цехом здійснював *ордуджубаши*, який персонально відповідав перед командуванням яничарського корпусу за роботу підпорядкованих йому майстрів. У корпусі діяла й постійна медична служба, яка опікувалась хворими і пораненими. Ці вояки перевозились за допомогою *майдан чорбаджи* у визначене місце, де передавались *башиджерраха* (головному хірур-

¹ Утримання ордуджу еснафи відбувалось за рахунок тих цехових організацій, з яких були мобілізовані ці ремісники.

гу), який через підлеглих йому лікарів організовував їх лікування та подальший догляд.

До середини XVI ст. військо капикулу продовжувало зберігати свій замкнений військово-професійний характер, але пізніше його організація зазнає дедалі відчутних потрясінь, що було пов'язано зі змінами в самій структурі Османської імперії. Вже за наступні півстоліття воно втрачає свою «кастовість», що забезпечувалось системою девширме, суворим дотриманням законів та правил внутрішнього життя оджаку. Дозвіл на шлюб та зарахування до лав капикулу їх синів призвели до розмивання жорстких правил його комплектування та сприяли проникненню до їх середовища значної кількості декласованих елементів, які не мали спеціальної підготовки та не пройшли попередньої служби у якості аджемі огланів. Такі явища послаблювали військову дисципліну та підривали боєздатність війська капикулу. Разом з тим держава, що продовжувала вести тривалі війни, вже не мала можливості регулярно і в повному обсязі сплачувати капикулу платню за їх службу, водночас – в силу воєнної необхідності – їх кількість весь час зростала.

Але при цьому все значніше число капикулу починають в різний спосіб ухилятися від участі у військових кампаніях. Війни перестають бути прибутковими з точки зору військової здобичі в результаті важливих економічних та технологічних зрушень в Європі, що призвели до посилення армій європейських правителів. Війни стають затяжними та небезпечними, тягнуть за собою набагато більше втрат, що й обумовлювало бажання капикулу звільнитися від обтяжливих військових зобов'язань. Серед капикулу, які були розквартировані у провінціях, все більшого поширення набуває практика отримання дозволу відмови від участі в походах через хворобу, що передбачало наявність у них спеціального документа, де місцевим кадієм був би засвідчений факт недуги. Дозвіл брати шлюб призвів до появи значного числа синів капикулу (кулоглу), які отримують право на вступ до корпусу, що перетворює цю професію у спадкову. Капикулу не сплачували жодних податків державі, були непідсудні місцевим судам, підлягаючи виключно дисциплінарній владі своїх командирів.

Весь час свого існування корпус капикулу залишався важливим військово-політичним інститутом Османської імперії, який разом з підрозділами військ яя, мюсселем і азебов фактично являв собою центральний елемент створеної османськими султанами нової військової системи, не пов'язаної з архаїчними традиціями родоплемінної організації середньовічного війська. Капикулу вирізнялись своєю дис-

циплінованістю, високим бойовим духом та здатністю виконувати бойові завдання найвищої складності. Завдяки особливій формі комплектування та вишколу, військо капикулу, що з самого початку було суто османським винаходом, являло собою одне з перших в Європі за часів середньовіччя професійне багатоцільове формування.

Але на відміну від інших підрозділів османської армії корпус капикулу дуже скоро став не тільки воєнною силою, але й професійною військовою організацією, яка дедалі більше набувала політичного впливу в державі. Це пояснювалось тим, що капикулу був не тільки постійним професійним військом, вояки якого отримували фіксовану плату за свою службу, але й являв собою придворну султанську гвардію. Таке особливе становище капикулу обумовлювало залежність обрання шляхів вирішення різних державних справ (у т.ч. зміни султанів на престолі) від позиції та настроїв офіцерського складу корпусу. Вивчення специфіки функціонування корпусу капикулу являє значний інтерес для дослідників історії Османської імперії на всіх етапах її існування аж до його ліквідації у XIX ст., але особливу увагу привертає ранній період розвитку оджаку капикулу, коли він був тісно пов'язаний з османським державотворенням.

Джерела та література:

1. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2-х т. / Под ред. Э.Ихсаноглу. – М., 2006. – Т.1: История Османского государства и общества. – 602 с.
2. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Г. Иналджик / О. Галенко (пер. з англ.). – К., 1998. – 286 с.
3. Клейнман Г. О. Армия и реформы. Османский опыт модернизации / Г.О. Клейнман. – М., 1989. – 158 с.
4. Мебде-и Канун-и Йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., коммент. и указ. И.Е. Петросян. – М., 1987. – 356 с.
5. Пенский В. В. Военная революция и развитие военного дела в Османской империи в XV – XVII вв. / В. В. Пенский // Восток (Oriens). – (Москва). – 2007. – № 6. – С.30–40.
6. Петросян И. Е. Трактат о янычарах как источник по истории Османской империи начала XVII в. / И. Е. Петросян // Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока. – М., 1984. – С.185–191.
7. Петросян И. Е. К истории создания янычарского корпуса / И. Е. Петросян // Тюркологический сборник. 1978. – М., 1984. – С. 191–200.
8. Петросян И. Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской им-

перии в XVI – XVII вв. / И. Е. Петросян // Османская империя: система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы: Сб. статей / С.Ф.Орешкова (отв. ред.). – М., 1986. – С.66–71.

9. Петросян И. Е. Янычарский корпус в конце XVI – начале XVII века и первая попытка военной реформы в Османской империи / И. Е. Петросян // Восток. История и культура. (Ю. Петросяну к 70-летию со дня рождения) / Под ред. И. Петросян, Е. Резвана, Э. Темкина. – СПб., 2000. – С. 108–128.

10. Радушев Е. В. Место вооруженных сил в структуре османской феодальной системы на Балканах / Е. В. Радушев // Османская империя: государственная власть и социально-политическая структура / С.Ф. Орешкова (отв. ред.). – М., 1990. – С.107–112.

11. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 років / Т. Чухліб. – К., 2010. – С.67–76.

Наталія Конопка, Володимир Шкерін

ТРИ ВЕРСІЇ ІСТОРІЇ МАСОНСЬКОЇ ЛОЖІ «ЛЮБОВ ДО ІСТИНИ НА СХІД ПОЛТАВИ»

Історіографія полтавської масонської ложі «Любов до Істини» (1818–1819 рр.) характеризується двома особливостями. З одного боку, дослідники одностайно стверджують, що причини та цілі створення цієї ложі носили політичний характер. З іншого – питання про політичні сили, які стояли поза спинами полтавських масонів, залишається дискусійним. В даній статті співставлено три основних гіпотези діяльності ложі: декабристська, ліберально-реформаторська та автономістська.

Ключові слова: масонство, полтавська ложа «Любов до Істини», декабризм, автономізм, М. Новиков, Малоросійське генерал-губернаторство, М. Рєпнін.

Істориографія полтавської масонської ложі «Любовь к Истине» (1818 – 1819 гг.) характеризуется двумя особенностями. С одной стороны, исследователи едины во мнении, что причины и цели учреждения ложи имели политический характер. С другой стороны, вопрос о политических силах, стоявших за спиной полтавских масонов, остается дискуссионным. В данной статье соотнесены три основные гипотезы деятельности ложи: декабристская, либерально-реформаторская и автономистская.

Ключевые слова: масонство, полтавская ложа «Любовь к Истине», декабризм, автономизм, М. Новиков, Малороссийское генерал-губернаторство, Н. Рєпнин.

Historiography of the Poltava Masonic Lodge «Love to the Truth» (1818 – 1819) has been characterized with two peculiarities. On one hand, the researchers affirm that the reasons and goals of its foundation were of the political character. On the other hand, the issue of political forces behind the Poltava Masons is debatable. The three main hypotheses of the activities of the Lodge such as Decembrist, liberal-reformative and autonomic have been compared in the article.

Key words: Freemasonry, the Poltava Lodge «Love to the Truth», Decembrist, autonomy, M. Novykov, Malorosiiske general-province, M. Repnin.

Подієва сторона короткочасної історії полтавської масонської ложі

«Любов до Істини Схід Полтави» доволі добре відома. Адже в науковій літературі зібрано досить багато матеріалу до висвітлення особливостей розвитку масонського руху на території Російської імперії першої третини XIX ст. Особливий інтерес викликають краєзнавчі дослідження відомого історика, архівіста, музеєзнавця та педагога, члена редакційної комісії «Трудов» Полтавської державної вченої архівної комісії І.Ф. Павловського [[31; 32]. У 1909 р. вийшла розширена розвідка автора, присвячена розвитку масонського та декабристського рухів на території Чернігівської та Полтавської губерній [34]. Неабиякий інтерес для дослідників становлять і загальні праці, присвячені масонському руху на території Російської держави. Зокрема варто відзначити дослідження О.М. Пипіна [39], В.І. Семевського [43], С. Єфремова [12], Т.О. Бакуніної [1], М.М. Дружиніна [10] та ін. А також сучасних істориків – А.І. Серкова [44; 45], В.М. Бокової [2], В.С. Брачева [4], Б.М. Равдіна та А.Б. Рогінського [40]. У 2001 р. побачило світ дослідження В. Шандри, яке має важливе значення для розкриття цілісної картини життя Росії, України XIX ст. [50]

Джерельна база дослідження представлена опублікованими та неопублікованими матеріалами. Серед опублікованих варто згадати збірники під редакцією акад. М.В. Нечкіної «Восстание декабристов: Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной комиссии» [5] та біографічний довідник «Декабристы» [6]; матеріали опубліковані в працях І.Ф. Павловського [32, с. 124-154], В.С. Шандри [50, с. 250-333]. Твори мемуарного характеру представлені записками графа П.П. Сухтелена [15], діловода слідчої комісії О.Д. Боровкова [3], В.М. Репніної [41] та ін. З неопублікованих матеріалів важливий комплекс становлять ті, що зберігаються в Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (м. Київ) [16; 17] та Державного історичного музею (м. Москва) [38].

Підводячи підсумки, варто відзначити, що історіографічний огляд дозволив констатувати, що в історичній науці відсутнє цілісне, комплексне дослідження діяльності масонської ложі «Любов до Істини на Схід Полтави». Характеристика історіографії полтавської масонської ложі визначає і актуальність проблеми – дає можливість співставити три основних гіпотези діяльності ложі: декабристську, ліберально-реформаторську та автономістську. Наявна джерельна база дозволяє більш точно відтворити історичну епоху, етапи розвитку, склад та напрямки діяльності й впливу товариства та його членів на суспільно-політичне життя українських початку XIX ст.

Розуміння та значення подій, пов'язаних з ложею «Любов до Іс-

тини», до сьогодні залишаються предметом дискусій. Такий стан багато в чому обумовлений особливостями головного джерела, а саме «Протоколів І-го ступеня справедливої і досконалої ложі Любові до Істини на схід Полтави, яка перебуває в союзі Великої ложі Астреї на схід С. Петербургу» [38]. Документ був введений в науковий обіг відомим істориком й літературознавцем другої половини ХІХ ст. О.М. Пипінім [39, с. 530]. Згодом декілька десятиліть «Протоколи...» вважались втраченими. Вдруге їх було знайдено у фондах Державного історичного музею (м. Москва) істориками А.Б. Рогінським і Б.М. Равдіним. Вони зазначили, що «протоколи досить лаконічні, їхній зміст обмежується переліком присутніх (не завжди і не всіх) й заголовками промов» [40, с. 124]. Таким чином, відомо, коли і скільки було проведено зібрань ложі, однак не відомо про що, власне, на них говорилося. Про перше зібрання, яке відбулося 26 травня 1818 р., «Протоколи...» повідомляють: «Літа 5818... ІІІ-го місяця в 26 день¹ в ім'я й славу Великого Будівничого Світів... справедлива й досконала знову створена ложа Любові до Істини на сході Полтави належним порядком на основі правил ритуалу відкрита в першому ступені під керівництвом управляючого майстра Новикова з допомогою чиновників призначених». Документ фіксує посади «чиновників»: С.М. Кочубей – намісний майстер, В.В. Тарновський і Л.М. Дьяків – наглядчі, І.П. Котляревський – витія, С.Ф. Левенець – скарбник. По закінченню засідання М.М. Новиков «запросив брата Котляревського... прочитати відгук високоповажної Великої ложі Астреї до ложі Любов до Істини, а також Конституційну грамоту, яка дозволяла і затверджувала існування поважної ложі Любові до Істини» [38, арк. 3].

З кінця травня по вересень М.М. Новиков, який служив управителем канцелярії малоросійського генерал-губернатора М.Г. Репніна, знаходився у відрядженні в Петербурзі. За час його відсутності ложа обросла багатьма «братами». Справа в тому, що ще до її заснування М. Новиков та «брати чиновники... старались відкривати добродесних членів для товариства і готувати їх до вступу в... Братство, внаслідок чого... більшість з достойних шукачів були вже давно запропоновані». На першому засіданні «щоби пришвидшити прийом їх, затверджено: священні наші роботи відбувати щотижнево по два рази, допоки всі запропоновані і загальним голосуванням чиновників утверджені шукачі прийняті будуть в товариство масонів» [38, арк. 4-4 зв.].

Щодо визначення чисельності ложі в літературі наявні деякі роз-

---

¹ Масонське літочислення (хронологія Істинного Світла або «масонська ера») розпочиналось за 3999 років і 10 місяців до Різдва Христового.

ходження [20, с. 46; 27, с. 324-325; 36, с. 66; 40, с. 124-126; 43, с. 147]. Вірогідно, найбільш точними треба вважати дані А.І. Серкова, котрий назвав прізвища 42 членів ложі [45, с. 1112]. Однак, відмітимо, що в це число включені «брати-відвідувачі» (князь С.Г. Волконський, М.І. Муравйов-Апостол і М.М. Гудович) – по суті, члени інших лож, але вони взяли участь в зібраннях полтавських «побратимів», бодай один раз.

Кістяк ложі складала три групи осіб, які частково співпадали: чиновники, представники дворянського самоуправління і військові.

З оточення М.Г. Репніна в ложу входили: правитель канцелярії М.М. Новиков зі своїм найближчим співробітником Г.А. Шафонським, ад'ютант А.Є. Панін й чиновник з особливих доручень О.О. Імберх. Полтавські губернські чиновники були представлені: віце-губернатором О.І. Свечиним, прокурором І.О. Горбовським, радником губернського правління Л.М. Дьяковим, наглядачем виховного будинку для збіднілих дворян І.П. Котляревським. Згідно із свідченнями М.Г. Репніна, в ложі також перебував катеринославський цивільний губернатор В.Л. Шеміот [24, с. 108].

З представників дворянського самоврядування, в першу чергу, назвемо предводителів дворянства (за прийнятою тодішньою термінологією – маршалків) – губернських: діючого та колишнього полтавських – В.І. Чарнища та С.М. Кочубея, катеринославського Д.Л. Алексеєва, а також повітових: знову ж діючого та колишнього полтавських – С.Ф. Левенця та В.В. Тарновського, переяславського В.Л. Лукашевича, гадацького С.Ф. Войну, прилуцького Я.А. Горленка, хорольського С.Л. Алексеєва. Сюди ж додамо депутатів дворянського зібрання Полтавської губернії: І.М. Магденка від Полтавського та М.І. Висоцького від Переяславського повітів.

В списку військових масонів, складеному Т.О. Соколовською, згаданий лише один полтавець – «Глінка, 8-й кінно-артилерійської роти, командир та бригадний командир при 4-й драгунській дивізії» [46, с. 208]. Ймовірно, науковий авторитет цього автора вплинув на пізніше твердження про те, що ложа майже повністю складалася з цивільних [19, с. 283; 27, с. 329]. Однак «Протоколи...» дають нам можливість назвати імена всіх офіцерів, які входили в ложу: підполковники В.А. Глінка та І.М. Карпов, капітан Ф.Ф. Ремерс, гвардії штабс-капітани В.І. Заньковський й А.Є. Панін, гвардії поручик Д.П. Селецький. Еполети носив й один з «відсутніх братів» – ротмістр І.М. Бібіков. «Відсутніми братами» були ті члени ложі, які мешкали на значній відстані від місця її розташування – Полтави. Полтавцям вони були потрібні як представники в столичній «Великій ложі Астреї». Таким офіцій-

ним представником був літературний критик і видавець В.І. Григорович, а його помічником – І.М. Бібіков, колишній ад'ютант князя М. Репніна в 1814 – 1815 рр. [45, с. 1045]. На думку Ю.М. Лотмана, базованій на списках «Астреї» («Tableau General de la Grande Loge Astrée»), поряд з Бібіковим «відсутнім братом» був чиновник О.П. Величко [27, с. 327-330], однак в полтавських «Протоколах...» його прізвище жодного разу не згадане [40, с. 125-126].

Ложа «Любов до Істини» діяла за давньоанглійською системою, роботи велися російською мовою. Засідання проходили спочатку в маєтках М.М. Новикова (Писарівці) і В.В. Тарновського (Тарновщині)¹, а з 14 грудня 1818 р. в Полтаві – в окремому будинку, який був спеціально куплений для ложі С.М. Кочубеєм [45, с. 1112].

Зрозуміти суть масонських робіт в ложі заважає відсутність текстів так званих «профанських бесід», що велися під час прийому нових членів, а також текстів виголошених промов. Щодо змісту останніх можна висловити лише деякі припущення, спираючись на їхні назви, зафіксовані в «Протоколах...». Зокрема історики А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін особливо відмітили промову «Про вплив масонства на благо загальне», яку виголосив М.М. Новиков після повернення зі столиці на 13-му засіданні й вдруге – на 14-му, ймовірно, для присутніх тоді В.І. Григоровича та І.М. Бібікова. На 16-му засіданні М. Новиков прочитав промову, складену І.П. Котляревським, про те, що «одностайність та згода між вільними каменярами необхідні». Промова була адресована «брату-відвідувачу» М.І. Муравйову-Апостолу. Останній, будучи ад'ютантом М. Репніна, відносився до М. Новикова упереджено, підозрюючи його в зловживаннях на службі [40, с. 125-126].

Після 21 засідання, ложа «Любов до Істини» була раптово закрита 12 березня 1819 р.² Яка тому була причина, залишилось без пояснень, ніхто з «братів» не був репресований. М.Г. Репнін запевнив уряд, що в ложі «нічого недозволеного не відбувалося» [40, с. 126]. Очевидно, в Олександра I була на це своя думка. Оскільки до масонства, як такого, імператор тоді ще ставився цілком прихильно, невдоволення його мало політичний характер. Склад ложі якнайкраще відповідав завданню впливу на суспільну думку земель колишньої Гетьманщини. Але

¹ В своєму дослідженні 1907 р. І.Ф.Павловський розрізняв «писарівську» ложу М.М. Новикова та ложу «Любов до Істини», яка діяла в Тарновщині [33, с. 1]. Згодом він не тільки виправив допущену помилку [35, с. 198], але й став автором першої спеціальної праці з історії цієї ложі [34].

² Автор виданих в Полтаві у 1913 р. нарисів про сектантство, викладач семінарії В.М. Терлецький, дав помилкове датування як відкриття ложі «Любов до Істини» (30 квітня 1818 р.), так і її закриття (1820 р.) [46, с. 88].

в якому напрямку та з якою метою передбачалося здійснювати цей вплив? В пошуках причин монаршого невдоволення дослідниками висунуто декілька версій.

Перша з них пов'язана з особою управляючого майстра Михайла Миколайовича Новикова (1777 – 1824). Він не тільки був двоюрідним небожем одному з найвідоміших масонів катериненської епохи М.І. Новикову, але й будучи членом «Ордену російських лицарів», «Союзу спасіння» й «Союзу благоденства», став доволі помітною фігурою в ранній історії декабристського руху. Якщо вірити свідченням П.І. Пестеля, які він давав під час слідства над декабристами, М.М. Новиков не тільки прийняв майбутнього лідера Південного товариства в лави заколотників, але й написав проект конституції, в якій подав йому «першу думку про республіканське правління» [6, с. 293]. Ложа «Любов до Істини» могла бути використана М. Новиковим для вербовки нових членів «Союзу благоденства».

І дійсно, два полтавських «брати», В.А. Глінка і В.Л. Лукашевич були прийняті в таємне товариство декабристів. Перший з них, очевидно, був рекомендований столичним кузеном Ф.М. Глінкою, якого ще в 1816 р. М.М. Новиков прийняв в «Союз спасіння» через ложу «Ізбранного Михаїла». При цьому М.М. Новиков говорив, що «в масонстві тільки теорії і, що є інше товариство вибраних молодих людей...» [40, с. 127]. Декабристами були «брати-відвідувачі» М.І. Муравйов-Апостол і С.Г. Волконський. Обидва були членами ложі «Трьох добродіностей». «Відсутній брат» І.М. Бібіков в декабристських товариствах участі не брав (можлива його приналежність до «Ордену російських лицарів»), але був одружений з Катериною Муравйовою-Апостол – сестрі трьох заколотників – Матвія, Сергія та Іполита. Ця обставина й зруйнувала його кар'єру після 14 грудня 1825 р. [27, с. 326-327; 41, с. 488]. Якщо О.П. Величко і не став другим «відсутнім братом», все ж планувався М. Новиковим на цю роль. На думку Ю.М. Лотмана, саме через цього «брата» М. Новиков підтримував зв'язок з його батьком – керівником Оренбурзького таємного товариства П.Є. Величком [27, с. 327-330]. Помітним є факт подвійного виголошення М.М. Новиковим промови «Про вплив масонства на благо загальне». В той самий час він привіз з Петербурга в Полтаву першу частину «Законоположення Союзу благоденства», в початкових рядках якого стверджувалось: «...як кожна людина прагне до власного збереження і блага, так і при об'єднанні людей в товариство перший природній закон є дотримання блага загального» [13, с. 239].

Недивно, що «декабристська» версія історії полтавської ложі має

немало прихильників. Цю ложу вважали місцем вербуванням членів «Союзу благоденства» такі корифеї, як В.І. Семевський [43, с. 411], С.П. Мельгунов [29, с. 264], Т.О. Бакуніна [1, с. 19-20], які, водночас, не схильні політизувати старе російське масонство вцілому. Цю ж точку зору фактично підтримали такі ідейно різні автори як: історик-емігрант А.Г. Мазур [52, с. 52], радянський академік М.М. Дружинін [10, с. 327], а також сучасні історики А.І. Серков [44, с. 180-181], В.М. Бокова [2, с. 193], В.С. Брачев [4, с. 286]. Ще для одного історика-емігранта, М.І. Ульянова, полтавська ложа – «форма з'єднання двох фронт: декабристської і українствуючої» [49, с. 255]. До кола історичних курйозів варто віднести зауваження сучасного автора О.А. Платонова про ложу «Любов до Істини», як таку, яка «повністю входила в заколотницьку організацію «Союз благоденства»» [36, с. 89].

Вартим уваги є той факт, що в той час посаду малоросійського генерал-губернатора займав рідний брат С.Г. Волконського – князь Микола Григорович Рєпнін (1778 – 1845). Керівники та учасники майбутнього декабристського повстання відвідували і маєток генерал-губернатора у Яготині. Про це згадував у своїх «Записках» відомий історик, етнограф, архівіст, поет та перекладач, музикант і композитор Микола Андрійович Маркевич (1804 – 1860), близький до декабристських кіл, приятель В. Кюхельбекера, С. Волконського, О. Поджіо, П. Пестеля, Ф. Глінки, П. Чаадеєва, В. Давидова та багатьох інших. Він повідомляв, що дізнався про смерть Олександра І 23 листопада 1825 р. від М.Г. Рєпніна через свого дядька М.М. Гудовича. «Попередження. «Прийшли часи Павла». Присяга Константину, присяга Миколі. Я викладаю на стіл всі листи. Двозначний лист до Давидова. Лист до мене Рилєєва. Гр. Ст. (Тарновський. – Н.К., В.Ш.) палить зошит Пушкіна» [Цит. за: 21, с. 61]. До речі, К. Рилєєв був особисто знайомий із М. Рєпніним і його радо приймали у 1814 р. в Дрездені [7, с. 96]. А на чернетці записки М.Г. Рєпніна про права власності українських козаків вміщено вірш К. Рилєєва [16, арк. 1].

Те, що генерал-губернатор попередив М. Маркевича про події 14 грудня 1825 р., викликає подвійний інтерес. По-перше, засвідчує про близькість М. Маркевича до сім'ї Рєпніних, в будинку яких він досить часто бував, так само як і декабрист О.В. Капніст, близький друг князя, правитель його канцелярії, М.М. Новиков, декабрист, Сергій Волконський, котрий, як помилково вважала Є. Косачевська, був одружений із дочкою М.Г. Рєпніна [21, с. 61]. У яготинському маєтку велися досить вільні розмови. Це підтверджується записом М. Маркевича. По-друге, це підтверджує певну опозиційність М.Г. Рєпніна,

згадати хоча б його промову до дворянства під час дворянських виборів 1818 р. Можливо, з цього приводу М. Маркевич записав: «Рішучість князя Рєпніна. Портрет Петра Великого у Рєпніна [...]. Хто любить і не любить Рєпніна» [Цит. за: 21, с. 60-61]. Про події 1825 – 1826 рр. у своїх «Записках» Маркевич згадував: «Слово нового царя за Аракчєєва [...]. Боягузтво Аракчєєва під час бунту. Зустріч йому в Чернігові. Кн. Рєпнін. Загальний сум і страх. Бунт 14 грудня. «Зелена книга». Заколоти [...]. Пестель. Спалення паперів [...]. Олексій Васильович Капніст. Фед. Мик. Глінка. Кн. Трубецький. [...]. Раєвські. Кн. Волконський [...]. Волконська поїхала в Сибір [...]» [21, с. 61-62].

Після отримання наказів про забезпечення порядку на ввіреній території М.Г. Рєпнін [31, с. 5, 7] опинився в доволі складному становищі. З одного боку – він діяв як державний урядовець, а з іншого – намагався зробити все від нього залежне для попередження людей так чи інакше причетних до таємних товариств. Так, Софія Василівна Капніст-Скаллон згадувала про те, що її брат Іван, котрий жив у той час із ними в Обухівці, повернувшись із Полтави, сказав, що можливо, його заарештують, бо М. Рєпнін показав йому вже прошнуровані листи братів Муравйових, знайдені в маєтку Хомутець. У них згадувалося про Івана Капніста. Зокрема те, що у разі успішного завершення їхньої (Муравйових) справи, Івана призначать членом тимчасового правління. Тому М. Рєпнін і попереджав її брата, що і його, можливо, повезуть у Петербург [14, с. 356-357, 358]. Молодший брат Софії Василівни Олексій, отримавши попередження М. Рєпніна, знищив усі матеріали, що свідчили про його зв'язки з членами таємних організацій.

Дніпропетровський дослідник С. Дремлюга висловлює думку, що оточення М.Г. Рєпніна склало своєрідний гурток, який із часом набрав політичного спрямування, викликаного діяльністю масонських лож, декабристських і «малоросійських» товариств та політичними інтересами окремих їх членів [8, с. 395]. На противагу такому твердженню В. Шандра вказує, що гурток, як поняття, належить пізнішому часу і передбачає певну конспіративність, а конспіратором М.Г. Рєпнін не був [50, с. 24]. Цілком погоджуємося з цією думкою, що не варто вживати до оточення М. Рєпніна та його самого поняття «гурток». Для М. Рєпніна та його однодумців значно прийнятнішою залишалася ідея легітимного реформування суспільства, всіх сфер життя Російської держави в рамках монархічного режиму.

Друга версія, яку висунули А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін, пов'язує появу полтавської ложі з ліберальними задумами Олександра І. Ще в

1811 р. до монарха звернулись естляндські поміщики з пропозицією безземельного звільнення своїх селян. Війна з Францією відтягнула вирішення цього питання, але вже у 1816 р. в Естляндії був виданий указ про скасування кріпосного права. В 1817 – 1819 рр. подібні реформи були проведені в Курляндії та Лівляндії. Передбачалося, що наступною повинна стати Лівобережна Україна, де кріпацтво остаточно оформилося тільки в 1783 р. М.Г. Репніну імператор неофіційно доручив організувати подання малоросійськими поміщиками відповідного проекту. Генерал-губернатор довірив таємне «рекомендування» С.М. Кочубею. Останній опинився в досить ризикованому становищі: з одного боку він ризикував стати об'єктом дворянського невдоволення, а з іншого – набути репутації царевого ослушника. Восени 1817 р. Олександр I відвідав Полтаву, навіть зупинився в будинку С. Кочубея. Лише в кінці року С.М. Кочубей через М.Г. Репніна надіслав царю об'ємний проект «Правил для управління маєтком», в якому замість звільнення селян пропонувалися «мінімальні, але реальні заходи».

В січні 1818 р. М. Репнін виступив в дворянських зібраннях Полтави і Чернігова із закликом «сприяти батьковій вітчизні в клопотанні його щодо побудови внутрішнього благоденства». В квітні він отримав відгук на кочубеївський проект, загальна оцінка якого зводилася до слів «всюди невизначеність й темнота, які призведуть, безсумнівно, до утисків селян». До того ж, промови М. Репніна ніяк не вплинули на поміщиків, спровокували дворянську тривогу в імперії. Промова генерал-губернатора розійшлася по країні в багатьох списках, була опублікована в часописі «Дух журналів» [42]. Однією з перших своєрідних відповідей на промову військового губернатора стало звернення невідомого під псевдонімом «Старець», адресованого М.Г. Репніну. Автор звернення виступив як прихильник консервативної течії і став виразником поглядів більшості дворянства, в тому числі, й колишнього українського шляхетства, щодо селянського питання [17], і Олександр I не міг не звернути на це увагу. Це послання справило негативне враження на Олександра I. Оскільки воно було анонімне, він наказав московському військовому губернатору Тормасову дізнатись ім'я автора. Виявилося, що звернення написане калузьким губернським предводителем дворянства М.Г. Вяземським [11, с. 263]. Варта уваги й ще одна рукописна відповідь – «Думка одного українського поміщика...», засновника Харківського університету В.Н. Каразіна, яка теж була написана на захист кріпосного права. В суперечку з «кріпосниками» вступив декабрист О.М. Муравйов, який звернувся

до них своєю запискою від 13 травня 1818 р. під псевдонімом «Росіянин» [17]. Прочитавши записку О.М. Муравйова, Олександр I роздратовано сказав: «Дурень! Втрутився не в свою справу» [48, с. 222-223]. В травні була відкрита полтавська ложа, яка об'єднала найближче оточення генерал-губернатора й дворянських маршалків, а 16 липня М.Г. Репнін надіслав імператору листа, в якому переконував його, що «в цьому краї окрім Кочубея многи є благонадійні поміщики, які бажають тільки дізнатися волю Вашої Імператорської Величності і готові на чоловіколюбні пожертви» [40, с. 122-124].

«Організація ложі в Полтаві була в більшій мірі пов'язана з реакцією дворянства на січневу промову Репніна, ніж з постановами «Союзу благоденства» про провінційні управи, – підсумували А.Б. Рогінський та Б.М. Равдін, – на відміну від П. Пестеля, якого відмова малоросійського дворянства відгукнутися на звернення свого губернатора привели до думки про неможливість широкого громадського руху на користь відміни кріпосного права і тільки підтвердила його ідею створення вузько-конспіративної таємної організації, М. Новиков розцінював даний факт як результат недостатньої ідеологічної підготовки дворянства до перетворень» [40, с. 126].

Третя версія напрямків діяльності масонської ложі «Любов до Істини» пов'язана зі зростанням політичної активності українського суспільства, подальшим розвитком ідей автономізму, окремішності статусу українських земель в складі Російської держави, а також, частково, з непересічною постаттю військового губернатора М.Г. Репніна.

Дослідження, які розглядали історію масонства на Лівобережній Україні у ХІХ ст., переконливо доводять, що саме в ньому більша частина українського та російського дворянства знаходила відображення своїх інтересів. Потрібно зазначити, що саме в масонських ложах, куди вступало колишнє українське шляхетство, визрівав так званий політичний «лібералізм». Представники української еліти прагнули вільнодумства і намагалися реалізувати в рамках масонського «удосконалення суспільства» ідею ліберального реформування існуючих порядків у Російській імперії. Як зазначає О. Крижановська, масонство в Західній Європі засновувалося на космополітичних засадах і нехтувало специфікою національного. Ця риса притаманна і масонству України [22, с. 58]. До такого ж висновку дійшов ще на початку ХХ ст. відомий політичний та громадський діяч С. Єфремов, зазначивши, що «... поступово на Україні спостерігається поява частково національних тенденцій у середовищі масонів, які свою діяльність підпорядковують завданням українського громадського руху. І саме

з цього боку варті уваги дві ложі – полтавська «Любов до Істини» та київська «Об'єднаних слов'ян» [12, с. 9].

Як зазначалося вище, членський склад ложі, умовно можна поділити на три категорії: чиновників, урядовців місцевого управління та військових. Більшість з них, окрім того, що входили до однієї або декількох лож, тим чи іншим чином були пов'язані з особою М. Репніна – служили, працювали, перебували в близьких, дружніх та родинних стосунках. Вірогідно, М.Г. Репнін перебував під впливом політичної думки та ліберальних настроїв масонів. Цікаво, що для роду Репніних, як і для багатьох дворянських родин на той час, масонська ідеологія не була новою. Зокрема, дід М.Г. Репніна М.В.Репнін, був добре знайомий з М.І. Новиковим, належав до Єлагінської ложі і відігравав важливу роль у керівництві тогочасного масонства [28, с. 112].

Полтавська ложа проіснувала майже рік. Як відмітив С. Єфремов, цікавим видається той факт, що саме полтавська ложа притягає увагу урядових кіл однією з перших, тоді як указ про заборону масонських лож у Росії виданий лише 1 серпня 1822 р. Дослідник приходять до висновку, що до масонських лож на Україні в імперських урядових колах ставилися зовсім по-іншому, ніж до масонських організацій взагалі [12, с. 10]. Можна припустити, що масонство на Україні починало відходити від наднаціональних та космополітичних засад «вільних каменярів» і продукувало певні практичні ідеї саме для українського ґрунту. В 1826 р. (після придушення декабристського повстання у Петербурзі 14 грудня 1825 р. та виступу Чернігівського полку 29 грудня 1825 р. – 3 січня 1826 р. ст.ст) наказ про заборону будь-яких таємних товариств продублювали. Після вказаних подій, над організаторами повстання і тими людьми, які так чи інакше були пов'язані з діяльністю таємних товариств розпочалося слідство. Це не могло не зачепити М.Г. Репніна як управителя краю і особу, що була відома своїми ліберальними поглядами.

В ході слідства 1825 – 1826 рр. виявили документи та матеріали, що стосувалися відкриття та діяльності масонських лож, а зокрема, членства в них «порушників спокою». Так, 18 січня того ж 1826 р. з Санкт-Петербурга на ім'я М. Репніна надіслано наказ № 158 військового міністра В. Татищева: «[...] покійно прошу Вашу Світлість, наказати терміново взяти під арешт поміщика Лукашевича, що живе у Борисполі, колишнього губернського суддю Тарновського, Семена Михайловича Кочубея, які були членами ложі Новикова і, дізнавшись від них, хто такий співчлен їх Алексеєв, також заарештувати його, щоб вони не отримали можливості знищити папери, разом із ними

прислати в Петербург кожного окремо, [...], а Лукашевича прислати із цим же фельд'єгерем» [32, с. 70]. Невідомим діячем ложі був вже згадуваний хорольський маршалок дворянства С.Л. Алексєєв. Отримавши цей наказ, М. Рєпнін лише 24 січня віддав таємне розпорядження своїй довіреній особі обер-аудитору 8 класу О.О. Імберху провести розслідування. М. Новиков помер ще 10 листопада 1824 р. З'ясувалося, що за два тижні до своєї смерті він залишив власні речі та меблі з свого помістя у сусідньої поміщиці, А.М. Велецької, у зв'язку з продажем маєтку. Серед речей покійного його сини знайшли компрометуючі папери – документи засідання членів масонських лож, до якої належало чимало відомих осіб. Їх забрав Василь Григор'єв, довірена особа С. Кочубея, аргументуючи тим, що вони належать останньому. Матеріали власнику не передали, а спалили. Це засвідчував і Борис Сахаров, колишній кріпак М. Новикова [34, с. 6]. М. Рєпнін дав розпорядження про допит А. Велецької та арешт вищезгаданих осіб. За особистим дорученням генерал-губернатора провели обшуки. Були вилучені документи в людей із найближчого оточення С. Кочубея.

Під час арешту В.В. Тарновський важко хворів і тому не поїхав у Петербург, а знаходився в своєму помісті під суворим наглядом поліції. Його син служив у канцелярії генерал-губернатора і, «випадково» дізнавшись про можливий обшук, зміг попередити родину. Частина документів все ж конфіскували. Всі матеріали спершу розглядалися самим військовим губернатором, а лише згодом відправлялися до столиці. Справа про полтавське масонство закінчилася нічим [50, с. 149], і не останню роль у цьому зіграв саме М.Г. Рєпнін.

Гіпотетично, український слід діяльності «Любов до Істини на Схід Полтави», насамперед, пов'язують і з особою повітового предводителя дворянства, багатого поміщика Переяславського повіту, Василя Лукича Лукашевича (1783 – 1866), який користувався в ложі особливим авторитетом, а також з існуванням так званого «Малоросійського товариства». Разом із С.Г. Волконським він входив також до київської ложі «Об'єднаних слов'ян»¹. І саме В.Л. Лукашевич найбільше постраждав серед заарештованих у справі таємних товариств як голова, так званого «Малоросійського товариства», за словами С. Єфремова – «таємного товариства з українців і з українськими завданнями [...]» [12, с. 11]. На допитах під час слідства з'ясувалися

¹ Ложа «Об'єднаних слов'ян» була відкрита в союзі «Астріє» 12 березня 1818 р. Про заснування цієї ложі клопотав флігель-ад'ютант Олександр Якович Лобанов-Ростовський [42, с. 152].

«національні українські симпатії» В. Лукашевича [34, с. 10]. На підставі всього зібраного матеріалу слідча комісія зробила висновок, що «Новиков і Лукашевич на основі масонських лож намагалися заснувати товариство, метою якого була незалежність Малоросії [...]» [12, с. 12]. В. Лукашевич, ймовірно, був «живою ниткою», що пов'язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, з полтавською ложею «Любов до Істини» та «з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя М. Репніна» [18, с. 53] (курсив наш. – Н.К., В.Ш.). С. Єфремов висловив думку, що українське товариство таки існувало в сусідстві, з одного боку, з масонськими ложами, а з другого – з таємними політичними організаціями того часу [12, с. 12]. В. Лукашевича звинуватили також у прихильності до «польської ідеї», що ставила за мету відокремлення України від Росії і приєднання до Польщі. Згодом, під час допитів, С. Волконський підтверджував існування товариства, натомість В. Лукашевич, полковник І. Хотяїнцев це категорично заперечували [5, с. 186; 23, с. 46-50].

М.Г. Репнін змушений був заарештувати всіх підозрюваних осіб і відрядити до Петербурга, за звинуваченням у приналежності до масонської ложі та до таємного «Малоросійського товариства». Арешт було здійснено дуже обережно, і для нагляду за кожним підозрюваним призначили окрему особу. У всіх відібрали папери, заборонили листування та будь-які зносини і відправили в столицю. Вже в березні цього ж року С. Кочубея (наказ від 21 лютого 1826 р., засідання слідчої комісії № LXVI) [5, с. 110-111] і С. Алексеєва звільнили з-під варті, а в червні звільнено від нагляду В. Тарновського. Щодо останнього, то в протоколі засідання слідчої комісії № CXLI від 24 травня 1826 р. зазначалося: «[...] протягом слідства не підтвердилася підозра про приналежність до таємного товариства статського радника Тарновського [...]. Ухвалили: Повідомити П[ану] малоросійському військовому губернатору про повну невинність Тарновського, щоб він зробив розпорядження про відміну встановленого за ним нагляду, разом із тим відіслати йому в нього відібрані і привезені сюди папери [...]» [5, с. 325]. Ось що писав В.В. Тарновський М.Г. Репніну 16 червня 1826 р.: «[...] кур'єр привіз мені листа від Вашої Світлості, як цілющий бальзам, повернувши мені половину здоров'я [...]» [34, с. 8]. Що стосується В. Лукашевича, то Микола Григорович доклав немало зусиль, щоб визволити його з-під арешту у Петропавлівській фортеці. В. Лукашевич отримав наказ беззвізно проживати у бориспільському помісті під безпосереднім наглядом поліції, йому заборонялося листуватися, в своєму маєтку він мав можливість займатися

господарством та вихованням дітей й не вступати у стосунки з незнайомцями. Переяславський комісар щотижнево надсилав М. Репніну донесення про поведінку В. Лукашевича, а він (Репнін), у свою чергу, щомісячно відправляв їх до столиці. В Петербурзі, очевидно, стежили за цим і нагадували генерал-губернатору, коли донесення не відсилалися вчасно. Лише у квітні 1832 р. з В. Лукашевича зняли нагляд, цікаво, що перед цим, 24 березня ц. р., М. Репнін отримав таємне розпорядження вести за полтавським предводителем «таємний нагляд». В квітні В. Лукашевич написав генерал-губернатору листа, в якому справедливо сумнівався в тому, що отримав повну свободу [34, с. 9-10].

Справа «Малоросійського товариства» закінчилася нічим. На слідстві ніхто не зміг назвати інших членів товариства (крім Лукашевича), і тому суддя виніс вирок, в якому зазначалося: «Лукашевич тільки мав на меті організувати товариство для пропаганди ідей самостійності України, але свого наміру не здійснив» [30, с. 8]. «Малоросійське товариство намагався створити з масонських лож: у Полтаві колишній правитель канцелярії військового губернатора Новиков та в Чернігівській губернії – маршалок Лукашевич, і поставили за мету незалежність Малоросії, але все закінчилося самими спробами, – і товариство не відбулося», – вказав діловод слідчої комісії О.Д. Боровков [3, с. 298]. На думку дослідників, «Малоросійське товариство» існувало, але не закінчило ще своєї організаційної роботи і не встигло широко розгорнути свою діяльність [12, с. 12; 22, с. 63]. М. Лисенко вважав, що «Малоросійське товариство» не лише існувало, а й діяло вже після закриття масонської ложі «Любов до Істини» та смерті М.М. Новикова [26, с. 74].

Слід зазначити, що ставлення М. Репніна до масонства було позитивним, тобто воно сприймалося ним як данина часу. Як вважав С. Єфремов «[...] популярному кн. Репніну, який мав репутацію ліберала й мало не українського автономіста, доводилося виправдовуватися з приводу обвинувачень, що він толерує і сприяє масонству, і обіцяти, що допоки він буде управляти Малоросією, в ній не відкриться жодної ложі» [12, с. 10]. Можна погодитися з думкою, що з огляду на склад і напрямки діяльності масонів, навряд чи можна стверджувати про участь у ложі Миколи Репніна [9, с. 94].

Ще одним гіпотетичним фактом на користь української версії напрямків діяльності масонів на теренах колишньої Гетьманщини як прояву «українського лібералізму» є те, що на М.Г. Репніна деякі вільнодумці поклали надії, поширюючи «обнадійливі» чутки, що

сам князь, родич Розумовських¹, візьме в руки гетьманську булаву, і таким чином відродиться стара гетьманська традиція. О. Пипін теж зазначав, що імператриця Катерина II хотіла відновити гетьманство, віддавши булаву П.О. Румянцеву або Г.О. Потьомкіну. За період царювання Павла I так думали про графа А.В. Гудовича, одруженого з дочкою останнього гетьмана, а потім цю традицію в'язали з генерал-губернатором М.Г. Репніним [31, с. 17]. Про «претензії» М. Репніна на «гетьманську булаву» пише сучасний український історик Ю.В. Латиш [25, с. 151]. Російський історик О.І. Киянська вбачає в діях М. Репніна складну політичну інтригу: «Очевидно, генерал-губернатор, як і багато інших крупних сановників Олександрівської епохи, зайняв вичікувальну позицію. У випадку успіху заколоту, М. Репнін став би одноосібним правителем Малоросії, – у той час іншої кандидатури на цю посаду просто не було. Чи отримала б при цьому Малоросія незалежність чи лише повернула собі власні автономні права та свободи – залишається лише гадати» [19, с. 291].

Частковим підґрунтям для таких чуток стало й саме призначення М.Г. Репніна на посаду малоросійського військового губернатора у липні 1816 р. Як повідомляв генерал-ад'ютант граф П.П. Сухтелен, на святі в Петергофі оголосили про призначення М.Г. Репніна малоросійським військовим губернатором двох губерній – Полтавської та Чернігівської, управління яких здійснюватиметься згідно «давнього козацького закону» [15, с. 354]. Це означало, що діятимуть самоврядні принципи донських козаків з функціонуванням військової канцелярії та військового суду, однак без гетьмана. У загальному тоні цього повідомлення, як вважає В. Шандра, проступає позитивне ставлення частини суспільства до можливих реформ Олександра I щодо управління країнами на федеративних засадах [51, с. 486]. Однак, як показали події, існування так званого «уряду» Репніна заважало здійсненню великодержавної політики. При дворі Миколи I проти нього як урядовця сформувалася могутня опозиція, до якої входили В.П. Кочубей, І.Ф. Паскевич, О.Г. Строганов, О.Ф. Орлов, М.Ф. Канкрін [37, с. 84].

Отже, авторами було розглянуто три версії політичних цілей масонської ложі «Любов до Істини на Схід Полтави»: декабристську, ліберально-реформаторську та автономістську, які були в різний час висвітлені у науковій літературі. Немає особливого сенсу сперечатися про те, чи створив М. Новиков ложу для потреб таємного товариства, чи цей крок був обумовлений прагненням організувати дворянську

---

¹ У 1802 р. кн. М.Г. Репнін одружився з онукою останнього гетьмана України К. Розумовського – Варварою Олексіївною Розумовською.

підтримку діяльності М. Рєпніна. Однак, таємні цілі імператора та заколотників у той час були настільки близькими, що потребували у значній мірі однакових дій. Створюючи ложу для підтримки ініціатив Олександра I і кн. Рєпніна, М. Новиков водночас планував використати її для вербування нових членів в «Союз благоденства». Об'єднання в ложі української дворянської еліти, навіть незалежно від бажань М. Новикова, сприяло посиленню автономістських настроїв, надій на відродження Гетьманщини та давніх прав. Приводом до таких надій була і діяльність малоросійського генерал-губернатора. Однак, незалежність Лівобережної України не входила в плани полтавських масонів, за виключенням, можливо, В. Лукашевича. Заборонивши діяльність ложі у 1819 р., Олександр I переоцінив загрозу, яку несла ложа, щодо цілісності імперії. Декабристська, ліберально-реформаторська та автономістична ідеї могли існувати в рамках ложі «Любов до Істини» ще і з тої причини, що час діяльності ложі був досить коротким і суперечності між прибічниками різних ідей не встигли повністю розвинутися.

Джерела та література:

1. Бакунина Т.А. Русские вольные каменщики / Т.А. Бакунина – Париж: Свеча, 1934. – 47 с.
2. Бокова В.М. Эпоха тайных обществ / В.М. Бокова. – М.: Реалити-Пресс, 2003. – 656 с.
3. Боровков А.Д. Из воспоминаний правителя дел Следственной комиссии / А.Д. Боровков // Декабристы в воспоминаниях современников. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – С. 293-303.
4. Брачев В.С. Масоны и власть в России / В.С. Брачев. – М.: Эксмо, Алгорит, 2005. – 640 с.
5. Восстание декабристов: Дела Верховного Уголовного Суда и Следственной комиссии / Под. ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1986. – Т. 16. – 400 с.
6. Декабристы: Биографический справочник / Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1988. – 448 с.
7. Дорошенко Д. Князь М. Рєпнін і Д. Бантиш-Каменський (Сторінка з українського громадського життя першої чвертини ХІХ століття) / Д. Дорошенко // Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова у Празі. Науковий збірник. – Прага, 1929. – Т. 1. – С. 90-108.
8. Дремлюга С. З історії суспільно-політичної думки України першої половини ХІХ ст. Гурток князя М.Г. Рєпніна-Волконського / С. Дремлюга // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – Вип. 1: на пошану проф. М.П. Ковальського. – С. 386-397.

9. Дремлюга С. М.Г. Рєпнін та його вплив на культурно-громадське життя в Україні першої половини XIX ст. / С. Дремлюга // Під знаком Клію. – Дніпропетровськ: Промінь, 1995. – Вип. 1: на пошану О. Апанович. – С. 83-95.

10. Дружинин Н.М. Революционное движение в России в XIX в. / Н.М. Дружинин – М.: Наука, 1985. – 488 с.

11. Дубровин Н. После Отечественной войны (из русской жизни XIX в.) / Н. Дубровин // Русская старина (РС). – СПб., 1904. – Август. – С. 241-264.

12. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Наше минуле. Журнал історії, літератури і культури. – К., 1918. – Число 3. – С. 3-16.

13. Законоположение «Союза Благоденствия» // Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – М., 1951. – Т. 1. – С. 239-276.

14. Записки и воспоминания русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М.: Современник, 1990. – 538 с.

15. Из записной книжки графа П.П. Сухтелена // РС. – М., 1876. – С. 347-355.

16. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 61, спр. 715, 45 арк.

17. ІР НБУВ, ф. VII, спр. 1605/122, арк. 6-10.

18. Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш // УІЖ. – 2005. – №6. – С. 50-65.

19. Киянская О.И. Очерки из истории общественного движения в России в правление Александра I / О.И. Киянская. – СПб.: Нестор-История, 2008. – 302 с.

20. Конопка Н. Малоросійський генерал-губернатор М.Г. Рєпнін-Волконський і розвиток масонського та декабристського рухів / Н. Конопка // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 44-54.

21. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич (1804 – 1860) / Е.М. Косачевская. – Л., 1987. – 284 с.

22. Крижановська О.О. Таємні організації в Україні (масонський рух у XVIII – на початку XIX ст.): навчальний посібник / О.О. Крижановська. – К., 1998. – 134 с.

23. Куликовская А.М. Волконский С.Г. О связях декабристов с польскими революционерами в отражении советской историографии / А. М. Куликовская // Декабристские чтения: Материалы межвузовской научно-практической конференции посвященной 200-летию со дня рождения С.Г. Волконского и 1000-летию образования г. Василькова (14-16 декабря 1988 г.) / А.М. Куликовская / Под ред. Г.Д. Казьмирчука. – К., 1989. – Вип. 11. – С. 46-50.

24. Ланда С.С. Мицкевич накануне восстания декабристов / С.С. Ланда // Литература славянских народов. – М., 1959. – Вип. 4. – С. 92-185.

25. Латиш Ю. Тарас Шевченко і декабристи (До концепції та історіографії проблеми) / Ю. Латиш // Декабристи в Україні: дослідження й матеріали. – К., 2005. – Т. 4. – С. 143-154.
26. Лисенко М. До питання про Малоросійське товариство / М. Лисенко // УЖ. – 1967. – №4. – С. 66-75.
27. Лотман Ю.М. Избранные статьи / Ю.М. Лотман. – Таллин: Александра, 1992. – Т. 2. – 480 с.
28. Масловский С.Д. Репнин Николай Васильевич / С.Д. Масловский // Русский Биографический Словарь. – СПб., 1913. – Т. 16. – С. 93-118.
29. Мельгунов С. Дела и люди Александровского времени / С. Мельгунов. – Берлин: Ватага, 1923. – Т. 1. – 341 с.
30. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно-політичної думки у ХІХ ст. / Ю. Охримович. – К., 1910. – 12 с.
31. Павловский И.Ф. Из прошлого Полтавщины. К истории декабристов / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография Товарищества Печатного Дома, 1918. – 29 с.
32. Павловский И.Ф. Из истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н.Г. Репнина (Очерки, материалы и переписка по архивным данным) / И.Ф. Павловский // Труды Полтавской государственной ученой архивной комиссии (Труды ПГУАК). – Полтава: Электрическая типо-литография И.А. Дохмана, 1905. – Вып. 1. – 112 с.
33. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства: 1802 – 1902 / И.Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая типо-литография Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1907. – Т. II. – 303+ХVІІ с.
34. Павловский И.Ф. Массонская ложа в Полтаве / И.Ф. Павловский // Труды ПГУАК. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1909. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 1-15.
35. Павловский И.Ф. Полтава: Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802 – 1856) / И.Ф. Павловский. – Полтава: Электрическая Товарищества типо-литография бывш. «И.А. Дохман», 1910. – 417 с.
36. Платонов О.А. Терновый венец России: Тайная история масонства 1731 – 1996 / О.А. Платонов. – М., 1996. – 704 с.
37. Потульницький В.А. Український консерватизм в ХІХ – на початку ХХ ст. / В.А. Потульницький // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 5-6: на пошану Павла Степановича Соханя з нагоди 75-річчя. – К., 2001. – С. 80-111.
38. Протоколы I-й степени справедливой и совершенной ложи Любви к Истине на восток Полтавы, состоящей в союзе великой ложи Астреи на восток С. Петербурга – Отдел письменных источников Государственного исторического музея (г. Москва), ф. 398, 9. 34.
39. Пыпин А.Н. Русское масонство: ХVІІІ и первая четверть ХІХ в. / А.Н. Пыпин. – Петроград: Огни, 1916. – 576 с.
40. Равдин Б.Н. Записка декабриста М.Н. Новикова «О земледелии и

мануфактурах в России» (1816 г.) / Б.Н. Равдин, А.Б. Рогинский // Освободительное движение в России. – Саратов, 1975. – С. 112-143.

41. Репнина В.Н. Из автобиографических записок / В.Н. Репнина // Русский архив. – 1897. – Кн. 2. – С. 478-490.

42. Речь, говоренная при открытии Дворянских собраний по случаю выборов в Полтаве 3-го, а в Чернигове 20-го Генваря 1818 г. Малороссийским военным губернатором Генерал-Адъютантом Репниным // Дух журналов или собрание всего, что есть лучшего и любопытнейшего во всех других журналах, по части истории, политики, государства, хозяйства, литературы, разных искусств, сельского домоводства и проч. – СПб., 1818. – Кн. 20. – Часть 28. – Май. – С. 125-136

43. Семевский В.И. Декабристы-масоны / В.И. Семевский // Минувшие годы. – 1908. – С. 1-50, 127-170, 379-433.

44. Серков А.И. История русского масонства XIX века / А.И. Серков. – СПб.: Изд-во им. Н.И. Новикова, 2000. – 399 с.

45. Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000 гг.: Энциклопедический словарь / А.И. Серков. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1224 с.

46. Соколовская Т. Материалы по истории масонства в прежней русской армии / Т. Соколовская // РС. – 1907. – Кн. VII. – С. 197-216.

47. Терлецкий В.Н. Очерки, исследования и статьи по сектантству / В.Н. Терлецкий. – Полтава: Электрическая типография Г.И. Маркевича, 1913. – Вып. III. – 196 с.

48. Трубецкой С.П. Материалы о жизни и революционной деятельности / С.П. Трубецкой. – Иркутск: Восточно-Сибирское кн. изд-во, 1983. – Т. 1. – 416 с.

49. Ульянов Н.И. Украинский сепаратизм / Н.И. Ульянов. – М.: Эксмо, Алгоритм, 2004. – 416 с.

50. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802 – 1856 рр.: функції, структура, архів / В. Шандра. – К., 2001. – 355 с.

51. Шандра В. Становлення і розвиток генерал-губернаторської форми управління в Російській імперії першої половини XIX ст. / В. Шандра // Архівознавство, археографія, джерелознавство. – 2001. – Вип. 3. – С. 481-500.

52. Mazour A.G. The First Russian Revolution. 1825. The Decembrist Movement: Its Origins, Development and Significance / A.G. Mazour. – Berkly: University of California Press, 1937. – 324 p.

Лілія Трофимович

УКРАЇНЬСКА ПРОБЛЕМА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ВОСЕНИ 1939 РОКУ

У статті розглянуте українське питання в зовнішній політиці СРСР восени 1939 р. Висвітлені методи приєднання західно-українських земель до УРСР. Дана оцінка політичним процесам на західних землях України.

Ключові слова: «визвольний похід», українське і польське питання, демаркація кордону, евакуація населення, лінія Керзона.

В статтє проанализировано украинский вопрос во внешней политике СССР осенью 1939 г. Освещены методы присоединения западноукраинских земель к УССР. Дана оценка политическим процессам на западных землях Украины.

Ключевые слова: «освободительный поход», украинский и польский вопросы, демаркация границы, эвакуация населения, линия Керзона.

The article analyses the Ukrainian problem in USSR foreign policy in autumn 1939. The methods of annexation of West Ukrainian lands to Ukrainian SSR have been elucidated. The political processes on the territory of West Ukrainian lands have been appraised.

Key words: liberation campaign, Ukrainian and Polish problem, demarcation of the border, evacuation of inhabitants, Curzon Line.

«Визвольний похід» Червоної армії на західні землі України, методи їх приєднання до УРСР належать до найбільш суперечливих і драматичних сторінок історії України початкового періоду Другої світової війни. Вони залишаються сумішшю об'єктивних знань та історичних міфів, породжують пристрасні дискусії і суперечки, викликають зростаючий інтерес науковців.

В останні десятиріччя з'явилась низка цікавих праць, що вирізняються новими методологічними підходами до окремих аспектів розглядуваної проблеми. Серед них слід назвати роботи В. Барана, М. Боровика, Я.Войтов'яка, Ч. Гжеляка, В. Гриневича, С. Дембського, М. Корната, С.Кульчицького, Н.Лебедевої, О. Лисенка, М. Литвина, В. Макарчука, М.Мельтюхова, К.Науменка, І. Патриляка, А. Руккаса, А. Тараса, В. Токарського, О. Чубар'яна та інших вітчизняних і зару-

біжних дослідників. Водночас зовнішній аспект української політики Москви потребує подальшого, комплексного вивчення.

Мета статті – висвітлення українського питання в зовнішній політиці СРСР восени 1939 р.

17 вересня о п'ятій годині ранку два великих угруповання радянських військ без оголошення війни перетнули польський кордон, одержавши завдання «блискавичним ударом розгромити...війська противника» [8, с. 61] і вийти на узгоджену 23 серпня лінію розмежування з гітлерівськими військами – лінію річок Піси – Нарви – Вісли – Сяну. Причому Й. Сталін не повністю скористався існуючою, згідно таємного протоколу від 23 серпня, можливістю просування до р. Вісли, що було вже неможливо з огляду на швидкість руху німецької армії.

Радянська агресія проти суверенної держави стала прямим наслідком домовленостей між Москвою і Берліном про «розмежування сфер обопільних інтересів у Східній Європі» [Детальніше про це див.: 42]. «Якби ми не вийшли назустріч німцям у 1939 році, вони зайняли б усю Польщу до кордонів, – виправдовував позицію Кремля тодішній голова уряду і нарком закордонних справ СРСР В. Молотов у розмові з письменником Ф. Чуєвим у 1973 р. – Тому ми з ними домовилися. Вони повинні були погодитись. Це їхня ініціатива – пакт про ненапад. Ми не могли захищати Польщу, оскільки вона не хотіла з нами мати справи. Ну і оскільки Польща не хоче, а війна на носі, давайте нам хоч би ту частину Польщі, яка, ми вважаємо, безперечно належить Радянському Союзу» [34, с.20].

Неочікуваний для польської сторони напад, потужні військові сили, які налічували 466,5 тис. осіб, величезна кількість техніки, обсяги військової мобілізації, значна площа театру воєнних дій (майже 200 тис. кв. км.), тісна взаємодія з'єднань Червоної армії з вермахтом відіграли ключову роль у деморалізації та остаточному розгромі польських збройних сил і падінні їхньої держави [6, с. 86; 32, с. 670]. Німецько-польська і радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого поділу Польщі» та початку Другої світової війни [Детальніше про це див.: 39; 40; 43; 45].

Зазначимо, що напередодні переходу кордону командувач новоствореного Українського фронту С. Тимошенко одержав пам'ятку, в якій викладалася послідовність основних завдань військової адміністрації в ході та під час захоплення окреслених для СРСР територій Другої Речіпосполитої. Так, її 10-й пункт передбачав: «Для розв'язання питання про характер нової влади мають бути скликані

після ретельної підготовки трое Народних Зборів на основі загальних виборів: Українські Народні Збори з виборних по областях Західної України, Білоруські Народні Збори з виборних на областях Західної Білорусії і Польські Народні Збори – по областях із переважаючою більшістю польського населення. Ці збори повинні: 1) затвердити захоплення поміщицьких земель селянськими комітетами; 2) розв'язати питання про характер створюваної влади, тобто визначити, якою повинна бути ця влада: чи радянською, чи буржуазною; 3) розв'язання питання про входження до складу СРСР, тобто про входження українських областей до складу УРСР, про входження білоруських областей до складу БРСР та про входження польських областей до СРСР у вигляді Польської Союзної Радянської Республіки» [9, с. 88; 30, с. 6].

18 вересня було підписане, а наступного дня надруковане в «Правді» радянсько-німецьке комюніке. У ньому зазначалося: з метою уникнення необгрунтованих чуток стосовно завдань Червоної армії і вермахту у Польщі обидва уряди заявляють, що дії збройних сил не переслідують жодних цілей, які б йшли в розріз з інтересами їхніх країн і не суперечать духу і букві підписаного в серпні пакту про ненапад. Завдання військ, підкреслювалося тут, «навпаки, полягає в тому, аби відновити в Польщі порядок і спокій, порушені розпадом Польської держави, і допомогти населенню Польщі перелаштувати умови свого державного існування» [3, 449; 7, с. 98; 22].

Зміст комюніке не залишав сумніву, що кремлівська верхівка відкрито ототожнювала свою політику стосовно Польщі з політикою Третього рейху. Не дивно, що опублікований документ спонукав французьке посольство в Москві на офіційний запит: чи не означає він, що між СРСР і Німеччиною заключений військовий союз [7, с. 107].

Уже наступного дня В.Молотов натякнув німецькому послу Ф.Шуленбургу, що тепер для радянського уряду «визрів момент для остаточного визначення структури польських територій». Він дав зрозуміти, що першопочатковий намір Кремля – допустити існування залишкової Польщі – нині поступається наміру розділити останню по лінії Піса – Нарев – Вісла – Сян, а для цього, мовляв, бажано негайно розпочати переговори і провести їх у Москві [31, с. 104].

Увечері того ж дня нарком знову зустрівся з послом і заявив йому, що одержав повідомлення від виконувача обов'язків радянського військового аташе в Берліні. З нього випливало, нібито 18 вересня начальник оперативного відділу вермахта В. Варлімонт показав йому карту, на якій позначений майбутній кордон рейху. Він мав проходити уздовж Вісли, через Варшаву, але був нанесений так, що Львів

залишався на німецькому боці. На думку В. Молотова, це суперечило московським угодам і викликало протест радянського уряду. На це Ф. Шуленбург відповів, що трапилося непорозуміння, оскільки на карту, мабуть, нанесли тимчасову демаркаційну лінію, проте звернувся у своє МЗС за інструкціями [36, с. 81 – 82].

Трохи згодом голова радянського уряду заявив німецькому дипломату, що керівництво СРСР не може погодитися з демаркаційною лінією, що проходить по лінії Перемишль – Турка – Ізотк – Ужокський перевал, а наполягає на лінії по верхів'ям р. Сян, оскільки це – українська територія, але готове, мовляв, поступитися Сувалками і місцевістю залізниці, проте не Августовим. Берлін погодився з вимогами Москви [33, с. 58 – 59; 36, с. 88]. 20 вересня начальник генштабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф.Гальдер записав у своєму щоденнику: «Для задоволення наполегливих вимог Ворошилова фюрер прийняв рішення про остаточну демаркаційну лінію, про що сьогодні буде оголошено офіційно. Вона проходить по р.Піса, р. Нарев, р. Вісла, залізниці вздовж Сяну, Перемишля (від Хирова до перевалу – не ясно). Фюрер хоче, щоб попереду цієї лінії не загинув жоден наш солдат» [5, с. 126].

20 – 22 вересня було узгоджене, а наступного дня опубліковане німецько-радянське комюніке, де повідомлялося про встановлення демаркаційної лінії між арміями цих країн, яка мала проходити по р. Піса до її впадіння в р. Нарев, далі – по р. Нарев до її впадіння в р. Буг, далі – по р.Буг до її впадіння у р. Вісла, далі – по р. Вісла до впадіння в неї р. Сян і далі – по р. Сян до її витоків [3, с. 449; 7, с. 121; 23].

Через кілька днів переговорний процес бере в свої руки генсек ЦК ВКП(б). Викликавши 25 вересня ввечері у Кремль Ф. Шуленбурга, він, як свідчить телеграма посла до Берліна, приголомшив його наступною заявою: «При остаточному врегулюванні польського питання потрібно уникнути тертя між Німеччиною і Радянським Союзом. З цієї точки зору він вважає неправильним зберігати незалежним залишок польської держави. Він пропонує наступне: з територій на схід від демаркаційної лінії усе Люблінське воєводство і ту частину Варшавського воєводства, що простягається до Буга, повинні бути додані до нашої порції. За це ми відмовляємося від претензій на Литву» [19, с. 115; 31, с. 105 – 106]. Далі радянський лідер додав: якщо німецька сторона згідна з його пропозицією, то «СРСР негайно візьметься за вирішення проблеми прибалтійських держав у відповідності з протоколом від 23 серпня і очікує в цій справі цілковиту підтримку з боку німецького уряду» [7, с. 104; 31, с. 106].

Як бачимо, версія визвольного походу пов'язувалася з відмовою від загарбання польських територій, хоча за це кремлівський диктатор витребував територіальну компенсацію у вигляді Литви. Виходячи до Балтики, згідно задумів Москви, Радянський Союз посилить свої позиції на континенті, а Третій рейх одержить Річпосполиту з її безсмертною традицією боротьби за національне відродження. З цього приводу наведемо міркування С. Кульчицького. На його думку, територіальна «рокіровка» свідчила, що у своїй «шаховій партії» з рейхсканцлером Німеччини господар Кремля вираховував події на кілька ходів наперед. Як би там не було, лідер нацистів у перспективі програв би війну з західними країнами. Й. Сталін був у цьому впевнений, оскільки у зручний для себе момент, тобто після взаємного виснаження сторін, він неминуче втрутився б у війну. А далі, після переговорів про повоєнний світовий порядок, Кремлю довелося б мати справу з країнами Заходу, які вступили у війну невідготовленими, аби захистити Польщу від німецької агресії, і майбутнє польського народу турбувало б їх незрівняно більше, ніж литовці [15, с. 126 – 127]. Звідси випливало також, що радянський керівник брав до уваги порівняно широке визнання лінії Керзона міжнародним світовим співтовариством як виправданого кордону між Польщею і Росією, а також прагнув приєднати до СРСР усі три країни Балтії.

Крім того, за словами В. Кожінова, генсек ЦК ВКП(б) добре пам'ятав про похід у Європу влітку 1920 р. – похід, в якому він брав безпосередню участь. Хоча справа почалася з агресії Другої Речіпосполитої, що прагнула тоді повернути собі усю Правобережну Україну і значну частину Білорусії, після поразки і відступу її військ виникла ідея захоплення польської столиці (де, як припускали в Москві, тут же розпочнеться соціалістична революція) і подальшого просування на Берлін та Захід у цілому. Тодішній командувач Західним фронтом М. Тухачевський відверто закликав у липні 1920 р. у своєму наказі про наступ: «Через труп білої Польщі пролягає шлях до світової пожежі. На штиках понесемо щастя і мир трудовому людству. На Захід!» [10, с. 73; 12, с. 286].

Однак, як відомо, липневий похід на Європу зазнав нищівної поразки уже наступного місяця. І пізніше, в березні 1921 р., більшовицький лідер В. Ленін відверто визнав його «помилкою», багатозначно додавши при цьому: «Я зараз не буду розбирати, чи це була помилка стратегічна, чи політична...це повинно скласти справу майбутніх істориків» [10, с. 73; 16, с. 11].

27 вересня Варшава капітулювала. Того ж вечора міністр закордон-

них справ Німеччини знову прилетів у Москву, аби закріпити поділ Польщі в офіційних документах. Радянська сторона, як уже вказувалося, запропонувала переглянути «сфери своїх інтересів у Європі», підкорегувавши в дечому таємний додатковий протокол. «Напористість росіян у досягненні дипломатичних цілей знову дала себе знати, коли Сталін і Молотов, навіть ідучи на відмову від деяких областей (Люблін) на противагу заключеній у серпні угоді, стали зазіхати на включення в радянську сферу інтересів Литви, – згадував І. Ріббентроп. – Оскільки в цьому питанні росіяни були вельми наполегливі, я з Кремля по телефону поставив про те до відома фюрера. Через деякий час він сам подзвонив мені і заявив – явно не з легким серцем, що згідний включити Литву в сферу радянських інтересів. При цьому він додав: «Я хотів би встановити зовсім тісні стосунки». Коли я повідомив Сталіну цю репліку, той лаконічно промовив: «Гітлер свій гешефт розуміє» [29, с. 158].

У ході переговорів Й. Сталін пояснював гостю, що бачив у поділі Польщі по Віслі причину можливого «тертя між СРСР і Німеччиною», оскільки якщо б остання створила протекторат, а перший був би «змушений утворити автономну польську соціалістичну радянську республіку», то це, на його думку, могло би дати полякам привід для постановки питання про «возз'єднання». В результаті була прийнята домовленість про розмежування сфер впливу не по Віслі, а по Бугу. Першопочатковий намір, зазначав радянський керівник, полягав у тому, щоб залишити самостійну, але урізану Польщу. Тепер обидва уряди відмовилися від цієї ідеї, розуміючи, що «самостійна урізана Польща завжди буде представляти постійне вогнище неспокою у Європі», оскільки, мовляв, поляки зроблять усе, аби стравити Німеччину і Радянський Союз між собою [7, с. 605]. З цих міркувань генсек ЦК ВКП(б) прийшов до наступного переконання: було б краще залишити в одних, а саме німецьких, руках території, що етнографічно належали Польщі, на яких би Третій рейх міг би «діяти за власним бажанням» [7, с. 610]. Як бачимо, радянський диктатор погоджувався на нацистську політику екстермінації польського народу і виключав будь-який варіант відновлення польської державності.

У ході дводенних переговорів німецький міністр закордонних справ, посилаючись на те, що оскільки Польща була розгромлена збройними силами його країни, а в останньої не вистачало насамперед лісу і нафти, висловив сподівання, що радянське керівництво зробить поступки в районі нафтородовищ на півдні у верхній течії ріки Сян, а також поблизу Августова і Білостока, бо там знаходяться великі ліси, важливі для господарства Третього рейху.

У відповідь Й. Сталін заявив: стосовно німецьких побажань щодо території по верхній течії Сяна, то в цьому відношенні жодні зустрічні кроки з боку радянського уряду виключені, оскільки, мовляв, ця територія вже обіцяна українцям. «Українці – бісівські націоналісти і вони ніколи не відмовляться від цієї території... Моя рука ніколи не поворухнеться потребувати від українців такої жертви», – додав він [7, с. 610]. Натомість господар Кремля зробив наступну пропозицію: оскільки видобуток нафти в районі Дрогобича і Борислава може бути доведений до 500 тис. т. в рік, то СРСР готовий половину цього видобутку продавати Німеччині, а замість другої половини постачати сиру нафту з інших його родовищ. «Усе це в межах можливого, але територіальні поступки виключаються» [7, с. 610].

28 вересня в Кремлі відбулася друга радянсько-німецька зустріч. Й. Сталін дав згоду на відповідне перенесення кордону на південь в Августівському лісі. Москва відмовилась від території у межиріччі Нарева і Буга східніше лінії Остров – Остроленка, а Берлін трохи пересунув кордон на північ у районі Рава-Руської і Любачува. Тривала дискусія навколо Перемишля виявилась безрезультативною і місто залишилося розділеним на дві частини по р. Сян [7, с. 606 – 617; 18, с. 298].

Як впливало з розповіді В. Молотова, записаної Ф. Чуєвим у квітні 1974 і жовтні 1981 р.р., під час вересневого приїзду І. Ріббентропа до Москви між двома головами зовнішньополітичних відомств розглядалась ще одна українська територія. Нарком згадував: «Висуваю вимогу: кордон провести так, аби Чернівці до нас відійшли. Німці мені кажуть: «Так ніколи ж Чернівців у вас не було, вони завжди були в Австрії, як же ви можете вимагати?» – «Українці вимагають! Там українці живуть, вони нам дали вказівку!». – «Це ж ніколи не було в Росії, це завжди була частина Австрії, а потім Румунії!» – посол Шуленбург каже. «Так, але українців потрібно ж возз'єднувати!». – «Там українців-то... Взагалі не будемо вирішувати це питання!». – «Потрібно вирішувати. А українці тепер – і Закарпатська Україна, і на сході теж українська частина, що уся належить Україні, а тут що ж, залишається шматок? Так не можна. Як же так?» Як це називається... Буковина. Вертівся, вертівся, далі: «Я доповів уряду». Доповів і той (Гітлер) погодився» [34, с. 22].

Московські переговори завершилися підписанням 28 вересня договору про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною, який офіційна пропаганда назвала яскравим проявом «радянської політики миру і дружби народів» [24], а також заявами урядів обох країн і обміном

листами між В. Молотовим і І. Ріббентропом з економічних питань. Згідно першої статті договору, новий радянсько-німецький кордон проходив по лінії річки Нарев – річки Західний Буг – місто Ярослав – річка Сян. «Обидві сторони визнають встановлений у статті 1 кордон обопільних інтересів остаточним і усунуть будь-яке втручання третіх держав у це рішення» [7, с. 134]. Отже, Україна внаслідок цієї кремлівської корекції назавжди втратила Холмщину та Підляшшя. За Сяном мала залишитися відірвана від України прикарпатська Лемківщина.

Як впливало з договору, кордон між Радянським Союзом і Німеччиною мав пролягати по лінії Керзона. Будучи міжнародно визнаним, він був зручним для сталінського керівництва, оскільки політично обґрунтовував розподіл Другої Речіпосполитої і створював видимість справедливого характеру більшовицької окупації [14, с. 11].

Були також укладені три додаткові протоколи, що стосувалися певних аспектів двосторонніх відносин. Перший, названий конфіденційним, стосувався безперешкодного переселення громадян німецького, українського та білоруського походження, які проживали в радянській та німецькій «сферах впливу». Два інші протоколи були таємними: в другому окреслювалась вище зазначена скорегована лінія розмежування між Німеччиною і СРСР; в третьому останні зобов'язалися не допускати на своїх територіях жодної польської агітації, спрямованої проти них і придушувати усі джерела подібної інформації та ставити до відома один одного про здійснювані з цією метою заходи [4, с. 93 – 94; 7, с. 135 – 136].

Як бачимо, вересневий договір якби «узаконив» результат двох агресій проти Польщі – нацистської і більшовицької. У грудневій 1939 р. оцінці Й. Сталіна ці спільні дії обох держав прозвучали так: «Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною» [27]. Цікаво, що через 6 років, виступаючи при підписанні радянсько-польського договору про дружбу і співробітництво, генсек ЦК ВКП(б) заявив: «Старі правителі Польщі не хотіли мати союзних відносин з Радянським Союзом. Вони надавали перевагу політиці гри між Німеччиною і Радянським Союзом. І, звичайно, догралися... Польща була окупована і її незалежність – анульована» [2, с. 36].

4 жовтня В. Молотов і Ф. Шуленбург підписали додатковий протокол, що затверджував нові кордони між двома країнами, зміст якого був доведений до відома військ Українського і Білоруського фронтів. З наступного дня розпочалися виведення радянських військ, що перебували «на захід від встановленого і вказаного кордону» і передача

вермахту територій східної Польщі, де 12 жовтня було утворене Генеральне губернаторство на чолі з Г. Франком.

Як впливало зі звіту про політроботу серед населення Люблінського воєводства, коли його жителям було роз'яснено причини відходу радянських військ з раніше зайнятої території, від українців стали надходити «численні заяви з проханням про те, щоб Червона армія не відходила і щоб територія Люблінського воєводства була приєднана до Радянського Союзу...Актив м.Грубешова ухвалив рішення, в якому говориться, що вони жодної іншої, крім радянської, влади не хочуть і просять Червону армію залишитися. Селяни с.Замостя заявляли: «Якби тов. Сталін знав, як ми тут страждаємо, він би не віддавав німцям Люблінське воєводство?» [37, арк. 95 – 96].

Із спецповідомлення заступника наркома внутрішніх справ СРСР В.Меркулова на ім'я Л. Берії від 2 жовтня дізнаємося про прохання лемків включити їхню територію до складу Радянського Союзу. «Сьогодні до мене з'явилися два львівських громадянина Юрчакевич і Ромцьо, вихідці з Лемківщини. Вони заявили, що декілька днів тому до них нелегально перейшли з Лемківщини кілька селян, які від імені населення Лемківщини просили вжити заходи стосовно включення цієї області до складу Радянського Союзу. Юрчакевич і Ромцьо принесли копію заяви про це на ім'я Ради народних комісарів СРСР... Вважаю доцільним деяких з тих, хто перейшли кордон, завербувати і направити для відповідної роботи за кордон у Лемківщину» [28, с. 209 – 210].

Про настрої «страшеного пригнічення», що виникали в населення Закерзоння, котре спостерігало, як Червона армія повертається назад, за Буг, згадувала В. Василевська. «Для нас тоді, людей, відірваних від преси, радіо, нічого не помічаючих, окрім спаленої, зруйнованої землі, повної трупів, на яку безперервно падають бомби, прихід Червоної армії був просто звільненням від війни, жахів і німців» [44, с. 341].

8 жовтня начальник Політуправління РСЧА Л. Мехліс у розпорядженні політуправлінню Українського фронту роз'яснював: у зв'язку з відходом радянських військових частин до нового кордону з Німеччиною з'явилася багато біженців, котрі не бажають залишатися на території, яку займають гітлерівці, а тому їх слід пропускати на «нашу територію» до відходу Червоної армії. «Крім того, – наголошував він, – є група активістів – селян і робітників, які допомагали Червоній армії і які бояться залишатися на німецькій території. Біженців потрібно розмістити в наших селах і містах...Простежте, щоб не ображали наших біженців і не сплутали їх з тою буржуазією, яка під час польсько-

німецької війни заповонила усі дороги, намагаючись перебратися через кордон. Жодної агітації за відхід населення зі звільнюваної нами і займаної німцями території не допускайте» [37, арк. 16].

Дещо раніше той же Л. Мехліс нагадував своїм підлеглим активізувати роботу по підготовці Українських Народних Зборів: «Не чекаючи особливих директив, політоргани уже зараз повинні готуватися до цього важливого політичного акту. Потрібно забезпечити, щоб у складі Народних Зборів були надійні люди» [37, арк. 13].

До середини жовтня радянські війська відійшли до лінії нового кордону, який залишив поза межами УРСР, крім польських, ще й 15 тис. кв. км. українських етнічних територій Підляшшя, Холмщини, Надсяння і Лемківщини із 600 тисячами українців і стародавніми українськими містами Перемишлем, Ярославом, Сяноком, Холмом, Грубешовим тощо [20, с. 55].

14 жовтня С. Тимошенко видав наказ, де наголосив, що війська Українського фронту «визволили наших єдинокровних братів-трудящих Західної України від гноблення польськими панамі, капіталістами й осадниками... Розпалася штучно створена, побудована на гнобленні польська держава» [17, с. 51]. Відзначаючи героїзм бійців і офіцерів Червоної армії, він вказав також на випадки «мародерства, бралохольства, самочинних провокаційних розстрілів» [17, с. 51].

1 листопада 1939 р. позачергова сесія Верховної Ради СРСР «задовольнила прохання Народних Зборів Західної України і включила Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік» [1, с. 36]. Через два тижні – 14 листопада – позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР схвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР [21, с. 16 – 17].

У доповіді В. Молотова на сесії ВР СРСР зазначалося: внаслідок розпаду Польської держави до Радянського Союзу перейшла територія площею 196 тис. кв. км. з населенням близько 13 млн. осіб, з них українців – понад 7 млн., білорусів – понад 3 млн. поляків – понад 1 млн., євреїв – понад 1 млн. осіб (у тому числі Західна Україна площею 88 тис. кв. км. із населенням 8 млн. осіб) [25].

У черговій доповіді, проголошеній з нагоди 22-ї річниці Жовтневої революції, В. Молотов знову порушив проблему західних земель України. За його словами, тепер «український народ на всій території об'єднаний в одне ціле, нарешті прийшов час сказати: віднині Україна возз'єднана» [26].

16 листопада 1939 р. у Москві була підписана «Угода між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини

про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів СРСР» [7, с. 300].

Обгрунтовуючи її появу, генерал-губернатор окупованої Польщі Г.Франк у своєму зверненні до українців, білорусів, русинів і росіян заявив: «Ця угода відповідає великій ідеї нашого фюрера, аби зібрати на батьківщині тих німців, які до того були розпорошені по світі, а також бажанню радянського лідера надати можливість слов'янським меншинам, пригнобленим колишньою Польщею, об'єднатися з їх землями. Ці наміри мають бути здійснені» [35, арк. 201]. Цікаво, що серед осіб німецького походження, переселених зі Східної Галичини і Волині, було близько 10 тис. українців [41, с. 153]. Натомість на Західну Україну прибуло 5 тис. лемків і 6 тис. українців Холмщини, здебільшого мало- і безземельних селян. 6 900 осіб мала прийняти Волинь. Однак, бракує даних, скільки в дійсності їх прибуло [41, с. 153, 165]. Як зазначив тодішній голова Українського центрального комітету в Кракові В.Кубійович, на «Лемківщині й Холмщині знайшлося досить багато охочих до виїзду до СРСР. Серед них були винятково прихильники комуністичного режиму; звичайно, це були малосвідомі з національного погляду селяни, їх тягнуло на схід до компактної української, чи пак руської, людності. З другого боку, вони інстинктивно боялися майоризації поляками тих окраїн, на яких дотепер жили; на їх рішення чимало впливала і польська агітація, і погрози (поширений вислів: «Не стане дерев, щоб вас вивішати»). Серед переселенців до СРСР були й багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю» [13, с. 182].

Як впливає з запису бесіди В. Потьомкіна з посланником Угорщини в Москві Ж. Криштовфі 22 листопада, останній передав йому вербальну ноту, в якій було повідомлення, що в Угорщині перебуває деяка кількість інтернованих військовиків з колишньої польської армії, за походженням українців. Вони просять дозволу повернутися на територію Західної України. Посланник звернувся з проханням «уважно поставитись до становища українців, інтернованих в Угорщині» [7, с. 327].

У свою чергу, з приходом Червоної армії на західноукраїнські землі, за даними В. Косика, від 20 до 30 тис. українців вирішили шукати притулок на захід від німецько-радянської демаркаційної лінії, аби уникнути переслідувань більшовицького режиму [11, с. 80]. Згідно даних польських дослідників, у 1939 – 1940 рр. близько 40 тис. українців перебралися до Генерального губернаторства [38, с. 264].

Таким чином, вступивши у злочинну змову з нацистською верхівкою, більшовицький режим розглядав Західну Україну як нове володіння імперії, зону безпеки на її західних кордонах, можливість якомога швидше покласти край ненависному йому національно-визвольному рухові українського населення. Гасла возз'єднання українських земель були використані при цьому як прикриття таких злочинних замірів.

Логіка «визвольного походу» вимагала об'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР. Їх приєднання здійснювалося силовими методами, всупереч міжнародному праву, хоча здобуття територіальної цілісності України об'єктивно відповідало інтересам і прагненням українського народу.

Німецько-радянський договір про дружбу і кордон завершив ліквідацію Польської держави, а фактично – її четвертий поділ. При цьому на німецькій стороні залишилися давні етнічні українські землі: Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина. Український народ став об'єктом змови Москви і Берліна, для яких його національні інтереси служили лише ширмою їхніх політичних намірів.

Джерела та література:

1. Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР. 31 октября – 2 ноября 1939. Стенографический отчет. – М., 1939. – 104 с.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – М., 1947. – Т. 3. 1 января – 2 сентября 1945г. – 791 с.
3. Внешняя политика СССР: Сборник документов. – М., 1946. – Т. 4: 1935 – июнь 1941 г. – 647 с.
4. Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 г.) // Международная жизнь. – 1989. – № 9. – С. 90 – 123.
5. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника генерального штаба Сухопутных войск. 1939 – 1942 гг. / Ф. Гальдер. – М., 1968. – Т. 1. – 512 с.
6. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах (Статистическое исследование). – М., 1993. – 416 с.
7. Документы внешней политики. – М., 1992. – Т. XXII. – Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939. – 688 с.
8. Катынь. Пленники необъявленной войны: Документы и материалы. – М., 1999. – 608 с.
9. Ковалюк В. Нові архівні документи про Народні Збори Західної України (жовтень 1939) / В. Ковалюк // Архіви України. – 1991. – № 5 –6. – С. 88–91.

10. Кожин В. Великая война России / В. Кожин. – М., 2005. – 544 с.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні/ В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 659 с.
12. Кровавый маршал Михаил Тухачевский. 1892 – 1937. – М., 1997. – 384 с.
13. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939 – 1941. Історія Українського Центрального Комітету/ В. Кубійович. – Чикаго, 1975. – 664 с.
14. Кульчицький С. Лінія Керзона в історичній долі українського народу/ С. Кульчицький // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 6 – 13.
15. Кульчицький С. Коли і як відбулося возз'єднання Західної України з УРСР/ С. Кульчицький// Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 121 – 139.
16. Ленин В. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б). 8 марта/ В. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 43. – С. 7 – 33.
17. Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр./ М. Литвин, К. Науменко. – К., 2010. – 78 с.
18. Мельтюхов М. Советско-польская война/ М. Мельтюхов// Блицкриг в Европе, 1939 – 1941: Польша. – М., 2004. – С. 201 – 376.
19. Оглашению подлежит: СССР – Германия. 1939 – 1941 г.: Документы и материалы. – М., 2004. – 400 с.
20. Патриляк І., Боровик М. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду/ І. Патриляк, М. Боровик. – К., 2010. – 590 с.
21. Позачергова третя сесія Верховної Ради УРСР. 13 – 14 листопада 1939 р. Стенографічний звіт. – К., 1940. – 70 с.
22. Правда. – 1939. – 19 сентября.
23. Правда. – 1939. – 23 сентября.
24. Правда. – 1939. – 30 сентября.
25. Правда. – 1939. – 1 ноября.
26. Правда. – 1939. – 7 ноября.
27. Правда. – 1939. – 25 декабря.
28. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – 1311 с.
29. Риббентроп И. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп / И. Риббентроп. – Пер.с нем. – М., 1996. – 331 с.
30. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 1939-го/ В. Сергійчук. – К., 1999. – 128 с.
31. СССР – Германия. 1939 – 1941: Сборник документов. – М., 1989. – Т. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с января по октябрь 1939. – М., 1989. – 126 с.
32. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – 1028 с.
33. Чубарьян А. Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 года/ А. Чубарьян. – М., 2008. – 476 с.

34. Чуев Ф. Молотов: Полудержавный властелин/ Ф. Чуев. – М., 1999. – 735 с.
35. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zespół Ministerstwo informacji i dokumentacji, sygn. 35, 250 k.
36. Akten zur deutschen auswärtigen politik. 1918 – 1945. – Serie D. – Baden-Baden, 1956. – Bd. 7. – 581 s.
37. Centralne Archiwum Wojskowe, zespół VIII. 800. 3. – T. 3. Zarząd polityczny armii Czerwonej, 120 k.
38. Cieselski S., Hryciuk G., Srebrakowski A. Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim / S. Cieselski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Toruń, 2004. – 508 s.
39. Cygan K. Kresy w ogniu. Wojna polsko-sowiecka 1939 / K. Cygan. – W-wa, 1990. – 180 s.
40. Grzelak Cz. Diennik sowieckiej agresji. Wrzesień/ Cz. Grzelak. – W-wa, 1994. – 251 s.
41. Hryciuk G. Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołuniu w latach 1939 – 1948// Pzemiany narodowościowe na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej 1931 – 1948/ G. Hryciuk. – Toruń, 2003. – 424 s.
42. Łoiek J. (Jerzewski L.) Agresja 17 wrzesnia 1939. Studium aspektów politycznych/ J. Łoiek. – W-wa, 1990. – 222 s.
43. Szawłowski R. (Liszewski K.) Wojna polsko-sowiecka 1939. Tło polityczne, prawnomiędzynarodowe i psychologiczne. Agresja sowiecka i polska obrona. sowieckie zbrodnie wojenne i przeciw ludzkosci oraz zbrodnie ukraińskie / R. Szawłowski. – W-wa, 1995. – T. 1. – 520 s.
44. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944) // Archiwum ruchu robotniczego. – 1982. – T. VII. – S. 339 – 432.
45. Żurowski A. W walce z dwoma wrogami / A. Żurowski. – W-wa, 1994. – 200 s.

Наталія Марченко

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ КАНАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються різні підходи до проблеми типології періодичних видань, виділяються класифікаційні групи за такими типоформуючими факторами: видавець, цільове призначення, читацька аудиторія. Здійснено типологічний аналіз періодичних видань Української греко-католицької церкви Канади другої половини ХХ століття.

Ключові слова: *періодика, типологічні фактори, цільове призначення, Українська греко-католицька церква.*

В статье рассматриваются различные подходы к проблеме типологии периодических изданий, выделяются классификационные группы по таким типоформирующим факторам: издатель, целевое назначение, читательская аудитория. Выполнено типологический анализ периодических изданий Украинской греко-католической церкви Канады второй половины XX века.

Ключевые слова: *периодика, типологические факторы, целевое назначение, Украинская греко-католическая церковь.*

In the article are discussed different approaches to the problem of creating typology of periodicals. The studied periodicals were classified with the use of typological factors that form types based on the publisher, readership or target audience and target application.

Key words: *periodicals, typological factors, target application, Ukrainian Greek Catholic Church.*

Для дослідників, які займаються вивченням життя української діаспори, періодика має надзвичайно велике значення як важливе багатопланове історичне джерело, унікальне за можливістю інформативної віддачі, яке відкриває перспективу встановлення масштабу і змісту роботи як адміністративних установ, так і різних партійних, релігійно-громадських організацій. Періодичні видання є багатоплановим історичним джерелом, специфічною рисою якого є комплексний синтетичний характер подачі інформації як за змістом, так і за формою. В них представлені різноманітні за жанром та походженням

матеріали: офіційні повідомлення та документи, законодавчі акти, публіцистика, листи, хроніка, оголошення, белетристика, некрологи і т. д. Преса відзначається оперативністю подання матеріалів про події, безпосередністю відображення останніх, що підвищує її джерельну цінність. Матеріали преси – синхронні документи даної епохи, в яких висвітлюються усі аспекти суспільно-політичного, релігійного, культурного і просвітницького життя української громади закордоном. Адже періодика – своєрідний індикатор, який реагує на всі суспільно важливі події часу.

Українські періодичні видання діаспори не лише інформували, а й виховували читачів, сприяли утвердженню їхньої національної самосвідомості. Вони відігравали важливу роль у становленні церковних громад і національно-культурних осередків, були важливим чинником збереження етнічної, культурної і релігійної ідентичності та відмінності групи, забезпечували продовження існування етнічної громади. Для багатьох українців, які проживали відірвано від рідної землі, преса була чи не єдиною ланкою, що з'єднувала їх з українським світом. У часописах часто вперше публікувалися офіційні документи, деякі з яких в оригіналі не збереглися і дійшли до нас лише у відповідних тогочасних періодичних виданнях. Журнальні публікації, інформаційні повідомлення та хроніки, насичені фактами про події певного історичного періоду, значно доповнюють архівні та інші документальні джерела.

Дослідження періодичних видань як історичного джерела стають все більш поширеними в сучасній історичній науці. Різним аспектам проблеми присвячено наукові праці О. Анікіної [2], Н. Барановської [4], О. Богуславського [6], А. Бойко [5], О. Вішки [8], О. Коновця [9], М. Романюка [12], Г. Рудого [13], Л. Сакади [14], Н. Сидоренко [15] та ін. Крім того, проблеми дослідження української преси обговорюються на щорічних Всеукраїнських науково-теоретичних конференціях «Українська періодика: історія і сучасність», які проводяться від 1992 року у Львові. Але, на жаль, увагою дослідників все ще оминається значний масив періодичних видань, зокрема діаспорних. Українська періодика залишається маловивченим специфічним джерелом, яке потребує вироблення власних методологічних принципів, на основі яких здійснюватиметься виявлення, опрацювання і науково-бібліографічний опис видань, аналіз їх змісту, систематизація опублікованої в них інформації, визначення її достовірності тощо. Важливим завданням у дослідженні преси як історичного джерела на сьогодні також є типологічна систематизація та розробка системи класифікації

періодичних видань за типовими і різновидовими ознаками з врахуванням їх головних характеристик.

Метою даної публікації є здійснення типологічного аналізу періодичних видань Української Католицької Церкви (УКЦ) Канади другої половини ХХ ст.

Типологічний підхід досить інтенсивно впроваджується в журналістську науку. Перевагою його, на думку Є.О.Корнілова, є деідеологізованість даного підходу, оскільки в основу нього «покладені не ідеологічні принципи і критерії, а критерії, пов'язані з сутністю, з іманентним станом, іманентними категоріями журналістики» [10, с. 35-36]. Типологічний метод дозволяє виявити стійкі, характерні ознаки видання і на основі визначення, сполучення цих ознак знайти те сутнісне і загальне, що дає можливість правильно ідентифікувати видання. Існуючі в науковій літературі погляди, які стосуються типології, спрямовані, в основному, на виявлення типоформуючих ознак, які одночасно розглядаються і як основа типологічних класифікацій.

Значний вклад в розробку цих проблем внесли російські дослідники засобів масової інформації. Так, А.Г. Бочаров для побудови системи журналів пропонує наступні критерії класифікації, або, як їх називає дослідник, «субордіновані елементи»: «цільове призначення журналу – предмет або відображена сфера дійсності – родова належність видання – характер аудиторії – характер викладу» [7, с. 32]. Є.П. Прохоров до типоформуючих факторів відносить соціально-політичну спрямованість, сукупність проблемно-тематичних ліній, аудиторну зорієнтованість, періодичність, регіон поширення, творчий обрис та ін. [11, с. 210]. На думку Є.В. Ахмадуліна, головним і визначаючим елементом типології під час дослідження преси є сама масова інформація. В її змісті і формах відображені всі основні типологічні риси будь-якого видання. Єдність змісту і форми несе в собі всю інформацію: про видові і родові ознаки видання, про соціальний статус видавця, про цілі, завдання і функції, про якісні параметри, про тематичну та ідейну спрямованість, про потенційну аудиторію [3, с. 255].

На сьогодні більшість науковців, які займаються типологічними дослідженнями періодичних видань, спираються на напрацювання О.І. Аكوпова, який виводить десять «основних типоформуючих ознак»: видавець, читацька група, завдання і програма, авторський склад, внутрішня структура, жанри, оформлення, періодичність, об'єм, тираж. Учений зазначає, що «...не будучи вичерпним, перелік з десяти визначених типологічних ознак є достатнім. Жодна з перерахованих ознак, узятих ізольовано від інших, не може претендувати на

роль «достатньої» ознаки, тобто повністю не описує тип періодичного видання. Але сукупність десяти ознак дає повне уявлення про тип журналу, структуру цього типу, всі компоненти, що характеризують тип видання» [1, с. 61].

Беручи за основу типоформуючі ознаки запропоновані О.І Акоповим, а також, введені Є.А. Корніловим [10] три родові елементи махової комунікації (видавець – видання – аудиторія), можна виділити наступні типоформуючі фактори, від яких часто залежать інші характеристики. Ними є видавець, цільове призначення видання, читацька аудиторія. Всі три фактори знаходяться в нерозривному зв'язку і взаємовпливі, характеристика будь-якого з них дає певне уявлення про інші фактори. Так, саме засновник визначає концепцію видання, яке, в свою чергу, впливає на вибір читацької аудиторії і також, в значній мірі, визначається нею. Сукупність даних трьох типоформуючих факторів визначає найважливіші риси типу – типологічні характеристики, які є завжди вторинними і впливають з типоформуючих факторів. Такими вторинними типологічними характеристиками є місце виходу видання, регіон його поширення, авторський склад, мова, періодичність, матеріальна конструкція, тираж, формат, об'єм, тематика, жанри та ін. Кількість характеристик, які використовуються під час аналізу тих чи інших видань може варіюватися в залежності від конкретної мети дослідження.

Проводячи типологічний аналіз української журнальної періодики Греко-католицької церкви Канади другої половини ХХ ст., зазначимо, що цей масив преси відноситься до спеціалізованих видань. Її видавцем виступали ті чи інші органи УКЦ, читацькою аудиторією були українці-католики, які проживали за межами рідної землі, цільовим призначенням – поширення ідей католицизму та згуртування української громади закордоном.

Використаємо наведені вище типоформуючі фактори, – видавець, цільове призначення видання, читацька аудиторія, – для здійснення внутрішньовидової класифікації періодики УКЦ. Кладучи в основу класифікації статус видавця, католицькі періодичні видання можна поділити на три групи. До першої відносяться газети та журнали, які були офіційними друкованими виданнями певної єпархії: місячник «Католицька акція» (Едмонтонська єпархія), тижневики «Наша мета» (Торонтська єпархія) та «Поступ» (Вінніпезька архієпархія). До другої – видання чернечих орденів. Своєю видавничою діяльністю на території Канади відомі два католицькі ордени: Василіанський чин святого Йосафата, який видавав часописи «Світло», «Life Weason»,

«Проблиск» та Чин Найсвятішого Ізбавителя, у видавництві якого друкувались місячник «Голос Спасителя» та кварталник «Логос». Третьою групою видавців були різні католицькі громадські організації: Українське католицьке юнацтво, Ліга українських католицьких жінок, Товариство українських студентів католиків «Обнова», Місійне товариство св. Йсафата.

Цільове призначення, яке є, безсумнівно, найважливішою системою ознакою, може бути досить різноманітним: інформування, аналітика, навчання (просвіта), виховання, пропагування. Цільовим призначенням визначається тематика (зміст, характер інформації), способи подання матеріалів, тобто способи реалізації цільової функції, обирається група читачів, яким часопис адресований. За цільовим призначенням та завданнями серед видань УКЦ Канади виокремлюються універсальні видання, метою яких було поширення національно-релігійних ідей серед широких кіл українців діаспори, та спеціалізована періодика, цільовим призначенням якої було привернення уваги до проблем української науки, обговорення актуальних питань теології та історії церкви.

Часописи першої групи насичувались різноманітними публікаціями: в них вміщувалася інформація, присвячена подіям релігійного життя в Північній Америці, Україні та загалом у світі, статті богословської тематики, матеріали з історії України та церкви, художні твори. Ці видання значну увагу приділяли моральним проблемам, які розглядалися як в побутовому плані, так і в демографічному, релігійно-моральному та соціальному. Чисельними були статті, присвячені релігійному вихованню, завданням яких було формування національно-релігійної ідентичності у читачів. Журнали пропагували не тільки засади християнської релігії, але й сприяли утвердженню рідної мови, виховували патріотичні почуття й у такий спосіб сприяли піднесенню національної свідомості українців. Щоб залучити до кола своїх читачів нове покоління українців, які не знали рідної мови, такі видання в кожному своєму номері вміщували декілька сторінок або додатки англійською мовою. Редакції часописів для сімейного читання намагалися підтримувати тісний зв'язок зі своїми читачами, що відобразилося в риторичних звертаннях типу: «шановні друзі», «хотів би ти знати», а також в рубриках, що вміщували листи читачів та відповіді на їх запитання.

Спеціалізовані видання вміщували ґрунтовні, аналітичні матеріали як релігійно-теоретичного, так і історично-наукового змісту з посиланнями на джерела інформації, аналізом та цитуванням праць

релігійних діячів та науковців, повідомляли про вагомі події в науковому житті української діаспори, конференції, конгреси. Прикладом таких видань є кварталник «Логос».

Від завдань, які ставило перед собою видання, прямо залежить третій типоформуючий фактор – читацька аудиторія. За аудиторним принципом часописи УКЦ можна поділити на журнали для широкого кола читачів, якими були більшість українських католицьких видань та спеціалізовані видання, які орієнтувались на вузьке коло читачів. Для спеціалізованої періодики, на відміну від універсальної, визначальними є два параметри: спеціалізація за проблемно-тематичною спрямованістю і орієнтація на визначену потенційну аудиторію. Якщо видавець орієнтується на запити таких аудиторних груп, як молодь, жіноча, дитяча, то ведучою ознакою виступає соціально-демографічна. Такими виданнями були часописи «Мій приятель», «Обнов'янин», «Юнацтво». Якщо ж організатор спеціалізованого видання орієнтується на інтереси аудиторних груп в галузі їх життєдіяльності, то визначальною стає проблемно-тематична ознака.

З таким типоформуючим фактором, як видавець пов'язане місце виходу того чи іншого журналу. За географією друковані органи УКЦ охоплювали всі регіони Канади. В кожній з чотирьох єпархій виходило по декілька періодичних видань. Так, в Торонтонській єпархії видавались тижневик «Наша Мета», місячники «Світло» та «Еклезія-Церква», в Едмонтонській – тижневик «Українські Вісті», місячники «Юнацтво», «Католицька акція», «Life Beacon» та «Юкрейніен Рекорд», кварталник «Проблиск», в Саскатунській – місячник «Голос Спасителя», «Вісти» та кварталник «Логос». Вінніпезька архієпархія видавала тижневик «Поступ», місячник для дітей «Мій приятель» та кварталник «Обнов'янин».

Від аудиторної групи, як типоформуючого фактору, залежить така типологічна характеристика, як мова видання, за якою українську періодику Канади можна поділити на повністю україномовні, ті які вміщували додатки англійською мовою, та англомовні.

Суттєвою типологічною характеристикою вважається періодичність. Завдяки їй встановлюється ритм видання, систематичність одержання інформації споживачем. Серед українських католицьких видань Канади в другій половині ХХ століття переважали місячники, друкувались також тижневики та кварталники.

Отже, беручи до уваги той факт, що періодика УКЦ в Канаді є специфічним комплексним історичним джерелом, для її продуктивного вивчення доцільно використовувати запропоновану схему ти-

пологічного аналізу, в якій основними типоформуєчими факторами виступають видавець, цільове призначення або мета видання та читачка аудиторія. Відповідно до цієї системи преса УКЦ Канади поділяється: 1) за видавцем – на офіційні єпархіальні видання, часописи чернечих орденів, видання релігійно-громадських організацій; 2) за цільовим призначенням та аудиторним принципом – на універсальні та спеціальні. Решта типологічних ознак є похідними від названих факторів, їх використання є доцільним для поглибленого та розширеного дослідження масиву періодичних видань.

Джерела та література:

1. Акопов А.И. Методика типологического исследования периодических изданий : (на прим. спец. журн.) [Текст] / А. И. Акопов. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1985. – 95 с.
2. Анікіна О.П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20–30-х років ХХ ст. [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.07 / О.П. Анікіна; УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2004. – 21 с.
3. Ахмадулин Е.В. Основы теории журналистики [Текст] / Е.В. Ахмадулин. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов-на-Дону : Март, 2008. – 320 с.
4. Барановська Н. Фахова періодика та засоби масової інформації як важливе джерело вивчення чорнобильської проблеми [Текст] / Н. Барановська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр.: У 2-х частинах / відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Число 13. – Ч. 2. – С. 37 – 55.
5. Бойко А.А. Преса православної церкви в Україні 1900 – 1917 рр. Культура Суспільство. Мораль [Текст]: моногр. / А.А. Бойко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. – 308 с.
6. Богуславський О.В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії [Текст]: моногр. / О.В. Богуславський. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – 452 с.
7. Бочаров А.Г. Основные принципы типологии современных советских журналов [Текст] / А.Г. Бочаров А.Г. // Вестник МГУ. – 1973. – № 3. Сер. XI. Журналистика. – С. 25–36.
8. Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920 – 1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження [Текст] / О. Вішка. – Львів: Вид-во Львівської обласної друкарні, 2002. – 480 с.
9. Коновець О.Ф. Науково-просвітницька преса України ХІХ – перша третина ХХ ст.: Історія. Теорія. Практика [Текст]: автореф. дис. д-ра іст. наук : 07. 00. 10 / О.Ф. Коновець; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1994. – 39 с.
10. Корнилов Е.А. Журналистика на рубеже тысячелетий [Текст] / Е.А. Корнилов. – Ростов-на-Дону: Донской издательский дом, 1999. – 224 с.

11. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики [Текст] / Е.П. Прохоров. – М.: РИП-холдинг, 2000. – 308 с.
12. Романюк М.М. Українська преса Північної Буковини (1870 – 1940 рр.): історико-бібліографічне дослідження [Текст] / М.М. Романюк, М.В. Галушко. – Львів: Фенікс, 1999. – 428 с.
13. Рудий Г.Я. Преса України 1917 – 1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти [Текст] / Г.Я. Рудий. – К.: Інститут Історії України НАН України, 2005. – 501 с.
14. Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті [Текст]: моногр. / Л. Сакада. – Нью-Йорк; К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 328 с.
15. Сидоренко Н.М. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження [Текст]: автореф. дис. д-ра філол. наук : 10. 01. 08 / Н.М. Сидоренко; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – 34 с.

Світлана Віруцька

МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1968 РОКУ

Стаття присвячена висвітленню особливостей деяких міжнародних аспектів реакції країн членів Організації Варшавського договору на ситуацію в Празі у 1968 році.

Ключові слова: «Пражська весна», «соціалізм з людським обличчям», зовнішня політика, Організація Варшавського договору.

Статья посвящена отображению особенностей некоторых международных аспектов реакции стран членов Организации Варшавского договора на ситуацию в Праге в 1968 году.

Ключевые слова: «Пражская весна», «социализм с человеческим лицом», внешняя политика, Организация Варшавского договора.

The article is devoted to elucidate peculiarities some international aspects of the reaction the countries of members of the Organization of Warsaw Pact on the situation in Prague in 1968.

Key words: «Prague Spring», «socialism of men's face», foreign policy, Organization of Warsaw Pact.

На даний час на політичній карті світу немає вже держави Чехословаччини, у якій відбулася криза в 1968 році, яка отримала в історичній науці назву «Пражська весна». Замість неї з 1993 року самостійно функціонують незалежні Чехія та Словаччина. Немає й Організації Варшавського договору (ОВД), як і немає світової соціалістичної системи. Однак ці події зацікавлюють істориків і на даний час.

Мета статті – розкрити деякі міжнародні аспекти реакції країн-членів ОВД на ситуацію в Чехословаччині у 1968 році, не заглиблюючись у складнощі розвитку внутрішньополітичної ситуації та перипетії діалогу між КПЧ та іншими «братськими» партіями в рамках ОВД.

Ситуація, що склалася в Чехословаччині у 1968 році, є однією з тих наукових проблем, що викликає інтерес всієї світової історіографії, оскільки оцінки тих подій не можуть бути однозначними. По-перше, тому, що з однієї сторони було порушено суверенітет держави – члена ОВД п'ятьма державами цієї ж організації, які здійснили збройне вторгнення на її територію для надання «братської допомоги» «здо-

ровим силам» і для «попередження контрреволюційного перевороту». По-друге, через те, що йшлося, в першу чергу, про долю країни, яка розміщена в центрі Європи і належала до одного з двох ворогуючих на той час блоків – Організації Варшавського договору. Варто розуміти й те, що від того, в якому із цих двох таборів була ЧССР, залежала конфігурація військово-політичного ландшафту і тим самим розстановка сил на континенті [1, с.48].

Тому, з нашого погляду, актуальним залишається не тільки фактологічний аналіз подій «Празької весни», а також і оцінки та реакція на неї міжнародної спільноти.

Безумовно, питання міжнародного аспекту «Празької весни» не є білою плямою історії, хоча історіографія дослідження не є обширною. Окремі аспекти проблеми висвітлені та представлені у працях і статтях вчених-істориків, зокрема М. Латиша, В. Мусатова, І. Орліка, В. Мар`їної, А. Алексєєва, Н. Таміліної.

На початку 1968 року першим секретарем ЦК КПЧС стає О. Дубчек. Новий лідер та його однодумці розробляють програму економічних та політичних реформ, покликаних побудувати «соціалізм з людським обличчям». У політичній галузі гарантувалися демократичні свободи. Терпимим почало вважатися ставлення до приватної ініціативи. Тобто, йшлося про такий собі «ринковий соціалізм». Цю програму підтримало населення, було знято й ідеологічні обмеження на радіо, телебаченні, у пресі. Розпочалася загальнонаціональна дискусія про подальший розвиток країни, в якій активну участь брали новостворені неформальні суспільно-політичні організації. Особливо активно демократизація відбувалася навесні 1968 року. Тому ці події дістали назву «Празька весна».

Якщо спочатку – після обрання О. Дубчека першим секретарем ЦК КПЧ – союзники по ОВД демонстрували підтримку новому чехословацькому керівництву, то з розвитком чехословацьких реформ їхні погляди трансформувалися.

На початку березня 1968 року відбулася зустріч союзників по ОВД в м. Софії. В ході цієї зустрічі керівники держав, з однієї сторони, демонстрували підтримку новому керівництву Чехословаччини, а з іншої – намагалися застерегти його від небезпеки «неправильного» реформування політики компартії. А головне, вони намагалися запобігти зближенню О. Дубчека з Н. Чаушеску. Оскільки лідер румунської компартії виступав проти обговорення внутрішніх проблем Чехословаччини, то на цю зустріч шести перших секретарів ЦК Н. Чаушеску не був запрошений [8, с.172].

Згодом зміни, які відбувалися в ЧССР, викликали занепокоєння її партнерів по радянському блоку. Протягом декількох місяців у Празі, Дрездені, Софії, Москві та Варшаві відбулося декілька нарад партійних та державних керівників країн ОВД, на яких відкрито ставилося питання про відмову від вибраного чехословацькими лідерами курсу. Реформаторів на чолі з О. Дубчеком звинувачували в тактиці компромісів, у викривленні результатів переговорів з союзними державами. Однак суспільство в Чехословаччині підтримувало реформаторський курс, а тиск ззовні приводив тільки до антирадянських настроїв [2, с. 7].

Отож, паралельно реформам в ЧССР йшов й інший процес – зростала недовіра та підозра зі сторони союзників Чехословаччини по Варшавському договору: Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), Польської Народної Республіки (ПНР), Німецької Демократичної Республіки (НДР), Народної Республіки Болгарії (НРБ) та Угорської Народної Республіки (УНР).

23 березня в м. Дрездені відбулася зустріч керівників партій та урядів шести соціалістичних країн: СРСР, Польщі, НДР, Болгарії, Угорщини і ЧССР. Саме на цій зустрічі були здійснені перші реальні спроби критики реформаторського процесу в ЧССР. Хоча чехословацький лідер й намагався переконати союзників у тому, що він контролює ситуацію в своїй країні, його твердження не були враховані, а позиція піддана жорсткій критиці.

Щодо позицій держав співдружності, то вони діяли в повній згоді з КПРС, що відповідало їхній самоідентифікації і статусу держав-сателітів СРСР, виключення становила лише Румунія.

Найбільш різкою та прямолінійною була позиція уряду НДР. Наприклад, В. Ульбріхт підкреслював, що кожна комуністична партія має невід'ємне право сама вибирати свою позицію, але зазначав, що КПЧ – не одна в світі: «Так як розвиток в одній соціалістичній країні та постанови братерської партії можуть мати наслідки для іншої партії, так вони можуть і впливати на становище в Європі. Наш спільний смертельний ворог, імперіалізм, не спить» [3, с.160]. Основне питання, яке його хвилювало, як ці події відобразяться на монопольній владі КПЧ, оскільки вже в березні 1968 року керівництво Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН) констатувало, що реформи в Празі ведуть до «контрреволюції» [3, с.156]. Після публікації «контрреволюційної» платформи «200 слів», Ульбріхт заявив, що керівництво КПЧ не в змозі знайти вихід з цього становища, оскільки справа йде не тільки про чехословацьке питання. Мова йде про велику міжнародну сутичку, де сили противника вже зараз засобами психологічної

війни почали діяти. Справа йде про контрреволюційні сили, які власними організаціями на основі платформи «200 слів» виступають і мають в своїх руках засоби масового впливу, за допомогою яких систематично розлагоджують армію та інші державні органи. Він вважав, що виступи контрреволюції в Чехословаччині – це частина стратегії американського та західнонімецького імперіалізму за гегемонію в Європі [5, с.127-133].

Найбільш вірогідно, що в цій ситуації керівництво Східної Німеччини побоювалося впливу подій в Чехословаччині на суспільні настрої в своїй країні, які в результаті могли привести до зростання настроїв на користь об'єднання з ФРН і втрати влади внаслідок розмиття її ідеологічної основи [1, с.52]. На правильність такого підходу наштовхує і висловлена в розмові з послом ЧСРР Вацлавом Колару думка Отто Вінцлера, міністра іноземних справ НДР, який, пояснюючи специфіку ситуації в НДР, зазначав, що «існує Західна Німеччина, але немає Західної Угорщини, Західної Болгарії чи Західної Чехословаччини» [3, с.160]. Беручи до уваги цю проблему, на засіданні політбюро ЦК СЄПН було вирішено, щоб «...колективно всіма можливими способами придушити реакційні та контрреволюційні сили в Чехословаччині...і...разом виробити програму виправлення допущених в Чехословаччині помилок та оздоровлення ситуації в країні...» [1, с.52].

Подібною була позиція ПНР, оскільки керівництво країни побоювалося, що ця ситуація відіб'ється на польському суспільстві. В. Гомулка запевняв, що «чехословацькі товариші не можуть «звернути голову» антисоціалістичним елементам, які засіли в пресі, на радіо та телебаченні, і загалом відкритим ворогам соціалізму» [1, с.52].

Така гостра реакція В. Гомулки і уряду Польщі на ситуацію в Чехословаччині була наслідком відносин в середині самої Польщі, через що ні одна з реформ не могла розглядатися з байдужістю та схваленням. Ще на початковому етапі, на зустрічі в Дрездені, Гомулка виступив з атакою чехословацького керівництва. Він підкреслив, що уряд КПЧ здійснив ряд помилок і втратив контроль над ходом подій. В. Гомулка вважав «Празьку весну» загрозою для всього східного блоку, оскільки реформи могли порушити рівновагу в Європі. Другою, але не менш важливою, проблемою Гомулки була внутрішня ситуація в Польщі, оскільки йому самому щойно вдалося впоратися зі студентськими виступами і внутрішньопартійними випадками. Зараз він боявся того, що лібералізація в сусідній Чехословаччині послугує прикладом і відновить у польському суспільстві надії на демократи-

зацію, які були ним придушені. Тому в його інтересах було швидке і безкомпромісне придушення «Празької весни» [7, с.188].

Наприклад, 19 квітня 1968 року, під час зустрічі у Варшаві з головкомандуючим об'єднаними збройними силами Варшавського договору маршалом Якубовським, В. Гомулка підкреслив: інтереси Польщі залежать від ситуації в Чехословаччині, а можливий вихід Чехословаччини з радянського блоку, що на його думку стане наслідком дальшого розвитку події, оголить кордон Польщі й піддасть саму країну західнонімецькому нападу. Саме в цій розмові Гомулка проявив себе як прихильник військового вторгнення в Чехословаччину [7, с.180].

В. Гомулка запевняв, що в Чехословаччині відбувається процес перебудови соціалістичної Чехословаччини в республіку буржуазного типу, процес відходу компартії Чехословаччини від принципів марксизму-ленінізму і перетворення її в партію соціал-демократичного типу, і що це все загалом є контрреволюцією угорського типу. А головне, те, що відбувається в Чехословаччині, змінює розташування сил в Європі [5, с.109-119].

Що ж до Болгарії, то спроби демократизації в Чехословаччині здійснили подвійні впливи на болгарське суспільство. З одного боку, вони викликали ріст активності інтелігенції, яка під впливом новин з Чехословаччини випустила новий журнал і створила дискусійний клуб. З іншого боку, вони поставили перед вибором державну верхівку і самого Т. Живкова, який поєднував пости президента країни і першого секретаря ЦК БКП: піти шляхом чехословацьких економічних і політичних реформ, чи залишитися на вичікувально-оборонній позиції, щоб не бути зачепленим негативними наслідками цих самих реформ. Але на перекір економічній логіці, Т. Живков звернув всі реформи в своїй країні, оскільки ситуація в Чехословаччині здавалася йому істотною загрозою для системи [8, с.196]. Отже, болгари для збереження соціалістичних завоювань в ЧСРР також пропонували «використати всі можливі та необхідні засоби, в тому числі і сили Варшавського договору, якщо ситуація того потребуватиме» [1, с.52].

В своїй політичній заяві в ЦК БКП від 29 березня 1968 року Тодор Живков заявив, що в ЧСРР «...діють західні контактні пункти. В Чехословаччині, як і в Польщі, велику роль грає сіонізм..., а також дії югославського керівництва, які через Румунію, Польщу і Чехословаччину намагаються впливати на нашу сім'ю. Немає необхідності застосовувати сталінські методи минулого, але все ж ми повинні вибрати такі методи, якими ми зможемо навести порядок в Чехословаччині,

в Румунії, а після цього і в Югославії» [8, с.196]. За спогадами співромовників болгарського державного і партійного лідера, Т. Живков був з самого початку переконаний, що «Дубчек – ревізіоніст, і в країні іде контрреволюція та реставрація капіталізму» [8, с.197].

У результаті Т. Живков прийшов до висновку, що єдина організована сила в середині КПЧ – це ревізіоністські, контрреволюційні та міжнародні імперіалістичні центри. А оскільки справа йде не тільки про внутрішнє питання Чехословаччини, а про соціалізм в цій країні в цілому і про зіткнення з усією імперіалістичною системою взагалі, то «опираючись на допомогу наших соціалістичних країн, на підтримку наших народів, наших партій, на сили Варшавського договору і, перш за все, на збройні сили, ми повинні надати допомогу... Там необхідно відновити диктатуру пролетаріату, оскільки уряд знаходиться в руках контрреволюції» [5, с.134-136].

Найбільш стриману позицію зайняв Я. Кадар, який не погодився з оцінками про загрозу контрреволюції в Чехословаччині, хоч і не заперечував, що посилюються негативні тенденції в країні [8, с.174]. Оскільки в Чехословаччині проходить процес з небезпечними тенденціями, великий вплив, в тому числі і в ЦК, мають ревізіоністські сили. Політичні події там розвиваються за югославським сценарієм, але в іншій фазі й в зв'язку з цим несуть в собі небезпеку буржуазної реставрації [5, с.122-127]. Але, вичерпавши всі можливості переконання О. Дубчека на двосторонньому рівні, Т. Живков прийшов до висновку, що не можна більше чекати, коли справа дійде до кровопролиття, як сталося в 1956 році у їхній країні [1, с.53].

Румунія займала особливу позицію, дистанціюючи себе від «п'ятірки» ОВД. М. Чаушеску виступав проти втручання у справи КПЧ і ЧССР. Але, найімовірніше, він зайняв таку позицію не тому, що настільки підтримував реформи в Чехословаччині, а тому, що його інтересам відповідало посилення незалежності Праги від Москви і тим самим від усієї співдружності [1, с.53].

Щодо СРСР, то на першій стадії розвитку ситуації він схилився до дипломатичної спроби врегулювання конфлікту, хоча Л.Брежнєв теж був занепокоєний ситуацією, задаючись питаннями, про яку лібералізацію говорить О. Дубчек і що він розуміє під «оновленням соціалістичного ладу». Згодом він дійшов висновку, що більш реальною стає загроза відкритого виступу контрреволюційних сил, оскільки в цьому напрямку працюють імперіалістична агентура і емігрантські організації [5, с.142]. Що ж до питання втручання у внутрішні справи ЧССР, то Л. Брежнєв говорить: «Коли мова йде про долю всієї КПЧ, про долю

соціалістичних завоювань чехословацького народу, коли реальною стала загроза перетворення Компартії Чехословаччини в якусь нову організацію, в кращому випадку соціал-демократичну, то це вже зачіпає інтереси не тільки комуністів і народу Чехословаччини, а й інтереси всього світового комуністичного руху» [7, с.144].

Після переговорів у Дрездені радянське керівництво активізувало розробку варіантів дій відносно Чехословаччини, в тому числі й таємно – військові заходи. В. Ульбріхт, Ф. Живков та В. Гомулка вважали, що всі методи прийнятні [8, с.176].

Стосовно позиції Заходу, то США, зайняті війною у В'єтнамі та президентськими виборами, не поспішали активно втягуватися в події у ЧССР і загострювати відносини з СРСР. Наприклад, держсекретар США Д. Раск в одній з своїх бесід з радянським послом в США А. Добриніним заявив: «...США і з самого початку не мали наміру втручатися у справи Чехословаччини...Це – справа, перш за все, самих чехів. Крім цього, це справа чехів і інших країн Варшавського договору» [10, с.468]. Деякі історики вважають, що США такими своїми заявами дали зелене світло військовій акції ОВД, в чому є доля правди.

Розвиток ситуації в Чехословаччині все більше лякав її союзників, які побоювалися не тільки того, що чехословацька «зараза» може охопити і їхні країни, а й поступового навернення ЧССР на буржуазно-демократичні позиції та виходу її з соціалістичної системи і Варшавського договору. Ідея використання зброї для «врятування соціалізму» в Чехословаччині привертала увагу східноєвропейських лідерів ще з весни 1968 року і з кожним днем ставала все реальнішою. Останні переговори керівників СРСР, ЧССР, Польщі, Болгарії, Угорщини і НДР, які відбулися в кінці липня на початку серпня в 1968 року в Чієрні-над-Тисою і Братиславі, здавалося, на деякий час зняли гостроту конфлікту. Однак, коли вияснилося, що обіцянки, дані О. Дубчеком в ході цих переговорів про «наведення порядку в країні», чехословацький керівник не хоче або не може виконати, рішення про введення військ було прийняте [2, с.7].

У постанові політбюро ЦК КПРС «До питання про становище в Чехословаччині» від 17 серпня 1968 року йшлося: «Всебічно проаналізувавши ситуацію та події останніх днів у Чехословаччині, а також обговоривши прохання членів президії ЦК КПЧ і уряду ЧССР до СРСР, ПНР, НРБ, УНР і НДР про надання їм військової допомоги в боротьбі проти контрреволюційних сил, політбюро ЦК КПРС одностайно вважає, що розвиток подій в Чехословаччині за останні дні прийняв найнебезпечніший характер. Праві елементи, опираючись на

явну і таємну підтримку імперіалістичної реакції, здійснили підготовку контрреволюційного перевороту, поставили під загрозу соціалістичні завоювання чехословацьких робітників, долю Чехословацької соціалістичної республіки. Враховуючи, що з боку КПРС та інших братерських партій вже вичерпані всі політичні засоби впливу на керівництво КПЧ, щоб примусити його до протистояння правим, антисоціалістичним силам, політбюро ЦК КПРС вважає, що наступив момент застосування активних заходів для захисту соціалізму в ЧССР і одногосно вирішує: надати комуністичній партії і народу Чехословаччини допомогу та підтримку збройними силами...» [6, с.213-230].

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 року війська п'яти країн ОВД увійшли на територію Чехословаччини, поклавши тим самим початок згортанню процесу демократизації. Вони не зустріли збройного протистояння і досить швидко зайняли всю країну [2, с.7].

З усього вищевказаного зрозуміло, що ситуацію, яка склалась в 1968 році в Чехословаччині, варто розглядати лише крізь призму міжнародних подій навколо «Празької весни», оскільки в самому розпалі була холодна війна з протистоянням двох світових систем. Конфронтація Сходу і Заходу наглядно проявлялася під час арабо-ізраїльського конфлікту, в'єтнамської війни... Тема європейських кордонів значною мірою залишалась відкритою. В цих умовах зрозумілим було пріоритетне значення для СРСР збереження післявоєнного status quo в Європі, зміцнення соціалістичного блоку в глобальному протиборстві двох систем. Тому, дивлячись на ці події, зрозуміло, чому ситуація в 1968 році у Чехословаччині викликала такі хвилювання. Відхід Праги від курсу країн соціалістичного табору міг призвести до порушення балансу сил, який склався в Європі та посилення міжнародної напруги [1, с.49].

Щодо позиції країн учасниць ОВД, то з усього вищезазначеного зрозуміло, що збройне вторгнення було не спонтанною акцією, оскільки ще наприкінці травня 1968 року перший секретар ЦК ПОРП В. Гомулка, за словами радянського посла в Польщі О. Арістова, вважав, що «було б добре, якщо б на території Чехословаччини були раніше розміщені війська». Перший секретар ЦК БКП Т. Живков на початку червня пропонував створити в Чехословаччині «революційний уряд і зайняти всі ключові позиції», а згодом заявив, що стосовно Чехословаччини потрібно використати всі необхідні засоби, «в тому числі сили ОВД». 29 липня 1968 року радянський посол у НДР П. Абрасімов довів до відома свого керівництва думку першого секретаря ЦК СЄПН В. Ульбріхта відносно заходів, які повинні бути прийня-

ті в зв'язку з подіями в Чехословаччині: «Потрібно обдумати, коли було б політично більш доцільно оголосити про початок маневрів військ декількох країн – учасниць Варшавського договору». 7 серпня 1968 року перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар на пленумі ЦК закликав вирішити проблеми політичним шляхом, «але якщо це не вийде, то не виключене застосування інших заходів» [4, с.190-191].

Отже, хоча «Працька весна» 1968 року й була придушена військами СРСР, НДР, Болгарії, Угорщини, Польщі, вона стала символом спроби демократичних змін, спробою побудови соціалізму з «людським обличчям».

Варто сказати, що вторгнення в Чехословаччину було менш брутальне ніж, наприклад, придушення угорського повстання, проте його трансливали на всіх телевізійних екранах світу, і саме ця подія справила величезний вплив на світову громадську думку. Кілька комуністичних партій засудили її, назвавши «відверто фашистською політикою сили», Югославія – «незаконною окупацією», Румунія – «кричущим порушенням національного суверенітету».

Отож, навіть якщо «Варшавська п'ятірка» своїм непередбаченим вторгненням в Чехословаччину отримала тактичну перемогу над Заходом, кінець «Працької весни» означав занепад законності комуністичного керівництва у всій Східній Європі. КПРС втратила свою привабливість для прихильників комунізму в Західній Європі. Молоде покоління східноєвропейської інтелігенції приступило до пошуку «європейської» ідентифікації в якості альтернативи підкореності Москві, хоча у багатьох її основних представників не було іншого вибору, ніж повернутися до консерватизму, чим вони і закрили двері для модернізації комуністичної соціально-економічної системи.

Джерела та література:

1. Алексеев А. Чехословакия, 40 лет назад / А. Алексеев // Международная жизнь. – 2008. – №7. – С. 48-56.
2. Чехословацкий кризис 1967-1969 гг. в документах ЦК КПСС. – М; 2010. – 1150 с.
3. Манфред В. ГДР в интервенционной коалиции против «социализма с человеческим лицом» / М. Вильке // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл. ред. Н. Г. Томилина, С. Карнер, А. О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 156 – 178.
4. Орлик И. И. Мировое сообщество и события в Чехословакии в 1968 г. / Орлик И. И. // 1968 год «Пражская весна». Историческая ретроспектива. Сборник статей. Москва, 2010. – С.183-203.

5. Стенограмма совещания в Варшаве руководителей ЦК БКП, ЦК ВСРП, ЦК КПСС, ЦК ПОРП и ЦК СЕПГ. 14-15 июля 1968 г. Варшава. №28 // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н.Г.Томилина, С. Карнер, А.О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С.109 – 154
6. Постановление политбюро ЦК КПСС «К вопросу о положении в Чехословакии» 17 августа 1968 г. №53 // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: Документы / Гл. ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М., 2010. – С.213 – 230.
7. Пиотровский П. Польша и интервенция / П. Пиотровский // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл.ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М., 2010. – С. 179 – 190.
8. Баева И. Болгария – преданный вассал Кремля. / И. Баева // «Пражская весна» и международный кризис 1968 года: исследования / Гл.ред. Н.Г.Томилина, С.Карнер, А.О. Чубарьян. – М.: МФД, 2010. – С. 191– 206.
9. Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. / [отв. ред. Марьяна В.]; Ин-т славяноведения. – М.: Наука, 2005 – Кн. 2. – 558 с.
10. Günter Bischof. 'No Action' / G. Bischof // Soudobé dějiny. – 2008. – XV/3-4. – S. 465-484.

Любов Корнійчук

СПІВПРАЦЯ АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ БІБЛІОТЕКОЮ ІМЕНІ С. ПЕТЛЮРИ В ПАРИЖІ

У статті аналізується науковий доробок Аркадія Жуковського з історії Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі, а також його діяльність в Раді бібліотеки. Автором зроблено спробу розглянути основні напрямки діяльності Бібліотеки та внесок А. Жуковського у її розвиток.

Ключові слова: Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі, Рада бібліотеки, стаття, конференція, бюлетень.

В статье анализируются научные исследования Аркадия Жуковского по истории Украинской библиотеки имени С. Петлюры в Париже, а также его деятельность в Совете библиотеки. Автором сделана попытка рассмотреть основные направления работы Библиотеки и роль А. Жуковского в ее деятельности.

Ключевые слова: Украинская библиотека имени С. Петлюры в Париже, Совет библиотеки, статья, конференция, бюллетень.

The article deals with the work of Arkadiy Zhukovsky at the Ukrainian Library named after S. Petliura in Paris and his activity at the Library Council. The author looks into the main tendencies of the Library activity and the contribution of Arkadiy Zhukovsky into its development.

Key words: Ukrainian library named after S. Petliura on Paris, Library Council, article, conference, bulletin.

В повоєнний час українцями, що з різних причин були змушені покинути Батьківщину, було утворено ряд наукових установ та громадських організацій за кордоном, зокрема, Наукове товариство імені Шевченка в Європі (далі – НТШ в Європі), Українську вільну академію наук (далі – УВАН), Українське історичне товариство та ін. Діяльність цих організацій була досить різноплановою і багатогранною, охоплювала як організацію конференцій та виставок, так і дослідження окремих періодів історії, а також видання праць різної тематики. Такі наукові інституції консолідували навколо себе багатьох українських науковців, перед якими стояло чимало завдань, але одним з го-

ловних було ознайомлення з історією України світової громадськості. До таких установ належить Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі, яка, щоправда, була заснована ще до війни в 1927 р., однак у зв'язку з окупацією Франції припинила свою діяльність і відновила функціонування вже в повоєнний час.

Варто зазначити, що питанню історії заснування та функціонування Бібліотеки присвячено ряд праць, зокрема, А. Жуковського [21; 7], В. Михальчука [14], М. Палієнко та Я. Йосипишин [9]. Окремі відомості з історії Бібліотеки є також у монографії М. Палієнко, присвяченій архівним центрам української еміграції [16]. У названій праці викладено результати дослідження історії створення та функціонування архівних осередків української політичної еміграції в країнах Європи в міжвоєнний період, в тому числі мова йде і про вивезення до Німеччини книжкової колекції Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі у зв'язку з початком Другої світової війни. Всі перелічені дослідження мали на меті відтворити основні події, пов'язані з історією Бібліотеки, розкрити процес формування її книжкових та архівних колекцій, визначити її основні напрямки діяльності та місце в культурному житті українців Франції тощо.

Співпраця у Раді бібліотеки була одним із провідних напрямків діяльності відомого українського історика, голови НТШ в Європі Аркадія Іларіоновича Жуковського. Вчений знаний передусім своєю діяльністю у НТШ в Європі, натомість поза увагою науковців залишається його праця у бібліотеці та науковий доробок з її історії. В статтях, присвячених висвітленню життя та діяльності історика, лише згадується про те, що він був одним із її співробітників [20; 18; 15; 2; 11]. Зазначене зумовлює необхідність комплексного аналізу діяльності Аркадія Іларіоновича в Українській бібліотеці імені Симона Петлюри. Отож метою цієї розвідки є відтворення основних аспектів його співпраці з Бібліотекою.

На думку Я. Йосипишин та М. Палієнко, представники української еміграції у Франції, як зрештою і в інших європейських країнах, приділяли велику увагу плеканню національної ідеї, збереженню національної самосвідомості та ідентичності в умовах полікультурного оточення. Одним з важливих аспектів діяльності еміграції стала робота із збирання та збереження пам'яток української історії та культури, яка набула особливого значення у період між двома світовими війнами, коли у кількох європейських державах було засновано низку українських громадсько-політичних, культурно-освітніх і наукових установ та організацій. Серед цих інституцій важливе місце посідала

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі, що мала стати центром українського громадського та культурного життя у Франції. Найголовнішим завданням бібліотеки було комплектування її українськими книжками та періодичними виданнями, збирання документів з історії визвольної боротьби українського народу, а також збереження пам'яток, пов'язаних з життям та діяльністю С. Петлюри [9, с. 4]. Бібліотека, по суті, була загальнонаціональним культурним осередком українців в Європі. Симон Петлюра став символом української боротьби за суверенність народу і незалежність його держави не тільки для колишніх вояків, а й для української політичної еміграції [14, с. 41].

Першим бібліотекарем став Іван Рудичів, який за фахом був юристом і займався громадською роботою на Полтавщині, а потім емігрував на Захід, був відомий діяльністю в РУП, приятелював з С. Петлюрою [14, с. 56]. До першої Ради бібліотеки увійшли В'ячеслав Прокопович (голова), Іларіон Косенко (заступник голови і скарбник), Олександр Удовиченко (секретар), Олександр Шульгин (член Ради), Іван Рудичів (бібліотекар і директор) [14, с. 57]. Першою книгою, яка була внесена до каталогу бібліотеки, була подарована В. Прокоповичем «Конституція Української держави» Пилипа Орлика. У 1928 р. Рада бібліотеки завершила остаточну редакцію українського тексту статуту Товариства бібліотеки, переклала його на французьку мову і на початку 1929 р. зареєструвала його у Префектурі поліції, а відтак бібліотека стала правовою одиницею, публічну діяльність якої регулював французький закон [14, с. 60]. І в першому, і в наступному статутах бібліотеки провідним завданням визначалася видавнича діяльність. Проте, за перший період існування (20-і – 40-і роки) посправжньому розгорнути цю справу через складне матеріальне становище не вдалося. «Звідомлення Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі», які планувалося видавати окремо, до 1939 року друкувалися в офіційному органі Державного центру УНР в екзилі. Окремою книгою у 1939 р. вийшла лише перша «Бібліографія про С. Петлюру», яку уклав П. Зленко і яка нараховувала 958 позицій [17].

На відміну від довоєнного періоду, в другій половині ХХ століття Бібліотека пожвавила діяльність. З 1959 р. почав регулярно виходити «Інформаційний бюлетень» (двічі на рік). Перше самостійно фінансоване книжкове видання – праця відомого французького журналіста й письменника А. Дероша (справжнє прізвище – Роземберг) «Проблема України й Симон Петлюра» (1962 р.) – виявилася настільки актуальною, що її незабаром було перевидано англійською та іспанською мовами. Бібліотека активно співпрацювала з іншими видавництвами

та інституціями, які готували до друку важливі матеріали, пов'язані з життям та діяльністю Симона Петлюри. Так, збірник статей міжнародної наукової конференції «Симон Петлюра» готувався до друку спільно з УВУ (Мюнхен), статті та листи С. Петлюри – з УВАН (Нью-Йорк) [7, с. 441].

Співпраця А. Жуковського з Українською бібліотекою імені С. Петлюри почалась в грудні 1959 р., коли згідно рішення Ради бібліотеки він став її дійсним членом [14, с. 191]. На засіданні 28 квітня 1960 р. Радою бібліотеки була створена комісія для перевірки матеріалів і підбору документів до вивезення. До складу цієї комісії увійшов А. Жуковський [14, с. 194]. Її створення було зумовлене необхідністю перевезення архівних матеріалів до Колумбійського університету з тим, щоб забезпечити їх збереження (бібліотечні фонди знаходились у дуже малому приміщенні, яке було непридатне для збереження такої кількості матеріалів).

Одним із обов'язків Аркадія Іларіоновича як члена Ради бібліотеки була участь у її засіданнях, на яких вирішувалась низка важливих питань, що стосувалися діяльності Бібліотеки та вирішення проблем, що поставали в ході її функціонування. Зокрема, науковець брав участь у засіданні Ради бібліотеки, яке проходило 13 вересня 1960 р. та у голосуванні щодо надання Алену Дерошу необхідних матеріалів для написання праці про С. Петлюру [14, с. 196]. Одним із найбільш складних та болючих питань у діяльності бібліотеки було питання відшкодування німецьким урядом збитків, завданих їй в ході війни. Розв'язання цієї проблеми розпочалось із закінченням Другої світової війни і тривало досить довго. Так, наприклад, А. Жуковський брав участь у засіданні Ради бібліотеки 9 жовтня 1962 р., на якому в черговий раз було порушено це питання, однак і тепер воно не було вирішено, адвокат бібліотеки продовжував свою діяльність щодо відшкодування завданих збитків в німецьких судових і фінансових інстанціях [14, с. 206]. Вирішено цю справу було у квітні 1967 р. рішенням Цивільного суду в Берліні про призначення суми відшкодування за завдані збитки [14, с. 253].

28 квітня 1963 р. вперше були проведені збори членів Товариства бібліотеки, тобто відбулося розмежування між Радою бібліотеки і Товариством бібліотеки. Отже, бібліотека на даний час вже була легалізованою французькою владою і мала свої керівні органи: Раду, Контрольну комісію, Товариський суд та Загальні збори членів [14, с. 243]. На цих зборах А. Жуковський був обраний членом Контрольної комісії, в складі якої перебував і на нових зборах Товариства бібліотеки 31 березня 1966 р. [14, с. 219]. Восени 1968 р. А. Жуковський взяв

участь у спільній акції бібліотеки та української православної громади в Парижі щодо купівлі будинку Храму Св. Симона для увіковічення пам'яті С. Петлюри [14, с. 263]. Питання розширення бібліотеки назрівало давно і у зв'язку з появою частини коштів (відшкодування німецького уряду) було вирішено розпочати збір пожертв на купівлю нового приміщення. Аркадій Жуковський та Петро Плевако від імені управи Будівельного комітету розмістили заклик збору коштів в «Українському слові» та інших українських газетах [14, с. 262].

У травні 1971 р. за участю Аркадія Іларіоновича відбулося відкриття бібліотеки у новому приміщенні. 21 січня 1972 р. на Загальних зборах членів бібліотеки він був обраний до Контрольної комісії [14, с. 281]. 2 жовтня 1974 р. на спеціальному засіданні Ради, присвяченому підготовці до відзначення 50-ї річниці з дня смерті С. Петлюри, А. Жуковський та П. Йосипишин підтримали пропозицію М. Ковальського щодо видання спеціального збірника праць, присвяченого С. Петлюрі [14, с. 286].

Одним із важливих завдань, що постали перед бібліотекою, було набуття статусу установи «суспільної користі». Це питання обговорювалося на Загальних зборах 1 березня 1974 р. У Франції установи з таким статусом мали тісний зв'язок з владою, користувались її опікою, могли отримувати державні субсидії. Проте і зобов'язання їх відповідно були більшими, зокрема, нерухоме майно та дотаційний капітал підлягали контролю влади і у випадку ліквідації установи її майно могло переходити за згодою влади тільки до іншої організації такого ж статусу. Питання переходу бібліотеки на новий статус виявилось достатньо дискусійним, оскільки необхідно було спочатку налагодити діяльність в новому приміщенні, дочекатись отримання такого статусу іншою українською установою, яка б могла успадкувати майно бібліотеки у випадку її ліквідації, а також запровадити окрім дійсного членства звичайне кореспонденційне, адже це було однією з умов отримання нового статусу [13, с. 6].

22 жовтня 1975 р. на форумі Українського центрального громадського комітету у Франції, членом якого була бібліотека, було прийнято рішення про утворення Ділового комітету для відзначення в Парижі 50-річчя від дня смерті Петлюри, членом якого став Аркадій Іларіонович [10, с. 5], який разом з В. Косиком підготував до друку брошуру про С. Петлюру французькою мовою [1, с. 12]. Зусиллями комітету 29 травня 1976 р. було проведено конференцію пам'яті С. Петлюри, на якій з доповідями виступили проф. О. Кульчицький, проф. Г. Васькович, проф. М. Степаненко та ін. [14, с. 296].

25 травня 1979 р. відбулися чергові Загальні збори бібліотеки, на яких від імені Контрольної комісії звітував А. Жуковський. Після зборів 27 травня 1979 р. було проведено громадську зустріч у залі Французької музичної консерваторії в Парижі, де вчений виголосив доповідь українською мовою на тему «100-ліття від народження Симона Петлюри» [14, с. 303]. У доповіді дослідник висвітлив життєвий шлях С. Петлюри та відзначив його роль в українських визвольних змаганнях, а також коротко охарактеризував праці про С. Петлюру. Аркадій Іларіонович брав участь і в другій частині зборів – дискусії над звітами. Зокрема, він запропонував у збиранні матеріалів більш суворо дотримуватись специфіки бібліотеки – українки, а також зберігати лише справді вартісні архівні матеріали і для цього створити спеціальну комісію, яка б давала їм свою оцінку [12, с. 6]. На його пропозицію було переобрано Раду і Контрольну комісію в попередньому складі, а також створено комісію спеціалістів, яка давала оцінку виданням, що надходили до Бібліотеки [3, с. 5].

28 травня 1983 р. А. Жуковський був обраний головою Ради бібліотеки і виконував ці обов'язки до 1995 р. [14, с. 314]. Як голова Ради бібліотеки він звітував на її Загальних зборах, а також брав участь у заходах, які вона проводила. Новообрана Рада ознаменувала собою і новий етап діяльності модернізованої інституції. На думку В. Михальчука, залишаючись на тих самих позиціях української інституції, завдання якої полягали у збереженні і поширенні рідної культури та залученні нових прихильників, Раді потрібно було виробляти більш динамічну тактику, а бібліотека мала стати своєрідним культурним центром українського Парижа і виходити за його межі [14, с. 314]. Подібні міркування висловлював і А. Жуковський. На його думку, розбудова бібліотеки мала сприяти її перетворенню на центр українського культурного життя в Парижі як найважливішого осередку українців в Європі, а також мала служити «гідним монументом головному отаманові» [6, с. 2].

Крім того, як голова Ради, А. Жуковський звертався із закликами давати пожертви у фонд бібліотеки на добудову нових приміщень з метою розміщення там нових надходжень та наявних фондів, які через брак коштів зберігалися в неналежних умовах. Розмірковуючи про перспективи діяльності інституції, А. Жуковський зазначав, що вона повинна стати спеціалізованою бібліотекою, осередком документації з історії розбудови української державності 1917 – 1920 рр. при збереженні загальної українознавчої специфіки. Вченому вдалося продовжити налагодження співпраці з бібліотеками НТШ в Європі

та Інституту слов'янських студій, Державним інститутом східних мов і цивілізацій, бібліотекою інтернаціональної та сучасної документації (Нантер), Польською бібліотекою, Національною бібліотекою, університетським та муніципальними бібліотеками [6, с. 2].

1 березня 1986 р. відбулася нарада членів Товариства бібліотеки, на якій обрано Діловий комітет для організації відзначення 60-ліття з дня смерті С. Петлюри на чолі з Управою комітету. Головою комітету було обрано А. Жуковського, він також увійшов до Конференційної комісії [3, с. 3]. Основною подією стали збори 24 травня 1986 р., оскільки присвячені були не лише вирішенню організаційних питань, а й вшануванню пам'яті С. Петлюри. Засіданням керував А. Жуковський. На проведеній бібліотекою конференції, він виступив з доповіддю «70-річчя української державності і Симон Петлюра», на конференції також виступили В. Михальчук та В. Косик [14, с. 330].

Варто зазначити, що напередодні 1988 р. перед бібліотекою постало завдання долучитися до святкування тисячоліття хрещення України. Рада вирішила організувати виставку церковних видань та ікон і налагодила співпрацю з Греко-католицькою церквою та з НТШ в Європі. Ці питання позитивно вирішувалися у тому числі завдяки зусиллям голови Ради Аркадія Жуковського, який був головою Історичної комісії Комітету для проведення наукового конгресу. 11-17 квітня 1988 р. тривала виставка церковно-релігійних книг, ікон, літургійної музики, взірців церковної архітектури, церковної історії тощо [14, с. 329].

З кінця 1980-х років В. Михальчук пропагував перед Товариством та Радою бібліотеки ідею створення військового музею та започаткування проведення конкурсу петлюріани в Україні. Неодноразово В. Михальчук розмовляв про це з П. Йосипишиним та з А. Жуковським. З Аркадієм Іларіоновичем вони були знайомі з початку 1950-х, коли вчений приїхав до Парижа з Австрії, разом вони співпрацювали в Українському академічному товаристві «Зарево» та Центральному союзу українського студентства. В питанні організації музею А. Жуковський був досить стриманим, оскільки як інженер-будівельник боявся за наслідки перебудови для приміщення [14, с. 338]. Що стосується питання проведення першого конкурсу петлюріани в Україні, то на засіданні Ради бібліотеки 10 липня 1991 р. дослідник підтримав пропозицію В. Михальчука про проведення такого конкурсу в Україні, але заявив, що через роботу в редакції «Енциклопедії українознавства» та у зв'язку з тим, що взяв на себе зобов'язання сприяти діяльності відновленого у Львові НТШ, не зможе приділити конкурсу та новоствореному представництву бібліотеки у Києві належну ува-

гу. Тому організацією конкурсу зайнявся В. Михальчук [14, с. 357]. Слід зауважити, що в результаті праця над енциклопедією не завадила Аркадію Іларіоновичу взяти участь в обговоренні вибору журі для оцінювання учасників конкурсу в Україні та долучитися до його проведення.

Варто зазначити, що А. Жуковський займався підготовкою зустрічей з гостями з України. Зокрема, в травні 1992 р. він підготував зустріч в залі бібліотеки з Оленою Апанович, а у червні 1992 р. – з Президентом України Леонідом Кравчуком, що прибув до Франції з дводенним візитом [14, с. 366]. Проведення таких заходів супроводжувалося науковими викладами і вимагало від організаторів значних зусиль, оскільки важко було згуртувати вчених, що проживали в різних країнах. Аркадій Іларіонович намагався залучати до таких імпрез членів НТШ в Європі та інформувати громадськість про їх проведення.

В травні 1994 р. на чергових урочистостях із вшанування пам'яті С. Петлюри, А. Жуковський схвально оцінив об'єднання зусиль Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі з Фундацією імені С. Петлюри в Торонто, що дало можливість спільно видавати праці, присвячені отаманові. На думку вченого, видання в Україні праць, які донедавна були заборонені, стало надзвичайно важливою справою. Проте потрібно було брати до уваги фінансові можливості бібліотеки, а у фінансовому питанні допомогти могла Фундація [14, с. 392]. З ініціативи А. Жуковського 8 квітня 1995 р. у Бібліотеці відзначено ще одну культурну подію – громадські збори НТШ в Європі, на яких обговорювалося питання видання «Енциклопедії українознавства» англійською мовою. Зокрема, про ініціативу такого видання інформував член Товариства Данило Гусар-Струк [14, с. 399].

14 жовтня 1995 р. збори членів Товариства бібліотеки вибрали нову Раду на чолі з К. Митровичем, А. Жуковський став головою Контрольної комісії. У травні 1996 р. він виступив з доповіддю «Петлюра і завдання української еміграції» на конференції, присвяченій 70-річчю з дня смерті С. Петлюри [14, с. 412]. В жовтні цього ж року бібліотека спільно з НТШ в Європі організувала громадську зустріч з нагоди вшанування наукової діяльності і 130-ї річниці з дня народження Михайла Грушевського, на якій дослідник виголосив доповідь «Михайло Грушевський і Франція» [14, с. 417].

Працюючи в Раді бібліотеки, А. Жуковський мав змогу дослідити архівні матеріали, що стосувались її заснування та функціонування. Результати його досліджень були опубліковані у вже згаданій статті в

«Harvard Ukrainian Studies», а також у статтях в «Українському археографічному щорічнику» та «Віснику НТШ». Насамперед, слід зауважити, що вченому належать перші спроби узагальнюючого аналізу історії виникнення та функціонування бібліотеки, а також основних аспектів її діяльності. Уже йшлося про те, що на даний час опубліковано два монографічні дослідження з даної проблематики [14; 9]. У названих студіях здійснено докладний виклад історії бібліотеки, проаналізовано її зв'язки з науковими установами в Україні. Праця В. Михальчука вирізняється не лише детальним аналізом діяльності Бібліотеки та її керівних органів, зокрема, Ради бібліотеки та Контрольної комісії, а також і тим, що в книзі вперше висвітлено історію створення та розвитку бібліотеки на тлі історичних подій, що відбувались в Європі, також подано біографії всіх голів Ради бібліотеки і директорів. У книзі М. Палієнко та Я. Йосипишин головне місце займає змалювання процесу формування книжкових фондів та архівних колекцій Бібліотеки, а також висвітлення їх долі в роки Другої світової війни та повоєнний період, в тому числі на основі надзвичайно цінного джерела для реконструкції роботи Бібліотеки – спогадів її першого директора Івана Рудичева.

Оскільки статті А. Жуковського були одними з перших спроб викладу загальної історії Бібліотеки, то в них автор намагався виокремити найважливіші події, основні проблеми, які виникали в ході діяльності та завдання, які перед собою ставили співробітники, відповідно менша увага зверталась на конкретні напрямки її роботи. Зокрема, в публікаціях у «Віснику НТШ» [8] та «Українському археографічному щорічнику» [7] А. Жуковський подав загальний огляд історії Бібліотеки від заснування і до початку 1990-х років. Особливу увагу дослідник звернув на історію заснування Бібліотеки, а також на труднощі в її діяльності, що були пов'язані з Другою світовою війною. Найважливішим досягненням в діяльності Бібліотеки автор вважав те, що вона стала культурним осередком української еміграції у Франції [7, с. 441].

Більш детальний аналіз діяльності бібліотеки подано в статті А. Жуковського, опублікованій в «Harvard Ukrainian Studies» [21]. Автор виділяє наступні періоди в історії бібліотеки: 1) 1926 – 1929 рр. – період формування; 2) 1929 – 1940 рр. – період розширення; 3) 1940 – 1944 рр. – період діяльності під час німецької окупації; 4) 1948 – 1958 рр. – післявоєнний період; 5) 1958 – 1987 рр. – період розширення бібліотечної роботи. Для прикладу згадаємо, що інший дослідник історії бібліотеки П. Шумовський виділяв три періоди в її історії, відповідно

до керування нею різними бібліотекарями та активністю голови Ради бібліотеки [19, с. 1]. Перший період 1926 – 1944 рр., коли головою Ради був В'ячеслав Прокопович (1926 – 1939), а бібліотекарем Іван Рудичів (1926 – 1950). Цей етап автор називає «золотим», оскільки Бібліотека завдяки виключно пожертвам українців змогла розширити свій книжковий фонд та заснувати окремі представництва в інших європейських країнах і стала фактично «центром уваги українського громадянства у Франції та Європі» [19, с. 1]. Другий період, на думку П. Шумовського, розпочався 1944 р. і тривав до 1958 р. і бібліотекарями, яким випала доля відновлювати пограбовану німцями Бібліотеку, були Іван Рудичів та Олександр Довженко (1950 – 1958), головами Ради в цей період були Іларіон Косенко (1945 – 1950) та Олександр Удовиченко (1950 – 1963) [19, с. 2]. Цей етап ознаменував собою відновлення діяльності та початок укомплектування книжкових фондів, що відбувалося практично «з нуля». Важливою справою було відшкодування збитків, які представники Бібліотеки хотіли отримати від німецького уряду. Однак через те, що першочерговою справою було укомплектування фондів, на належний рівень це питання вдалося поставити лише під час третього періоду існування Бібліотеки. Хронологічні рамки цього періоду практично співпадають з четвертим періодом, виділеним А. Жуковським. Третій період включав 1958 – 1976 рр., коли бібліотекарем був П. Йосипишин (1958 – 1988 рр.), а головами Ради почергово були Єлисавета Прокопович (1963 – 1964 рр.), Петро Плевако (1964 – 1968 рр.) та Павло Шумовський (1968 – 1981 рр.). На цей етап, окрім зазначеного питання відшкодування збитків, припадає також утворення численних представництв Бібліотеки, початок видання «Інформаційного бюлетеня Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі», запровадження традиції відзначення річниць народження та смерті С. Петлюри, придбання нового приміщення [19, с. 2].

А. Жуковський вважав, що головним ініціатором заснування бібліотеки був В'ячеслав Прокопович і воно є безперечно його заслугою, а також вагому роль відіграв утворений в червні 1926 р. Комітет пам'яті С. Петлюри в Парижі на чолі з В. Прокоповичем та О. Удовиченком [21, с. 220]. Автори монографії «Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі в світлі джерел та спогадів» теж схилилися до думки про те, що «найпомітнішу роль у заснуванні бібліотеки відіграли її фундатори В'ячеслав Прокопович, Іларіон Косенко, Олександр Удовиченко, Олександр Шульгин та Іван Рудичів, які ввійшли до складу першої Ради бібліотеки, а також свій внесок у розбудову

бібліотеки зробили вояки Армії УНР із таборів для інтернованих у Польщі, які масово почали переселятися до Франції у середині 1920-х рр.» [9, с. 4]. На думку дослідника, наступний період був часом блискучого зростання та визнання значимості Установи як українською громадою, так і іноземцями, вона фактично стала одним із центрів українського наукового життя в Парижі [21, с. 222]. В. Михальчук хоча й відзначав вагомні здобутки бібліотеки на етапі її становлення, проте назвав ці роки «складними і грізними», оскільки було багато труднощів, зокрема, погане фінансове забезпечення тощо [14, с. 89]. Нищівного удару бібліотеці завдала німецька окупація Франції, оскільки все її майно, а також музейні експонати були вивезені німцями до Берліну і, не зважаючи на те, що бібліотекар І. Рудичів теж поїхав до Німеччини для нагляду за літературою, фактично всі надбання були втрачені. Період 1940 – 1945 рр. був найбільш трагічним, адже бібліотечна колекція була втрачена і зберегти вдалося лише матеріали, які не забрали німецькі офіцери, що здійснювали інспекцію Бібліотеки. Відповідно поствоєнний період в історії установи ознаменував собою нове становлення, фактично нове формування бібліотечної та музейної колекцій [14, с. 229].

Останній період діяльності Бібліотеки, виділений дослідником, розпочався у 1958 р. з відозви «До всього українського громадянства у цілому світі», в якій мова йшла про те, що в історії Бібліотеки була довга пауза і необхідно почати реорганізацію. В цьому ж році бібліотекарем став П. Йосипишин [14, с. 229]. Аркадій Іларіонович визначив головні напрямки діяльності установи на новому етапі функціонування. Зокрема, це справа одержання відшкодування від німецького уряду за розформування бібліотечного фонду в 1941 р., початок видання «Інформаційного бюлетеня» в 1959 р., утворення представництв Бібліотеки в країнах, де проживали українці, розширення бібліотечної колекції і відповідно побудова нового приміщення для її розміщення, сприяння співпраці з іншими науковими інституціями, організація святкувань з нагоди вшанування пам'яті С. Петлюри, налагодження видавничої справи.

На думку А. Жуковського, організація роботи Бібліотеки у кожному з вказаних напрямків зумовлювала виконання певних завдань. Зокрема, дослідник виділив такі завдання: сприяння здійсненню досліджень на українознавчу тематику та студій, присвячених українсько-французьким зв'язкам, переклад французькою мовою україномовних праць, публікація періодичних і неперіодичних видань [21, с. 218]. Вагомою, на думку вченого, була організація і проведення кон-

ференцій, а також викладання лекцій на історичну, літературознавчу та соціологічну тематику на базі Бібліотеки [21, с. 224].

Попри труднощі, що поставали перед бібліотекою в ході її функціонування і були пов'язані з необхідністю покращення умов зберігання книг, потребою фінансування тощо, завдяки самовідданій праці колективу вдалось налагодити ще один, на думку дослідника, досить важливий напрямок діяльності – видавничий [21, с. 234]. А. Жуковський крім характеристики особливостей видання «Інформаційного бюлетеня» (видавався з 1959 р.) подав перелік і стислу характеристику інших видань. Крім того, у окремій розвідці [5] науковець детально увагу присвятив виданню «Інформаційного бюлетеня». Зокрема, вчений наголошував на тому, що Бюлетень почав виходити на переломному етапі в історії бібліотеки, коли на зміну її засновникам прийшла низка нових ентузіастів справи, які поставили собі за мету продовжити розбудову бібліотеки, шукаючи нові способи. Виданням бюлетеня керівництво хотіло мобілізувати прихильників Бібліотеки не лише в Парижі. Він фактично став інформаційним сполученням членів, жертводавців та української громади загалом [5, с. 2]. «Інформаційні бюлетені» бібліотеки включали звернення Ради бібліотеки щодо організації конференцій, виставок чи інших наукових імпрез, інформацію про їх проведення, офіційні звіти діяльності, перелік отриманих книг та подяки меценатам тощо. Спочатку редагуванням займались М. Ковальський та П. Йосипишин, а згодом тільки П. Йосипишин, співробітниками «Інформаційного бюлетеня» були, насамперед, члени Ради бібліотеки. Бюлетень інформував фактично всю українську діаспору про культурний центр в Парижі і про його діяльність «під кутом зору української державності ХХ ст. і її чоловічої постаті Симона Петлюри» [5, с. 2].

Таким чином, при висвітленні діяльності Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, дослідник головну увагу звертав на видавничу діяльність бібліотеки. На підставі аналізу його праць з історії інших наукових установ, можна припустити, що добре організована видавнича робота Установи для вченого є свідченням її ефективної роботи. У діяльності бібліотеки дослідник виділяє п'ять періодів, прикметними ознаками яких були події пов'язані як зі зміною політичної ситуації в країні, так і зі змінами в керівництві самої Установи. Характеризуючи основні періоди діяльності Бібліотеки, науковець виокремлював труднощі, що поставали в ході її діяльності, а також акцентував увагу на важливому значенні бібліотеки як культурного та наукового осередку українців у Європі. Як і інші україн-

ські культурні центри в Європі, Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі намагалась не тільки зібрати та зберегти для прийдешніх поколінь пам'ятки національної історії, але й актуалізувати дослідження з історії визвольної боротьби українського народу, привернути увагу європейських політиків та науковців до існування українського національного питання, необхідності його розв'язання не тільки в науковій, але й у політичній площині [16, с. 237].

В цілому діяльність А. Жуковського в Раді бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі та в Контрольній комісії була спрямована на вшанування С. Петлюри, якого він назвав «прапором боротьби за українську самостійність» [8, с. 14], а також на налагодження співпраці Бібліотеки з іншими науковими товариствами. З 1983 по 1995 р. вчений був головою Ради бібліотеки і займався організацією її зборів та модернізацією діяльності бібліотеки. Зокрема, науковець долучався до здійснення заходів щодо сприяння дослідження історії України, влаштування курсів і викладів з українознавчих дисциплін, видання творів з українознавства, а також періодичних і неперіодичних видань тощо.

Джерела та література:

1. Видання про Симона Петлюру // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Травень 1976. – Ч. 36. – С. 12.
2. Винар Л. Академік Аркадій Жуковський: історик і енциклопедист / Л. Винар, А. Атаманенко // Український історик. – 2003. – № 1–5 (156–160). – С. 397–408.
3. Відзначення 60-ліття смерті Симона Петлюри в Парижі // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Липень 1986. – Ч. 49. – С. 2–4.
4. Відзначення в Парижі 100-ліття народження, 53-ої річниці смерті Симона Петлюри та Загальні Збори Бібліотеки // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Січень 1980. – Ч. 42. – С. 4–7.
5. Жуковський А. 50 чисел «Інформаційного бюлетеня» / А. Жуковський // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. – Вересень 1987. – Ч. 50. – С. 2.
6. Жуковський А. Розбудувймо Українську бібліотеку імені Симона Петлюри – український культурно-національний центр у Парижі / А. Жуковський // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. – Січень 1985. – Ч. 47. – С. 2.
7. Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Па-

риж / А. Жуковський // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 439–441.

8. Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі / А. Жуковський // Вісник НТШ. – 1997. – Ч. 16–17. – С. 13–15.

9. Йосипишин Я. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі в світлі джерел та спогадів / Я. Йосипишин, М. Палієнко. – К.; Париж: [б. в.], 2006. – 123 с.

10. Комунікат Ділового Комітету для відзначення ювілею 50-ліття смерти сл. п. Симона Петлюри в Парижі // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. – Січень 1976. – Ч. 35. – С. 5.

11. Макар Ю. Патріярх українського буквинознавства / Ю. Макар, О. Добжанський // Український історик. – 1998. – № 1–4 (136–139). – С. 150–156.

12. Маслов М. Відзначення в Парижі 100-ліття народження, 53-ої річниці смерті Симона Петлюри та Загальні збори бібліотеки / М. Маслов, А. Жуковський, В. Лазаркевич // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. – Січень 1980. – Ч. 42. – С. 4–6.

13. Митрович К. Поширення членства бібліотеки й справа статусу «д'ютіліте публік» / К. Митрович // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. – Травень 1974. – Ч. 32. – С. 6–7.

14. Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998) / В. Михальчук. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 656 с.

15. Наулко В. До 80-річчя професора Аркадія Жуковського / В. Наулко // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 7–10.

16. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.

17. Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції [Електронний ресурс] / М. Тимошик // Режим доступу: <http://ukrainaforever.narod.ru/ukrarchiv.html>.

18. Червак Б. Аркадій Жуковський – вчений і націоналіст / Б. Червак // Українське слово. – 1997. – 23 січня. – С. 5.

19. Шумовський П. Короткий нарис історії і розвиток Бібліотеки імені С. Петлюри (1926–1976) / П. Шумовський // Інформаційний бюлетень Української Бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі. – Травень 1977. – Ч. 38. – С. 1–3.

20. Яремчук Д. 75-річчя проф. Аркадія Жуковського / Д. Яремчук // Український голос. – 1997. – 10 лютого. – С. 3.

21. Joukovsky A. The Symon Petliura Ukrainian Library in Paris / A. Joukovsky // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV. – P. 218–235.

Леонід Кривизюк, Денис Ткачук

ВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ ГРУЗИНСЬКИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ В ГІРСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В АБХАЗІЇ (1992-1993 РР.)

У статті висвітлено способи ведення військової розвідки проти іррегулярних збройних формувань у гірській місцевості за досвідом грузино-абхазького збройного конфлікту (1992-1993 рр.)

Ключові слова: військова розвідка, збройний конфлікт, спостереження, бойові дії, противник, розвідувальна група.

В статье определены способы ведения войсковой разведки против иррегулярных вооруженных формирований в горной местности по опыту грузино-абхазского вооруженного конфликта (1992-1993 гг.).

Ключевые слова: войсковая разведка, вооруженный конфликт, наблюдение, боевые действия, противник, разведывательная группа.

The article contains the military reconnaissance ways against the irregular military formations at the mountain terrain due to the Georgian and Abkhazian experience of the military conflict (1992-1993)

Key words: military reconnaissance, military conflict, observation, combat actions, enemy, reconnaissance group.

Для сучасних Збройних Сил України воєнні дії, які відбувалися під час грузино-абхазького збройного конфлікту (1992-1993 рр.), становлять не лише теоретичний, а й значний практичний інтерес, оскільки, по-перше, об'єктивно не виключена можливість застосування частин та підрозділів ЗС України в операціях з підтримання миру в регіонах з гірською місцевістю, наприклад у Афганістані та на кордоні Грузії і Абхазії, а, по-друге, певну частину території України, хоча й незначну, становить гірсько-лісиста місцевість (Карпати, Кримські гори).

Отже, актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що досвід ведення військової розвідки в специфічних умовах збройної боротьби 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. на Кавказі, передусім щодо способів її ведення, може бути використаний під час підготовки та навчання українських військовослужбовців і, насамперед, військових розвідників.

Грузино-абхазський збройний конфлікт 1992-1993 рр. (окремі автори називають його війною, інші розширюють часові межі конфлікту до 1994 рр.) знайшов своє висвітлення в індивідуальних та колективних роботах переважно грузинських і абхазьких авторів. Серед них відзначимо праці Р. Абсинби [10], Т. Надарашвілі [4], В. Шарії [6], А. Шонії [5].

У цьому ж ряді привертають увагу колективні праці грузинських науковців, зокрема «Історичні і політико-правові аспекти конфлікту в Абхазії» (автори Г. Жоржоліані, С. Лекішвілі, Л. Тоїдзе, Е. Хоштарія-Броссе) [1]. Слід відмітити, що ставлення авторів до сутності, причин і змісту конфлікту було зумовлене саме їх етнічною, національною належністю – абхазькі автори звинувачували офіційний Тбілісі в агресії та геноциді абхазів, а грузинські – відповідно абхазьку владу в сепаратизмі та тому ж геноциді, але спрямованого проти грузинів.

Автори поставили за мету показати ведення військової розвідки грузинськими підрозділами в гірській місцевості під час збройного конфлікту у Абхазії, визначити характерні риси, особливості та способи її ведення у гірських умовах та надати рекомендації щодо використання цього досвіду в сучасних умовах у Збройних Силах України.

Важлива роль у забезпеченні виконання бойового завдання з'єднаннями, частинами і підрозділами належить військовій розвідці, яка забезпечує командирів даними про противника і місцевість, необхідними для підготовки й успішного ведення бою. Від точності, повноти і своєчасності розвідувальної інформації залежить результат виконання бойових завдань. У ході зміни та ускладнення характеру збройної боротьби значення розвідки у добуванні і вивченні даних про противника безперервно зростає, удосконалюються її сили і засоби, розвиваються способи ведення.

Для ведення збройними силами Грузії військової розвідки у грузино-абхазькому конфлікті зі складу штатних сил і засобів розвідки виділялися розвідувальні органи, які були визначені діючими на той час статутними документами. Становище, що склалося в збройному конфлікті, особливо відсутність у деяких місцях суцільного фронту й складний рельєф місцевості, викликало необхідність інтенсивного ведення військової розвідки. Тому, крім безпосередньо штатних сил і засобів розвідки, для цього були задіяні додатково позаштатні розвідувальні органи загальновійськових підрозділів.

Залежно від вище викладених умов і факторів, що впливають на організацію й ведення розвідки у гірській місцевості, сили й засоби для ведення розвідки визначалися командирами відповідно до поставлених бойових завдань і умов.

Відповідно до цього найбільш ефективними способами ведення розвідки в тій ситуації виявилися: спостереження, засідки, пошуки, нальоти, диверсійні дії.

Під час бойових дій досліджуваного конфлікту спостереження було одним з основних і найпоширеніших способів ведення розвідки. Воно організовувалося у всіх видах бойової діяльності підрозділу й велося безупинно вдень і вночі, у будь-яку пору року й у будь-якій ситуації.

Спостережні пости при цьому тісно взаємодіяли з артилерійською розвідкою. Це, зокрема, підтверджується таким прикладом. На одній з ділянок збройного конфлікту лінія зіткнення воюючих сторін проходила через р. Гумиста. У березні 1993 р. було оголошене перемир'я, за умовами якого бойові дії припинялися, важка техніка була відведена по обидва боки від лінії зіткнення на відстань 25 км, а особовий склад сторін був скорочений до мінімуму. 17 березня о 5-й годині, порушивши домовленості, абхазька сторона великими силами перейшла у наступ. У зв'язку з раптовістю наступу грузинська сторона виявилася не готовою до відбиття атаки, а до підходу підсилення потрібен був певний час. Спостережні пости, розташовані на пануючих висотах, зафіксували наближення сил противника. Проте артилерійська розвідка не могла перекрити всю місцевість. Тому був активно використаний взаємозв'язок із загальновійськовими й розвідувальними спостережними постами, звідки артилерійська розвідка одержала додаткові відомості про противника. Використовуючи отриману інформацію, артилерійські підрозділи відкривали вогонь по окремих загонах противника, що висувалися, і не давали їм можливості приєднатися до основних сил. Це дало можливість грузинським військовим підрозділам утриматися на певних рубежах й дочекатися підкріплення, після чого, за підтримки артилерії, противник був відкинутий за р. Гумиста [1, с. 32].

На можливість ведення спостереження та на його ефективність впливала низка чинників. Так, в осінній період у районі бойових дій досить частими явищами були низька хмарність і сильні тумани, які обмежували можливість спостереження, а іноді робили його майже неможливим. У тих місцевостях, де гори були вкриті лісами й гаями, особливо в лощинах, у безвітряну погоду дим від розриву авіабомб, снарядів і мін розсіювався повільно. Це теж впливало на ефективність спостереження.

При веденні бойових дій як наступальних, так і оборонних, найбільш уразливими були фланги й тил військ. Враховуючи це, проти-

вник у горах дуже часто намагався здійснити обхід або охоплення. Тому спостереження організовувалося як перед фронтом і на флангах, так і в тилу своїх військ.

Система спостереження, що влаштовувалася в горах, насамперед, забезпечувала огляд місцевості на найважливіших напрямках і тут щільність спостережних постів була вищою, ніж на важкодоступних ділянках [2, с. 3].

У темний час доби спостереження підсилювалося висилкою додаткових спостерігачів у долини й лощини, тому що вночі спостереження знизу нагору на тлі неба давало кращі результати. При цьому спостерігачі тісно взаємодіяли з пошуковими групами. [3, с. 297].

Статутні положення нагадують, що спостереження в нічний час і в умовах обмеженої видимості доповнюються підслуховуванням, проте досвід бойових дій збройного конфлікту в Абхазії свідчить, що воно застосовувалося в денний час у різних умовах, а не лише в умовах обмеженої видимості. При організації підслуховування враховувалося, що звуки часто бувають досить оманні, і місце, звідки вони виходять, чи навіть напрямок можна визначити помилково. Наприклад, звук пострілу через явище відлуння сприймається із протилежного боку. Крім того, на поширення звуку в горах впливав напрямок вітру. Ці обставини враховувалися спостерігачами й постами прослуховування при виборі місця розташування.

Засідки в горах за своєю підготовкою й організацією, прийомами і способами дій багато в чому були аналогічні засідкам, що влаштовувалися на середньопересіченій місцевості, однак, разом з тим, мали і свої істотні особливості, які було необхідно враховувати.

У грузино-абхазькому збройному конфлікті іррегулярні збройні формування (ІЗФ) не могли створити суцільну оборону, закрити всі проходи, яких у горах багато. Це створювало сприятливі умови для проникнення розвідників ЗС Грузії у розташування противника з метою улаштування засідки. Різко пересічена місцевість із численними природними складками й укриттями, з густою рослинністю й достатком у підручних засобах (каміння тощо) сприяла прихованим діям розвідувальних підрозділів (груп) невеликого складу в тилу противника [4, с. 106].

У горах засідки знаходили широке застосування у всіх видах бою. Завдання засідок, які організовувалися під час наступу й на шляхах відходу противника, нерідко виходили за рамки лише розвідувальних завдань, що передбачають захоплення полоненого або документів. [5, с. 42]. При веденні бойових дій у цьому регіоні засідки часто про-

водилися з метою знищення живої сили противника, що відступає, а також змусити його кидати на гірських дорогах бойову техніку.

При організації засідок у горах успішні дії розвідників залежали не від кількісної переваги над противником, а від раптовості нападу, узгоджених і умілих дій у складних умовах гірської місцевості. У якості прикладу можна навести таке. Військове командування одержало розвідувальні дані про те, що абхазька сторона готує додаткові сили з метою наростити зусилля оборонних позицій біля гумистинського мосту. Підхід цих сил повинен був здійснюватися по дорозі від Верхньої Ешери у напрямку Новий Афон – Гумиста. Була виділена група (з добровольців 1-го мсб) у складі 12 осіб. Всі були озброєні автоматами, гранатометами РПГ-18 «Муха» і ручними гранатами. Крім того, група мала вибухову речовину для здійснення підірвних робіт. Особисто командир батальйону провів з ними рекогносцировку на карті, поставив завдання і вказав конкретне місце засідки на серпантині. З метою успішного переходу групою лінії зіткнення воюючих сторін був обраний нічний час і була проведена відволікаюча дія. При прибутті до місця засідки група розташувалася згідно з бойовим розрахунком у гірських складках місцевості, у густій рослинності. Колону довелося чекати до чотирьох годин. У цей час на даній ділянці проїжджали поодинокі транспортні засоби, але розвідники, з метою маскуванню, не вживали ніяких дій. Під ранок очікувана колона в складі БМП і шести «Ікарусів» з особовим складом під'їхала до місця засідки. З використанням підриву скель і відкриттям вогню впритул колона засідкою була знищена. Розвідувальна група повернулася назад обхідними шляхами через гори, скориставшись виникненням паники серед противника [6, с. 46].

Засідки в горах улаштовувалися вдень і вночі. Однак, грузинські розвідники частіше проводили їх вдень. Світлий час доби давав можливість діяти найбільш злагоджено й упевнено. Що ж стосується прихованості дій розвідників у денний час, то їй сприяла сама гірська місцевість.

Нічні засідки вимагали особливо ретельної підготовки й тренування розвідників. Вони були пов'язані з труднощами орієнтування при висуванні до місця засідки, раптовістю дій противника, складністю дій при захопленні полонених і при відході.

Для досягнення раптовості підрозділи (групи) непомітно для противника виходили до місця засідки й маскувалися. При цьому доводилося ретельно маскувати особовий склад, вогневі засоби, сліди розвідників і машин. При цьому їх вигідніше було розташовувати біля

вигинів і поворотів доріг і стежок, переважно на схилах висот, що безпосередньо прилягають до ймовірного шляху руху противника. Підгрупу нападу розташовували з таким розрахунком, щоб вона могла атакувати зверху [7, с. 297-298].

Таким чином, у цілому умови гірської місцевості сприяли успішному проведенню ретельно продуманих і підготовлених засідок.

Пошуки в грузино-абхазькому збройному конфлікті проводилися невеликими групами, що комплектувалися найбільш витривалими і спритними розвідниками, навченими способам орієнтування й пересування в горах.

Група, виділена в пошук, мала тісний зв'язок з місцевим населенням, яке надавало велику допомогу у виявленні противника і сприяло здобуванню розвідувальних даних.

Пошукова група залежно від ситуації, що склалася, діяла самостійно у захопленні полонених, документів, техніки або її знищення, а також викликала вогонь для знищення виявлених об'єктів. Вона діяла в пішому порядку й мала радіозв'язок з командиром, що вислав групу. При діях групи в пошуку з метою дотримання маскування розвідники підтримували зв'язок між собою заздалегідь установленими сигналами [8, с. 5]. Об'єкти для пошуку в горах вибиралися на флангах або в тилу опорного пункту противника, у місцях, де противник найменше очікував появи розвідників і де щільність його вогню й загороджень була меншою. Недооцінка вивчення місцевості й маршруту висування групи до об'єкта пошуку, як правило, призводила до невиконання поставленого завдання.

Напад на об'єкт у гірській місцевості відбувався зверху вниз. Це давало можливість розвідникам більш стрімко атакувати противника при меншій фізичній напрузі. [4, с. 105]. Результати нападу з тилу противника і з важкодоступних напрямків були найкращими, тому що на доступних напрямках противник був більше пильним і розвідникам було сутужніше досягти скритності дій.

Тут доречно буде навести такий приклад. За отриманими розвідувальними даними, противник отримав озброєння й боєприпаси з Північного Кавказу. Для уточнення даної інформації 2 лютого 1993 р. була створена група розвідників із мешканців Гудаутського району і спрямована в Бзипську ущелину для захоплення полоненого. Вони краще знали місцевість і мали тісний зв'язок з місцевим населенням (в особі родичів).

У районі, де були розташовані склади, розвідники протягом доби спостерігали за поведінкою противника. Командир групи обрав

об'єктом нападу постового, який охороняв один зі складів. Ретельно вивчивши противника й місцевість у районі пошуку, командир групи довів до розвідників бойовий розрахунок і поставив їм завдання. Гірська місцевість сприяла прихованому підходу до об'єкта пошуку, розвідники раптовими й стрімкими діями захопили полоненого. На допиті отримана інформація підтвердила раніше отримані розвідувальні дані [9, с. 18].

У збройному конфлікті в умовах гірської місцевості також застосовувався наліт. На відміну від пошуку, що проводився по можливості безшумно, в основі дій розвідників при нальоті лежало вміле сполучення вогню, раптовості й стрімкості удару, який закінчувався короткою рукопашною сутичкою. Наліт полягав у раптовому, приголомшуючому нападі на заздалегідь обраний (призначений) об'єкт з метою захоплення полонених, документів, озброєння й бойової техніки або знищення виявлених пунктів управління й інших важливих об'єктів.

Так, 5 березня 1993 р. було помічене переміщення живої сили й ведення інженерних робіт на підступах біля верхнього Гумистинського мосту. Для уточнення розвідувальних даних у вказаний район було спрямовано два спостерігачі, які зафіксували будівництво дзотів. Спеціально підібрана група із двадцяти розвідників протягом доби вела безперервне спостереження за будівництвом і підслуховування. За цей час вона ретельно вивчила поведження противника, розташування вогневих засобів і напрямок стрільби з них, підступи до дотів і шляху відходу, якими могли скористатися розвідники після виконання завдання. Вивчивши об'єкт нальоту й підступи до нього, командир групи намітив план дій (прийняв рішення), у якому визначив: якого противника, яким чином і де захопити або знищити; спосіб нападу, побудову бойового порядку групи, завдання забезпечувальних підгруп і вогневих засобів, порядок їх дій і відходу після виконаного завдання. У результаті ретельної підготовки і чіткої організації нальоту бойове завдання було успішно виконано [10, с. 112; 5, с. 49].

У грузино-абхазькому конфлікті диверсії були найбільш ефективним видом спеціальних дій і застосовувалися у вигляді «мінної війни», що є найважливішою формою дій у тилу противника, в основному, на його комунікаціях. У деяких випадках результати диверсії вирішували результат бою.

Так, у серпні 1993 р. були отримані розвідувальні дані про те, що на Ткварчельському напрямку в районі шахт перебувають склади вибухових речовин (ВР). Перед наступальними діями розвідувальна

група (РГ) була заслана з метою підриву цього об'єкта й виникнення паніки серед противника. Група 18 серпня успішно дісталася об'єкта. Під час пересування РГ зафіксувала розташування бойовиків західніше 500 м від об'єкта, де проходила залізнична гілка, яка виходила з шахт. Використовуючи умови гірської місцевості й підручні засоби, група завантажила ВР у вагони й, накопивши їх у бік розташування бойовиків, одночасно здійснивши і підриг складу. У результаті вибуху противник зазнав великих втрат: значну частину бойовиків було знищено і важко поранено, а ті, що залишилися живими, одержали контузії, надовго втративши боєздатність. Після виконання поставленого завдання наступальні дії на даній ділянці були безперешкодні [3, с. 27-28].

До числа найбільш важливих об'єктів диверсій під час конфлікту відносилися: пускові установки, штаби, вузли й засоби зв'язку, аеродроми, морські бази, бойова техніка й озброєння, засоби ППО, основні залізниці й шосейні дороги, арсенали, гідротехнічні спорудження, електростанції й лінії високовольтних передач, урядові й адміністративні установи, тунелі, мости, переправи, рухомі поїзди.

У початковий період збройного конфлікту на Гумистинському напрямку, у районі с. Верхня Ешера, використовуючи вигідне розташування тунелю, танк противника прямим наведенням вів прицільний вогонь по позиціях грузинських військ. Після кожного пострілу він маскувався у середині тунелю. Призначена РГ, використовуючи обхідні шляхи через гори, протягом ночі добралася в район розташування об'єкта. Застосувавши ВР, над ранок вона підірвала вхід і вихід тунелю, у результаті чого відбувся обвал, і вогневі засоби противника стали небоєздатними. Цим було виконане поставлене завдання з ліквідації вогневої точки [11, с. 81-82].

У досліджуваному збройному конфлікті ефективність управління силами й засобами розвідки під час виконання поставлених завдань залежала від таких чинників: повноти і якості проведення заходів щодо організації розвідки; наявності технічних засобів управління; відповідності організаційної структури, складу й методів роботи органів управління розвідкою, системою розвідки, а також від рівня професійної підготовки розвідників.

Як показав аналіз досвіду застосування різних органів розвідки грузинської сторони у збройному конфлікті, найбільш успішними районами їх дій були ті місцевості, де проживало переважно грузинське населення, яке надавало допомогу у виконанні поставлених перед розвідкою завдань. Інформація та допомога місцевих мешкан-

ців сприяли розвідувальним органам виконати поставлені завдання з меншими втратами особового складу й матеріальних засобів. У зазначених районах військове командування одержувало від населення найважливіші відомості. Взаємодія місцевого населення й розвідувальних органів давала позитивні результати.

Таким чином, можна стверджувати, що у грузино-абхазькому збройному конфлікті при підготовці та веденні операцій проти ІЗФ розвідка планувалася, організовувалася та велася з такими основними завданнями:

- уточнити місця базування підрозділів противника, їх склад, озброєння та ймовірний характер дій;
- встановити місцерозташування важливих об'єктів і координати вогневих засобів противника;
- виключити раптовість дій ІЗФ;
- організувати засідки, нальоти, здійснити диверсії у тилу противника з метою раптового нападу та знищення військових об'єктів, техніки та живої сили ІЗФ.

Ці завдання військовою розвідкою виконувалися не в повному обсязі, часто ефективність розвідувальних дій була низькою.

Основними причинами цього стали:

- низька якість укомплектованості особовим складом, насамперед фахівцями;
- незадовільна забезпеченість розвідувальних підрозділів спеціальною зброєю та приладами розвідки, а також малогабаритними засобами зв'язку;
- слабка підготовка особового складу, зокрема до дій в умовах гірсько-лісної місцевості.

В результаті набутого досвіду більша частина цих недоліків пізніше була усунена, значно покращилася укомплектованість і озброєність розвідувальних підрозділів, і дії військової розвідки здійснювалися значно ефективніше.

Результати, підсумки та уроки проведених операцій, бойових дій у воєнному конфлікті в Абхазії свідчать як про позитивне, так і про значні недоліки в організації та веденні військової розвідки. Вони є повчальними не лише для збройних сил Грузії. Зважаючи на специфіку характеру й умов збройної боротьби (боротьба з ІЗФ і переважно в гірській місцевості) та одночасно на універсальність цього досвіду, його вивчення та урахування має вагоме значення для Збройних Сил України. Зважаючи на те, що військова розвідка у найближчій перспективі не лише не втрачатиме свого значення, а, навпаки, збіль-

шуватиме свій вплив на досягнення кінцевих результатів воєнних (бойових) дій, окремим і дуже важливими напрямками наукових досліджень повинні стати узагальнення досвіду підготовки і ведення військової розвідки в локальних війнах і збройних конфліктах, аналіз застосування її сил і засобів, вироблення та обґрунтування певних моделей і рекомендацій щодо удосконалення організації та способів ведення розвідки.

Джерела та література:

1. Исторические и политико-правовые аспекты конфликта в Абхазии / Г. Жоржолиани, С. Лекишвили, Л. Тоидзе, Э. Хоштария-Броссе / Под ред. Р. Метревели. – Тбилиси: Мецниереба, 1995. – 104 с.
2. Икары Абхазии / М.Павлушенко, В.Хромых // Независимое военное обозрение. – 1999. – № 35. – С. 3.
3. Минная война в Абхазии / А.Нижаловский // Армейский сборник. – 1999. – № 1. – С. 26-29.
4. Геноцид в Абхазии / Т. Надаришвили. – Тбилиси.: «Самшобло», 1998. – 204 с.
5. Правда об Абхазии / А. Шония. – Тбилиси, 1998. – 79 с.
6. Абхазская трагедия / В. Шария. – Сочи, 1993. – 146 с.
7. Засекреченные войны 1950 – 2000 гг. / С.Рогоза, П.Ачкасов. – М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2004. – 558 с.
8. Тактика контрпартизанской войны / А.Потапов // Спецназ. – 1997. – № 1. – С. 4-14.
9. Україна – Грузія: «За нашу і вашу свободу!» / В.Бобрович // Супер-Волонтер. – 2005. – № 2. – С. 18-19.
10. Геноцид абхазов. Российская пресса свидетельствует / Авт.-сост. Р. Апсынба. – М., 1997 – 506 с.
11. Спецназ ГРУ. Пятьдесят лет истории, двадцать лет войны / С.Козлов. – М.: SPSL-Русская панорама, 2003. – 600 с.

Ігор Плевако

РОЗВИТОК ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ІЗ РОЗВИНУТИМИ КРАЇНАМИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ПРОТЯГОМ 2000–2009 РР.

У статті розглядається динаміка торгово-економічних відносин Республіки Білорусь із країнами латиноамериканського регіону, зокрема із Аргентиною, Бразилією, Венесуелою. Для порівняння досліджуються також Еквадор, Куба, Колумбія та Чилі. Основна увага приділена обсягам імпорту та експорту, а також наголошено на найбільш важливих продуктах взаємної торгівлі.

Ключові слова: міжнародні торгово-економічні відносини, імпорт, експорт, країни Латинської Америки, Аргентина, Бразилія, Венесуела, Республіка Білорусь.

В статье рассматривается динамика торгово-экономических отношений Республики Беларусь со странами латиноамериканского региона: Аргентиной, Бразилией и Венесуэлой. Для сравнения исследуются также Эквадор, Куба, Колумбия и Чили. Уделено особое внимание объемам импорта и экспорта, а также названы наиболее важные продукты взаимной торговли.

Ключевые слова: международные торгово-экономические отношения, импорт, экспорт, страны Латинской Америки, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Республика Беларусь.

In the article the author studies the dynamics of trade and economic relationships of Belarus with developed Latin American countries such as Argentina, Brazil and Venezuela. For the purpose of comprising the author analyses statistical data of Ecuador, Cuba, Columbia and Chile. Main focus is made on the volume of export and import as well as major products of mutual trade.

Key words: international trade and economic relationships, import, export, Latin American countries, Argentina, Brazil, Venezuela, Republic of Belarus.

Після розпаду Радянського Союзу Республіка Білорусь (далі – РБ) обрала країни Західної Європи та СНД головними зовнішньоекономічними векторами. У той час країни Латинської Америки (далі – ЛА),

зокрема Південної Америки (далі – ПА), що знаходилися у географічній віддаленості, залишилися осторонь спроб налагодження тісної торгово-економічної співпраці. Однак, з початком ХХІ ст. контакти поживались. Важливим етапом на шляху порозуміння РБ з країнами латиноамериканського регіону став візит Президента РБ Александра Лукашенко до Республіки Куба 2-5 вересня 2000 року. Саме тоді було погоджено низку взаємовигідних спільних проєктів, які поклали початок якісно новим відносинам не лише із Кубою, а й із латиноамериканськими країнами в цілому і південноамериканськими зокрема.

На сьогоднішній день кількість вітчизняних публікацій, присвячених даній проблематиці, невелика. Для висвітлення окремих аспектів відносин залучені науково-аналітичні статті відомих зарубіжних, зокрема російських та білоруських дослідників. Особливо слід підкреслити розвідку знаного вченого-міжнародника А. Челядинського, який власне, і започаткував ґрунтовні дослідження контактів РБ із країнами латиноамериканського регіону [13]. Заслужують значної уваги праці дослідника К. Андрієвського, який розглядав торгово-економічні контакти на сучасному етапі [3; 4]. Не можна обійти увагою статті на близьку тематику авторів Д. Решетнікова [12] та В. Юрик [14].

Мета цієї розвідки полягає у характеристиці торгових контактів країн Латинської Америки із Білоруссю, яка за своїм господарським і політичним укладом схожа із латиноамериканськими формаціями. Для досягнення поставленої мети у дослідженні ставимо такі завдання: вивчити джерельну базу дослідження та проаналізувати наукові розвідки на предмет визначення головних тенденцій у динаміці торгово-економічних відносин країн ПА із РБ. Джерельною базою даної розвідки стали статистичні дані, що характеризують досліджуванні відносини. Вони представлені звітами МЗС РБ [1; 2; 15]. Крім того, було використано джерела нормативного характеру.

Зближення Білорусі з латиноамериканським регіоном у низці випадків обумовлене політичним та економічним чинниками. По-перше, частина латиноамериканських країн вступили на шлях ідеологічного протистояння з ліберальною концепцією, провідником якої є США. По-друге, зближення продиктоване прагненням Білорусі налагодити постачання в країну нафтопродуктів.

У цілому, одним із стратегічних напрямів диверсифікації білоруської зовнішньоторговельної політики є співпраця з країнами Латинської Америки. На сьогодні міністр закордонних справ Білорусі Сергій Мартинов заявив про необхідність формування цілісної державної практично орієнтованої стратегії диверсифікації експорту і ім-

порту. Важливим стало те, що за підсумками січня-квітня 2010 року товарообіг РБ із країнами латиноамериканського регіону виріс до 550 млн. доларів, при цьому експорт склав 337 млн. доларів і виріс на 75% у порівнянні з аналогічним періодом минулого року (див. Таблицю 1) [10]. Помітно стало, що у кожному світовому регіоні Білорусь відшукувала опорні точки, через які почала будувати широкомасштабні проекти із різними країнами. В Південній Америці такими точками стали: головним чином Венесуела, Бразилія, Аргентина та меншою мірою Чилі, Колумбія, Еквадор [9].

Таблиця 1
Динаміка торгово-економічних відносин РБ із регіоном
у 2000-2009 рр., (у млн. дол. США) [1, с. 38, 41]

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Товарооборот	171,8	169,5	235,8	234,0	294,1	378,0	537,7	669,5	1712,4	1010,8
Експорт	73,4	88,7	102,4	123	181,1	195,8	229,5	457,5	1385,9	743,2
Імпорт	98,4	80,8	133,4	111	113,0	182,2	308,2	212,0	326,5	267,6
Сальдо	-25	7,9	-36,5	12	68	13,6	-78,7	245,5	1059,4	475,6

Формування нормативно-правової бази для розвитку торгово-економічних відносин РБ із провідними країнами ЛА відбувалося по-різному. Першою державою, що пішла на дієвий контакт, була Куба. Однак найбільша кількість підписаних документів в Білорусі з Венесуелою (усього 10), хоча договірна база між країнами почала формуватися з 2005 р. Найбільш важливими стали: «Угода про сприяння здійсненню і взаємному захисту інвестицій» та «Угода про торговельно-економічну співпрацю». Щодо Аргентини, то важливим документом є: «Постанова про торгово-економічну співпрацю». Варто погодитись із Костянтином Андрієвським, який переконує у тому, що угоди про торговельно-економічну співпрацю РБ із Аргентиною і Венесуелою започаткували роботу двосторонніх комісій з економічного співробітництва [3, с. 50]. Завданням цих комісій було аналізувати розвиток двосторонніх стосунків, а також розробляти рекомендації, обмінюватися інформацією, необхідною для економічного співробітництва між державами.

Видається парадоксальним відсутність розгалуженої нормативної бази в цілому про торгово-економічну співпрацю зокрема між РБ та Бразилією. У цьому контексті варто згадати лише, що у 2000 р. було підписано «Угоду про ділову співпрацю між Білоруською торгово-промисловою палатою» (далі – ТПП) і Федерацією палат зовнішньої торгівлі Бразилії [7]. Однак, не зважаючи на це, саме з цією країною ЛА Білорусь мала найбільш високий товарообіг (див. Таблицю 3).

Торговельно-економічні стосунки між Білоруссю і Аргентиною протягом 2000 – 2009 рр. знаходилися у стадії становлення. Значний інтерес для білоруських експортерів представляв емний аргентинський ринок. Сприятливим чинником для розвитку торговельно-економічної співпраці була і залишається взаємодоповнювана економіка двох країн. Відомо, що в Аргентині високорозвинене сільськогосподарське виробництво. Це обумовило попит на білоруську сільськогосподарську техніку, у тому числі машинобудівного комплексу. Крім того, РБ пропонувала продукцію нафтохімічного і хімічного секторів на ринок Аргентини.

Разом з тим, ще наприкінці 90-х рр. у двосторонній торгівлі країн існувала низка стримуючих чинників. Щодо Аргентини, то одним з них став багаторічний економічний спад унаслідок світової фінансової кризи 1998 р., який призвів до важких фінансово-економічних випробувань для Аргентини. Іншим негативним моментом була політична нестабільність 2001-2002 рр., у ході якої змінилося п'ять міністрів економіки, що неабияк стримало просування економічних інтересів Білорусі. Її підприємства відмовились від проведення фінансових розрахунків згідно із прийнятими міжнародними нормами. Це зіграло негативну роль в конкурентній боротьбі з підприємствами інших країн [3, с. 52].

Варто зауважити, що реальна співпраця в економічній сфері між державами отримала поштовх після візиту міністра закордонних справ РБ Сергія Мартинова восени 2004 р. до Аргентини. Тоді, протягом 25 жовтня – 1 листопада, відбулися зустрічі міністра із керівництвом Торговельної біржі Буенос-Айреса, за результатом яких було домовлено поширювати каналами біржі інформацію про білоруські підприємства і експортну продукцію. Крім того, представники крупних підприємств: Мінського тракторного заводу (МТЗ), виробника пластмасових, пакувальних та тарних виробів – «Полімер», а також виробника шин для сільськогосподарської техніки – «Белшина», що були у складі делегації, підписали декілька контрактів, завдяки яким вдалось закріпитися білоруській продукції на аргентинському ринку [3, с. 51]. На думку

спеціалістів-аналітиків міністерства закордонних справ РБ, найбільші перспективи в регіоні мали такі підприємства, як «Оптик», що спеціалізується на виготовленні оптичного скла, деталей геометричної та волоконної оптики; Мінський автомобільний завод (МАЗ), Гомсельмаш – виробник сільськогосподарських машин, а також МТЗ. Перспективи поширення їх продукції обумовлювалися тим чинником, що в Аргентині, не дивлячись на розвиненість аграрного сектора, не залишилося жодного заводу з виробництва тракторів [3, с. 53].

Важливим кроком у налагодженні співпраці стало підписання у 2005 р. угоди про співпрацю між Білоруською і Аргентинською торговельними палатами, що передбачило можливість розміщення на їх інтернет-сторінках інформаційних матеріалів про експортні можливості обох країн. Крім того, до угоди було долучено протокол про співпрацю Белвнешекономбанку і аргентинського банку «Макро Бансуд», що дало можливість створення необхідних механізмів для вирішення питань, пов'язаних з взаєморозрахунками білоруських і аргентинських суб'єктів господарювання. У цей час аргентинські бізнесмени зацікавилися перспективами налагодження постачань до Білорусі білкової сировини (соевий шрот, пшениця твердих сортів), риби, морепродуктів, вина, фруктів і інших товарів.

Щодо структури білоруського експорту, то варто розпочати з результатів 2007 р. Тоді експорт складався із азотних добрив – 3,0 млн. дол. США, акрилового джгута – 2,6 млн. дол., рентгенівського устаткування – 0,2 млн. дол. У незначних кількостях поставлялися шини і скловолокно. Наступного, 2008 року білоруський експорт до Аргентини досяг своєї рекордної відмітки за всю історію білорусько-аргентинських стосунків – 26 млн. дол. США. Об'єм білоруських поставок в країну виріс порівняно з 2007 роком в 4,3 рази. Встановлене у розмірі 16,5% планове завдання з нарощування експорту в країну виявилося перевиконаним. Важливо, що аргентинська сторона в 2008 році придбала білоруські азотні добрива на суму 23,2 млн. дол. США. Зокрема, фірма «Нідера Аргентина» купила цієї продукції на 12,8 млн. дол., «Петробрас Аргентина» – на 4,8 млн. дол., «Бунхе Аргентина» – на 2,8 млн. дол., «Профертіль» – на 2,3 млн. дол., «Кархил» – на 2,2 млн. дол., «Мосайк де Аргентина» – на 0,6 млн. дол.

У 2009 році білоруський експорт товарів до Аргентини знизився на 86,5% в порівнянні з 2008 роком. Імпорт зменшився на 11,5%. Негативне сальдо в двосторонній торгівлі зросло на 9,2 млн. дол. Структура білоруського експорту складалася традиційно із азотних добрив – 2,0 млн. дол., калійних добрив – 0,6 млн. дол., кормозбиральних

комбайнів – 0,5 млн. дол., ігрових автоматів – 0,2 млн. дол., акрилового джгута – 0,2 млн. дол. До Аргентини в незначних об'ємах було здійснено поставки обчислювальних машин для автоматичної обробки інформації, телевізори, монітори і проектори [9].

Щодо аргентинського імпорту до Білорусі, то він в 2007 році складався із соєвої макухи – 39,9 млн. дол., риби і рибопродуктів – 8,2 млн. дол., цитрусових – 3,8 млн. дол., безшовних труб – 3,3 млн. дол., арахісу – 1,4 млн. дол. Також імпортувалися фрукти, тютюнова сировина, рослинні олії. Важливо, що за підсумками 2007 року Білорусь, в особі ВАТ «Полімер», зайняла другу позицію в списку постачальників акрилового джгута до Аргентини поступаючись лише Бразилії

Імпорт товарів аргентинського походження в 2008 році склав 115,4 млн. дол. (на 70,1% більше, ніж у 2007 році). Близько 78% (89,5 млн. дол.) від загального об'єму імпорту склали закупівлі соєвої макухи, 9% (10,0 млн. дол.) – риби і рибопродуктів, 3% (3,6 млн. дол.) – цитрусових, 2% (1,8 млн. дол.) – арахісу, 1% (1,6 млн. дол.) – тютюнової сировини, 1% (1,4 млн. дол.) – соків фруктових і овочевих, морожена риба і філе рибне, масло соняшникове, цукор, труби з чорних металів [2, с. 319, 321]. Також імпортувалися сушені фрукти, виноград, яблука, груші, виноградні вина, мука рибна та інша продукція. Практично всі ввезені товари аргентинського походження відносяться до продукції, не вироблюваної в Білорусі, або до групи критичного імпорту. Крім тих, що імпортувалися раніше статтею імпорту стала шкіра великої рогатої худоби [5]. У Білорусі протягом 2000-2009 рр. завжди було негативне сальдо, яке протягом 2006-2009 рр. досягало значних показників (див. Таблицю 2).

Таблиця 2
Торгово-економічні відносини РБ із Аргентиною (2000 – 2009 рр.),
у млн. дол. США [3, с. 52; 5; 9]

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Екс-порт	0,1	0,1	0,0	0,6	1,6	3,4	3,6	6,0	26,0	3,5
Ім-порт	15,4	6,5	2,1	4,0	6,3	23,2	71,3	67,9	115,4	102,1

Починаючи із 2000 року, вдалося налагодити прямі зв'язки між бразильськими та білоруськими суб'єктами господарювання. Завдяки проведенню чотирьох візитів представників Бразильських ділових

кіл до Білорусі, вдалося ще у серпні-жовтні 2000 р., досягнути домовленості про створення першого білорусько-бразильського підприємства з переробки і фасування кави [6; 11]. Після візиту Бразилії представниками підприємства «Белшина» і концерну «Белнефтехім», який спеціалізувався на видобутку та переробці нафти, було підписано протокол про співпрацю між бразильською компанією «БелАЗСул» та виробничим об'єднанням «БЕЛАЗ», відомий виробник кар'єрної техніки. До співпраці долучилися «Белшина», «МАЗ» та мінський завод колісних тягачів (МЗКТ). Бразильську компанію наділили правом представляти інтереси білоруських підприємств в країні, що стало першим практичним кроком по створенню дилерської мережі.

Виграв концерн «Белнефтехім» із започаткування ділової співпраці з Бразильською компанією «Комекспорт», оскільки вдалося поширювати продукцію хімічного виробництва. Окрім цього, за даний період була створена білорусько-бразильська ТПП. У результаті цього, Білорусь стала активною учасницею найбільшого ярмарку агробізнесу і сільськогосподарської техніки на континенті «Agrishow», яка щорічно проходила у кінці квітня в штаті Сан-Паулу.

Після візиту міністра ЗС РБ С. Мартинова в жовтні-листопаді 2004 р. до Бразилії окреслилася низка заходів, направлених на розвиток двостороннього економічного розвитку. Збільшилися постачання азотних добрив, лляних тканин, скловолокна. З'явилася нова товарна позиція – сталевий дріт. Крім того, перспективним стало розповсюдження на бразильський ринок продукції машинобудівного комплексу: тракторів, продукції МАЗ, БЕЛАЗ, МЗКТ, велосипедів та мотоциклів мінського підприємства «Мотовело», а також виробів радіоелектронної промисловості науково-виробниче об'єднання «Інтеграл»); крім того, продукції концерну «Белнефтехім»: калійних, азотних добрив, шин, синтетичних волокон і ниток [11]. В серпні 2005 року сторони підписали контракт на постачання до Бразилії партії великогабаритних шин. Основу білоруського експорту склали азотні і калійні добрива (у 2008 р. показник експорту даного товару досяг рекордної відмітки 980 млн дол. США; ці ж різновиди добрив склали 97,6 % від загального експорту). Крім того до продукції продажів потрапили шини (25,4 млн дол.) і підшипники [1, с. 326, 347].

У структурі білоруського експорту практично не була присутня високотехнологічна продукція. Через відсутність прямих зв'язків із бразильськими підприємствами була сильною роль посередників в двосторонній торгівлі. У 2002 році РБ купила у Бразилії товарів на суму 104,5 млн дол. Об'єми білоруського експорту виростили з 113,4

млн до 1 млрд 74 млн. Позитивне сальдо взаємної торгівлі для Білорусі за підсумками 2008-го склало 918,6 млн напротивагу 265,3 млн за результатами 2004-го. Починаючи із 2005 року номенклатурний ряд білоруського експорту поповнився високотехнологічними товарами. У їх числі дозиметрами для виміру випромінювання, приладами і апаратами для фізичного або хімічного аналізу, приладами для виміру і контролю характеристик рідин і газів. За підсумками 2004 року Бразилія зайняла перше місце серед країн регіону за об'ємом двостороннього товарообігу і білоруського експорту і дев'яте – за обсягом експорту серед торговельних партнерів Білорусі поза СНД [11].

Імпорт з Бразилії в 2004 році збільшився на 8,7 відсотки. Головною статтею імпорту був цукор-сирец, його питома вага в загальному об'ємі імпорту склала 38,8 відсотки. Збільшення імпорту сталося за рахунок зростання поставок макух соєвого масла, екстрактів, концентратів кави, тютюнової сировини, препаратів для гігієни порожнини рота, медичних приладів, цитрусових, частин і устаткування для автомобілів і тракторів, а також виходу на білоруський ринок нових товарних позицій: устаткування для виробництва виробів з паперової маси, продуктів тваринного походження для фармацевтики [11].

Білоруський імпорт складався з цукру (71,6 млн дол. США в 2008 р.), концентратів кави і чаю, овочевих і фруктових соків, відходів соєвого масла, сигарет і тютюнової сировини, полімерів етилену, частин і приладдя для автомобілів і тракторів (витрати на їх покупку в 2008 р. склали 28,2 млн дол. США [1, с. 326, 347].

У торгівлі з державами Південноамериканського регіону на долю Бразилії у 2008 році доводилося більше 71% об'єму товарообігу РБ. Глобальна економічна криза дещо погіршила даний статистичний показник. За підсумками 2009-го об'єм взаємної торгівлі зменшився до 605 млн. дол. в першу чергу, за рахунок скорочення об'єму продажів на Бразильському ринку калійних добрив – близько 1,2 млн тонн замість майже 2 млн. тонн роком раніше [6].

У 2009 році були підписані контракти на постачання до Бразилії 2,1 млн тонн калійних добрив, що дещо перевищує показник 2008 р. В даний час розглядаються схеми їх транспортування бразильським замовникам і розрахунків за поставлену продукцію. Варто згадати, що у 2010 році білоруська сторона планує також значно збільшити і експорт білоруської шинної продукції – до 54 млн замість 2 млн. за підсумками 2009-го. Це посприяло відновленню у 2010 році докризового об'єму взаємної торгівлі між країнами. За підсумками I кварталу 2010 року доля Бразилії в загальному товарообігу Білорусі склала 2%.

При цьому експорт білоруської продукції виріс майже на 730% (до 157,1 млн. дол), в основному за рахунок постачання мінеральних добрив. Одночасно більш ніж удвічі збільшився і Бразильський імпорт до Білорусі (до 77,5 млн. дол). [6]

Таблиця 3
Торгово-економічні відносини РБ із Бразилією (2000 – 2009 рр.),
у млн. дол. США [1; 2; 3, с. 53; 14, с. 92]

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Екс-порт	65,9	76,7	89,4	113,4	155,5	167,5	207,4	371,1	1073,8	486,2
Імпорт	42,3	60,8	104,5	89,2	97	142,3	210	105,9	155,1	118,4

В наслідок налагоджування стосунків із Венесуелою зросло її економічне і політичне значення для Білорусі. Розвиток економічного співробітництва між країнами розпочався після візиту Президента Уго Чавеса до Мінська 23 – 25 червня 2006 р. За декілька років активної співпраці була створена нафтова компанія «Petrolera Belo enezolana», спільний інвестиційний фонд; крім того були досягнуті домовленості про створення двох заводів: з виробництва тракторів і вантажних автомобілів, а також угода про будівництво цегельного заводу [3, с. 53].

У ході візиту 6-9 грудня 2007 року Президента Республіки Білорусі А. Лукашенко до Каракаса, були підписані важливі для білоруської економіки контракти та рамкову угоду, що визначила основні напрями співпраці між двома країнами в галузі енергетики, фінансів, торгівлі. У кінці 2007 року ВО БЄЛАВТОМАЗ надіслав до Венесуели 240 автомобілів. Тоді планувалося створення спільного виробництва з випуску близько 3 тис. автомобілів в рік. Організація такого заходу була розрахована на 3 роки, а їх вартість склала 50 млн. дол.

Як результат, у січні-червні 2009 року товарообіг Білорусі і Венесуели подвоївся у порівнянні з аналогічним періодом 2008 року (за рахунок двократного зростання експорту) і склав 132,5 млн. Імпорт практично був відсутній. Основу експорту склала промислова продукція: трактори, причепи і напівпричепи, вантажні автомобілі, сільськогосподарські машини для підготовки і обробки ґрунту, машини і механізми для прибирання і обмолоту сільськогосподарських культур, а у 2009 р. ЕОМ та оптична продукція. Білорусі вдалося під-

вишити експорт з 1,9 млн (у 2000 р.) до 230 млн дол. в 2009 р. У Венесуелі було відкрито представництво ВО «Белоруснефть». Створено білорусько-венесуельське спільне підприємство з видобутку нафти на родовищах Венесуели «Петролера БелоВенесолана». У Венесуелі зареєстровані СП з участю ВО «БЄЛАЗ» – «Вен-БелАЗ Каміонес С.А.», ВО «БЄЛАВТОМАЗ» – «МАЗВен С.А.», ВО «МТЗ» – «Вене-Мінськ Тракторес С.А.»

Таблиця 4
Торгово-економічні відносини РБ із Венесуелою у 2000 – 2009 рр.,
(у млн. дол. США) [3, с. 54]

Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Експорт	1,9	4,8	2,2	1,2	15,2	15,6	6,0	42,7	173,1	230
Імпорт	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

Потрібно також підкреслити, що Білорусь успішно торгувала із Колумбією, Еквадором, і Чилі. Білоруський експорт традиційно складала калійні добрива. Проте підйом двосторонньої торгівлі в цих країнах стався лише останніми роками. Так білоруський експорт протягом 2006-2009 рр. до Колумбії збільшився від 1,9 до 79.9 (2008) млн. дол.; до Еквадора відповідно від 6.6 до 28.4 (2008). Із незрозумілих на сьогодні причин у 2009 р. впали відповідно у 2 і у 3 рази [3, с. 52; 4]. Щодо білоруського імпорту, то протягом 2006 -2009 рр. РБ співпрацювала крім Колумбії та Еквадора – ще із Чилі. Майже залишався незмінним обсяг колумбійського імпорту (5,7 – 6,4 млн. дол.); вдвічі, а подекуди й більше, зріс імпорт з Еквадору (від 12,8 до 32,8 млн. дол.); у ситуації нарощування знаходилась динаміка білоруського імпорту з Чилі (від 6,4 до 13 млн. дол.) [1, с. 38, 41].

Отже, протягом досліджуваного періоду стійкі темпи налагодження економічного діалогу Білорусі із південноамериканськими країнами сприяли розвитку та утвердженню торгово-господарських відносин між державами, а також створили базу для взаємовигідних проектів. Потрібно також підкреслити, білоруські політики і сьогодні є переконаними, що одним із стратегічних напрямів диверсифікації білоруської зовнішньоторговельної політики є співпраця з країнами Латинської Америки, яка вимагає необхідність формування цілісної державної практично орієнтованої стратегії формування експорту і імпорту. Білорусь залиша-

ється зацікавленою у формуванні довготермінових та стабільних відносин із країнами ПА у різних сферах економічного життя і господарська співпраця сьогодні набирає обертів, а відтак створюватиметься прецедент для нових, можливо й прикладних розвідок у цій проблематиці.

Джерела та література:

1. Внешняя торговля Республики Беларусь: стат. сб. / Министерство статистики и анализа Республики Беларусь. – Минск, 2010. – 377 с.
2. Таможенная статистика: Итоги внешней торговли Республики Беларусь за январь-декабрь 2009 года // http://gtk.gov.by/ru/stats/itogi_statistiki_2009
3. Андриевский К. Торговые отношения Республики Беларусь со странами Латинской Америки (1992-2008 гг.) / К.П.Андриевский // Журнал международного права и международных отношений. – 2010. – №2. – С. 50-57.
4. Андриевский К.П. Отношения Республики Беларусь с Боливарианской Республикой Венесуэла (1997-2007 гг.) / К.П.Андриевский // Журнал международного права и международных отношений. – 2009. – №1. – С. 51-57.
5. Аргентина – Беларусь: торгово-экономическое сотрудничество // <http://www.argentina.belembassy.org/rus/belbelg/>
6. Беларусь – Бразилия: через региональные связи к расширению сотрудничества // Конкурсные торги в Беларуси и за рубежом. – №22. – 8 июня 2010 г. // http://export.by/resources/izdaniya_i_publicakii/belarus
7. Бразильско-Белорусская торгово-промышленная палата // <http://www.brasil-belarus.org.br/rs/index.html>
8. Выступление А. Лукашенко на совещании с руководителями белорусских загранучреждений 02.08.2006 // <http://www.president.gov.by/press39766.html>
9. Лацінская Амерыка // <http://www.mfa.gov.by/ru/foreign-policy/bilateral/americas/>
10. МИД: Беларуси нужна целостная стратегия диверсификации внешней торговли // <http://naviny.by/gubrics/economic/2010/06/28>
11. О визите в Беларусь бразильской парламентской делегации 18-19 октября 2005 года // <http://www.mfa.gov.by/ru/press/news>
12. Решетников Д. Особенности товарной структуры внешней торговли Республики Беларусь / Д.Решетников // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. <http://evolutio.info/>
13. Челядинский А. А. Белоруссия открывает окно в Латинскую Америку / А.А. Челядинский // Латинская Америка. – 2008. – №4. – С. 55-64.
14. Юрик В. География внешней торговли Беларуси / В. Юрик // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2001. – № 1. – С.86-99.
15. Boletín de relaciones económicas exteriores. Foreign economic cooperation review. – 2009. – №3. – 30 p.

Любомир Бояківський

ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ГАЗОВОГО КАРТЕЛЮ: РОСІЙСЬКИЙ ПІДХІД

Аналізуються ініціативи Росії зі створення керованої міжнародної організації країн-експортерів газу, механізми її діяльності, перспективи та можливі наслідки для європейського газового ринку.

Ключові слова: газовий картель, газова ОПЕК, Росія, природний газ, енергетична стратегія.

Анализируется инициатива России по созданию управляемой международной организации стран-экспортеров газа, механизмы ее деятельности, перспективы и потенциальные последствия для европейского газового рынка.

Ключевые слова: газовый картель, газовая ОПЕК, Россия, природный газ, энергетическая стратегия.

Analysis of the Russian initiative to create a managed international organization of gas exporting countries, the mechanisms of its business, prospects, and possible consequences for European gas market.

Key words: gas cartel, gas OPEC, Russia, natural gas, energy strategy.

Взаємодія країн-експортерів та споживачів природного газу виходить на новий рівень та вимагає інституційного оформлення. Прикладом такого процесу може стати створення нової міжнародної організації, яка покликана об'єднати інтереси виробників газу та підвищити світові ціни на газ [1, с.5]. Приблизним орієнтиром для створення газового картелю може служити модель ОПЕК (ОPEC, The Organization of the Petroleum Exporting Countries), хоча нафтовий та газовий ринок мають принципові відмінності.

Метою статті є дослідження політичних мотивів утворення газового картелю, можливості його впливу на міжнародні відносини та безпосередня зацікавленість Росії у його організації та діяльності. Робиться спроба змодельовати еволюцію газового картелю, взявши за модель ОПЕК і врахувавши принципову різницю нафтового та газового ринку.

Проблему утворення газового картелю досліджували М. Гончар, М. Алієв, С. Чернавский і О. Ейсмонт, В. Ревенков, В. Фейгін,

Н. Невідома, Ю. Продан. Також цьому питанню приділяється увага в аналітичних матеріалах ІМЕМО (Інститут світової економіки та міжнародних відносин), Міжнародної енергетичної агенції (МЕА), Оксфордського інституту енергетичних досліджень та оглядах енергетичних ринків компаній British Petroleum (BP) та Shell.

Завдання статті полягають у дослідженні політичних механізмів, які використовує Російська Федерація для формування газового картелю як елементу своєї нової енергетичної політики.

В останнє десятиліття ХХ ст. в результаті росту цін на нафту, стагнації ядерної енергетики, обмежень на викиди парникових газів різко зросла роль природного газу в енергетичному балансі світової економіки [1, с. 127].

Проте на сьогодні не існує єдиного глобального ринку природного газу, що зумовлено високими витратами на транспортування як зрідженого природного газу (ЗПГ), так і трубопровідного.

Тому говорити про глобальний газовий ринок поки що рано, доцільніше розглядати окремі регіональні ринки (за географічним принципом):

- Європейський – ціна на газ напряму залежить від довготривалих контрактів з постачальниками (виняток становить Велика Британія, де уже нормою став продаж газу на біржах і орієнтація на спотові ціни).

- Північноамериканський ринок – ціна встановлюється виходячи з попиту та пропозиції природного газу без прив'язки до нафтового кошика.

- Азіатсько-Тихоокеанський (ринки Південної Кореї та Японії) – представлений майже повністю ЗПГ, ціна якого також пов'язана з ціною на нафту [4, с. 28].

Для Російської Федерації саме європейський ринок є головною ціллю її експансії. Крім того, ЄС є головним торговим партнером Росії, а внутрішньоєвропейські ціни на газ є дуже високими. Тому експансія на європейські ринки дає Росії політичні важелі впливу і високі прибутки від продажу газу.

В Європі ціна трубопровідного природного газу, частка якого сягає 90 % загального газу, визначається умовами довготривалих двосторонніх контрактів та ціною нафти та нафтопродуктів. ЄС активно лібералізує свій ринок, проте поки що відсутність єдиної енергетичної політики заважає побудові спотового ринку та зростання кількості постачальників газу.

Незважаючи на високі витрати з виробництва та транспортування, ринок ЗПГ продовжує зростати, а його частка в об'ємі світового экс-

порту складає приблизно 30 % [12]. Країни Південної Європи уже давно транспортують зріджений газ з Північної Африки, переважно з Алжиру. Польща теж буде на Балтійському узбережжі термінал для прийому ЗПГ із Катару.

На Європейському континенті лише Росія, Норвегія, Нідерланди та частково Велика Британія забезпечують свої внутрішні потреби в енергоносіях та експортують їх. На нафтовому ринку Росія не займає серйозних позицій. Інша ситуація складається на газовому ринку: російські запаси становлять понад 40 трлн. кубометрів (23 % від розвіданих світових запасів). Для досягнення замкнутого циклу видобуток-транспортування – дистрибуція кінцевому споживачу російська монополія «Газпром» намагається отримати контроль над транзитними системами та розподільчими мережами інших країн (України, Білорусії, членів ЄС).

Енергоносії – головний інструмент політичного впливу, який використовує російська влада для досягнення зовнішньополітичних цілей. Такий механізм взаємодії РФ із політичними партнерами зафіксований у Новій енергетичній стратегії Російської Федерації до 2020 р., прийнятій 28 серпня 2003 р.

Ідея створення міжнародної організації, яка б об'єднала інтереси усіх експортерів газу для спільної вигоди, належить Ірану, який уже багато років прагне організувати виробників газу, і таким чином забезпечити і собі можливість вільно експортувати газ на світовий ринок. Тегеран володіє 15 % світових запасів газу, проте через економічну та політичну ізоляцію не належить до числа найбільших експортерів і продає лише незначний об'єм газу Туреччині.

Для створення міжнародної організації експортерів газу було використано шаблон ОПЕК (Організацію країн-експортерів нафти), створену у 1960 р. В першу чергу, копіюються завдання нафтової ОПЕК – регулювання світових цін на користь виробників енергоресурсів. Газовий та нафтовий ринок є принципово відмінними, тому використання моделі ОПЕК – це спроба використати харизму цієї організації.

Незважаючи на сьогоднішню сильну позицію, ОПЕК більше десяти років залишалася аморфною структурою, яка не мала жодного впливу на міжнародні відносини. З початком арабо-ізраїльського конфлікту, у 1973 р., ОПЕК ввела нафтове ембарго проти США та Західної Європи, що спричинило небачений енергодефіцит та шестикратне зростання цін на нафту. Сьогодні ОПЕК є впливовим суб'єктом світової політики.

У травні 2001 р. представники Алжиру, Брунею, Індонезії, Ірану, Малайзії, Нігерії, Оману, Катару, Росії і Туркменістану в Тегерані оголосили про створення Форуму країн-експортерів газу (Gas Exporting Countries Forum – GECF) – неформальної організації, покликаної координувати дії учасників у газових проектах. У 2007 р. процес інтеграції набрав нових обертів. У січні 2007 р. ідею створення картелю підтримали Секретар Ради Безпеки Росії І. Іванов, духовний лідер Ірану аятола Алі Хамейні, емір Катару та президент Венесуели Уго Чавес. Проте реакція Росії залишалася доволі стриманою: президент Росії В. Путін не висловив чіткої позиції щодо цієї ідеї.

У 2009 р. Росія заявляє про створення на базі ФКЕГ міжнародної організації із статутом, штаб-квартирою і головою. Інституціоналізація газового картелю лише розпочинається, але зважаючи на стрімкий розвиток газового ринку та виснаження нафтових запасів планети, з часом він може перетворитися у впливову міжнародну структуру [5].

На думку експертів, в рамках Форуму для Росії цікава лише співпраця з Іраном, Алжиром та Катаром. Перший, володіючи значними родовищами газу, майже не експортує його. Москва зацікавлена у закупівлі 20-30 млрд. кубометрів іранського газу та експорті його до Європи. Катар на сьогодні є світовим лідером в експортуванні ЗПГ до країн Азії, США та частково Європи. Російський «Газпром» зацікавлений у співпраці з Катаром саме у сфері ЗПГ.

Незважаючи на те, що члени ФКЕГ контролюють понад 56 % підтверджених світових запасів газу і 26 % його видобутку, а також 92 % ринку ЗПГ [14], існує низка перешкод для утворення та ефективної діяльності картелю:

1. Частина країн-членів ФКЕГ конкурують між собою у таких проектах як, наприклад, «Південний потік» та «Nabucco».
2. Частина членів організації відверто лобіюють інтереси США або ЄС (наприклад, Саудівська Аравія).
3. Конкуренції в середині організації між виробниками ЗПГ та країн, що експортують свій газ трубопроводами.
4. Внутрішня політична та економічна нестабільність у багатьох газодобувних країнах.

За даними ВР, у 2009 р. рівень видобутку в Росії знизився на 74,2 млрд. кубометрів або на 12,1% від видобутку. В той час як Катар наростив видобуток на 16,3%, Іран – на 13,1% [12]. Росія постачає майже увесь свій газ трубопроводами (176,38 млрд. кубометрів у 2009 р.) за ціною, зафіксованою у довготривалих контрактах, і лише 6,65 млрд. куб.м. у вигляді ЗПГ (3,7%) [12]. Відповідно, будь-які маніпуляції із

зниженням видобутку поставлять під сумнів надійність «Газпрому», як постачальника газу в Європу.

Показовою щодо перспектив газового картелю є співпраця Алжиру та Росії, як двох найбільших постачальників на європейському газовому ринку. Частка російського «Газпрому» та алжирської «Sonatrach» складає 155 і 60 млрд. кубометрів газу відповідно. Російський концерн переважно працює у Східній, Центральній та Західній Європі, алжирська компанія – у Південній та Південно-Західній. Ставши партнерами, обидві компанії могли б посилити свої позиції в Європі: «Газпром» планував отримати доступ на ринок Південної Європи, технологічну допомогу у виробництві зрідженого газу; «Sonatrach» планувала вийти на ринок Північної Європи, взяти участь в будівництві заводу з виробництва ЗПГ на Балтійському морі. Проте Росія та Алжир не змогли взаємовигідно розділити ринок ЄС. У результаті замість підвищення цін європейці отримали двох конкурентних постачальників газу та диверсифікацію ринку [9, с. 104]. Якщо врахувати частку Норвегії у газовому ринку ЄС, то можна говорити про реальні досягнення європейських країн в диверсифікації поставок: отримувати енергоносії щонайменше з трьох незалежних джерел.

Ще одним потужним гравцем газового картелю може стати Іран. Так, у 2008 р. «Газпром» активізував свою діяльність в цій країні. Відбулася низка двосторонніх зустрічей, в результаті яких іранська національна нафтова компанія (НІОС) та «Газпром» підписали меморандум взаєморозуміння і співпраці в нафто-газовій сфері. «Газпром» разом з НІОС планували спільну розробку іранських родовищ «Південний Парс» та «Північний Азадеган». Проте через низку причин (світова криза, енергетичний націоналізм Ірану) проект так і не був реалізований. Росіяни обмежилися 7,4 млн. російських рублів інвестицій [10, с. 90]. ЄС обережно пропонував Ірану участь в проекті «Набукко» в обмін на відмову від участі в газовому картелі [6, с. 25]. Крім того, робилася спроба залучити центральноазіатські республіки до проектів транспортування нафти та газу в Європу без участі Росії, в обмін на пасивну участь у формуванні картелю.

Про потенціал цього міжнародного газового об'єднання можна судити з реакції США, ЄС та Саудівської Аравії. Найжорсткішу позицію щодо ідеї створення організації, яка прагне контролювати ціни на природний газ у світовому масштабі, зайняли США. В листі заступника голови комітету у зовнішніх справах Ілеана Роз-Летинен до держсекретаря США Кондолізи Райс було зазначено, що «створення газового картелю буде розглядатися як умисна загроза США, а сама газова

ОПЕК – не що інше, як глобальна організація по рекету»[14]. Позицію США підтримала також Саудівська Аравія. Ель-Ріяд поставив низку вимог як умову для вступу Росії до Світової організації торгівлі.

За словами голови Єврокомісії Феррана Тарраделласа, Єврокомісія виступає проти об'єднань для торгівлі і вуглеводи тут не виняток. Найкращі умови для продажу таких товарів, як газ – це вільний і прозорий ринок [14].

За результатами експертного дослідження С. Чернавського і О. Ейсмонта, Російська Федерація разом з іншими учасниками отримала би значно більші фінансові вигоди від діяльності картелю, ніж при конкурентному продажі на європейському ринку [12]. З іншого боку, Росія опинилася б під політичним тиском США та їх союзників з числа ОПЕК та ЄС.

Організація на базі ФКЕГ перебуває у стані формування. Але навіть за умови тісної інтеграції країн-учасників та у процесі вироблення спільної політики картель не зможе завищувати ціни на газ, а лише сприяти обміну інформацією, ефективному плануванню нових проєктів. Така взаємодія може бути початком об'єднання регіональних газових ринків у єдиний глобальний ринок природного газу.

Отже, можна припустити, що проєкт створення газового картелю є поки що лише політичним і здійснюється для позиціонування Росії як енергетичної наддержави. Відсутність поступу у формуванні єдиної політики в сфері газу Росія та інші головні учасники компенсують гучними заявами високих посадових осіб про перспективи картелю та неминуче підвищення цін на газ.

Паралельно із спробою організації картелю на базі ФКЕГ (головні партнери – Іран, Алжир та Катар) Росія ініціювала більш вигідне для себе об'єднання на пострадянському просторі – Міжнародного альянсу недержавних комерційних організацій газової галузі (МАННГ). Організація мала об'єднати недержавні організації газової галузі таких країн, як Росія, Білорусь, Казахстан, Туркменія, Узбекистан та Україна і, можливо, Іран.

На думку М. Гончара, таке об'єднання є однією з головних політичних цілей Росії в енергетичній галузі. Ідея газового картелю на пострадянському просторі не знайшла підтримки серед потенційних учасників. Країни Середньої Азії не поспішають обмежувати себе зобов'язаннями у газовій сфері й прагнуть напряму продавати свій газ і нафту в ЄС або хоча б у Китай без посередництва Росії. Країни-транзитери теж з недовірою ставляться до політичних об'єднань за участю Росії на території СНД [2, с. 13].

Отже, Росія ініціювала створення двох міжнародних політичних об'єднань, які експерти схильні називати «газовою ОПЕК». Спільною рисою обох проєктів є домінування Росії як де факто найбільшого імпортера газу. На думку М. Алієва, обидва проєкти є спробою тиску на ЄС та США і формою геополітичного протистояння [1, с. 16].

Перший проєкт в рамках ФКЕГ більш реалістичний. Він об'єднує країни з серйозною ресурсною базою, проте не передбачає необхідного інструментарію для прийняття спільних рішень і їх виконання. Рішення, прийняті на його засіданнях, не мають юридичної сили для членів організації, а носять декларативний характер і не є обов'язковими для виконання. Так, одне із задекларованих завдань Форуму – це встановлення «справедливої ціни» на газ. Країни ОПЕК досягають підвищення цін за допомогою скорочення видобутку. І саме Саудівська Аравія, як лідер організації, бере на себе головний тягар скорочення та нарощування видобутку у випадку необхідності. Росія заявляла про свою готовність стати таким лідером в газовому картелі, пропонувала перенести його штаб-квартиру в Санкт-Петербург, представник Росії обраний генеральним секретарем ФКЕГ. З іншого боку, Росія постачає газ до Європи трубопроводами на основі довготривалих контрактів та використовує принцип «бери або плати» («take or pay»), інвестує значні кошти у будівництво нових дорогих морських газопроводів, які розраховані на зростання поставок до Європи.

Європейський ринок надто важливий для Росії, тому заяви про створення штучного дефіциту природного газу – це лише спосіб політичного тиску на Європейський Союз. Навіть за умови успішного створення газової ОПЕК у складі Ірану, Алжиру, Катару та Росії Москві навряд чи вдалося б перетворити її на інструмент політичного тиску, оскільки інтереси учасників дуже різняться. Більшість прихильників створення газового картелю переслідують політичні цілі: тиск на ЄС чи США, подолання режиму санкцій або міжнародної ізоляції, вихід на міжнародні ринки.

Проєкт МАННГГ став черговим не реалізованим імперським проєктом Росії на просторі колишнього СРСР. Ця ідея більше імпонувала російській еліті, оскільки такий альянс був би добре керованим із Москви [3].

Можна зробити висновок, що термін «газова ОПЕК» є політичним і поки що не має змісту в контексті наукової дискусії. Організація ФКЕГ є доволі аморфною і поки що не встані виконувати свого головного призначення: регулювати світові ціни на газ. А проєкт МАННГГ так і залишився «паперовим», як і ЄврАзЕС (Євразійська економічна

співдружність) та ЄЕП (Єдиний економічний простір). Тому, на думку В. Ревенкова і В. Фейгана, недоцільно вживати термін « газова ОПЕК » у наукових дискусіях [8, с. 185].

Актуальним є далі дослідження проблеми створення газового картелю, який за умови глобалізації газового ринку може стати впливовим гравцем міжнародної політики. Об'єднання сьогоденних регіональних ринків природного газу в глобальний можливе за двох умов: збільшення частки зрідженого природного газу до 50% і вище та вдосконалення (здешевлення) технологій з виробництва, транспортування та регазифікації ЗПГ.

Швидше за все, Росії не вдасться створити контрольовану структуру, яка б лобювала російські інтереси, оскільки відбувається швидка зміна лідерів газового ринку. Країни, які раніше спеціалізувалися виключно на нафті, пристосовуються до умов ринку і починають газорозвідку на своїй території. Такі країни, як Арабські Емірати, Саудівська Аравія, володіючи значними покладами газу, активно використовують супутній газ, який раніше був побічним продуктом нафтовидобутку. США, Канада нарощують видобуток сланцевого газу, навіть готові імпортувати ці технології для Польщі та ряду партнерів по НАТО. Крім того, у Росії відсутні резерви незаконтрактованого газу, на відміну від Ірану, Катару чи Алжиру.

Джерела та література:

1. Алієв М. М. Політичні аспекти створення газового картелю / М. М. Алієв // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2008. – Вип. 2. – С. 10-16.
2. Гончар М. Російська енергетична політика: обриси експансії / М. Гончар // Політика і час. – 2007. – № 2. – С. 9-15.
3. Гончар М. Российская энергетическая политика в контексте диверсификации рынков: выводы для ЕС и Украины [Електронний ресурс] / М. Гончар // Номос. – 03.02.2007. — Режим доступу: <http://nomos.com.ua/content/view/125/77/>
4. Копытин И. А. Конвергенция механизмов ценообразования на региональных рынках природного газа / И. Копытин // Мировой рынок природного газа: новейшие тенденции / Рук. авт. кол-ва – С. В. Жуков. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 28-35.
5. Куликов С. Газ мечтают привязать к нефтяной корзине [Електронний ресурс] / С. Куликов // Независимая газета. – 2010-04-20. — Режим доступу: http://www.ng.ru/economics/2010-04-20/4_gas.html.
6. Мельвиль А. Потенциал международного влияния и эффективность

внешней политики России (2008 – начало 2009 гг.) : анализ. докл. / А. Ю. Мельвил (рук. авт. кол.) [и др.]. – М.: МГИМО-Университет, 2009. – 101 с.

7. Пусенкова Н. Н. Газовый бизнес в стратегии нефтяных компаний / Н. Пусенкова // Мировой рынок природного газа: новейшие тенденции / Рук. авт. кол-ва – С. В. Жуков. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 55-74.

8. Ревенков В., Фейгин В. «Газовая ОПЕК» или другие формы взаимодействия? / В. Ревенков, В. Фейгин // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т. 5. – №4. – С. 176-185.

9. Томберг Р. И. Газовый рынок африканских стран и перспективы «Газпрома» в Африке / Р. Томберг // Мировой рынок природного газа: новейшие тенденции / Рук. авт. кол-ва – С. В. Жуков. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 99-107.

10. Томберг Р. И. Диверсификация поставок газа на европейский рынок: каспийско-черноморский узел и позиция России / Р. Томберг // Мировой рынок природного газа: новейшие тенденции / Рук. авт. кол-ва – С. В. Жуков. – М.: ИМЭМО РАН, 2009. – С. 75-99.

11. Ченавский С. Я., Эйсмонт О. А. Выгоден ли России газовый картель? (на примере европейского рынка газа) / С. Чернавский, О. Эйсмонт // Журнал новой экономической ассоциации. – 2009. – № 1-2. – С. 127-149.

12. BP statistical review of world energy. Natural gas. – 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bp.com/sectiongenericarticle.do?categoryId=9023781&contentId=7044478>.

13. Natural gas market review / International energy agency. – 2008. – 155 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://iea.org/textbase/nppdf/free/2008/gasmarket2008.pdf>

14. Rice letter in advance of April meeting in Qatar between Russia, Iran others / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://foreignaffairs.house.gov/minority/news040207.htm>.

15. Security of gas supply in open markets / International Energy Agency. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2004/security.pdf>.

Олег Санжаревський

РОЛЬ ОДКБ У ВЗАЄМИНАХ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА РОСІЇ

У статті розглядаються актуальні проблеми воєнної співпраці Республіки Білорусь і Росії в рамках ОДКБ в період з 1992 по 2004 р.

Ключові слова: організація, армія, оборона, навчання, безпека.

В статье рассматриваются актуальные проблемы военного сотрудничества Республики Беларусь и России в пределах ОДКБ в период с 1992 по 2004 г.

Ключевые слова: организация, армия, оборона, учения, безопасность.

The article deals with the vital problems of military cooperation between Russia and Belarus in the CST during 1992–2004.

Key words: organization, army, defence, training, security.

Республіка Білорусь, попри сталу, сформовану думку про її єдиний зовнішньополітичний вектор на схід, в ході політичної еволюції 90-х років ХХ століття мала й інші можливості, зокрема у воєнно-політичному аспекті свого розвитку. Білорусь у своїй взаємодії з НАТО та ОДКБ стала чи не ключовим гравцем у спробі геополітичного реваншу Російської Федерації в регіоні ЦСЄ та є яскравим прикладом особливостей зовнішньої політики країн без державотворчих традицій. Це становить значний науковий інтерес з огляду на потужні дослідження 20-ліття трансформаційних процесів у регіоні ЦСЄ.

Попри велику кількість літератури, присвяченої різним аспектам зовнішньої політики Республіки Білорусь, нам практично не відомі роботи, в яких би системно досліджувались питання співпраці у військовій галузі з Росією, Україною та в рамках ОДКБ. Найцікавіші, з нашої точки зору, праці належать білоруським вченим: В. Снапковському, О. Шарапо, А. Розанову, які розкривають ідеологічні, економічні, політичні аспекти зовнішньої політики Білорусі. Ми ж у нашій статті зосередимось більше на військових аспектах, що є актуальним, та під іншим кутом висвітлює особливості зовнішньої політики нашої північної сусідки.

Грандіозні, напевно, до цих пір ще в повній мірі не зрозумілі зміни геополітичних обставин в момент розпаду СРСР потягнули за собою ряд рефлекторних рішень на просторах СНД, які мали більш психологічне, ніж реальне значення. Серед таких рішень – створення за ініціативою Росії на території пострадянського простору нового військового блоку. В травні 1992 р. в Ташкенті керівники Вірменії, Білорусі, Грузії, Казахстану, Киргизії, Росії, Таджикистану та Узбекистану підписали договір про колективну безпеку (ДКБ). Через рік до Договору приєднався Азербайджан. Молдова і Україна в ДКБ ніколи не входили, лише делегували своїх представників на засідання [3; 9, с. 44].

ДКБ впродовж кількох років показав свою абсолютну неефективність. Ані ефективності об'єднання збройних сил, ані спільних інтересів. У травні 1999 р. Договір відмовилися пролонгувати Азербайджан, Грузія і Узбекистан, які пізніше разом з Молдовою і Україною об'єдналися в ГУУАМ.

Звичайно, ДКБ сприяв виключенню можливості втручання будь-яких військових сил на території пострадянського простору, дозволяв координувати діяльність і мати постійний зв'язок між військовими відомствами нових держав. Але в той же час повторимося, що, з точки зору українських військових експертів, ДКБ продемонстрував свою нежиттєдайність, результатом чого є численність договорів, які не виконуються. Крім того, ДКБ розглядається в Європі як спроба Росії сформувати в рамках СНД новий військово-політичний блок чи систему колективної безпеки з керівною роллю Росії. Участь в ДКБ робить неможливим для країн-учасниць розвиток відносин в військовій сфері з євроатлантичними структурами безпеки.

Після виходу деяких країн з ДКБ його достатньо в'яло намагалися оживити (до речі, Б.Березовський, який вказував, що СНД і ДКБ абсолютно різні структури), але серйозно, на нашу думку, взялися за справу лише після того, як учасники ДКБ почали надавати свій повітряний простір та інфраструктуру збройним силам США, що воювали в Афганістані. Особливо показовим було розміщення американської військової бази в киргизькій столиці, що свідчило про те, що навіть в плані забезпечення власної безпеки на ДКБ його учасники не сподіваються.

У травні 2002 р. в Москві шість країн трансформували ДКБ в регіональний оборонний союз. Його перейменували в Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). В рамках ОДКБ відразу ж було прийнято рішення про створення регіонального командування на за-

хідному напрямку з підпорядкуванням військових частин Росії і Білорусі. Ще одне військове угруповання буде знаходитися у Вірменії.

Наприкінці квітня 2003 р. на саміті в Душанбе були здійснені кроки з активізації Договору. Ця структура отримала постійно діючі органи, а також коаліційні сили і засоби, здатні протистояти агресії. Конкретно до існуючих чотирьох батальйонів (1,5 тис. чол.) приєдналося ще п'ять. Чисельність військових сил ОДКБ перевищила 3,5 тис. чол. [4, с. 1]. За умовами Договору, держави учасниці ОДКБ не можуть вступати в інші військові союзи або брати участь в будь-яких діях, направлених проти свого партнера по договору. Агресія проти однієї з країн договору буде розглядатися як агресія проти всіх учасників ОДКБ. Таким чином, на пострадянському просторі з'явився перший військово-політичний блок в складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії і Таджикистану. Як заявив генеральний секретар цієї організації генерал-полковник М. Бордюжа на своїй першій прес-конференції, ОДКБ створена не в останню чергу для протидії посиленню НАТО в СНД [10, с. 46].

Власне зі створенням «організації протидії» Росія дещо запізнилася. Американські військові вже розташувалися в Грузії, Узбекистані, Киргизії. По суті кількісні кроки Москви сьогодні мотивовані саме запізним прагненням досягти військово-політичного паритету з Вашингтоном у СНД. Так, російське керівництво не звертало жодної уваги на киргизький аеропорт Кант до тих пір, доки інтерес до нього не проявив Пентагон. Лише тоді Москва спішно направила туди свої військові літаки, а президент В.Путін заявив, що саме в Канті буде ще одна військова база Росії.

Відзначимо, що завдяки ОДКБ вперше за пострадянську історію Росія стала створювати, а не виводити свої військові бази з території іноземних держав. На початку 2003 р. США намагалися переконати Таджикистан про створення на його території постійної військової бази. У відповідь, наприкінці квітня 2003 р. В. Путін відвідав 201 мотострілкову дивізію, розквартировану в цій країні, та, за підсумками переговорів з президентом Е. Рахмоновим, заявив про збільшення чисельності військових [5, с. 9].

Проте, як ми уявляємо, сьогодні немає жодних гарантій, що таджикський лідер, так само як й інші керівники держав, що входять до ОДКБ, буде повністю прихильний до Москви. Наприклад, Казахстан не відмовляється сьогодні від військової допомоги США з гарантування безпеки в зоні Каспійського моря, хоч Москва не раз виявляла, що вона проти розширення іноземної військової присутності в регі-

оні. А в аеропорту Душанбе, де базується полк прикордонних військ РФ, реконструкцію злітної смуги ведуть спеціалісти з США (після підписання угоди про військоове співробітництво).

Можливо, це розуміють в Росії краще, ніж будь-де. Недаремно в середовищі російських експертів і оглядачів існує думка, що «ОДКБ – це певний центр військової безпеки з опорою на СНД. При цьому Росія, займає домінуючі позиції в СНД і, взаємодіючи з НАТО, могла б претендувати на роль моста між двома блоками, будучи єдиною державою, формально представленою в обох сферах безпеки. В такому випадку система європейської безпеки, як і раніше, спочивала б на двох опорах, і була б біполярною...» [7, арк. 51]. А міністр іноземних справ Білорусі С. Мартинов заявив в 2004 р.: «Що стосується конкретно участі в конфліктах, то ... в учасників ОДКБ, в тому числі тих, які на відміну від нас, розташовані поблизу "гарячих точок", достатньо сил, щоб вирішувати проблеми без безпосередньої участі білоруських сил. Що і не планується» [4, с.1]. Щоправда, з нашої точки зору, це дещо суперечить суті Договору.

Основний фінансовий тягар ОДКБ Москва бере на себе. В принципі, це виправдано, оскільки вона отримує доступ до військової інфраструктури союзників і може, за необхідності, врегулювати спірні фінансові питання з експлуатації російських військових об'єктів, розміщених на території союзників. Важливим моментом діяльності ОДКБ є те, що рішення організації стали обов'язковими для всіх учасників (в будь-якому разі, на словах). У зв'язку з цим цікавим є оптимістичне висловлювання президента Білорусі О. Лукашенка, що інші військово-політичні організації, зокрема НАТО, будуть рахуватися і співпрацювати з ОДКБ. Можливо, президент Білорусі виходить з того, що у 2002-2003 рр. й відбулася суттєва інтенсифікація військової підготовки військ країн-членів ОДКБ. Активізація військових навчань пояснюється як покращенням в ряді країн економічної ситуації, так і геополітичним протистоянням з США (Середня Азія, Кавказ) і НАТО (Європа). За деякими даними, зберігається тенденція до покращення їх якості та інтенсивності. Скажімо, за радянськими настановами дивізійні або бригадні навчання з військовою стрільбою повинні проходити раз на два роки, але з моменту розпаду СРСР в жодній з нових незалежних республік це не виконується. Лише в останні два роки подібні заходи організовувалися в Росії, Вірменії і Білорусі. Спеціалісти відзначають, що в Москві та Єревані така увага до військових викликана тим, що частина військ знаходиться, або в стані війни або в стані готовності до неї. В Мінську – тим, що Білорусія межує з

Польщею, яка входить до блоку НАТО. Військове керівництво країн ОДКБ формально не вважає Північноатлантичний альянс недругом. Проте і в Росії, і в Білорусі не раз заявляли, що вважають розширення НАТО помилкою, і наближення до їх кордонів викликає адекватні відповідні дії [1]. Москва і Мінськ проводять маневри в безпосередній близькості від західних кордонів Співдружності, створивши при цьому Єдине регіональне угруповання Сухопутних військ (приблизно 300 тис. чол.) і єдину систему ППО [8, с.43].

У липні 2003 р. на території Союзної держави пройшли найбільші за весь пострадянський час навчання тилових частин і підрозділів ЗС двох країн. Маневрами особисто керував начальник російського Генштабу ЗС РФ А. Квашнін. Армійські тиловики Росії і Білорусі відпрацювали такий новий для світової тактики військових дій елемент як «забезпечення коаліційного угруповання військ палимим з магістрального трубопроводу» [5, с. 10].

Взагалі, російсько-білоруські маневри проводяться практично щомісячно. Як показує статистика (за матеріалами відкритого друку), лише в першій половині 2003 р. військових навчань, командно-штабних тренувань і т.д. було проведено:

- Вірменія – всього 9, з них в рамках ОДКБ – 4;
- Білорусія – 132, в ОДКБ-12;
- Росія – 325, в ОДКБ-54;
- Казахстан-34, в ОДКБ-12;
- Киргизія-16, в ОДКБ-4;
- Таджикистан-23, в ОДКБ-6 [6, с. 68].

Проте ця статистика не повинна вводити в оману. За вищевказаний період ці ж країни брали участь і в спільних військових навчаннях з НАТО:

- Вірменія-2;
- Росія-8;
- Казахстан-8;
- Киргизія-4;
- Таджикистан-2 [6, с. 68].

І лише в пункті Білорусь стоїть «0». Таким чином, найбільш реальним і послідовним союзником Росії в ОДКБ виступає Білорусь, для якої РФ фактично є гарантом її безпеки. Нам видається, що характеризувати ОДКБ як єдиний блок держав з спільними політичними, економічними і військовими цілями, в будь-якому випадку, передчасно.

Загальновідомо, що невід'ємною частиною підготовки держави до оборони, основою застосування нею збройних сил є оперативне об-

лаштування території країни. На середину 1990-х років Генштаб російської армії констатував, що порушена цілісність системи попередження про ракетні напади, існуюча мережа аеродромів за технічними характеристиками не відповідала вимогам розосередження авіаційних угруповань на військовий період (приблизно 50 % аеродромів в європейській частині Росії в незадовільному стані). По щільності автомобільних доріг Росія поступається Білорусі в 10 раз і т.д [2, с.50].

Тому Росію традиційно цікавить військова інфраструктура Білорусі, яка залишилася за часів СРСР. У першу чергу це мережа зв'язку, управління військами, пункти радіорозвідки, аеродроми в Барановичах, Мачулищах, Шчучині.

Білорусь має колосальне, важко оцінене військово-політичне значення для Росії. Враховуючи складні відносини Росії з країнами Балтії і частково – з Україною, РБ і без присутності росіян на «об'єктах» країни була б єдиним стратегічним союзником на Заході.

Між РБ і РФ підписано більше 30 угод у військовій сфері, які детально регулюють питання військового співробітництва, в тому числі і статус військових об'єктів РФ в Білорусії. Найбільш важливим для Росії військовим об'єктом у Республіці Білорусь, безсумнівно, є радіолокаційна станція в 48-и км на південний схід від Барановичів «Волга». Цю станцію почали будувати ще в 1982 р. для контролю за американськими РМСД, «Першинг-2», розміщеними в Західній Європі. В середині 1990-х (6 січня 1995 р.) було підписано угоду між керівниками РБ і РФ про порядок завершення будівництва, використання і утримання вузла Барановичі системи попередження про ракетний напад. В угоді, до речі, підкреслюється, що вузол Барановичі не може розглядатися як військова база. Все рухоме і нерухоме майно, а також ділянка землі передається в оренду російській армії на 25 років без сплати будь-яких податків. Білорусь зобов'язується також не брати плату за використання російськими військовими каналів зв'язку.

Чисельність персоналу 1200 осіб. Станція контролює наземну територію Західної Європи, райони Північної Атлантики, зокрема територіальні води Норвегії [1, с.168].

Другий важливий об'єкт збройних сил РФ в Білорусі – вузол зв'язку військово-морського флоту в Вілейках. Цей об'єкт призначений для трансляції сигналів на російські кораблі та підводні човни в Центральній і Північній Атлантиці. Чисельність персоналу приблизно 250-300 осіб.

Крім того, в зв'язку зі створенням регіонального угруповання військ на 10-ти білоруських аеродромах доволі часто перебувають ро-

сійські літаки (в основному бомбардувальники). Затрати Білорусі на підтримання системи ППО, аеродромів і двох стратегічних об'єктів оцінюються приблизно в 90 млн. дол. на рік [1, с.168].

ЗС Республіки Білорусь на паритетних умовах використовують російські полігони для підготовки своїх військ. Республіка Білорусь, на відміну від України, добровільно погодилась на іноземну військовою присутність, розглядаючи її не як загрозу, а як посилення національної безпеки, захист від можливої агресії Заходу.

Узагальнюючи вищенаведене, потрібно зазначити, що воєнно-політична співпраця Республіки Білорусь та Росії в рамках ОДКБ потребують подальшого поглибленого вивчення.

Джерела та література:

1. Белорусса-Российская интеграция. Аналітичныя артикули. – Менск : Логос – 2002. – 289 с.
2. Барынькин В. Проблемы развития военной инфраструктуры в интересах разрешения военных конфликтов / В. Барынькин // Военная мысль. – 1995. – № 6. – С. 48–57.
3. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. – К : Стилос, 2002. – 394 с.
4. Кольченко И. Географическая карта безопасности / И. Кольченко // Беларусь сегодня. – 2004. – 10 июля. – С. 1–2.
5. ДКБ меняет кожу // Евразия сегодня. – 2003. – сентябрь. – С. 8–12.
6. Мухин В. Постсоветское пространство как военный полигон / В. Мухин // Евразия сегодня. – 2003. – сентябрь. – С. 62–72.
7. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, ф.8, оп. 97, спр. 97, арк. 51.
8. Розанов А. К Хартии безопасности для новой Европы / А. Розанов // Белорусская думка. – 1998. – № 10. – С. 42–46.
9. Суверенитет и многовекторность внешней политики Республики Беларусь в современных условиях // Материалы республиканской научно-технической конференции. – 2000. – 219 с.
10. Темная рабочая лошадка // Евразия сегодня. – 2003. – октябрь. – С. 44–57.

РЕЦЕНЗІЯ

Олег Габріелян

Рецензія на монографію Худолія А.О. «Америка в постбіполярному світі: інерція політичних стереотипів». – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – 128 с.

Габріелян О.А.

Рецензия на монографию Худолія А.А. «Америка в постбиполярном мире: инерция политических стереотипов. – Острог : Издательство Национального университета «Острожская академия», 2010. – 128 с.

Gabrielyan O.A.

Review of Monograph «America in Post bipolar world: Inertia of Political Stereotypes» by A. Khudoliy. – Ostroh : Ostroh Academy National University Publishing House, 2010. – 128 p.

Монографія А.О. Худолія написана із залученням широкої джерельної бази з використанням вітчизняних та зарубіжних публікацій. Спираючись на солідний доробок праць істориків, політологів, промов американських президентів, автор простежує зовнішню політику Сполучених Штатів у постбіполярному світі. У науковій праці уважно аналізуються вузлові аспекти зовнішньої політики Америки впродовж 1989-2008 років крізь призму стереотипних уявлень. Автор наукового доробку пропонує власне бачення особливостей політики американських президентів у складних умовах колізій на світовій арені.

Привертає увагу ґрунтовністю і оригінальністю підходу перша частина монографії. А.О. Худолій узагальнив досвід попередників, які досліджували ті чи інші аспекти проблеми. Автор справедливо зауважує, що зовнішня політика США щодо Радянського Союзу в 1990-х роках формувалася в доволі складних умовах колізій і трансформацій Європи, розпаду СРСР, намаганнях адміністрації Дж. Буша-ст. підтримати М. Горбачова тощо. Водночас, розглянуто гегемоністську політику Америки в Панамі, стратегію американського втручання в балканську кризу. Позитивним є динамічний аспект аналізу зовнішньополітичного курсу адміністрацій. Автор висвітлює політичну традицію Сполучених Штатів, якої дотримуються президенти впродовж своїх каденцій.

Автором запропоновано певні методологічні новації, необхідні для дальшого критичного осмислення складної проблематики, пов'язаної з прихованими чинниками впливу на зовнішню політику США. Такими чинниками є стереотипні уявлення. Автор логічно підтверджує зовнішню політику стереотипами, виявленими в ході проведеного дослідження політичного дискурсу американських президентів.

Цікавим видається аналіз воєнних інтервенцій Сполучених Штатів, в той час як у виступах президентів звучить теза про поширення свободи і демократії в світі. Розглянуто провал гуманітарної місії в Сомалі, захоплення Гаїті, воєнне втручання у війну в Югославії.

Зі зміною політичної ситуації в світі змінюється і риторика американських політиків. Автор висловлює думку про те, що у зовнішній політиці 1990-х років Америка керується стереотипами «холодної війни». Детально розглянуто зовнішньополітичні орієнтири Дж. Бушамол., зміну риторики і стратегії політичного курсу після подій 11 вересня 2001 року.

Змістовною й інформативно насиченою є друга частина монографії, в якій розглянуто розвиток американо-українських відносин від початку проголошення незалежності України до сьогодні. Оцінюючи придатність геополітичного підходу для аналізу стратегій США в Східній Європі, автор намагається дати відповідь на деякі ключові питання щодо реалізації таких стратегій. Серед них вагому роль відіграють географічні, геополітичні та фінансово-економічні фактори впливу на вибір цілей і засобів політики національної безпеки, яка залишається пріоритетом зовнішньополітичної діяльності Сполучених Штатів. Проведено паралелі між політичною риторикою президентів США (Дж. Буша, Б. Клінтона і Дж. Бушамол.) та їхньою діяльністю. Автором детально висвітлено складну еволюцію зовнішньополітичних стратегій Америки щодо Росії та України.

Досить скрупульозно автором проаналізовано російсько-американські відносини. Досліджено вплив стереотипів на двосторонню діяльність, співробітництво двох країн з моменту розпаду Радянського Союзу до 2008 року. А.О. Худолій аналізує російсько-американські відносини у військовій, економічній і політичній сферах. У ході дослідження вдалося виявити, що зовнішня політика зазначених вище президентів певною мірою корелює з їхньою риторикою. Проповідуючи мир, Сполучені Штати готуються до війни, тримаючи свої війська в бойовій готовності на випадок конфлікту.

Із закінченням «холодної війни», світ змінюється, настає епоха однополярності з домінуванням США. Проте, незважаючи на закін-

чення конфронтації, американські президенти не звільнилися від політичних стереотипів. Аналіз риторики Дж. Буша, Б. Клінтона і Дж. Буша-мол. свідчить про те, що їм, як і їхнім попередникам, притаманні гегемоністські амбіції, які американські лідери приховують за фразами про світове лідерство, месіанство та відповідальність США за події на планеті.

Аналіз стереотипних уявлень, виявлених в риториці американських президентів, і зовнішньополітичний курс Вашингтона свідчить про те, що воєнна сила займає особливе місце в американській глобальній стратегії.

Теоретичний виклад автор підтверджує емпіричним матеріалом, який надає дослідженню вагомості та достовірності. Монографія є працею, в якій виявлено та описано приховані чинники впливу на зовнішню політику американських президентів. Тож, книга А.О. Худолія є суттєвим науковим доробком, корисним для всіх, хто досліджує політичні колізії реалій світу, що глобалізується.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Антонюк Ярослав – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

2. Атаманенко Алла – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

3. Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

4. Бирук Микола – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

5. Близняк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

6. Борилук Дмитро – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

7. Бояківський Любомир – здобувач кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

8. Віруцька Світлана – аспірантка кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

9. Власюк Олег – здобувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Рівне).

10. Воронов Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара (м. Дніпропетровськ).

11. Габріелян Олег – доктор філософських наук, професор, ректор Кримського університету культури, мистецтв і туризму (м. Сімферополь).

12. Галішевський Віталій – студент магістеріуму спеціальності «історія» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

13. Гриньох Наталія – кандидат історичних наук, заступник директора Відокремленого підрозділу «Львівська філія Київського національного університету культури і мистецтв» (м. Львів).

14. Земський Юрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету (м. Хмельницький).

15. Іванов Сергій – студент IV курсу спеціальності «історія» Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

16. Конопка Наталія – кандидат історичних наук, ст.викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

17. Константинова Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету, докторант Запорізького національного університету (м. Бердянськ).

18. Корнійчук Любов – аспірантка кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

19. Кривизюк Леонід – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник наукового центру Академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного (м. Львів).

20. Куцин Михайло – здобувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів).

21. Ленартович Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії України Волинського національного університету ім. Л. Українки (м. Луцьк).

22. Мазепа Олександр – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

23. Марченко Наталія – здобувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

24. Мицик Юрій, о. – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

25. Перерва Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Білоцерківського інституту економіки та управління ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Біла Церква).

26. Петрович Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Л. Українки (м. Луцьк).

27. Плевако Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

28. Рибачок Ірина – аспірантка кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

29. Рудько Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

30. Санжаревський Олег – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства КСУ (м. Рівне).

31. Сеньків Михайло – доктор історичних наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педуніверситету ім. І. Франка (м. Дрогобич).

32. Смирнов Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

33. Срібняк Ігор – доктор історичних наук, професор, керівник Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Пріцака Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (м. Київ).

34. Стахов Сергій – магістр історії, методист з краєзнавства, туристичної діяльності та інноваційних технологій відділу культури Гоцанської РДА (сmt. Гоца).

35. Терський Святослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, теорії та практики культури Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів).

36. Ткачук Денис – здобувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. І. Франка (м. Львів).

37. Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

38. Трофимович Лілія – викладач кафедри гуманітарних наук Академії сухопутних військ ім. гетьмана П.Сагайдачного (м. Львів).

39. Шкерін Володимир – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення Російської академії наук (м. Єкатеринбург).

40. Яремчук Віталій – доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Шановні колеги!

Термін подачі матеріалів до «Наукових записок НаУОА (серія історичні науки)» – до 1 травня кожного року.

Вимоги до оформлення статті:

Обсяг 10–20 сторінок (разом із бібліографією), формат А4, MS Word, шрифт Times New Roman, 14 кеглем з інтервалом 1,5. Вирівнювання – по ширині. Розміри полів: ліве – 30 мм, праве – 15 мм, верхнє – 20 мм, нижнє – 20 мм. Лапки потрібно набирати однакові по всій статті – «».

Стаття має містити такі обов'язкові елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення представленої проблеми, та на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статтю викласти в такій послідовності: у лівому верхньому куті – ім'я та прізвище автора, нижче по центру – назва статті. До статті необхідно подати коротку анотацію (3-4 рядки) та ключові слова українською, російською та англійською мовами.

Посилання мають бути внутрішньотекстовими, друкуватись у квадратних дужках. Перша цифра є порядковим номером джерела, монографії чи статті у списку використаних джерел та літератури. Далі, через кому, вказуються сторінок чи порядковий номер аркуша. Наприклад: [4, с. 238], що означає: 4 номер позиції, наукової праці, що цитується у списку джерел та літератури, 238 сторінка; [8, арк. 6зв.], що означає: 8 номер позиції архівного джерела, що цитується, у списку джерел та літератури. 6 аркуш (зворот) цього ж джерела. Під одним номером подається тільки одна позиція. Список використаних

джерел та літератури подається у кінці тексту в алфавітному порядку згідно з бібліографічним Держстандартом.

Статті, що подаються до друку, повинні бути відредагованими, містити 1 рецензію (для аспірантів). Матеріали роботи подаються в редколегію в електронному варіанті на дискеті або диску разом з рукописом, роздрукованим на комп'ютерному принтері.

Звертаємо Вашу увагу на те, що публікація матеріалів у збірнику є платною. Редакційна колегія залишає за собою право відхилення матеріалів, які не відповідатимуть вимогам ВАК України та держстандартам.

Приклад оформлення тексту:

Ім'я та прізвище автора (авторів)

НАЗВА

Текст анотації ...

Ключові слова: *(курсивом)*

... Текст анотації російською мовою ...

Ключевые слова: *(курсивом)*

... Текст анотації англійською мовою ...

Key words: *(курсивом)*

... Текст статті ...

Джерела та література:

Окремо просимо подати короткі відомості про автора: прізвище, ім'я та по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, назва навчального (наукового) закладу, який представляєте, адресу, телефон, E-mail.

За докладнішою інформацією звертайтеся до редколегії за адресою:

Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2, Національний університет «Острозька академія», кафедра історії, тел. (03654)2-29-49, e-mail: ikafedra@rambler.ru

Редакційна колегія «Наукових записок НаУОА (серія історичні науки)»

ЗМІСТ

ОСТРОГІАНА

<i>о. Юрій Мицик</i>	
ЩЕ З ЛИСТІВ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО	4
<i>Віктор Воронов</i>	
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ М. П. КОВАЛЬСЬКОГО	20
<i>Віктор Атаманенко</i>	
ОПИСИ ЛАТИФУНДІЙ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.	29
<i>Дмитро Борилюк</i>	
МІСТО СТАРОКОСТЯНТИНІВ В ОБОРОННІЙ СИСТЕМІ КН. ОСТРОЗЬКИХ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ	46
<i>Ірина Рибачок</i>	
МІСТО КОСТЯНТИНІВ ТА ВОЛОСТЬ У КІНЦІ XVI – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVII СТ.	57
<i>Микола Бирук</i>	
СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТРОГА В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVIII СТ.	71
<i>Микола Близняк</i>	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МІСТЕЧОК НА ПІВНОЧІ ОСТРОЗЬКОГО ПОВІТУ В КІНЦІ XVIII СТ.	80
<i>Сергій Іванов</i>	
ОСТРОЖЧИНА ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА РЕЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА»	95

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Святослав Терський</i>	
ЗАХІДНО-ВОЛИНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ШЛЯХИ «ПІВНІЧ–ПІВДЕНЬ» У XI–XIV СТ.: ІСТОРІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОМЕНТАР	107

Юрій Земський

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛЬСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВЗАЄМИН
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ
СВІДОМОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. 116

Вікторія Константинова

ТЕМПИ ЗРОСТАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ
ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. 127

Сергій Рудько

КРИМСЬКА ОПЕРАЦІЯ ВІЙСЬК ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 134

Олег Власюк

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛІСТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ
«СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ» У 1924-1930 РР. 149

Олег Ленартович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ
У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 163

Михайло Сеньків

ДІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОГО РЕЖИМУ ЗІ СТВОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ПЕРЕДУМОВ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1944–1947 РР.) 178

Володимир Трофимович

ЗБРОЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ РАДЯНСЬКОГО РЕЖИМУ
І ПОВСТАНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ
НА ЛЮБОМЛЬЩИНІ. 1944-1952 РР. 186

Сергій Стахов

ЗМІНИ В ЕТНІЧНОМУ СКЛАДІ НАСЕЛЕННЯ
НА РІВНЕНЦІНІ В 1944–1953 РОКАХ 202

Ярослав Антонюк

ПРОТИДІЯ СБ ОУН(Б) «СУЦІЛЬНІЙ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ» ВОЛИНИ
ТА ПОЛІССЯ (1947–1949 РР.) 211

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Михайло Куцин

НОВА ТА НОВІТНЯ ФРАНЦУЗЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337–1453) 221

Володимир Перерва

АДМІНІСТРАЦІЯ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ
ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.
У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ РОСІЙСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ В М. САНКТ-ПЕТЕРБУРЗІ 230

Андрій Смирнов

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ
ТА ЦЕРКОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТЕПАНА СКРИПНИКА
У 1930–1944 РОКАХ 242

Наталія Гриньох

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ
УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ КАНАДИ
ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 251

Віталій Яремчук

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 50-Х – 80-Х РОКІВ
ПРО УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ:
ОФІЦІЙНА ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ КОНЦЕПЦІЇ 266

Мазепа Олександр

«БЮЛЕТЕНЬ ДЛЯ ЧЛЕНІВ УТТТ»
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ТОВАРИСТВА 276

Алла Атаманенко

ВИСВІТЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УІТ В ІСТОРІОГРАФІЇ 286

Галішевський Віталій

УЧАСТЬ М. БРАЙЧЕВСЬКОГО В ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІЙ
РЕКОНСТРУКЦІЇ КИЄВА У 1970-Х РОКАХ 298

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ігор Срібняк

КІННІ, АРТИЛЕРІЙСЬКІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ПІДРОЗДІЛИ
КАПИКУЛУ В ОСМАНСЬКІЙ АРМІЇ 306

Наталія Конопка, Володимир Шкерін

ТРИ ВЕРСІЇ ІСТОРІЇ МАСОНСЬКОЇ ЛОЖІ
«ЛЮБОВ ДО ІСТИНИ НА СХІД ПОЛТАВИ» 318

Лілія Трофимович

УКРАЇНСЬКА ПРОБЛЕМА
В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ВОСЕНИ 1939 РОКУ 337

<i>Наталія Марченко</i> ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ КАНАДИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	351
<i>Світлана Віруцька</i> МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1968 РОКУ	359
<i>Любов Корнійчук</i> СПІВПРАЦЯ АРКАДІЯ ЖУКОВСЬКОГО З УКРАЇНСЬКОЮ БІБЛІОТЕКОЮ ІМЕНІ С. ПЕТЛЮРИ В ПАРИЖІ	369
<i>Леонід Кривизюк, Денис Ткачук</i> ВЕДЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ ГРУЗИНСЬКИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ В ГІРСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В АБХАЗІЇ (1992-1993 РР.)	383
<i>Ігор Плевако</i> РОЗВИТОК ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ІЗ РОЗВИНУТИМИ КРАЇНАМИ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ПРОТЯГОМ 2000–2009 РР.	393
<i>Любомир Бояківський</i> ПРОЦЕСИ ФОРМУВАННЯ ГАЗОВОГО КАРТЕЛЮ: РОСІЙСЬКИЙ ПІДХІД	404
<i>Олег Санжаревський</i> РОЛЬ ОДКБ У ВЗАЄМИНАХ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА РОСІЇ	413

РЕЦЕНЗІЯ

<i>Олег Габріелян</i> Рецензія на монографію Худолія А.О. «Америка в постбіполярному світі: інерція політичних стереотипів». – Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2010. – 128 с.	420
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	423
ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ	426

Збірник наукових праць

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Історичні науки
ВИПУСК 17

Головний редактор *І. Д. Пасічник*

Заступник головного редактора *В. В. Трофимович*

Технічний редактор *Р. В. Свинарчук*

Комп'ютерна верстка *Н. О. Крушинської*

Художнє оформлення обкладинки *К. О. Олексійчук*

Формат 42х30/4.

Папір офсетний. Друк різнографія.

Ум. друк. арк. 18,25. Гарнітура “TimesNewRomanСут”

Наклад 100 прим.

Видавництво Національного університету “Острозька академія”
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію

РВ №1 від 8 серпня 2000 року.